

155. évfolyam (2021) | 3. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
155. évfolyam (2021) 3. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Kármán Gábor*: Johann Heinrich Bisterfeld és az erdélyi külpolitika, 1638–1643 465
- Barabás Gábor*: A pápaság és a kánoni választások a 13. századi magyar egyházban 517
- Berecz Ágoston*: Paraszti nacionalizmus alulnézetből.
Románok a dualista Magyarországon 547
- Lovra Éva*: A korai modern várostervezés magyar úttörője, Palóczi Antal 575

KÖZLEMÉNYEK

- F. Romhányi Beatrix – Laszlovszky József*: A tatárjárás pusztítása és a magyarországi templomhálózat 601
- Czinege Szilvia*: Széchenyi német nyelvhasználata levelei tükrében 631

IN MEMORIAM

- Tilkovszky Loránt (1927–2021) (*Vitári Zsolt*) 655

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Klaus Lohrmann*: Die Babenberger und ihre Nachbarn (*Csermelyi József*) 659
- Thoroczkay Gábor*: A középkori Magyarország. Állam és ideológiák
(*Galambosi Péter*) 662
- C. Tóth Norbert*: Adatok Cegléd középkori történetéhez (*Lakatos Bálint*) 664
- Frank Tibor*: Viktória királynő kezeihez.
Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870 (*Egedy Gergely*) 667
- Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): Impériumváltás Erdélyben 1918–1920
(*Jeszzenszky Géza*) 670
- Ville Häkkinen*: From Counterrevolution to Consolidation?
Language of Nation-building in the Hungarian Parliamentary Debates,
1920–1928 (*Papp István*) 673

<i>Árpád von Klimó: Remembering Cold Days. The 1942 Massacre of Novi Sad, Hungarian Politics, & Society, 1942–1989 (Gellért Ádám)</i>	677
<i>Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: (Le)hallgatásra ítéelve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960) (Lőrincz Lili)</i>	679
<i>K. Lengyel Zsolt: Der gelehrsame Exilant. Eine kleine Biografie des Historikers Thomas von Bogyay (Törő László Dávid)</i>	682
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	685

Kármán Gábor

JOHANN HEINRICH BISTERFELD ÉS AZ ERDÉLYI KÜLPOLITIKA, 1638–1643

„Bisterfeld úr oly jóindulattal volt a szövetséges urak és név szerint Excellenciád irányában a tárgyalások előmozdítása végett és minket olyannyira támogatót és segített, hogy a közös ügyek iránti jóindulatát és hűséges szolgálatait nem győzöm eleget dicsérni és Excellenciád figyelmébe ajánlani.”¹ Jacob Rebenstock alezredes, a Svéd Korona képviselője az erdélyi udvarban így foglalta össze felettese, Lennart Torstensson, a svéd csapatok főparancsnoka számára a gyulafehérvári professzornak a frissen megkötött szövetségi szerződés létrejötte körüli szolgálataival kapcsolatos benyomásait. És valóban: a fennmaradt források kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy Bisterfeld nemcsak a háttérből segítette tanácsokkal I. Rákóczi Györgyöt a döntés meghozatalában és a részletek kidolgozásában, de már évek óta személyesen is aktív levelezésben állt a harmincéves háború császárelenes oldalának számos jelentős személyiségével, szemlátomást jóval szélesebb kapcsolatrendszerrel mozgatva a nyugati irányú erdélyi diplomácia működtetésében, mint maga a fejedelem. Noha – mint arra a közelmúltban több monográfia is rámutatott – a „nemzetközi kálvinizmus” lelkészekből és tudósokból álló kapcsolathálója számos esetben próbálkozott meg a hatalompolitika befolyásolásával, az ilyen mélységű bevonódás a hivatalos fejedelmi külügyekbe, az, hogy különböző fejedelmi személyeket képviselő diplomaták hosszú távon tárgyalópartnerként kezeljenek egy teológus professzort, ritkaságnak számított a 17. században.² Azt, hogy a két szféra összefonódása mennyire nem volt magától értetődő, éppen egy lelkésztől, a sárospataki Tolnai Istvántól tudjuk. Ő ugyanis, megismerkedve a fejedelmi udvarba tartó Heinrich Meerbott-tal (aki a következő oldalakon

¹ „Der Herr Bisterfeldt hat das negocium zu promoviren solche gutte affection gegen die Herren Confoedertirte und nominatim gegen Eure Excellenz sehen laßen, auch unß dermaßen wol secundiret und assistenz geleitet, daß ich seine gutte intention gegen des gemeine wesen und seine treuen dienste nicht genugsamlich zurühmen und recommendiren weiß”. Jacob Rebenstock levele Lennart Torstenssonnak (Gyulafehérvár, 1643. nov. 8/18.). Riskarkivet Stockholm (a továbbiakban: RA), Diplomatica, Turcica bihang Transylvania vol. 1. nr. 132.

² Heinz Schilling: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen: Internationale Beziehungen 1559–1660.* (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen 2.) Paderborn 2007. 100–109.; *Daniel Riches: Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture: Brandenburg-Swedish Relations in the Seventeenth Century.* (The Northern World: North Europe and the Baltic c. 400–1700 A.D.: Peoples, Economies and Cultures 59.) Leiden–Boston 2013. 1–24.

még jelentős szerepet fog játszani), ezt írta Rákóczinak: „Csudálom, hogy az fejedelmek (ha azok küldték) prédikátor emberre bízták az követséget.”³

Noha Bisterfeld a haláláig megtartotta politikai tanácsadói szerepét I. Rákóczi György, majd fia oldalán, fentebb vázolt kulcspozícióját az erdélyi diplomáciában 1638-tól, nyugat-európai küldetésétől a gyulafehérvári szerződés 1643-as megkötéséig töltötte be. Ennek az időszaknak a részletes vizsgálata több szempontból is szükséges. A gyulafehérvári professzor diplomáciai küldetésének főbb vonalait a Bisterfeld-kutatást száz év után tetszhalálából felébresztő Viskolcz Noémi ugyan megbízhatóan felvázolta, munkájának 2010-es megjelenése óta azonban előkerült számos új forrás, amely Bisterfeld szerepvállalásának mélyebb elemzését is lehetővé teszi.⁴ Az 1630-as és 1640-es évek fordulójának erdélyi diplomáciája rosszabb sorsra jutott a gyulafehérvári professzor élettörténeténél, amely művelődéstörténeti szempontból a közelmúltban is érdeklődést váltott ki: annak utolsó alapos, források vizsgálatán alapuló rekonstrukcióját ugyanis 1893-ban jelentette meg Szilágyi Sándor, I. Rákóczi Györgyről írott életrajzában.⁵ Indokolt tehát, hogy a történetet az elmúlt százhusz évben megjelent irodalom, illetve forráskiadványok alapján újraírjuk, felhasználva a megváltozott kutatási körülmények révén sokkal könnyebben hozzáférhető, frissen megtalált kéziratot forrásokat is. Éppen ezért szükségesnek tartom, hogy helyenként több részletet is közöljek a diplomáciai tárgyalások tartalmáról és háttéréről, mint amennyi Bisterfeld szerepének megértéséhez szigorúan véve szükséges lenne. Mind a közvetlen előzményekről, mind az említett tárgyalások végeredményéről korábbi munkáimban részletesen írtam: ez a tanulmány, azon kívül, hogy tisztázza a gyulafehérvári professzor szerepvállalásának kereteit, motivációját és következményeit, helyére illeszti az utolsó, még hiányzó mozaikdarabot is I. Rákóczi György részvételéről a harmincéves háborúban. Természetesen az egyes forráscsoportok, így a francia

³ Tolnai István levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1637. aug. 13.). *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczy György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 18. (1875) 1222. A forrásokból származó idézetek helyesírását a könnyebb olvashatóság érdekében nemcsak akkor modernizáltam, ha kiadatlan kéziratból származnak, hanem ahol szükséges volt, ott normalizáltam a teljesen következtelen ortográfiát és központozást használó 19. századi szövegkiadások megoldásait is.

⁴ *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld: Ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg, 1630–1655. In: Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Hrsg. Márta Fata – Anton Schindling. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 155.) Münster 2010. 201–214. Lásd még a professzor levelezésének katalógusát: *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája. A Bisterfeld-könyvtár. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 6.) Bp.–Szeged 2003. A klasszikus Bisterfeld-életrajz Jan Kvačala tollából a 19. században született, lásd *Kvacsala János*: Bisterfeld János Henrik élete. Századok 25. (1891) 447–478., 545–577.

⁵ *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczy György 1593–1648. (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1893. 319–363.

kézirattárak alapos tanulmányozása a jövőben még számos helyen finomíthatja az itteni eredményeket.⁶

Heinrich Meerbott diplomáciai útjai

Gabriel Gustafsson Oxenstierna svéd országbíró (*drotts*) és a tizenegyedik évében járó Krisztina királynő régenstanácsának tagja 1637. október 10-én értesítette bátyját, a nagyhatalmú kancellárt, hogy Stockholmba érkezett egy Heinrich Meerbott nevű ember, akit állítólag az erdélyi fejedelem küldött. Egyben jelezte, hogy mivel a követ nem sürgeti nagyon az audienciát, azzal megvárják, amíg Axel Oxenstierna is visszaér a fővárosba.⁷ A következő hetekben a svéd államtanács többször is tárgyalta Meerbott küldetésének ügyét, ám amikor az év utolsó napjaiban távozott a fővárosból, Nils Nilsson kancelláriai titkár szarkasztikus megjegyzése szerint „semmiel nem volt okosabb, mint amikor ideérkezett”.⁸ Ugyanis noha a svéd állam vezetői nagyon örültek I. Rákóczi György szövetségkötési ajánlatának, hivatalos választ mégsem adtak neki, mivel Meerbott nem tudott bemutatni olyan megbízólevelet, amely a régenkormány számára hitelt érdemlően igazolta volna, hogy a fejedelem felhatalmazta őt a tárgyalásra és esetleg egy szerződés megkötésére. Ennek hátterében olyan általános, az erdélyi diplomáciai kapcsolattartás számára igen nehezen kezelhető problémák álltak, amelyekkel a 17. század első felében a fejedelem által küldött követségeknek újra és újra meg kellett birkózniuk. Ráadásul ezekre tulajdonképpen nem létezett jó megoldás: titkos küldetéseikben hatalmas, ellenséges területeken kellett átutazniuk, időnként bekövetkező lebukásuk pedig komoly kárt okozott a fejedelemnek. Aligha segíthetett a nehéz helyzeten Meerbott vehemens természete és a diplomáciai érintkezés néhány korabeli európai szabálya terén megmutatkozó tájékozatlansága. A svéd államtanács egymást követő titkárainak beszámolóit olvasva nem lehet nem észrevenni, egy idő után milyen iróniával kezelték Meerbott hosszúságos magyarázatait és időnként nehezen értelmezhető igénybejelentéseit a vele való bánásmódra vonatkozólag. Elsősorban azt, hogy a követ először azt mondta, nincs szüksége nyilvános és ünnepélyes audienciára, majd amikor az államtanács

⁶ Kármán Gábor: II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei. Századok 152. (2018) 717–769.; *Uő*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 75–84.

⁷ Gabriel Gustafsson Oxenstierna levele Axel Oxenstiernának (Stockholm, 1637. szept. 30./okt. 10.). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling. Senare afdelningen, III. bandet. Gabriel Gustafsson Oxenstiernas bref 1611–1640, Per Brahes bref 1633–1651. Red. av Per Sondén. Stockholm 1890. 425. A korszakban a Svéd Királyság még a juliánus naptárt használta, a cikkben a dátumokat az Erdélyben használatos gregorián naptár szerint közlöm.

⁸ „[...]drog han så klook hädan som hýt”. Nils Nilsson levele Johan Salviusához (Stockholm, 1637. dec. 22./1638. jan. 1.). RA E 5262 Salvius samling vol. 10.

magánkihallgatáson fogadta, utólag mégis tiltakozott, hogy instrukciója szerint neki *publica audientiát* kell kérnie – még akkor is, ha azon csak két-három ember vesz részt a tárgyalások titokban tartása érdekében.⁹

Tulajdonképpen nincs mit csodálkozni azon, hogy Meerbott nem ismer- te ki magát a *solemnis, publica* és *privata audientia* terminológiai útvesztőjében. Az első olyan követnek ugyanis, aki egy erdélyi fejedelemtől kapott küldetéssel Svédország területére lépett, egész addigi életében nem volt köze a formális, álla- mi szintű diplomáciához.¹⁰ Heinrich Meerbott a Majna-Frankfurthoz közel eső Hanauban lelkészként tengette napjait, és egyre növekvő kétségbeeséssel szemlél- te a protestánsok, főként a kálvinisták németországi helyzetének alakulását, ami- kor – feltehetőleg 1633 őszén – Frankfurtban megismerkedett Bálintffy Balázssal, a fejedelem követével.¹¹ Úgy tűnik, az erdélyi diplomata hasznos ismeretségnek tartotta a lelkészt, mert a következő évben, amikor újra Frankfurtban járt, le- velet is hozott Meerbottnak fejedelmétől. 1635 szeptemberében Hamburgból is írt neki. Noha a fennmaradt levelek csak arról tanúskodnak, hogy I. Rákóczi György nyomdafelszerelés és annak használatához értő szakemberek keresése kapcsán számított a hanai lelkész segítségére, a későbbi fejlemények azt is jelzik, hogy Meerbott komolyan érdeklődött Erdély iránt: 1637-es orációja azt mutatja, hogy meglehetősen jól tájékozódott a fejedelemség politikai életének cseppet sem egyszerű fordulataiban és név szerint ismerte annak számos szereplőjét.¹² Ebben

⁹ Lásd a svéd államtanács 1637. okt. 19[29]-ei, okt. 24[11. nov. 3]-ei, illetve okt. 25[11. nov. 4]-ei jegyző- könyveit: Svenska riksrådets protokoll. VII. 1637–1639. Red. av Severin Bergh. Stockholm 1892. (a továbbiakban: SRP VII.) 98–100., 102–108., 109–111.

¹⁰ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korábbi megbízottai a poroszországi, illetve németországi hadszíntéren találkoztak a svéd királlyal vagy annak képviselőivel, lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 725–759.

¹¹ Meerbott háttéréről lásd Paul Ludwig levelét V. Vilmos hessen-kasseli tartománygrófnak (Kassel, 1637. márc. 21.). Hessisches Staatsarchiv Marburg (a továbbiakban: HStAM) Rep. 4f. Siebenbürgen nr. 1. A munkásságát röviden bemutató Viskolcz Noémi (aki először korigálta a szakirodalomban feltűnő tévedést, miszerint Meerbott Bisterfeld álneve lett volna) szintén valószínűsítette a hanai származást, lásd *Viskolcz Noémi*: Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására. (Res libraria 1.) Bp. 2006. 78–86. Bálintffy küldetésének erről a részéről nincs fennmaradt diplomá- ciai jellegű irat (ellentétben az ugyanekkor a szász udvarban folytatott tárgyalásaival, lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 763. 156. jegyz.), viszont egy, a protestáns kapcsolatháló egyik legfontosabb levélgyűjteményében fennmaradt magánlevélből megtudjuk, hogy Oxenstiernával is egyeztetni akart Frankfurtban. Elias „de Cessino” (Rosini) levele John Durynek (Frankfurt am Main, 1633. nov. 9.). The Hartlib Papers (CD-ROM). 2. kiadás. Sheffield 2002. 5/48/2A.

¹² I. Rákóczi György levele Meerbottnak (Gyulafehérvár, 1634. jún. 4.), Bálintffy Balázs levele Meer- bottnak (Frankfurt am Main, 1634. szept. 26.) és kivonat Bálintffy Meerbottnak küldött leveléből (Hamburg, 1635. szept. 6/16.). HStAM Rep. 4f Siebenbürgen nr. 1., másolatban RA Transylvania vol. 1. Nr. 129/I. Meerbott orációja V. Vilmos hessen-kasseli tartománygróf számára ([1637. márc.]) a marburgi levéltár ugyanezen fasciculusában őrződött meg – magyar fordítását lásd Források a 17. szá- zadí magyar politikai gondolkodás történetéhez II. Szerk. Báthory Orsolya – Bene Sándor – Kármán Gábor – Zászkalczik Márton. Bp. 2020. 221–243. Bálintffy 1634-es és 1635-ös diplomáciai útjairól semmilyen más közvetlen forrást nem ismerünk, nem említi rövid életrajzi vázlata sem: *Dáné Veronka*:

szerepet játszhatott az is, hogy a hanauai lelkésznek még egy erdélyi levelezőpartnere akadt, Johann Heinrich Alsted herborni származású, Gyulaféheváron oktató professzor személyében, aki 1629-ben kapta meg Bethlen Gábor meghívását a fejedelemségbe. Nem tudjuk, hogy ismeretsége Meerbott-tal már korábbról származott-e, vagy Bálintffy követsége révén jött létre. Mindenesetre a kapcsolatnak alighanem az is fontos motivációt nyújtott, hogy a herborni tudós enciklopédista gondolkodásának ugyanúgy fontos részét képezték a millenarista kérdések megválaszolására tett kísérletei, mint a hanauai lelkésznek. Míg előbbi 1627-ben megjelentetett *Diatribē de mille annis Apocalypticas*, addig utóbbi 1633-as *Sententia definitiva* című munkájával próbálta meghatározni a Végítélet pontos időpontját.¹³

A II. Gusztáv Adolf halálát követő időszak márpedig sok aggódni valóval látta el a történelmet üdvtörténeti távlatokban szemlélni hajlamos protestáns megfigyelőket. Axel Oxenstiernának ugyan 1633-ban a Heilbronnai Unió létrehozásával sikerült a svéd király által összehozott szövetségi rendszert egyben tartania, de azt számos strukturális probléma és érdekkellentét feszítette szét, és az 1634. szeptember 6-án lezajlott nördlingeni ütközetben elszenvedett vereség után gyakorlatilag szét is hullott. 1635. május 30-án a prágai békében a legtöbb német protestáns fejedelemség, I. János György szász választófejedelem vezetésével, kompromisszumot kötött II. Ferdinánd császárral. Az egyezmény azonban számos hadviselő fél igényeit nem elégítette ki, például semmilyen garanciát nem tartalmazott a kálvinista vallásgyakorlat szabadságára. Így a német háborúból tisztesen távozni akaró (és a seregükkel szembeni adósságaikat jelentős kártérítés megítélése nélkül kifizetni nem tudó) svédek mellett több német fejedelem is a harc folytatása mellett döntött. Döntésüket segítette az amúgy meglehetősen gyanakvással figyelt francia diplomácia is: XIII. Lajos kormányzata már eddig is jelentős összegekkel finanszírozta a császárral szembeni ellenállást, most azonban Richelieu bíboros hajlandó volt nyíltan hadviselő félként színre léptetni Franciaországot.¹⁴

Cubicularius, követ, áruló (?). A marosjárai Bálintffyak a 17. század közepéig. In: Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás. (Erdélyi tudományos füzetek 287.) Kolozsvár 2017. 41.

¹³ *Howard Hotson*: Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarism. Dordrecht 2000.; *Viskolcz N.*: Reformációs könyvek i. m. 65–69., 80–83. Alsted leveleire Meerbott szintén a hessen-kasseli tartománygrófnak írott orációjában utal, lásd Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 231.

¹⁴ A korszakkal kapcsolatos összefoglalások, a teljesség igénye nélkül: *Sigmund Goetze*: Die Politik des schwedischen Reichskanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich. Kiel 1971. 112–176.; *Michael Roberts*: Oxenstierna in Germany, 1633–1636. In: *Uő*: From Oxenstierna to Charles XII. Four Studies. Cambridge 1991. 6–54.; *Peter H. Wilson*: Europe's Tragedy: A New History of the Thirty Years War. London 2009. 543–573.; *Hermann Weber*: Von verdeckten zum offenen Krieg: Richelieus Kriegsgründe und Kriegsziele 1634/35. In: *Krieg und Politik 1618–1648: Europäische Probleme und Perspektiven*. Hrsg. Konrad Reppen. München 1988. 203–217.

Úgy tűnik, hogy a franciák a császár elleni hatalmi blokk életben tartásához I. Rákóczi Györgynek is szerepet szántak. Az 1634–1635 során folyó tárgyalásokról közvetlen forrást nem ismerünk, de Meerbott későbbi utalásaiból egyértelmű, hogy a Heilbronn-i Unióval kapcsolatos tárgyalásokra összegyűlt frankfurti konventen jelen lévő Bálintffyval az oda delegált francia követek is egyeztettek. Ennek keretei között olyan ajánlat is született, amely szerint Richelieu kormánya hajlandó lenne pénzügyi támogatást nyújtani I. Rákóczi Györgynek – márpedig ugyanezt 1631 és 1633 között hiába kérte Erdély fejedelme II. Gusztáv Adolftól. Noha Oxenstierna szarkasztikus megjegyzése szerint ekkoriban a francia diplomácia legfontosabb célja az volt, hogy fenntartsa a káoszt, hogy aztán a zavarosban halászhasson, a szövetségi ajánlatot Richelieu külügyi adminisztrációja még évekkel később is számon tartotta.¹⁵ A fejedelem azonban nem élhetett a lehetőséggel: Bálintffy ugyan 1635-ben újra a Német-római Birodalomba utazott, de a prágai béke megkötésének hírére bizonytalanra váló helyzetben el sem jutott addig, hogy tárgyalópartnereivel egyeztethessen, a következő évben pedig Rákóczi a túlélésért küzdött.¹⁶ Az évtized első felében, uralmának stabilizálása közben számos ellenséget szerzett mind Erdélyben, mind a Fényes Portán, így amikor Bethlen István – aki 1630-ban kénytelen volt neki átadni a hatalmat – 1636 elején trónkövetelőként lépett fel ellene, egyáltalán nem volt biztos, hogy Rákóczinak sikerül megtartania trónját. A Szalonta mellett elért katonai siker ugyan elbizonytalanította a Bethlen István mellett kiálló budai pasát, így a trónkövetelőt sikerült megegyezésre és igényeinek feladására kényszeríteni, de a Fényes Portára menő erdélyi követségek még 1637 első felében is meglehetősen szorongással várták, hogyan dönt a szultáni udvar a fejedelemség feletti uralom további sorsáról.¹⁷

¹⁵ Lásd Heinrich Meerbott idézett, V. Vilmosnak címzett orációját, illetve a hozzá csatolt „aforizmákat”: Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 221–243. Sajnos a frankfurti konventen tartózkodó francia követ levelezése nem említi a Rákóczi diplomatájával folytatott egyeztetéseket: Lettres et négociations du Marquis de Feuquieres, Ambassadeur extraordinaire du Roi en Allemagne, en 1633. & 1634. Tome I–III. Amsterdam 1753. Ugyanakkor a francia diplomáciai levelezésben 1636 tavaszán találunk arra adatot, hogy számon tartották a 100 000 arany erdélyi *subsidiium* ígését: XIII. Lajos memorióléja d’Avaux számára (1636. ápr. 15.). La mission de Claude de Mesmes Comte d’Avaux ambassadeur extraordinaire en Pologne 1634–1636. Publ. Franciszek Pulaski – Władysław Tomkiewicz. Paris 1937. 134., 154. Feltehetőleg ezzel az ajánlattal kapcsolatban jelezték a hamburgi francia diplomaták 1637 közepén, hogy még nem érkezett rá válasz: St. Chaumont márkí és d’Avaux gróf levele a királynak (Hamburg, 1637. júl. 11.). Recueil de documents concernant l’histoire des pays Roumains tirés des archives de France XVI-e et XVII-e siècles. Ed. Ioan Hudiță. Iași 1929. 72. Oxenstierna megjegyzéséről lásd Goetze, S.: Die Politik i. m. 124.

¹⁶ Lásd Bálintffy idézett levelét (Hamburg, 1635. szept. 6/16.). HStAM Rep. 4f Siebenbürgen nr. 1., illetve Meerbott orációját: Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 229–231.

¹⁷ *Lukinich Imre*: Bethlen István támadása 1636-ban. *Századok* 46. (1910) 24–40., 98–112., 212–227., 298–314., 477–494.; *B. Szabó János*: Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636). *Történelmi Szemle* 61. (2019) 247–265.

Heinrich Meerbott 1637 márciusában úgy határozott, hogy meg kell tennie, ami tőle telik a protestánsok ügyének előmozdítása érdekében. Noha legszívesebben Axel Oxenstiernával lépett volna kapcsolatba, a svéd kancellár ekkorra már elhagyta a Német-római Birodalom belső részeit, így inkább Kasselbe utazott, ahol V. Vilmos hessen-kasseli tartománygróffal kívánt találkozni; ez a kálvinista fejedelem bírt ugyanis az egyik legkomolyabb sereggel mindazok közül, akik nem voltak hajlandók elfogadni a prágai békét, és kitartottak a svédek mellett. Meerbottnak persze semmilyen hivatalos megbízólevele nem volt azon kívül, amelyben I. Rákóczi György nyomdászok verbuválásával bízta meg (és ami így dokumentálta azt, hogy egyáltalán kapcsolatban állt az erdélyi fejedelemmel), így csupán „alkövetnek” (*subdelegatus*) címezte magát. A tartománygróffal nem sikerült találkoznia, de eljuttatott hozzá egy húszoldalas orációt és a hozzáfűzött kiegészítéseket, amelyek egészen különleges keverékét mutatják az I. Rákóczi György addigi svéd kapcsolatainak kudarcáról szóló és a helyzet részletes ismeretéről tanúskodó apológiának, illetve egy millenarista elképzelésekre épülő, az Antikrisztus elleni kirtartásra biztató retorikai tűzijátéknak. Részletes javaslatot a szöveg nem tartalmazott, bár utalásokat a franciák által ígért segélyre és egy szövetség tető alá hozásának szükségességére igen. V. Vilmos nyilván érdeklődéssel olvasta Meerbott sorait, de aztán feltehetőleg követte a nála tartózkodó svéd diplomata tanácsát, és végül úgy engedte útjára a lelkészt, hogy saját nevében nem küldött vele levelet Erdély fejedelmének.¹⁸

Az út meglepően sok időt vett igénybe, még ahhoz képest is, ha beleszámítjuk, hogy Meerbottnak el kellett kerülnie a háború sújtotta vidékeket és különösen a császár és szövetségesei uralma alá tartozó régiókat (Kasselben azt mondta, Danzigon keresztül akar Erdélybe jutni). Augusztus első felében érkezett a fejedelemségbe, ahol hamar kiderült, hogy I. Rákóczi György is ugyanabban látott gondot, mint mindenki más Meerbott diplomatakarrierje folyamán: a lelkész megbízólevél nélkül érkezett, így az általa sürgetett szövetségkötés hiába keltette fel a fejedelem érdeklődését, tárgyalási alapot nem jelentett. Ahogy Tolnai Istvánnak Rákóczi megírta: „az német ember [...] emleget valamit, de hitel kelene hozzá”.¹⁹ Azt természetesen megtehetné volna, hogy engedve a biztatásnak,

¹⁸ Meerbott köszöntőlevele, orációja, a hozzá csatolt „aforizmák”, illetve Paul Ludwig idézett levelei mind ugyanabban a levéltári egységben maradtak fent: HStAM Rep. 4f Siebenbürgen nr. 1. Lásd még Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 221–243.; Hessen-Kassel szerepéről: *Tryntje Helfferich: The Iron Princess: Amalia Elisabeth and the Thirty Years War.* Cambridge, MA 2013. 16–40.

¹⁹ I. Rákóczi György levele Tolnai Istvánnak (Gyulaféhérvár, 1637. aug. 17.). *Szilágyi S.: I. Rákóczi György fejedelem levelezése i. m. 1223.* A kolozsvári sáfárpolgár feljegyzéseiből tudjuk, hogy Meerbott 1637. augusztus 9-én érkezett Kolozsvárra, a fejedelem fiainak korábbi tanítójával, a hollandiai peregrinációból hazatérő Erdőbényei Jánossal és egy bizonyos „Joannes Lizelius”-szal. *Herepei János: Adatok*

a saját nevében megbízólevelet ad Meerbottnak, hogy hozza tető alá a sokat emlegetett szövetséget, ám ez nagy kockázattal járt volna. Amióta (nagyjából egy évtizede) az Erdélyi Fejedelemség diplomatái rendszeresen jártak más, főleg protestáns hatalmak uralkodóihoz, újra és újra előfordultak olyan esetek, amikor az inkognitóban utazó követek lengyel vagy német területeken lebuktak, és az ellenérdekelte fél fogságába estek. Ez mindig kellemetlen helyzetet okozott, de egy hasonló malőr 1637-ben egyenesen katasztrófális lett volna, I. Rákóczi György ugyanis nemcsak nem volt nyílt ellensége a császárnak, de az előző évben egyenesen a támogatását kérte az oszmán oldalról érkező nyomással szemben, amit meg is kapott (egy magyarországi ellenfelei, így Esterházy Miklós nádor rosszallása ellenére). Sőt, 1637 tavaszán az újonnan trónra lépő III. Ferdinánd meg is erősítette, hogy a szultánnal szemben a fejedelem számíthat a katonai segítségére.²⁰ Így – érthető módon – hatalmas presztízsveszteség lett volna, ha kiderül, hogy I. Rákóczi György hivatalos megbízottja ugyanennek a császárnak az ellenségeivel keresi a szövetséget.

Már az 1620-as évek második felében is számos kreatív megoldás született hasonló problémák kezelésére az erdélyi külpolitikában (amelyek előtt a nevet nem tartalmazó megbízólevelekhez nem szokott nyugati diplomaták időnként meglehetősen értetlenül álltak), de a Meerbott számára kitalált módszer a szokatlanságával minden addigitt messze felülmúlt. A hanai lelkész ugyanis csak egy olyan levelet kapott a fejedelemtől, amelyben mesteremberek („artifices mechanici”) felfogásával bízta meg.²¹ Meerbott ezen kívül még egy titkosírási igénylistát tudott átnyújtani, saját bevallása szerint a fejedelem kézírásával (hogy az ügy titokban maradjon, szerinte Rákóczi még a deákját sem akarta beavatni), amelyet a lelkész csak Danzigban kapott meg, ahová tőle függetlenül, kalandos úton, egy pisztolycsőbe tekerve jutott el.²² A listát a sifírozást feloldva is benyújtó

Bisterfeld erdélyi életfolyásához. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged 1965. 401. Erdőbényeiről lásd Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes rerum scholasticarum 4.) Szeged 1992. No. 1207.

²⁰ Szilágyi Sándor: Bevezetés. In: Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel X. 1637–1648. Szerk. Uő. Bp. 1884. 5–8.; Lukinich I.: Bethlen István i. m. 214–219., 310–314. Az 1620–1630-as évek fogságba ejtett követeiről lásd Kármán Gábor: Egy diplomáciai zsákutca. Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. Aetas 30. (2015) 3. sz. 11.; Uő: II. Gusztáv Adolf i. m. 726., 749.

²¹ I. Rákóczi György ütlevele Heinrich Meerbottnak (Gyulafehérvár, 1637. aug. 21.). Carl Wibling: Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból. Történelmi Tár [15.] (1892) 458–459. A megbízólevelekkel kapcsolatos rendhagyó megoldásokról lásd Kármán Gábor: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Tszelszky. Bp. 2013. 174–178.

²² Meglepő módon a listának két verziója is fennmaradt, amelyek bár eltérő szöveggel (és eltérő mennyiségű pontba szedve), de gyakorlatilag ugyanazt az ajánlatot közvetítik, az egyedüli markáns különbség a két változat között, hogy a Rákóczi által igényelt pénzügyi támogatás összegét csak az egyik

Meerbott szerette volna elérni, hogy e két dokumentum alapján ne csak egyszerű levélvivőnek, hanem egyenesen tárgyalási jogú megbízottnak (*plenipotentarius*-nak) ismerjék el. Ennek érdekében hosszasan magyarázta, hogy az útlevélben említett „artifexek” nem holmi egyszerű mesteremberek, hiszen azokból sok van Erdély környékén is, hanem olyanok, akik a haza szabadságának visszaszerzésében és megtartásában járatosak; tudniillik a lista végén felsorolt uralkodók, a francia és svéd király, illetve a hesseni tartománygróf értendő rajtuk.²³

Noha a svéd állam vezetőit nem hagyta érintetlenül az *artificium* másodlagos jelentésével („cselvetés”) űzött szóvicc, Axel Oxenstierna és kollégái, miután meghallgatták a kancelláriai titkárok beszámolóját a Meerbott-tal folytatott tárgyalásokról Rákóczi ajánlatának egyes pontjaival kapcsolatban, végül úgy döntöttek, egy ilyen nagy horderejű ügyben ragaszkodniuk kell a fejedelmi személyek közötti érintkezés terén általában alkalmazott protokollhoz.²⁴ Noha a hanai lelkész többször próbált hatni rájuk az ügy fontosságának ecsetelésével, és azzal adott nyomatékot mondanivalójának, hogy Isten bocsánatát kérte mindazok számára, akik felelősek lesznek azért, ha dolga végezetlenül kell távoznia, a régenskormányszat döntését ezzel már nem tudta megváltoztatni. Az utolsó ülés, amelyen még foglalkoztak ügyével, november 4-én zajlott; Meerbott ezután még öt beadványt szerkesztett Axel Oxenstiernának, és egy hosszabb emlékiratot is összeállított a teendőkről, de december végén anélkül kellett távoznia Stockholmból, hogy bármilyen hivatalos, írásbeli választ kapott volna.²⁵

A követ által közvetített ajánlat nyilvánvalóan I. Rákóczi Györgytől származott, amit Axel Oxenstiernának is tudnia kellett, hiszen az 1630-as évek elején többször is hoztak hasonlót erdélyi követek II. Gusztáv Adolf táborába. Ismerősnek kellett lennie annak is, hogy benne a fejedelem pénzügyi és katonai támogatást is elvárt hadjárata megindításához, bár a számok csökkentek. Rákóczi ezúttal az első évre 300 000 birodalmi tallért, minden további pedig 200 000-et kért, és – a korábbiakkal ellentétben – beérte volna egy 6000 fős kontingenssel is a német gyalogságból,

verzió közli. Mivel Meerbott az államtanácshoz címzett beadványában a 11. pontra utal, és a másik verzióban csak 7 pont szerepel (*Wibling*, C.: Magyarország i. m. 463.), ezt kell az állítólag a fejedelem által sifírozott hiteles szövegnek tartanunk. RA Transylvania vol. 1. nr. 45. A másik verzió eredeti jelzete uo. nr. 127., kiadása: *Wibling*, C.: Magyarország i. m. 460–462. A lista továbbításának módjáról lásd az államtanács 1637. okt. 19[29]-ei jegyzőkönyvét: SRP VII. 100.

²³ Meerbott beadványa az államtanácsnak. *Wibling*, C.: Magyarország i. m. 463. A kiadás szerint az irat 1637. okt. 13/23-án kelt, valójában az október 19/29-ei magánkihallgatás után, és a következő napon fel is olvasták az államtanácsban: SRP VII. 101.

²⁴ A svéd államtanács 1637. okt. 25[./nov. 4]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP 108–109.

²⁵ Heinrich Meerbott levelei Axel Oxenstiernának (Stockholm, 1637. okt. 27.[./nov. 6.], nov. 3.[./13.], nov. 10.[./20.]), nov. 18.[./28.] és „in finibus Sveciae”, 1637. dec. 16.[./26.]). *Wibling*, C.: Magyarország i. m. 464–465., 465–466., 466–467., 467–468., illetve RA Oxenstiernasamlingen E 658; Meerbott emlékirata (1637. nov. 22.[./dec. 2.]). *Wibling*, C.: Magyarország i. m. 468–469.

abból a fegyvernemből, amelyből az erdélyi hadseregben mindig is hiány mutatkozott.²⁶ Ugyancsak ismerős lehetett az a záradék, amely szerint amennyiben Rákóczi a hadviselés következtében elveszítené fejedelemségét, szövetségesei kötelesek tisztes évjáradékkal támogatni családjának túlélését. Újdonságot jelentett viszont az a pont, amely az aktuális politikai helyzettel, a Portával épp megkötött kiegyezéssel volt kapcsolatos, és svéd diplomáciai támogatást kért többek között Székely Mózes erdélyi trónkövetelő kiadatásához. Rákóczi nem akarta kockára tenni az évtizedek óta mélyponton lévő lengyel–erdélyi viszonyban a megelőző években beállt javulást (ami leginkább azzal indokolható, hogy kész lett volna a Portával szembeszállni az 1634-es oszmán–lengyel válság során), így a titkosírással írt dokumentumban kiemelte, hogy a svéd szövetség a lengyelek ellen nem lett volna érvényes. Végül, szintén újdonság volt, hogy a tervezett szerződés nemcsak a Rákóczi-ház, a magyarországi, illetve az erdélyi rendek védelmére kérte volna szövetségeseit, hanem nevesítette volna a három támogatott felekezetet: a reformátust, az evangélikust és a katolikust is – Meerbott szerint ez utóbbi megemlézését személy szerint ő szorgalmazta, a franciák meggyőzése érdekében.²⁷ Az ajánlattal kapcsolatban a svéd államtanács nem is fogalmazott meg semmilyen ellenvetést, sőt szóban megüzenték a lelkésznek, hogy nagyra becsülik a fejedelem elkötelezettségét a protestáns ügy mellett – épp csak a felmerülő formai kifogások miatt nem akartak arról tovább tárgyalni. A formaságokhoz való szigorú ragaszkodásukban valószínűleg az is szerepet játszott, hogy tudták, Stockholmból Meerbott további európai udvarokba utazik, ahol szintén előtárja majd küldetését. Ahogy az államtanács ülésén is elhangzott: így már túlságosan nagy volt a kockázat, hogy más fejedelmi személyek előtt a svéd kormányzat nevéssé váljon, ha ilyen kérdéses alapokon tárgyal, sőt, szövetséget köt.²⁸

A hanai lelkész eredeti terve szerint Stockholmból XIII. Lajoshoz, majd V. Vilmoshoz – illetve annak időközben, szeptember 14-én bekövetkező halála miatt ahhoz a német fejedelemhez, aki a prágai békét alá nem író protestánsok új vezetője lesz – utazik tovább a svédek által már aláírt szerződéssel, majd a már minden fél által ellenjegyzett dokumentumot Hamburgban letétbe helyezik, I. Rákóczi Györgynek pedig küldenek egy hiteles másolatot, hogy hadait megindítsa. Ez a terv a stockholmi fiasóval dugába dőlt, de Meerbott nem adta fel. Az Oxenstiernának írt beadványokban jelezte, hogy továbbra is el akar jutni a francia királyhoz, illetve

²⁶ RA Transylvania vol. 1. nr. 45. A korábbi ajánlatokról *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 744–749., 761–763. Az erdélyi fejedelmek hadseregéről a harmincéves háborúban legújabban lásd *B. Szabó János*: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében I. Hadtörténelmi Közlemények 126. (2013) 963–988.; *B. Szabó János – Kármán Gábor*: Külföldi zsoldosok az erdélyi udvari hadakban. Megjelenés előtt.

²⁷ RA Transylvania vol. 1. nr. 45., illetve Meerbott kommentárjai: SRP VII. 104–108. Rákóczi viszonyáról a Rzeczpospolita-hoz uralkodása korai szakaszában lásd *B. Szabó J.*: Két díván i. m. 258–261.

²⁸ A svéd államtanács 1637. okt. 25[./nov. 4]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 108.

tárgyalni akar az angol királlyal és a holland kormánnyal is.²⁹ Úgy tűnik, végül csak Hamburgig jutott, onnan indult el 1638 áprilisában Erdély felé. Danzigban éppen csak elkerülték egymást a fejedelemtől érkező új követtel, így visszafordult és Helsingörből küldött levelet a fejleményekről a Sund-vám ügyeit felügyelő svéd rezidenssel Oxenstiernának, tudniillik, hogy már úton van a szövetségesekhez egy szabályos megbízólevéllel rendelkező erdélyi diplomata.³⁰ A lelkész a továbbiakban eltűnt az erdélyi külpolitikával kapcsolatos forrásokból. Axel Oxenstierna 1639 decemberében kapott még tőle egy emlékirat-vázlatot, amelyben első helyen szerepelnek a fejedelemséggel kapcsolatos javaslatok, ám annak ellenére, hogy 1640-ben megint Stockholmban volt, úgy tűnik, I. Rákóczi György a továbbiakban nem tartott igényt a szolgálataira.³¹ Bisterfeldnek egy későbbi írásában szereplő utalásából az derül ki, hogy Meerbottot hibáztatták azért, hogy a császár értesült a szervezkedésről – talán ez lehetett az oka, hogy a protestáns összefogás lelkes harcosa 1643-ban bekövetkezett haláláig a továbbiakban már nem kapott szerepet a fejedelem politikai kapcsolatainak ápolásában.³²

Bisterfeld nyugat-európai küldetése, 1638–1639

I. Rákóczi György újabb követe nem más volt, mint Johann Heinrich Bisterfeld. A harmincas éveinek elején járó német teológus Bethlen Gábor meghívására, de már a fejedelem halála után, 1629 legvégén érkezett apósa, Johann Heinrich Alsted (illetve egy harmadik, szintén Herbornból jövő tanár, Ludwig Philipp Piscator) társaságában Gyulafehérvárra, ahol mindhárman az akadémia professzorai lettek.³³ A potenciális európai szövetségesek meglátogatását célzó diplomáciai kül-

²⁹ Heinrich Meerbott levelei Axel Oxenstiernának (Stockholm, 1637. nov. 3./[13.] és nov. 18./[28.]). *Wibling, C.: Magyarország* i. m. 466., 468.

³⁰ Heinrich Meerbott levele Axel Oxenstiernának (Helsingör, 1638. jún. 30./[júl. 10.]). RA Oxenstiernasamlingen E 658; Johann Heinrich Bisterfeld levele ugyanannak (Helsingör, 1638. máj. 9/19.). Briefwisseling van Hugo Grotius. IX. 1638. Uitg. door B. L. Meulenbroek. (Rijks geschiedkundige publicatie, Grote Serie 142.) 's-Gravenhage 1973. 807–808.

³¹ Meerbott Oxenstiernának adott propositiójának vázlata (érkezett 1639. nov. 30./[dec. 10.]). *Wibling, C.: Magyarország* i. m. 470–471. Ebben ismét tanúságot tesz a megelőző tíz év erdélyi politikai fordulatainak ismeretéről; többek között felveti azt az ötletet, hogy a fejedelem által 1633-ban áruulás miatt életfogytig börtönbe záratott Zólyomi Dávidot ki kellene hozatni, hogy csapatokkal csatlakozhasson a svéd főserceghez. Az erdélyi főúr svéd kapcsolataihoz lásd *Kármán G.: II. Gusztáv Adolf* i. m. 754–755. 1640-es beadványában már nincs szó Erdélyről: Meerbott levele Krisztina királynőnek (Stockholm, 1640. nov. 13./[23.]). RA Transylvania vol. 1. nr. 131.

³² Halálának időpontjáról és az 1641-ben a tollából (igaz, álnév alatt) a svéd fővárosban megjelent két millenarista hangvételű műről lásd *Viskolcz N.: Reformációs könyvek* i. m. 80. Lennart Torstensson 1642 nyarán Erdélybe küldött követeinek adott instrukciójában utasította őket arra az esetre is, ha a fejedelemségben találkoznának a lelkésszel – ezek szerint a svéd *generalissimus* nem tudta, hogy Meerbott Stockholmban tartózkodik, erről lásd *Wibling, C.: Magyarország* i. m. 592.

³³ Erdélybe költözésük részleteiről a tanulmány utolsó fejezetében lesz szó.

detésre 1638 áprilisának közepén indult el. A követi akkreditációjára használt módszer azt mutatja, hogy még ha Meerbott nem utazott is vissza személyesen Erdélybe (tudomásunk szerint soha többet nem járt ott), kudarcának körülményeiről egy összefoglalót mindenképpen eljuttatott a fejedelemségbe. A svéd kancelláriai titkárok ugyanis azt magyarázták a hanai lelkésznek, hogy még egy általánosságokban fogalmazó megbízólevél is elegendő lett volna a tárgyalások megkezdéséhez – a fejedelem pedig pontosan ilyen dokumentumokkal látta el a teológus professzort. A feltehetőleg már Bisterfeld útnak indulása után készült és más útvonalon Danzig felé továbbított levelei ugyanis egyrészt nem tartalmazzák a megbízott nevét, másrészt a lehető legáltalánosabban fogalmazzák a „bizonyos ügyekről” („certi negotii”), amelyek tárgyalására az illető hivatott, harmadrészt címzettjeik nem koronás fők, hanem Richelieu és Axel Oxenstierna.³⁴ Mindezzel I. Rákóczi György minden óvintézkedést megtett, nehogy a levelek idegen kézbe kerülve idő előtt leleplezzék céljait.

Meerbott-tal ellentétben Bisterfeld nem Svédország felé indult, hanem Hollandián keresztül Franciaországba utazott. Hágában júniusban találkozott az 1632-ben elhunyt Pfalzi Frigyes, a letett cseh király örökösével, Károly Lajossal, aki ekkoriban tette az utolsó komoly kísérletét arra, hogy önerőből visszaszerezze a pfalzi területeket és velük együtt esetleg a választófejedelmi rangot is, amelyek-től apját II. Ferdinánd császár az 1620-as évek során megfosztotta.³⁵ A professzor július 10-én érkezett Párizsba. Az ekkoriban a francia udvarban svéd rezidensként szolgáló Hugo Grotius, a nemzetközi jog hírneves teoretikusának levelezése arról tanúskodik, hogy Bisterfeldet nagy lelkesedéssel fogadták. Richelieu úgy vélte, az erdélyi szövetség ötletét fel kell karolni, és erről tájékoztatta a svédek is.³⁶ Sőt,

³⁴ I. Rákóczi György levele Richelieu-nek (Gyulafehérvár, 1638. ápr. 16.). *Gergely Samu*: I. Rákóczi György összeköttetése Franciaországgal. Első közlemény. Történelmi Tár [12.] (1889) 686. Azonos dátummal és mutatis mutandis azonos szöveggel Axel Oxenstiernának: RA Oxenstiernasamlingen E 692. A kolozsvári sárfárpolgár feljegyzései szerint Bisterfeld már április 14-én a városba érkezett, ezért valószínű, hogy a két nappal később elkészült *credentionalis* leveleket csak később, már biztonságos területen kapta meg, lásd *Herepei J.*: Adatok i. m. 402. Április 23-ára a gyulafehérvári professzor már Sárospatakot is elhagyta, lásd Tolnai István levélét I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. ápr. 23.). *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György fejedelem levelezése i. m. 1348–1349.

³⁵ Károly Lajos rajnai palotagróf levele I. Rákóczi Györgynek (Hága, 1638. jún. 9.). Okirattár Strassburg Pál 1631–1635-iki követsége és I. Rákóczi György első diplomáciai összeköttetési történetéhez. (Monumenta Hungariae historica. Ser. I. Diplomataria 26.) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1882. (a továbbiakban: MHHD XXVI.) 129–130. Károly Lajos kísérletéről a pfalzi restitúció katonai eszközökkel való kikényszerítésére lásd *Wilson, P. H.*: Europe's Tragedy i. m. 594–596.

³⁶ Hugo Grotius levelei Ludwig Camerariusnak (Párizs, 1638. júl. 10. és júl. 31.), Axel Oxenstiernának (Párizs, 1638. júl. 10. és 24.), és Krisztina királynőnek (Párizs, 1638. aug. 21.). Briefwisseling van Hugo Grotius IX. i. m. 439., 490.; 440., 473., 535–536.

rövid időn belül XIII. Lajos kormányzata kijelölte a további egyeztetések céljából Erdélybe küldendő követét is.³⁷

Charles du Bois, Avaugour bárója talán az Európa keleti felében legjáratosabb francia diplomata volt, bár eddig az időpontig inkább az északkeleti régiókat kultiválta: 1629 óta felváltva töltött be kisebb, részben svédországi, gyakrabban lengyelországi rezidensi pozíciókat, danzigi állomáshellyel.³⁸ 1638 őszén tengeri úton érkezett Velencébe, onnan oszmán területen keresztül Temesvárra, végül november közepén találkozott az épp Besztercén tartózkodó fejedelemmel, aki magánkihallgatáson fogadta. I. Rákóczi György előtt tartott beszédében hosszasan taglalta, mennyire kedvező lenne az Ausztriai Ház hatalmának megtörésére, és jelezte, hogy uralkodója kész lenne tárgyalni az ajánlatról.³⁹ A fejedelem válaszában hosszasan ecsetelte, milyen kockázatokat vállalna, ha a közös ügy érdekében belépne a háborúba, így csapatainak elindítását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy kapjon valamilyen biztosítékot (*assecuratiót*) a szerződés megkötésére és feltételeinek betartására. D’Avaugour ígéretet tett, hogy jövő év áprilisáig eljut a fejedelem kezébe egy ilyen irat.⁴⁰ Mint Bisterfeldnek írott későbbi levelében Rákóczi jelezte: a francia követnek nem volt felhatalmazása a szövetség megkötésére (amúgy teljesen szabályos megbízólevelében a király valóban csak azt említette, hogy a fejedelemmel folytatandó konzultáció céljából küldi), így a követség a kölcsönös puhatolózáson kívül más eredményt nem nagyon

³⁷ XIII. Lajos levele I. Rákóczi Györgynek (Amiens, 1638. júl. 29.). Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetkezéseinek történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria 21.) Bp. 1873. (a továbbiakban: MHHD XXI.) 19. A királyi megbízólevelén kívül d’Avaugour még Bisterfeldtől is kapott egy papirost, amely igazolta, hogy követként lehet vele tárgyalni.

³⁸ Életrajzát lásd *Pierre Adolphe Chéruel*: Le Baron Charles d’Avaugour, ambassadeur de France en Suède (1654–1657). *Revue d’Histoire Diplomatique* 13. (1889) 523–534.; *Fredrik Ulrik Wrangel*: Liste des diplomates français en Suède 1541–1891. Stockholm 1891. 17–18. Johann Rudolf Schmidnek, a császár konstantinápolyi rezidensének egyik jelentése arra utal, hogy d’Avaugour 1637-ben a Fényes Portán is járt, erre azonban más adatunk nincs. Lásd levelét Michel d’Asquier-nek (Konstantinápoly, 1638. nov. 20.). Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: HHStA) Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 114. Konv. 4. fol. 70–71. A bécsi Turcica-anyag 1636 és 1640 közötti részében való tájékozódáshoz nagy segítségemre volt, hogy hozzáférhettem Fazekas István, Hiller István és Kerekes Dóra készülő szövegkiadásához, akiknek ezt a lehetőséget ezúton is köszönöm.

³⁹ D’Avaugour beszéde I. Rákóczi György előtt ([Beszterce, 1638. nov. közepe]). MHHD XXI. 20–21. Erdélybe a francia követ 1638. október 26-án érkezett meg, lásd Bisterfeld 1639 elején írott feljegyzését: RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I. Erdélyi audienciájáról (téves, 1642-es dátummal) lásd Kemény János önéletírása. In Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. Windisch Éva. (Magyar remekírók.) Bp. 1980. 191–192.

⁴⁰ I. Rákóczi György rezolúciója d’Avaugour előterjesztésére ([Beszterce, 1638. nov. közepe]), illetve levele XIII. Lajosnak (Beszterce, 1638. nov. 15.). MHHD XXI. 22–25., 31–32. Az áprilisi határidőről Bisterfeldnek az előző jegyzetben idézett feljegyzése (RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I.), illetve I. Rákóczi Györgynek a professzorhoz írott levele számol be (Algyógyi fürdő, 1639. júl. 8.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 700.

hozhatott.⁴¹ A francia báró mindazonáltal nem tért vissza többé Erdélybe, sőt – noha Danzigból nyilván elküldte az erdélyi fejedelem üzenetét XIII. Lajos udvarába – semmilyen információval nem rendelkezünk arról, milyen reakciót váltottak ki Rákóczi sorai a francia kormányzatból. A következő évek során d’Avaugour a Francia Korona danzigi rezidenseként volt a fejedelemség diplomáciájának egyik legfontosabb kapcsolata.⁴²

Miközben a báró megjárta a hosszadalmas utat fél Európán keresztül, Bisterfeld is megérkezett új állomáshelyére, Hamburgba. Központi fekvése és semlegessége már az 1630-as évek első felében is fontos diplomáciai központtá tette a német kikötővárost, 1638-tól kezdve pedig arról sem túlzás beszélni, hogy néhány évig Hamburgban a Német-római Birodalom ügyeiben érdekelt hatalmak kongresszusa zajlott. Folytak a tárgyalások a békekötés lehetőségéről a svéd és a császári küldöttek között, de ugyanitt egyeztettek a dán, az angol és a francia király, illetve a holland köztársaság követei is egy nagyszabású Habsburg-ellenes szövetség létrehozásáról. A svéd és a francia külpolitikát már itt is ugyanazok a követek képviselték, akik majd a vesztfáliai békekongresszuson államuk főtárgyalói között foglalnak helyet: Johan Salvius és Claude de Mesmes, Avaux grófja – a következő években az erdélyi követek az ő kezükbe adták az újabb és újabb javaslatokat a szövetség megkötésére.⁴³ Magától értetődőnek tűnhetett, hogy Bisterfeld is ehhez a „kongresszushoz” csatlakozik – még ha egy kicsit későn érkezett is, ekkorra ugyanis már elmúlt a nagy Habsburg-ellenes liga alapjának tekintett 1637 februári angol–francia és 1638 februári svéd–francia szerződések által kiváltott lelkesedés. Bisterfeld találkozott az angol diplomácia nagy öregjével, a megelőző évtizedben konstantinápolyi követként Bethlen Gábort támogató Sir Thomas Roe-val, aki örült az erdélyi ajánlatnak, ám lebeszélte a gyulaféhvári professzort attól, hogy a szigetországba utazzon, mivel világosan látszott:

⁴¹ Lásd Bisterfeld az előző jegyzetekben idézett feljegyzését (RA E 5377 Salvius samling vol. 25. nr. 5/1.), amelyben idéz a fejedelem neki írott leveléből, illetve Salviusnak beadott memorandumát (Hamburg, 1638. okt. 27./[nov. 6.]) Uo. nr. 1.

⁴² 1638. december 30-ai levelében (amely elveszett vagy lappang) d’Avaugour valószínűleg tudatta Rákóczival, hogy a továbbiakban a danzigi rezidens posztját látja el, mert noha időközben újabb levelet nem kapott tőle, a fejedelem a következő év májusában már a poroszországi kikötővárosba küldte a francia bárónak szánt sorait. Lásd Rákóczi leveleit d’Avaugournak (Fogarás, 1639. márc. 9., máj. 1.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 688., 691.

⁴³ Hamburg diplomáciai központ szerepéről a korszakban lásd *Wilhelm Tham*: Den svenska utrikespolitikens historia I:2. 1560–1648. Stockholm 1960. 281–282.; Salviusról lásd *Heiko Droste*: Ein Diplomat zwischen Familieninteressen und Königsdienst. Johan Adler Salvius in Hamburg (1630–1650). In: *Nähe in der Ferne. Personale Verflechtung in den Außenbeziehungen der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Hillard van Thiesen – Christian Windler. (Zeitschrift für historische Forschung, Beihefte 36.) Berlin 2005. 87–104.; d’Avaux-ról *Derek Croxton – Anuschka Tischer*: The Peace of Westphalia: A Historical Dictionary. Westport 2002. 21–22.

a pénzsűkében lévő I. Károly nem tud belépni a koalícióba.⁴⁴ Eddigre már az is nyilvánvalóvá vált, hogy a hollandok nem akarják feladni semlegességüket a császárral szemben, és noha Johann Joachim Rusdorf, a száműzött pfalzi Károly Lajos diplomatája (aki szintén kapcsolatban állt Bethlennel az előző évtizedben) nagy lelkesedéssel fogadta Bisterfeldet, annak legfontosabb tárgyalópartnere Hamburgban Salvius lett.⁴⁵

A svéd régenskormányzat köreiből nagy izgalmat váltott ki Bisterfeld levele, amelyet Hága felé utazva, Helsingørből küldött Axel Oxenstiernának.⁴⁶ Az államtanács 1638 júliusának közepén megtárgyalta az új információkat és úgy döntött, hogy az erdélyi szövetség továbbra is érdekli őket. Mivel a professzor levelében az ajánlattal kapcsolatban további konkrétumok nem voltak, a Svéd Korona minden nyugat-európai udvarban tartózkodó képviselője utasítást kapott arra, hogy amennyiben Bisterfeld feltűnne, biztosítsák őt jóindulatukról és próbálják tőle megtudni a részleteket.⁴⁷ A régenskormányzat lelkesedéséhez hozzájárult, hogy főserégüket 1637-ben a császári csapatok csaknem kiszorították a Birodalom területéről.⁴⁸ Egy erdélyi támadás a császár hátában

⁴⁴ Sir Thomas Roe levele I. Rákóczi Györgynek (Hamburg, 1638. okt. 11.). MHHD XXVI. 130–131.; d’Avaux grófjának levele Rorté bárónak, a Francia Korona svédországi követének (Hamburg, 1638. okt. 16.). Recueil de documents i. m. 61. Roe még több mint egy évig Hamburgban tartózkodott, de hazatérésekor teljesen haszontalan huszonegy hónapként tekintett vissza arra az időszakra, amely jobban elfárasztotta, mint korábban huszonegy évnyi szolgálat. *Elmer A. Beller: The Mission of Sir Thomas Roe to the Conference at Hamburg, 1638–40. The English Historical Review* 41. (1926) 161. sz. 61–77.; *Tham, W.: Den svenska utrikespolitikens historia* i. m. 299–300. Roe és Bethlen kapcsolatáról lásd *Kurucz György: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelem-sége idején.* In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor – Hermann Róbert. Bp. 2002. 55–63.; *Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében.* Korall 2006. 23. sz. 86–115.

⁴⁵ A hollandokról: Chavigny levele d’Avaux-nak (Ruelle, 1638. nov. 14.). Recueil de documents i. m. 62. A pfalzi kapcsolatról: Rusdorf, illetve Károly Lajos levelei I. Rákóczi Györgynek (Hamburg, 1639. febr. 14., illetve Hága, 1639. ápr. 12.). MHHD XXVI. 135–138., 138. Noha Rusdorf Bethlennel kapcsolatos irodalmi munkássága figyelemre méltó (különösen annak magyarországi lecsapódása, *Sebes agynak késő sisak* révén), erdélyi diplomáciai kapcsolatait hagyományosan némileg túlértékeli a kutatás. Vö. *Fazekas Sándor: Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata erdélyi kapcsolatai.* Századok 142. (2008) 999–1020. A műről legújabban: *Bene Sándor: Szinkretisták és samaritánusok: Címzavak a kora újkori magyar politikai szótárból.* In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországnán. Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Bp. 2019. 327–379.

⁴⁶ Bisterfeld levele Axel Oxenstiernának (Helsingør, 1638. máj. 9/19.). Briefwisseling van Hugo Grotius IX. i. m. 807–808.

⁴⁷ Az államtanács 1638. júl. 6/[16]-ai ülésének jegyzőkönyve, SRP VII. 255.; A régenskormány levelei Hugo Grotiusnak és Ludwig Camerariusnak ([Stockholm, 1638. júl. 7/[17].). RA Riksregistratret (a továbbiakban: RR) vol. 196. fol. 200r–201r; A Grotiusnak szóló változat megjelent: Briefwisseling van Hugo Grotius. IX. i. m. 462., illetve Salviusnak (azonos dátummal). RA RR vol. 195. fol. 664v–665v. Ugyanekkor Johan Strömfeldt helsingøri rezidens is utasítást kapott arra, hogy ha Bisterfeld Svédországba akarja menni, utazását segítse elő: Uo. fol. 666r–v.

⁴⁸ *Wilson, P.H.: Europe’s Tragedy* i. m. 596–598.; *Peter Englund: Ofredsår. Om den svenska stormakts-tiden och en man i dess mitt.* Stockholm 1993. 150–155.

nyilvánvalóan enyhítette volna a katonai nyomást a Pomerániába szorult Johan Banér csapatain. A Grotiustól érkező, a franciaországi tárgyalások ígéretes voltáról szóló jelentéseket olvasva a svéd államvezetés szerette volna elérni, hogy Bisterfeld Hamburgból továbbutazzon Stockholmba.⁴⁹ A gyulafehérvári professzor erre azonban nem volt hajlandó, feltehetőleg azért, mert úgy ítélte, hogy Hamburgban egyszerre tud kapcsolatot tartani a svéd és a francia diplomáciával (ráadásul tudós kollégáihoz is közelebb maradhat). November elején összefoglalta Salviusnak az egyeztetések állását, kiemelve, hogy uralkodójához már elindult egy francia követ, így lehetséges, hogy a szerződést megkötötték – amennyiben nem, Rákóczi neki küld majd egy *plenipotentiát* a végleges forma kialakításához.⁵⁰ Az általánosságokban fogalmazó megbízólevél arra tehát elegendő volt, hogy Bisterfelddel az összes számottevő hatalom képviselői egyeztetésekbe kezdjenek, arra azonban nem, hogy létrejöhessen a szövetség, és I. Rákóczi György megindítsa csapatait – ahogyan az erdélyi oldal d’Avaugour felhatalmazását ítélte hasonlóképpen szűk körűnek.

A svéd régenskormány számára ez is vállalható megoldásnak tűnt: 1639 januárjának elején elküldték Salviusnak a maguk részéről öt tárgyalásra feljogosító *plenipotentiát*.⁵¹ Csakhogy hamarosan megérkezett Hamburgba I. Rákóczi György küldönce is, aki nem a szerződéskötéshez szükséges, várt megbízólevelet hozta, hanem egy Bisterfeldet Gyulafehérvárra visszarendelő parancsot. A fejedelem írt Salviusnak és d’Avaux-nak is, de a levelekben szó sem esett a tervezett szövetségről, Rákóczi csak ahhoz kérte a diplomaták segítségét, hogy Bisterfeld megtalálhassa az 1638. november 9-én elhunyt Alsted utódját a gyulafehérvári akadémia professzori székére.⁵² Ahogy azt Bisterfeld egy újabb feljegyzésben elmagyarázta Salviusnak, a meglepő fordulatnak két oka volt. Az egyik, hogy I. Rákóczi György úgy tudta, hogy legkésőbb áprilissig visszaérkezik udvarába d’Avaugour, immáron a francia király *assecuratió*jával (így nyilván nem látta szükségét annak, hogy megkockáztassa egy *plenipotencia* Hamburgba küldését, kitéve

⁴⁹ D’Avaux levele Rorténak (Hamburg, 1638. okt. 16.). Recueil de documents i. m. 61.; Anders Gyldenklou kancelláriai titkár levele Salviusnak (Stockholm, 1638. okt. 6/[16]). RA E 5262 Salvius samling vol. 10.

⁵⁰ Bisterfeld feljegyzése Salviusnak (Hamburg, 1638. okt. 27./[nov. 7.]). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 1.

⁵¹ A svéd régenskormány megbízólevele Salviusnak (Stockholm, 1638. dec. 1./[11.]). MHHD XXVI. 131–132.; Hamburgba postázásáról lásd Gyldenklou levelét Salviusnak (Stockholm, 1638. dec. 22./[1639. jan. 1.]). RA E 5262 Salvius samling vol. 10.

⁵² I. Rákóczi György levelei d’Avaux-nak és Salviusnak (mutatis mutandis azonos szöveggel) (Kolozsvár, 1638. dec. 4.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 686–687.; RA E 5270 Salvius samling vol. 18. A levelek megérkezését és Bisterfeld visszarendelését Georg Müller Grotiusnak írott értesítése adta hírül (Hamburg, 1639. jan. 15/[25.]). Briefwisseling van Hugo Grotius X. 1639. Uitg. door B. L. Meulenbroek. (Rijks geschiedkundige publicatien, Grote Serie 154.) ’s-Gravenhage 1976. 58.

magát annak a veszélynek, hogy azt ellenségei elfogják, és így szándéka idő előtt lelepleződik). A másik, hogy nem is értesült a *plenipotencia* Hamburgba küldésével kapcsolatos igényről. Mivel – ismét csak az álcázás végett – Bisterfeld nem közvetlenül a fejedelemnek, hanem Alstednek küldte leveleit, az idősebb gyulaféhvári professzor haldoklása miatt az üzenet nem juthatott el időben I. Rákóczi Györgyhez.⁵³ A stockholmi régenskormányzat véleménye mindazonáltal villámgyorsan a visszájára fordult: 1639. március elején az államtanács ülésén kijelentették, hogy Rákóczit és Bisterfeldet a továbbiakban felesleges komolyan venni, és ehhez az állásponthoz tulajdonképpen egészen a harmincéves háború végéig jobbra következetesen tartották is magukat.⁵⁴

Bisterfeld mindenesetre nem sietett vissza Erdélybe. 1639 márciusának végén Grotius jelezte, hogy a professzort ismét Párizsba várják, de csak május elején van adatunk arról, hogy meg is érkezett oda.⁵⁵ Noha a svéd rezidens többször jelezte, hogy a sok késlekedés miatt kétségei vannak afelől, valóban lehet-e számítani az erdélyi szövetségre, XIII. Lajos kormányzata, úgy tűnik, továbbra is meggyőzhető volt.⁵⁶ Bisterfeldben a maga részéről nagy reményeket keltett mindaz, amit második franciaországi útja alatt tapasztalt: Jean de la Barde kancelláriai titkárral folytatott megbeszélései után azt érezte, hogy a francia kormányzat továbbra is kész a szövetségkötésre (bár az meglepő, hogy a fennmaradt dokumentáció szerint nem merült fel az a logikus kérdés: vajon miért nem volt folytatása d’Avaugour követségének).⁵⁷ És valóban: d’Avaux rögtön a Bisterfelddel folytatott megbeszélések után megbízást kapott királyától, hogy egyeztesse Salviusszal a szerződés lehetséges pontjait, valamint elkészült a *plenipotencia* is az Erdélybe küldendő követ, Louis

⁵³ Bisterfeld saját bevallása szerint 1639. október 21-én küldött ezzel kapcsolatos levelet Erdélybe, ennek szövegét november 26-án, amikor Rákóczi a levelet írta Bisterfeldnek, még nem ismerhette. Lásd az okfejtést Bisterfeld már többször idézett feljegyzésében, RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I. A szöveghez a professzor mellékelte Rákóczi d’Avaugournak írott rezolúciója másolatát is, amelyet nyilván a fejedelem juttatott el hozzá: uo. nr. 5/II.

⁵⁴ Jegyzőkönyv az államtanács 1639. febr. 19. [márc. 1]-ei üléséről: SRP VII. 460.

⁵⁵ Grotius levele Camerariusnak (Párizs, 1639. márc. 16./26.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. i. m. 198., illetve XIII. Lajos emlékirata d’Avaux-nak (St.-Germain-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 692. Március 5-én Bisterfeld Amszterdamban volt (és feltehetőleg írt fejedelmének), áprilisban pedig Hágában is megfordult, lásd I. Rákóczi György levelét d’Avaugournak (Gyulaféhevár, 1639. jún. 24.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 695.; illetve Károly Lajos idézett levelét Rákóczinak (Hága, 1639. ápr. 12.). MHHD XXVI. 138.

⁵⁶ Grotius kétségeiről lásd leveleit Müllernek (Párizs, 1639. márc. 5.), illetve Camerariusnak (Uo., 1639. márc. 16./26.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. i. m. 146., 198.

⁵⁷ Bisterfeld Erdélybe való visszatérése után beadott beszámolója a de la Barde-dal folytatott megbeszélésekről (Medgyes, 1639. nov. 7.). MHHD XXI. 32–33. Úgy tűnik, hogy Bisterfeld a királlyal személyesen egyik alkalommal sem találkozott, de ez kevésbé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy megbízólevele nem XIII. Lajosnak, hanem Richelieu-nek szólt, márpedig az uralkodónak címzett *creditionalis* alapfeltétele lett volna annak, hogy audienciát kaphasson.

Fleutot kamarai titkár számára.⁵⁸ Bisterfeld mindent megtett azért is, hogy a svéd külpolitika figyelmét életben tartsa: a franciák érdeklődéséről szóló híreit nemcsak Grotiuszal osztotta meg, egy svéd meghatalmazott kijelölését sürgetve, hanem írt a korábban megismert hágai svéd rezidensnek, Ludwig Camerariusnak is.⁵⁹ A professzor aztán a Földközi-tengeren keresztül tért vissza Erdélybe: július közepén már Velencében volt, azt azonban nem tudjuk, pontosan mikor érkezett meg a fejedelemségbe. Annyi bizonyos, hogy 1639 novemberében már Medgyesen írta meg jelentését I. Rákóczi Györgynek.⁶⁰

A gyulafehérvári egyezményig vezető rögös út

A fejleményekről I. Rákóczi György már a professzor megérkezése előtt tudomást szerzett d’Avaugour leveleiből: a francia báró megírta neki, hogy királya már kijelölte a megbízottat a fejedelemmel folytatott tárgyalásra, és csak a Svéd Korona véleményének beérkezésére várnak.⁶¹ Válaszában a fejedelem már azt tervezgette, milyen úton juthatnának el hozzá legkényelmesebben a *plenipotentarius* követe, mire a danzigi rezidens megnyugtatta, hogy személyesen fogja útba igazítani őket és felhívni a figyelmüket arra, milyen fontos a küldetés titokban tartása.⁶² A d’Avaugourral való levélváltásokon kívül I. Rákóczi György egy másik csatornán is kommunikálni kezdett a francia külpolitikai apparátussal: konstantinápolyi ügyvivőjét (ügynevezett kapitiháját), Réthy Istvánt utasította, hogy vonja kérdőre a portai francia követet XIII. Lajos válaszában késlekedése miatt.⁶³

Philippe de Harlay, Césy grófja kapott ugyan utasítást a francia udvartól Rákóczi politikai manővereinek támogatására, de valószínű, hogy Richelieu

⁵⁸ XIII. Lajos memorialéja d’Avaux-nak (St.-Germain-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 692–694., és felhatalmazása Louis Fleutot számára (Uo., 1639. máj. 10.). Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1636–1683). Éd. Ioan Hudiță. Paris 1926. 62–63.

⁵⁹ Grotius levele Axel Oxenstiernának (Párizs, 1639. máj. 4/14.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. i. m. 326.; Bisterfeld levele Camerariusnak (Párizs, 1639. máj. 12/22.). Bayerische Staatsbibliothek (a továbbiakban: BSB) Clm 10359. fol. 243. A pfalzi diplomáciában korábban fontos szerepet játszó Camerariusról mint svéd rezidensről lásd *Friedrich Hermann Schubert*: Ludwig Camerarius 1573–1651. Eine Biographie. (Münchener historische Studien. Abteilung Neuere Geschichte 1.) Kallmünz 1955.

⁶⁰ MHHD XXI. 32–33. I. Rákóczi György már július 17-én hírül adta d’Avaugournak, hogy Bisterfeld megérkezett Velencébe: *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 702. Ugyanakkor Rákóczi portai követei augusztus végén is továbbították a professzor „úti leveleit” Erdélybe: Tholdalagi Mihály és Körössy István levele a fejedelemnek (Konstantinápoly, 1639. aug. 30.). Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összekötetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 592.

⁶¹ D’Avaugour levelei Rákóczinak (Danzig, 1639. jún. 26. és 28.). Rejtelmes levelek első Rákóczi György korából. Szerk. Ötvös Ágoston. Kolozsvár 1848. 15–19., 21–24.

⁶² Rákóczi levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. júl. 17.) és annak válasza ([Danzig], 1639. aug. 4.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 700., 703–704.

⁶³ Rákóczi levele Réthynek (H. n., 1639. júl. 15.). Levelek és okiratok i. m. 552.

kormányzata egyben óvatosságra is intette őt. Magatartását ugyanis mind a kapitliha, mind az 1639 augusztusában Konstantinápolyba érkező két főkövet, Tholdalagi Mihály (a fejedelemség oszmán ügyekben legtapasztaltabb diplomata-tája), valamint Kőrössy István ambivalensnek ítélte. Césy szívesen konzultált az erdélyi követekkel, arról is határozott véleménye volt, hogyan kellene eljárni és mekkora összegeket kellene áldozni annak érdekében, hogy a fejedelem megkapja a Porta engedélyét egy magyarországi hadjárathoz. Személyesen azonban nem volt hajlandó a távol lévő nagyvezírt helyettesítő kajmakámmal, Kemankes Kara Musztafa pasával tárgyalni erről, csak tolmácsát utasította arra, hogy említsen meg a témát az oszmán tisztségviselő előtt, a hivatalos elköteleződés látszatát is kerülve.⁶⁴ Egyes jelentések nem maradtak fenn, máshol a követek időnként szándékosan ködösítve fogalmaztak, így a tárgyalások tartalmát részletesen rekonstruálni szinte lehetetlen. Annyi azonban világos: I. Rákóczi György azt akarta elérni, hogy a Porta biztosítsa őt támogatásáról, ismerje el utódjának fiát, Györgyöt, és adja ki a Héttoronyban őrzött trónkövetelőt, Székely Mózeszt (akivel Rákóczi hasonló megbékélést ígért, mint amilyen Bethlen Istvánnal korábban létrejött).⁶⁵ Noha 1639 nyarán az erdélyi udvart nagy izgalomba hozták a hírek, hogy egy svéd követ érkezett Budára, és bár Rákóczihoz akart továbbmenni, helyette Konstantinápolyba vitték, az ügy a későbbiekben anélkül sikkadt el, hogy bármilyen egyeztetésre sor került volna. Mivel a svéd dokumentációban egyetlen utalást sem találunk egy ekkoriban a Portára küldött követre, nagyon valószínű, hogy vaklármáról lehetett szó, egy szélhámosnak a korszakban nem szokatlan próbálkozásáról.⁶⁶ A portai tárgyalások végül egészen 1639 októberéig

⁶⁴ Césy levele Rákóczinak (Pera, 1639. aug. 21.). Török-magyarkori állam-okmánytár III. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. (Török-magyarkori történelmi emlékek. I. oszt. Okmánytár 5.) Pest 1870. (a továbbiakban: TMÁO III.) 38.; Tholdalagi és Kőrössy levelei Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. aug. 30., szept. 4., okt. 2., okt. 4.). Levelek és okiratok i. m. 591–592., 593., illetve I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és iratok. Szerk. Beke Sándor – Barabás Samu. Bp. 1888. 481–482., 485–489. Az 1620-as években a francia diplomáciának hasonlóképpen problémái akadtak azzal, hogy úgy segítse a Portán az erdélyiek törekvéseit, hogy közben semmiképpen ne vetülhessen rá a vád, miszerint a kereszténység elleni hadakozásra biztatná a szultánt, lásd *Hámori Nagy Zsuzsanna*: Bethlen Gábor külpolitikája és a francia diplomácia a harmincéves háborúban (1619–1629). Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 2020. 104–109.

⁶⁵ A „három punctumok” fundamentális jelentőségét több irat is hangsúlyozza, de sajnos olyan dokumentumot nem ismerünk, amely ezeket minden kétséget kizáróan, tételesen felsorolná. Mindazonáltal több irat párhuzamos olvasásával a fenti rekonstrukció összeállítható: XIII. Lajos memorialéja d’Avaux-nak (St.-Germain-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 694.; Tholdalagi és Kőrössy levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. szept. 4. és okt. 4.). Levelek és okiratok i. m. 593.; I. Rákóczi György és a Porta i. m. 485–486.

⁶⁶ Réthy levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. júl. 3.). I. Rákóczi György és a Porta i. m. 424.; Ismeretlen jelentése Budáról (k. n.) Prímási Levéltár (Esztergom) Archivum Saeculare Acta Radicalia (a továbbiakban: PL AS AR) Classis X. Nr. 196. 33. cs. p. 261–262. Köszönöm Szabados Jánosnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra. A császár portai követe még azt is tudni vélte, hogy az

elhúzódtak, de az erdélyi diplomáciai offenzíva elbukott a bizalmatlan és a döntéshozatal megkönnyítésére felajánlott összeget keveslő kajmakám ellenállásán.⁶⁷

Az 1639 őszi portai tárgyalások során mindenestre rövid időre egy régi-új tényező is feltűnt az erdélyi politika láthatárán. Ahogyan arról már szó esett, az 1638-as hamburgi „kongresszus” tárgyalásaiból a holland köztársaság viszonylag hamar kivonta magát és elzárkózott a császár és a birodalom ügyeibe való közvetlen beavatkozástól. Épp ezért feltűnő, milyen élénk érdeklődéssel követte az Egyesült Tartományok portai ügyvivője, Hendrik Cops az erdélyi követek tárgyalásait. Hazaküldött beszámolóit arról tanúskodnak, hogy a tárgyalások részleteiről is voltak hiteles információi és kiismerte magát az 1630-as évek erdélyi belpolitikájának zűrzavarosabb fordulataiban is.⁶⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy elődje (és nagybátyja), Cornelis Haga, aki a követség 1613-as alapításától 1638-ig látta el a követi funkciót, szoros erdélyi kapcsolatokkal rendelkezett és nagy figyelemmel követte a fejleményeket a fejedelemségben, ezen talán kevésbé csodálkozhatunk. Az azonban feltűnő, hogy 1636 után, amikor Haga egyértelműen Bethlen István mellett állt ki, a holland követ most újra támogató hangvétellel írt Rákóczi ambícióiról, sőt maga is olyan emlékiratot adott be a holland kormánynak, amelyben úgy nyilatkozott: minden korábbi fenntartása ellenére is hasznos lenne szerződést kötni a fejedelemmel.⁶⁹ A holland külpolitika a továbbiakban aztán mégsem tért vissza az 1625-ös hágai koalícióban egyszer már vállalt pályára: a következő évben Svédországgal kötött szerződésük kifejezetten a Német-római Birodalmon kívüli területekre koncentrált, IV. Keresztély dán király balti politikájának ellensúlyozására köttetett.⁷⁰ Cops a továbbiakban is szemmel tartotta ugyan az erdélyi követeket, ám olyan részletes jelentést, mint az

állítólagos svéd követet Alexander Heidennek hívták, és még 1640 elején is jelentett róla, lásd Schmid leveleit Michel d’Asquier-nek (Konstantinápoly, 1639. dec. 1., 1640. jan. 1. és febr. 21.). HHStA Türkei I. Kt. 114. Konv. 5. fol. 45–48., ill. Kt. 115. Konv. 1. fol. 1–2. Hasonló bizonytalan hátterű állítólagos követekről a Portán lásd *Cziráki Zsuzsanna*: Követ vagy szélhámos? A Habsburg-diplomácia útvesztői egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében. *Aetas* 30. (2016) 3. sz. 22–39.

⁶⁷ Tholdalagi és Körössy levelei Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. okt. 8., 24., 28.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 492–493., 499–501., 502.

⁶⁸ Hendrik Cops jelentései a Staten Generaalnak (Konstantinápoly, 1639. aug. 20., szept. 24., okt. 29.). Nationaal Archief (Hága) Staten Generaal (a továbbiakban: NL-HaNA SG) 6904.

⁶⁹ Cornelis Haga emlékirata (H. n., 1639. nov. 3.). Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen Handel. I. 1590–1660. Uitg. door Klaas Heeringa. (Rijks geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 8.) ‘s-Gravenhage 1910. 408–409. Haga kiállításáról Bethlen István mellett 1636-ban lásd a leveleit Staten Generaalnak (Konstantinápoly, 1636. febr. 22.). NL-HaNA SG 6903., illetve Camerariusnak (Konstantinápoly, 1637. ápr. 3.). BSB Clm 10369. nr. 333., valamint Sebessi Boldizsár levélét Rákóczinak (Konstantinápoly, 1636. jún. 13.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 250–251. Haga erdélyi kapcsolatairól lásd legújabban *Kees Teszelszky*: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjárata idején 1604–1626. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Bp. 2013. 206–230.; *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 728., 738–765.

⁷⁰ *Tham, W.*: Den svenska utrikespolitikens historia i. m. 301–304.

1639 ősziék, a későbbiekben nem találunk – és a holland ágens a fejedelemségből érkező főkövetek jelentéseiben sem jutott különösebben fontos szerephez.⁷¹

Az elhúzódo portai tárgyalások közepette Erdélyben folyamatosan várták, hogy megérkezzenek a svéd és francia követek a szerződés megkötéséhez szükséges szabályos felhatalmazásukkal. Október végén Rákóczi újabb követe kereste fel Danzigban d’Avaugourt, aki menetrendszerűen megnyugtatta a fejedelmet, hogy a leveleket továbbküldi Hamburgba, ahonnan most már nemsokára várható a kedvező válasz, hiszen a szükséges jó szándék mindenkiben megvan ehhez.⁷² Ez azonban nem volt teljesen igaz. Salvius még június elején megírta I. Rákóczi Györgynek, hogy a *plenipotentarius* kiválasztására ilyen rövid idő alatt sajnos nem volt lehetőség, de azzal biztatta a fejedelmet, hogy a franciákkal már egyeztetnek az ügyről, és addig is Césy elő tudja segíteni a Portán a közös vállalkozás sikerét. Csakhogy alig több mint egy héttel korábban írta meg kancellárjának, hogy egyáltalán nem kellene megbízni a franciákban, mert érzése szerint annak a nyomásnak a hátterében, amit az erdélyi szövetség miatt gyakorolnak a régenskormányzatra, nem valós szövetkezési szándékot kell keresni, hanem Richelieu és kormánya valójában így akarja kipuhatolni a svédek terveit.⁷³ Így aztán Claude de Salles, Rorté bárója, a Francia Korona stockholmi követe hiába beszélte meg részletesen Rákóczi ajánlatát Axel Oxenstiernával, és hiába sürgette a közös követküldést, a kancellár nem volt hajlandó figyelmet szentelni az ügynek.⁷⁴ A fennmaradt források szerint az államtanács ülésein csak augusztus végén jött szóba az erdélyi ügy, akkor is csak úgy, hogy meghívták a svéd fővárosban tartózkodó Paul Strassburgot, II. Gusztáv Adolf hajdani erdélyi rezidensét és közölték vele: Rákóczi nyomást gyakorol a svéd kormányzatra, hogy küldjenek

⁷¹ Cops jelentései a Staten Generaalnak (Konstantinápoly, 1640. febr. 1., ápr. 14., illetve 1641. dec. 11.). NL-HaNA SG 6904., az utolsó kiadva: Brieven van den secretaris H. Cops uit Constantinopel 1641–1645. Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 25. (1869) 79.; Serédy István levelei Rákóczinak (Konstantinápoly, 1640. nov. 10. és dec. 11.). Levelek és okiratok i. m. 641.; I. Rákóczy György és a Porta i. m. 538–539. Ironikus, hogy mivel a követek instrukciójának összeállításához az erdélyi kancellária formuláskönyvet (vagy korábbi instrukciókat) vett alapul, annak szövege még abban az időszakban is a holland követet kezeli kiemelkedő fontosságúnak a Portán lévő „keresztyén oratorok” közül, amikor már régóta a francia diplomátákkal volt a legszorosabb az együttműködés. Lásd a Serédy Istvánnak különböző években adott instrukciókat (Gyulafehérvár, 1641. okt. 4., 1643. nov. 2.). TMÁO III. 83., 235.

⁷² D’Avaugour levele Rákóczinak ([Danzig], 1639. okt. 28.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 705.

⁷³ Salvius levele Rákóczinak (Hamburg, 1639. jún. 4.). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 2.; Salvius levele Axel Oxenstiernának (Hamburg, 1639. máj. 25.). RA Oxenstiernasamlingen E 658.

⁷⁴ Oxenstierna még a Rortéval való egyeztetés részletes eredményeit sem tudatta Salviussal, csak ígérte, hogy majd később elküldi az iratokat. Axel Oxenstierna levele Salviusnak (Vadstena, 1639. jún. 13.). RA E 5262 Salvius samling vol. 10. Rorté közvetítését említi XIII. Lajos d’Avaux-nak említett memorialja is (St.-Germaine-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 692.

hozzá követet.⁷⁵ További információt a protokollum nem tartalmaz, de a diplomáciai levelezésben sem találjuk nyomát, hogy a következő hónapokban a *plenipotentiarius* Erdélybe küldésének kérdése bármilyen szinten foglalkoztatta volna a svéd régenskormányzatot.

Oxenstiernára és kollégáira ráadásul nemcsak erdélyi és francia irányból nehezedett nyomás, hanem az ország katonai vezetése is érdeklődést mutatott a Rákóczival való együttműködés kialakítására. 1638 júliusában, amikor Bisterfeld érkezéséről értesültek, még a svéd régenskormány is úgy ítélte meg, hogy a svéd főszereg *generalissimus*ának, Johann Banérnak – aki ekkor még próbálta tartani az állásait Pomerániában – keresnie kellene a kapcsolatot az erdélyi fejedelemmel, és morva ezredese, Zdenko von Hoditz (Zdeněk Hodický) gróf vezetésével egy kisebb csapatot délre kellene küldenie a hadmozdulatok összehangolása végett.⁷⁶ Hoditznak csak a következő év tavaszán sikerült kapcsolatba lépnie I. Rákóczi Györggyel, és reménykedve írta Stockholmba, hogy ez talán majd cselekvésre serkenti a fejedelmet. Azt persze nem tudhatta, hogy annak nem lelkesítésre, hanem a szerződés kötésre meghatalmazással bíró követ Erdélybe érkezésére lenne szüksége. 1639 tavaszától Banér sikeres offenzívába kezdett, kitört pomerániai elszigeteltségéből és a sereg a nyár folyamán elérte Sziléziát, őszre pedig Csehországot is. Ez azt jelentette, hogy szoros katonai együttműködésre lett volna lehetőség I. Rákóczi Györggyel, ahogy azt a fejedelem is jelezte.⁷⁷ A svéd tábornagy azonban 1639 júliusában méltatlankodva csak azt írhatta kormányának, hogy az erdélyi fejedelem segítségének, amelyről annyi szó esett, nyomát sem látja.⁷⁸ Axel Oxenstiernának és a régenskormánynak elvben tisztában kellett lennie azzal, miért nem – de ez nem sarkallta őket elhatározásra az erdélyi szövetség ügyében.

Nagyon valószínű, hogy I. Rákóczi Györgyöt is a svéd főszereg csehországi jelenléte motiválta arra, hogy ne adja fel a várakozást, hanem újra és újra emlékeztesse reménybeli szövetségeseit ígéreteikre. 1639 novemberében így Salvius újabb megnyugtató hangú válaszlevelet küldhetett a fejedelemnek, amely szerint a késlekedés oka csak a nagy távolság; 1640 februárjában pedig újabb Erdélyből érkező levelek motiválták d’Avaux-t arra, hogy svéd kollégáját hosszasan gyözködjé,

⁷⁵ A svéd államtanács 1639. aug. 15[/25]-ei jegyzőkönyve: SRP VII. 577.

⁷⁶ A régenskormány levele Banérnak (Stockholm, 1638. júl. 9. [/19]). RA RR vol. 195. fol. 671r–673v.

⁷⁷ Rákóczi levele Bisterfeldnek (Algyógyi fürdő, 1639. júl. 8.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 698. Banér offenzívájáról lásd *Wilson, P. H.*: *Europe’s Tragedy* i. m. 614–615.

⁷⁸ Zdenko von Hoditz levelei Krisztinának (H. n., 1639. márc. 27. és Chemnitz, 1639. ápr. 8.). RA Skrivelser till Konungen Kristinas tid vol. 2.; Banér levele Axel Oxenstiernának (Altbunzlau, 1639. júl. 15.). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling, Senare afdelningen, VI. bandet. Johan Baners bref 1624–1641. Red. av Per Sondén. Stockholm 1890. 635.

mennyire hasznos lehetne az együttműködés Rákóczival.⁷⁹ A stockholmi régens-kormány tárgyalta is az ügyet decemberben, de csak arra jutott, hogy feljegyezték a problémákat, tudniillik hogy nem ismerik a tárgyalás helyét (amelyet egyeztetni kellene Franciaországgal) és a tárgyaló személyt, illetve a szükséges pénz forrását. Ezen kívül hivatkoztak Strassburg kifogásaira Rákóczival szemben, amelyek általános bizalmatlanságról tanúskodtak, ezeket pedig 1640 márciusában még a friss konstantinápolyi hírekre való (egyébként ki nem fejtett) utalásokkal is megtámogatták. Salvius finom megjegyzése, miszerint ha folytatni akarják a háborút, szükségük lenne szövetségesekre, például Rákóczira – nem talált meghallgatásra.⁸⁰

Ami a franciákat illeti, ahogyan már említettem, d’Avaux egy darabig próbálta motiválni a svédekot, és szorgalmasan tudósította a tárgyalókövetnek kijelölt Fleutot-t a fejleményekről. Jean de la Haye pedig, aki a Portán Césyt váltotta követi tisztségében, bejelentkezett I. Rákóczi Györgynél és tudatta vele: királya őt is ugyanúgy az erdélyi ügy segítésére utasította, mint elődjét.⁸¹ A hamburgi rezidens azonban még 1640 májusában is csak annyit írhatott a következő erdélyi megkeresésre, hogy maga is azt hitte, hogy a dolog egyszerűbben nyélbe üthető, de mivel ez a világ sora, mást nem lehet tenni, mint flegmával viselni.⁸² Ugyanakkor 1640 elején már d’Avaugournak írott soraiban kritikus hangot ütött meg Rákóczival kapcsolatban is, hangot adva reményének, hogy nem fog ugyanaz történni, mint az elhunyt király életében, és a fejedelem, extrém kéréseinek teljesítése után végül nem fogja az egész ügyet ejteni. Az ugyan nem egészen világos, mire utalt a francia diplomata, hiszen Rákóczi próbálkozásai a szövetségekötésre már II. Gusztáv Adolf idejében is azért akadtak el, mert a svéd királytól nem kapott beleegyező választ ajánlatára, de ez a megjegyzés világosan azt mutatta, a kapcsolat minden részről igen feszültté vált.⁸³

Mindez idővel a kommunikáció – legalábbis ideiglenes – megszakításához vezetett, amely alighanem összefüggött azzal, hogy Banérnak 1640 márciusában ki kellett vonulnia Csehországból, sőt a következő hónapban Szászországban

⁷⁹ Salvius levele Rákóczinak (Hamburg, 1639. nov. 4./14.). MHHD XXVI. 139.; d’Avaux levele Salviusnak (Hamburg, 1640. febr. 18.). Répertoire i. m. 64–65.

⁸⁰ A svéd államtanács 1639. dec. 9/[19]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 602.; a régens-kormány levele Salviusnak (Stockholm, 1640. márc. 1./[11]). RA RR vol. 201. fol. 233r–234v.; Salvius levele Axel Oxenstiernának (Hamburg, 1640. márc. 14.). RA Oxenstiernasamlingen E 658. A „konstantinápolyi hírek” valószínűleg IV. Murád szultán 1640 februárjában bekövetkezett haláláról és Ibrahim trónra lépéséről szóltak.

⁸¹ D’Avaux levelei Fleutot-nak (Hamburg, 1639. okt. 8. és nov. 12.). Répertoire i. m. 63–64.; Jean de la Haye levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1640. jan. 20. és febr. 27.). TMÁO III. 55–56.

⁸² D’Avaux levele Bisterfeldnek (Hamburg, 1640. máj. 7.). *Gergely S.: I. Rákóczy György* i. m. I. 707.

⁸³ D’Avaux levele d’Avaugournak (Hamburg, 1640. jan. 18.). Répertoire i. m. 64. Lásd *Kármán G.: II. Gusztáv Adolf* i. m. 744–765.

is fontos pozíciókat veszített, tehát a szoros katonai együttműködés esélye, úgy tűnt, elveszett. Májusban I. Rákóczi György azt közölte kapitihájával, hogy ugyan újabb levelet kapott de la Haye-tól, de arra nem fog válaszolni, mert úgy döntött: „mimagunkra gondot akarunk ezután már viselni”, tehát ettől kezdve csak a saját dolgával törődik.⁸⁴ Noha d’Avaugour júniusban még küldött neki egy csomagot Hamburgból, amely elvben javaslataira reflektált (ennek tartalmát nem ismerjük), de erre a fejedelem már nem válaszolt.⁸⁵ A Portát elhagyó Césynek megüzente, hogy „Soha nem hittük volt olyan hatalmas királyhoz, írásának s ígéretének eleget ne tegyen”, és a d’Avaugournak Bisterfelden keresztül küldött üzenet is meglehetősen erős hangot ütött meg, felvetve, vajon együgyűnek tartják-e a magyarokat, akik ennyi idő után sem kezdenek el gyanakodni arra, hogy csak gúnyolódnak velük.⁸⁶

Ha a fejedelem szándéka az volt, hogy restelkedésre bírja a francia diplomáciát, úgy csalatkoznia kellett, sőt épp az ellenkezőjét érte el. D’Avaux 1640 szeptemberében már vitriolos hangvétellel elmélkedett arról diplomatatársának, hogy ha Rákóczi valóban akarna tenni valamit, akkor nem alkudozna, hanem a Svéd Korona barátságáért, valami közepes mértékű francia segélyért és az egyetemes békébe való befoglalásáért cserébe már régen fegyvert fogott volna. Következtetését, miszerint a fejedelem csak meg akar gazdagodni szövetségeseinek kontójára, a következő években többször is megismételte. Számos indulatos érve szerint Rákóczi semmit sem ígér, de nagyon sok mindent elvár, pedig meg kellene elégednie a Koronák barátságával, valamint költségei utólagos megtérítésének reményével. Levelei néha ellentmondásba keveredtek egymással – egyszer felhánytorgatta, hogy már tíz éve hallják Rákóczi ajánlatait, egy másik alkalommal viszont megvádolta a fejedelmet, hogy csak azért jelentkezik, mert egy magyarországi oszmán hadjáratot akar megelőzni támadásával, amely sok nyereségtől fosztaná meg; ám mindez csak azt mutatja, d’Avaux mennyire indulati alapon közelítette meg a kérdést.⁸⁷ Noha a fentebb ismertetett hangvételt csak a francia diplomácia belső fórumain engedte meg magának, az egyértelmű, hogy 1638–1639 során mutatott jóindulata teljes mértékben elveszett, és ha rajta múlt volna, I. Rákóczi Györgyből sosem lesz a Francia Korona szövetségese.

⁸⁴ Rákóczi levele Réthynek (Gyulafehérvár, 1640. máj. 2.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 429. Banér hadmozdulataira lásd *Wilson, P. H.*: Europe’s Tragedy i. m. 618–619.; *Englund, P.*: Ofredsår i. m. 214–234.; *Georg Schmidt*: Die Reiter der Apokalypse: Geschichte des Dreißigjährigen Krieges. München 2018. 522–523.

⁸⁵ D’Avaugour levele Rákóczinak (Varsó, 1640. jún. 7.). Rejtelmes levelek i. m. 24–25.

⁸⁶ Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 10.). *Gergely Samu*: I. Rákóczy György összeköttetése Franciaországgal. Befejező közlemény. Történelmi Tár [13.] (1890) 59.; Rákóczi levele Réthynek (Dés, 1640. jún. 29.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 438.

⁸⁷ D’Avaux levelei d’Avaugournak (Hamburg, 1640. szept. 19., 1641. jan. 16., jún. 26., dec. 18.), illetve emlékirata a királynak (Uo., 1641. aug. 13.). Répertoire i. m. 65–68.

Az erdélyi fejedelem nem egészen egy évig tartotta magát az elhatározásához, hogy „magára akar ezután gondot viselni”. 1641 áprilisának a végén újra Hamburgba küldött egy szerződéstervezetet, aminek azonban csak annyi eredménye lett, hogy d’Avaux-t újabb szarkasztikus megjegyzésekre sarkallta.⁸⁸ Nem tudjuk, ennek a követküldésnek az eredménye volt-e, hogy júniusban jelentkeztek nála a már említett Hoditz gróf emberei. A svéd szolgálatban álló morva ezredes ekkoriban Thüningiában hadakozott, de azt szeretete volna, ha a front visszatér szülőföldje közelébe. A cseh emigráció számos alakjához hasonlóan ő is abban bízott, hogy visszaállítható lenne az országnak a fehérhegyi csata előtti állapota, ezért már 1639-ben is szeretett volna csapatokat vinni Magyarországra, hogy Rákóczit beugrassa a háborúba – és ennek kapcsán vitába is keveredett a tervet nem támogató Banérral.⁸⁹ Rákóczit felvillanyozta a lehetőség, hosszú levélben ecsetelte a grófnak eddigi kísérleteinek kudarcát, és jelezte: a császár jogtiprásai és a reformátusok üldözése miatt továbbra is kész lenne fegyvert fogni. Bisterfelddel íratott d’Avaux-nak és Salviusnak is.⁹⁰ Csakhogy a gróf még júliusban behalt Wolfenbüttel ostrománál kapott sebeibe, Hamburgból pedig semmilyen válasz nem érkezett.⁹¹

Újabb jó pár hónap elteltével, 1642 áprilisában mindenesetre Hoditz gróf egyik embere lett I. Rákóczi György újabb követe Hamburgban – legalábbis ezt állította magáról. Meglehetősen gyanús, hogy a követséggel kapcsolatosan egyetlen, az erdélyi udvarban kiállított dokumentumot sem ismerünk, az pedig igen kétséges, vajon a Salvius által Stockholmba közvetített üzenet valóban megfelelt-e Rákóczi intencióinak. Szerinte ugyanis a fejedelem kinyilvánította, hogy látja a szövetségesek vonakodását, ennek okát pedig abban sejtí, hogy Bethlen Gábor korábban becsapta őket, így nem bíznak meg benne sem, vagy úgy vélik, hogy túl magasra szabta az igényeket.⁹² A régenskormányt azonban még ez, a Rákóczira külkapcsolataiban egyáltalán nem jellemző, látványos önostorozás sem hatotta meg. Salviusnak írott válaszukban elmagyarázták, hogy bár bevonása a háborúba valóban hasznos lenne, korábban már sokszor kellett csalódnuk a fejedelemben, a Habsburg–oszmán

⁸⁸ A d’Avaux-nak írott kísérőlevél nem maradt fenn, csak Bisterfeld levele Salviusnak (Gyulafehérvár, [1641.] ápr. 28.). RA *Transylvanica* vol. 1. nr. 30. Lásd még d’Avaux levelét d’Avaugournak (Hamburg, 1641. jún. 26.). Répertoire i. m. 66.

⁸⁹ A svéd államtanács 1641. aug. 5/[15]-ei ülésének jegyzőkönyve. Svenska Riskrådens protokoll VIII. 1640, 1641. Red. av Severin Bergh. Stockholm 1896. 680.

⁹⁰ Rákóczi levele Hoditznak, valamint Bisterfeld levelei Salviusnak és d’Avaux-nak (mindhárom Dés, 1641. jún. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 472–473., 471., 471–472. (a kiadás a harmadik levél címzettjét helytelenül azonosítja Hoditz gróffal, annak szövege egyértelműen egy már régebben, viszonylag rendszeresen folytatott kommunikációra utal).

⁹¹ A Hoditz által kezdeményezett kapcsolatfelvételt adott egyetlen ismert reakció d’Avaux már említett, meglehetősen kritikusan hangvételű memorialéja királyának (Hamburg, 1641. aug. 13.). Répertoire i. m. 68.

⁹² Salvius levele a régenskormányzatnak (Hamburg, 1642. ápr. 16.). RA *Germanica* vol. 749. fol. 22v.

béke megkötése Szőnyben pedig úgyis vissza fogja tartani csapatainak megindításától. Mindenesetre utasították a hamburgi követet, hogy vitassa meg az ügyet d’Avaux-val. Salvius még tett egy halvány kísérletet annak jelzésére, milyen jól jönne Rákóczi segítsége, de aztán az ügy ismét csak elsüllyedt.⁹³

Nagyon valószínű, hogy ugyanez lett volna a sorsa a következő, 1642 nyár végi próbálkozásnak is. Ezúttal Bisterfeld unokaöccse, Peter Wiederstein jelentkezett a svéd és francia diplomáciai szervezet különböző szereplőinél.⁹⁴ Az ajánlat ezúttal több érdeklődést váltott ki a svéd kormányzatból, alighanem azért, mert Lennart Torstensson, aki Johan Banér halála után megkapta a svéd sereg fővezéri posztját, miután a kormányzat nagyobb összegek kifizetésével sikeresen úrrá lett a sereg lázadásán, 1642 késő tavaszán módszeresen kezdte kiépíteni pozícióit a Habsburg örökös tartományok területén, és a nyár folyamán fontos erősségeket foglalt el Sziléziában, majd Morvaországban.⁹⁵ November elején az államtanács ülésén így ismét Rákóczi ügyét tárgyalták, a továbbra is általánosságok szintjén maradó eszmecserét azonban nem követte semmilyen intézkedés, egy héttel később a témát kizárólag a stockholmi francia követ sürgetésére vették elő újból.⁹⁶ A számos, korábról már ismerős elemet tartalmazó, a fejedelemmel szemben igen szkeptikus megbeszélések alighanem ugyanúgy elakadtak volna, mint már annyiszor, ha november közepén meg nem érkezik Stockholmba Jacob Rebenstock, akit Torstensson azzal bízott meg, hogy számoljon be a kormányzatnak az 1642. október 23-án lezajlott második breitenfeldi csatáról. Az ekkor még szárnysegéd (*Generaladjutant*) rangban szolgáló tiszt nemcsak a fényes svéd győzelemről értesíthette a kormányzatot, hanem mivel útközben, Lausitzban találkozott a tábornagyról Rákóczitól visszafelé tartó embereivel, Erdéllyel kapcsolatban is friss információi voltak.⁹⁷

⁹³ A régens kormány levelei Salviusnak (Stockholm, 1642. ápr. 30./[máj. 10.] és máj. 7/[17]). RA RR vol. 212. fol. 524r–525v, illetve vol. 214. fol. 1057v–1059r.; Salvius levelei a régens kormányzatnak (Hamburg, 1642. jún. 8., júl. 2.) RA Germanica vol. 749. fol. 45v. és 66r.

⁹⁴ Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1642. aug. 18.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 596. Salvius a levelet szeptember elején kapta meg (lásd Hamburg, 1642. szept. 10-ei jelentését, RA Germanica vol. 749. fol. 107r.), de hasonló üzenetet kapott d’Avaugour, illetve a svéd kancellár ekkoriban Pomerániában tartózkodó fia, a későbbi vesztfáliai követ, Johan Oxenstierna is, lásd a svéd államtanács 1642. okt. 26/[nov. 5]-ei ülésének jegyzőkönyvét: Svenska Riskrädets protokoll IX. 1642. Red. av Severin Bergh. Stockholm 1902. (a továbbiakban: SRP IX.) 431., illetve Salvius jelentése (Hamburg, 1642. nov. 19.). RA Germanica vol. 749. fol. 147v. A Wiederstein-rokonságról, lásd *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 448–449.; *Viskolcz N.*: Bisterfeld bibliográfiája i. m. 73.

⁹⁵ A svéd seregnél történekről és Torstensson offenzívájáról lásd *Wilson, P. H.*: Europe’s Tragedy i. m. 627–636.; *Englund, P.*: Ofredsår i. m. 249–259.; *Schmidt, G.*: Die Reiter der Apokalypse i. m. 530–533.

⁹⁶ Jegyzőkönyvek a svéd államtanács 1642. okt. 26/[nov. 5]-ei , okt. 27/[nov. 7]-ei, nov. 5/[15]-ei és nov. 8/[18]-ei üléséről: SRP IX. 431–432., 435., 444–445., 446–448.

⁹⁷ Anders Gyldenklou beszámolója a Rortéval folytatott tárgyalásokról ([Stockholm,] 1642. nov. 19./[29]). RA Gallica vol. 550. Rebenstock érkezéséről: Salvius jelentése (Hamburg, 1642. nov. 12.).

Lennart Torstensson ugyanis még júliusban elküldte két ezredesét, Georg Döflinget és Hieronymus Plettenberget sziléziai táborából I. Rákóczi Györgyhez, és a továbbiakban sem hagyta háttérbe szorulni az ügyet.⁹⁸ Mint azt máshol részletesebben bemutatam, az események innentől kezdve pörögtek fel – legalábbis a korábbiakhoz képest, hiszen még így is több mint egy év telt el, míg Torstensson újabb követei, Jacob Rebenstock és Orbai András Gyulafehérváron aláírták a fejedelemmel az okmányokat, amelyek létrehozták Rákóczi szövetségét a Svéd és Francia Koronával. A svéd régenskormányzat mindez idő alatt folyamatosan érzékeltette kételyeit és érdektelenségét az ügygel kapcsolatban, aminek legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogy a szerződést soha nem ratifikálták, annak némileg valóban rendhagyó formai jegyeire hivatkozva, ám helyes formába öntése érdekében semmilyen lépést sem téve. Ha Torstensson nem követett volna el mindent egy magyarországi diverzió megindítása és életben tartása érdekében (többek között azt, hogy 1645-ben hitelt vett fel az ígért *subsidiium* első évi összegének kifizetéséhez), valószínű, hogy I. Rákóczi György több mint egy évtizedig meg-megújuló kísérletei a harmincéves háborúba való belépésre mindörökké eredménytelenek maradnak.⁹⁹

Noha a Francia Korona stockholmi képviselője, Rorté báró 1642 őszén nagy érdeklődést mutatott az erdélyi szövetség iránt, a gyulafehérvári egyezmény megkötése egy évvel később meglepetést okozott a francia külügyi adminisztráció körében. A hír alapvetően lelkesedést váltott ki, két olyan pontot mégis kifogásoltak a szerződésben, amely miatt szükségesnek látták egy francia követ Erdélybe küldését, és egy külön, csak a Francia Koronára vonatkozó dokumentum aláírását. Így Antoine Fouquet Marsilly-Croissy Magyarországra utazásával 1645 tavaszán tényleg valóra vált d’Avaugour 1638 decemberében tett ígérete arról, hogy követni fogja őt egy *plenipotentarius* követ – épp csak az ígért négy hónap helyett hat évet kellett rá várni. A Francia Korona különböző képviselői szívesen dörgölktek svéd partnereik orra alá, milyen korrekt módon jártak el Erdély fejedelmével szemben, hiszen az 1645. április 22-én megkötött munkácsi szerződést XIV. Lajos régens-kormányza azonnal ratifikálta. Igaz, a francia adminisztráció annyira tartott attól, hogy feleslegesen fognak fizetni a fejedelemnek, hogy a *subsidiium* átadását újra és újra elhalasztották, egész addig, mígnem Rákóczi 1645. augusztus 22-én aláírta különbékéjét III. Ferdinánddal. A továbbiakban az egymás után érkező erdélyi követek már hiába hivatkoztak arra, hogy a szerződés erre uruknak a portai támogatás megvonása esetén lehetőséget adott, és hiába kérték legalább a teljes egészében hadakozással töltött 1644. évre szóló pénzsegély kifizetését: a francia diplomácia,

RA Germanica vol. 749. fol. 136r.; Jegyzőkönyv a svéd államtanács 1642. nov. 17[/27]-ei üléséről: SRP IX. 460.

⁹⁸ Torstensson levele Rákóczinak (Guhrau melletti tábor, 1642. júl. 29.). MHHD XXI. 35–36.

⁹⁹ A részletekről lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 75–97.

ahogy a svéd is, igazolva látta minden korábbi kételyét, így a nehezen megszületett szövetségi szerződés végül minden szereplőben rossz emléket hagyott maga után.¹⁰⁰

Az együttműködés nehézségei

A gyulafehérvári szerződés így végül egy hat évig tartó, újra és újra megszakadó tárgyalássorozat végén jött létre – de ha a harmincéves háborúban való együttműködésről szóló svéd–erdélyi egyeztetések kezdetétől számítjuk, akkor tizenkét év előkészítés kellett hozzá. Az után, hogy a 1636-os válságot követően Meerbott útján a fejedelem jelezte készségét a tárgyalások újbóli felvételére, legalább hét alkalommal érkezett követe a svéd és francia diplomácia jeles képviselőihez (elsősorban Hamburgba), ráadásul egyikük, Bisterfeld csaknem egy éven keresztül tartózkodott a tárgyalások különböző nyugat-európai helyszínein.¹⁰¹ A másik irányban Dörffling és Plettenberg 1642-es küldetéséig mindössze d’Avaugour 1638-as erdélyi útját jegyezhetjük fel, és noha a Francia Korona rendelkezett rezidens diplomatával a Portán, az oda járó erdélyi követei meglehetősen sokat panaszkodtak arra, hogy Césyt, majd de la Haye-t képtelenség volt valódi együttműködésre bírni.¹⁰² Noha Bisterfeld 1638-as útját általános lelkesedés övezte, 1639 elejére ez a svéd körében gyakorlatilag megszűnt, 1640 tavaszától pedig az újabb erdélyi megkeresések már a francia diplomatákból (különösen d’Avauxból) is főleg csak szarkasztikus megjegyzéseket váltottak ki. Mindez annál is nehezebben érthető, mivel az egyetlen olyan esemény, amely megrendíthette az erdélyi fejedelembe vetett bizalmat, Bisterfeld visszarendelése volt 1639 elején. A tudós diplomata azonban erre teljesen hihető és logikus magyarázatot adott, a fejedelem további sürgetése pedig jelezte, hogy szándékai komolyak – ráadásul a hozzáférhető források közül egyetlen egy sem tanúskodik arról, hogy ezt a malört akár a svéd, akár a francia

¹⁰⁰ Rákóczinak végül a franciáktól 1645 során több részletben kapott 27 000 birodalmi talléron kívül további összegeket már nem sikerült behajtania. A munkácsi szerződésről és folyamányairól lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 84–111.

¹⁰¹ A kapcsolattartásban főleg I. Rákóczi György Lengyelország-szakértői, így az unitárius Göcs Pál és Jármí Ferenc (akik 1639, illetve 1640 nyarán egyeztettek d’Avaugourral), valamint a skót származású Gaudi András (aki 1639 után 1641-ben, majd 1643-ban is teljesített követségi feladatokat) jártak élen – igaz, mindannyian csak hírvivőként, tárgyalási megbízása egyiküknek sem volt. Göcsről: *Gebei Sándor*: Lengyel protestánsok I. és II. Rákóczi György szolgálatában. In: Szerencsének elegendő forgása: II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Bp. 2009. 16–17.; Jármíról: *Kármán Gábor*: Erdélyi követei a vesztfáliai béketárgyalásokon. In: Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. II. 210–213.; Gaudiról: *B. Szabó J. – Kármán G.*: Külföldi zsoldosok. i. m.

¹⁰² „Bizony, olyan hatalmas király országában is szűk az ember, kegyelmes uram, az egy jó deáki tudományon kívül semmi egy pénzérő virtus ebben nincsen” – írta Réthy István kapitáni a fejedelemnek a nemrég a Portára érkezett de la Haye-ról, ám latintudását is feltehetőleg csak azért emelte ki, mert korábban Césyvel nem tudott a klasszikus nyelven tárgyalni. Lásd jelentéseit (Konstantinápoly, 1639. márc. 14., 1640. jún. 14.). Levelek és okiratok i. m. 544.; I. Rákóczy György és a Porta i. m. 436.

oldal a bizalomvesztés jogosságának bizonyítékaként hozta volna fel a későbbiekben. Az egy idő után a fejedelem megbízhatatlanságára, önös céljai követését diktáló hajlamára vonatkozó, állandósuló megjegyzések hátterét így máshol kell keresnünk.

A 19. század végén a svéd–erdélyi egyeztetések történetét megíró Carl Wibling, akinek maradéktalanul sikerült azonosulnia az Axel Oxenstierna vezette régens-kormányzat nézőpontjával, és így nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy az általa opportunistá felbarbárnak tekintett I. Rákóczi György kapzsiságán élcelődjön, egyértelműen a fejedelem kívánságainak extrém dimenzióit tette felelőssé a sorozatos szövetségkötési kísérletek kudarcáért – de következtetését részben a kevésbé elfogult történészek is osztották.¹⁰³ Logikus tehát, hogy áttekintsük, mit is kért az erdélyi fejedelem szövetségeseitől. A számos kéziratban fennmaradt, az esetek túlnyomó részében datálatlan igénybejelentés és szerződéstervezet áttekintésének megkönnyítésére összeállítottam egy táblázatot, amely Rákóczi legfontosabb igényeinek változását jelzi a II. Gusztáv Adolfnak átadott első javaslatától a munkácsi szerződés megkötéséig.

1. táblázat Az ismert ajánlatok Erdély és a Habsburg-ellenes hatalmak közötti szövetség megkötésére, 1631–1645.

(A megadott pénzüsszegek ezer birodalmi tallérban értendők.)

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pénz a Porta meggyőzésére	Évjáradék bukás esetén
1632. febr. ¹⁰⁴	Csontos Pál által átadott ajánlat I. János György szász választónak, majd Frankfurtban II. Gusztáv Adolfnak	7	–	–	16 + 4	–	–
1632. máj. ¹⁰⁵	Heinrich Dreiling által Frankfurt am Mainban átadott ajánlat II. Gusztáv Adolfnak	4	450	400	12 + 3	–	összeg nincs
1633. ápr. ¹⁰⁶	Szalánczy Istvánon keresztül Cornelis Hagának eljuttatott ajánlat a svédek részére	–	–	250	8 + 2	–	–

¹⁰³ Carl Wibling: *Sveriges förhållande med Siebenbürgen 1623–1648*. Lund 1890. 38–115.; *Tham, W.*: *Den svenska utrikespolitikens historia* i. m. 313–318.

¹⁰⁴ Csontos Pál emlékirata I. János György választónak ([1632 tele]). RA Transylvania vol. 1. nr. 123/I., és a követ memoranduma II. Gusztáv Adolfnak ([1632. február]). *Wibling, C.*: *Magyarország* i. m. 457. Csontos küldetéséről lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 744–745.

¹⁰⁵ RA Transylvania vol. 1. nr. 23a. Dreiling követségéről lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 745–748.

¹⁰⁶ Nem biztos, hogy az ajánlat eljutott a svéd kormányzathoz. Rákóczi a portai követét bízta meg, hogy Cornelis Hagának adja át, aki továbbította volna, lásd levelét Szalánczy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1633. márc. 29.). *Levelek és okiratok* i. m. 103. Nem kidolgozott szövegről van szó, csak a katonák számáról és a *subsidium* összegéről nyilatkozik, lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 761.

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pénz a Porta meggyőzésére	Évjáradék bukás esetén
1633. máj.–jún. ¹⁰⁷	Rákóczi ajánlata Heinrich Matthias von Thurnon keresztül a svédeknek	7	–	136	6 + 2	–	–
1637. aug. ¹⁰⁸	Rákóczi Meerbott révén Stockholmba juttatott ajánlata a svédeknek	11	300	200	6	–	összeg nincs
1637. okt. ¹⁰⁹	Meerbott által Stockholmban átadott ajánlat a svédeknek	17	250	200	6	–	150
1638. jún. ¹¹⁰	Bisterfeld által Hágában a pfalziaknak átadott ajánlat	10 + 10	300	230	6	–	100
1638. júl. 8. ¹¹¹	Bisterfeld által Ruelleben a franciáknak átadott ajánlat	11	350	250	6	–	100
1638. okt. 27. ¹¹²	Bisterfeld által Hamburgban a svédeknek átadott ajánlat	14	400	300	6	–	összeg nincs
1638. okt. ¹¹³	Bisterfeld rövid feljegyzése a svédeknek szóló ajánlatról Hamburgban	8	200	150	4	–	összeg nincs

¹⁰⁷ Szabó Gyula: Erdély és a harmincéves háború. (Okiratok külföldi levéltárakból s gyűjteményekből). Történelmi Tár [14.] (1891) 188–189. A Rákóczi és az ekkoriban a svéd sereg Sziléziában állomásozó kontingenseit vezető Thurn közötti kommunikációról lásd Kármán G.: II. Gusztáv Adolf i. m. 761–763.

¹⁰⁸ RA Transylvania vol. 1. nr. 45. Dátum nélkül, de a cím („Articuli Rakociani de verbo ad verbum ex autographo Suae Serenitatis”) egyértelműen a Meerbott által átadott, állítólag Rákóczi által saját kezűleg sifírozott pontokként azonosítja, ezt a következtetést erősíti a hesseni tartománygróf említése is.

¹⁰⁹ RA Transylvania vol. 1. nr. 143. A 17. századi levéltárosi feljegyzés szerint 1639-ben készült („Transylvanici prolegati proiect pá Ragotzis postuler. A. 1639”), de ennek ellentmond, hogy Hesselnt is felsorolja a szerződő felek között és részletesen ismerteti az 1636-os eseményeket. A szöveg stílusa is egyértelműen Meerbott keze nyomát viseli magán.

¹¹⁰ PL AS AR Cl. V. nr. 55. Maga a tervezet nincs datálva, de a végén van egy kivonat a hamburgi „kongresszus” kereteit adó, 1637 júliusában, Párizsban született angol–francia szerződésből. Mivel a többi szöveg között egyedülálló módon hangsúlyozza Rákóczinak a „Domus Palatina” iránti vonzalmát, feltehető, hogy a dokumentum eredetijét Bisterfeld adta át Károly Lajosnak Hágában, még Párizsba utazása előtt. Az ajánlat törek és tatár segédcapatokat is ígér, amelynek alapján gyanakodhatnánk, hogy szövege manipulált (különösen, ha figyelembe vesszük a fennmaradás helyét), de ilyen kitétel van az egészen biztosan hiteles 1641. áprilisi ajánlatban is.

¹¹¹ RA Transylvania vol. 1. nr. 29., illetve Salvius samling E 5277 nr. 4. Datálva a forrásban.

¹¹² RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 1. A szöveg Bisterfeld feljegyzése Salviusnak, amelyben röviden összefoglalja Rákóczi feltételeit. A 6000 katonáról a 14 pontban nincs szó, de a későbbi kifejezések során előkerül.

¹¹³ MHHD XXVI. 140–143. (RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 9.) A kiadás 1639-re datálja, de a datálatlan szöveg címére („Delineatio foederis cum Celsissimo Principe Transylvaniae Domino Georgio Rákóczi”) Axel Oxenstierna a következő évben úgy utal vissza, mint arra a szövegre, amelyet 1638 őszén Salvüstól kapott, lásd levelét Salviusnak (Vadstena, 1639. jún. 13.) RA E 5262 Salvius samling vol. 10. Bisterfeld feltehetőleg az október 27-én beadott listáról folyó egyeztetések után öntötte formába, és a hamburgi rezidens így küldte tovább Stockholmba.

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pérez a Porta meggyőzésére	Évjáradék bukás esetén
1639. máj. ¹¹⁴	A francia kormányzat szerződéstervezete	13	100	60	50 000 tallér	–	50
1641. ápr. 28. ¹¹⁵	Rákóczi svédeknek eljuttatott szövetségi ajánlata	9	330/ 260/ 260	200/ 200/ 200	6/ 4/ 5	200/ 130/ 130	120/ 60/ 60
1642. aug. 6. ¹¹⁶	Bisterfeld által d'Avaugournak és Salviusnak eljuttatott szerződéstervezete	10	150	150	3		40
1642. szept. 26. ¹¹⁷	Rákóczi Dörfflingnek és Plettenbergnek átadott szerződéstervezete	10	200	150	3	–/ 30	40

¹¹⁴ RA Transylvania vol. 1. nr. 142. Datalás nincs a szövegen. Carl Wibling szerint Axel Oxenstierna munkája (*Wibling, C.: Sveriges förhållande i. m. 63.*), ám ez minden jel szerint tévedés. A szövegnek számos átfedése van a megelőző tétellel, de az összegek sokkal alacsonyabbak, így arról lehet szó, hogy ez a Bisterfeld által beadott szerződéstervezetnek valamelyik kormányzat által átdolgozott verziója. Különlegessége, hogy a békekötés után csak tíz évre szavatolja annak megtartását, és mivel a változtatási javaslat az 1639. máj. 9-ei, d'Avaux-nak adott királyi memorialisában szerepel (*Gergely S.: I. Rákóczy György i. m. I. 693.*), ez Richelieu kormányához és Bisterfeld második párizsi útjához köti. Ugyancsak francia eredetét valószínűsíti, hogy a küldendő katonák pénzbeli megváltását tartalmazza, akárcsak majd az 1645-ös munkácsi szerződés.

¹¹⁵ Kiadva fogalmazványból: MHHHD XXI. 25–31. A stockholmi levéltárban két változatban maradt fenn: RA Transylvania vol. 1. nr. 41. és RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5. A kiadás 1638-ra datálja, ám a Transylvania-gyűjteményben található példányon olvasható egy feljegyzés, mely szerint Salvius 1641. júl. 31-ei levelének csatolmányaként jutott Stockholmba, és d'Avaux is ezekre az összegekre reagál d'Avaugournak írott levelében (Hamburg, 1641. jún. 26.). Répertoire i. m. 66. Nyilvánvalóan az 1641. április 28-án indult erdélyi követ vitte Hamburgba. A fogalmazvány Kemény János munkája, amelyben I. Rákóczi György később megváltoztatta az összegeket; így az itt feltüntetett első summa a Kemény által javasolt, a második a Rákóczi által beírt, a harmadik pedig a Hamburgba ténylegesen eljutott példányon olvasható összeg. Mind a fogalmazvány, mind a Salvius-gyűjteményben fennmaradt darab valószínűleg a franciáknak szolt, mivel a „Domini Confoederati” között minden esetben kiemeli a „Rex Christianissimum”.

¹¹⁶ *Wibling, C.: Magyarország i. m. 594–596.* Eredetije: RA Transylvania vol. 1. nr. 34. A szerződéstervezet Bisterfeld Salviusnak Gyulafehérvárról, azonos dátummal írott levelének része.

¹¹⁷ Két német nyelvű kéziratban: RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 10., illetve E 1023 Oxenstiernasamlingen. Létezik egy olyan változat is, amelyben a pontok mellett Torstensson 1643. júl. 10-én, Dobitschauban kelt kommentárjai olvashatóak (gyakorlatilag az összes pont jóváhagyásával): RA Transylvania vol. 1. nr. 46. Ez utóbbi verzió hozzáférhető korabeli kiadásban is, mert a császári oldal elfogta és közzétette a levelezés egy részét: Vergleichung zwischen Ihr Königl. Mayest. zu Schweden Herrn General Feldtmarschalln Leonhard Torstensohn, und I.F.G: Georg Ragotzky Fürsten in Siebenbürgen. S. I., 1643. Figyelemre méltó, hogy Rákóczi ajánlatának dátuma ebben a kiadványban Gyulafehérvár, 1643. ápr. 26. Ez aztán francia és latin verzióban is terjedt, sokkal később II. Rákóczi Ferenc a svédekkel folytatott tárgyalásai folyamán úgy hivatkozott rá, mint a végleges svéd–erdélyi szerződésre. Lásd *Kármán Gábor: Kísérletek svéd segítség biztosítására II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához. Hadtörténelmi Közlemények 125. (2013) 125–126.* A nyomtatvány mind a mai napig összezevarja a szakmát, Erdélynek a nemzetközi rendszerben elfoglalt helyét vizsgáló Gerald Volkmer is végleges szerződésként tárgyalja: Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich: Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699. München 2015. 373–375.

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pénz a Porta meggyőzősére	Évjáradék bukás esetén
1643. nov. 16. ¹¹⁸	Gyulafehérvári szerződés Rákóczi és a Svéd és Francia Koronák között	7	200	150	3 (cserébe Rákóczi is küld)	36	40
1644. ápr. 22. ¹¹⁹	Munkácsi szerződés Rákóczi és a Francia Korona között	16	150	75	3 (cserébe Rákóczi is küld), 40 000 rajnai forinttal kiváltva	–	20

A kimutatásból egyértelműen látszik, hogy az erdélyi fejedelem igényei az idők haladtával csökkentek, de ez nem volt lineáris folyamat. Egyrészt az 1633-ban már egyszer leszállított összeg a tárgyalások újbóli megindulásakor, 1637-ben ismét magasra ugrott, másrészt a Bisterfeld 1638–1639-es útja során készült tervezetek körében megfigyelhető, hogy a különböző tárgyalópartnerek különböző számokkal szembesültek a pénzsegély mértékét illetően. Az időnként feltűnő magasabb summák a tárgyalások során, ha azok valóban megindulnak, feltehetően csökkenthetők lettek volna. Az összegek nem voltak alacsonyak, bár éppen a Svéd Korona képviselői tisztában lehettek vele, hogy mennyibe kerül egy háború megindítása: noha szívesen hivatkoztak a „bellum se ipse alet” („a háború eltartja önmagát”) elvére, költségeik nagyjából egynegyedét a francia és holland kormányzattól kapott *subsidiум*ok fedezték (ezek összege az 1630-as évek elején 400 000 birodalmi tallerra rúgott).¹²⁰ Igaz, a tényből, hogy a svéd hadsereg maga

¹¹⁸ A gyulafehérvári szerződésnek nincsen ratifikált, végleges példánya, rendelkezései valójában több dokumentumból, együtt következnek. Egyrészt készült egy I. Rákóczi György nevében született és általa ellenjegyzett, hét pontból álló okirat: MHHD XXI. 104–110. (magyar levéltári példányból), illetve Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar. V/2. 1632–1645. Red. av Carl Hallendorff. Stockholm 1909. 539–542. (preambulum nélküli verzió, eredetije RA Transylvanica vol. 1. nr. 144.; RA Salvius samlingen E 5277). Ez összegeket nem tartalmaz, azokról a Rákóczinál tartózkodó svéd követek, Jacob Rebenstock és Orbai András külön tanúsítványt állítottak ki: MHHD XXI. 110. Másrészt készült egy olyan dokumentum, amelynek a preambulumban a svéd követek részletesen megírták a tárgyalások történetét és azt, hogy Torstensonnak a régenskormánytól származó meghatalmazása alapján ígérik: a Svéd Korona betartja Rákóczi 1642. november 16-ai feltételeit. Lásd *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczi György fejedelemsége történetéhez. Történelmi Tár [7.] (1884) 685–690.

¹¹⁹ Kiadva a francia követ, Antoine Fouquet de Marsilly-Croissy által aláírt, az ő nevében szóló preambulummal rendelkező példányból: MHHD XXI. 254–263. A Franciaországban kiállított, francia nyelvű verzió, azonos tartalommal: MHHD XXI. 264–271. Különös, hogy míg Svédországba eljutott egy Rákóczi nevében szóló preambulummal rendelkező, általa aláírt példány (német fordítással együtt: Sveriges traktater VIII. i. m. 545–559.), addig a francia külügy által kiállított, francia nyelvű verzió a Croissy nevében kiállított dokumentumon kívül nem ezt a szöveget, hanem Rákóczi egy 1643. májusi deklarációját, illetve az 1642. szeptemberi ajánlatot és Torstensson válaszát tartalmazta, egyéb diplomáciai levelek csatolásával: Uo. 271–272., 276–282.

¹²⁰ *Lars Ekholm*: Svensk krigsfinansiering 1630–31. Uppsala 1974.; *Roland Nordlund*: Krig på avveckling: Sverige och tyska kriget 1633. Uppsala 1974.; *Jan Lindgren*: „Om detta continuerar ett eller tu år till, må vi säga att vi har vunnit land av androm och därutöver ruinerat vårt eget.” Expansionspolitik i

is anyagi támogatásra szorult, logikusan következett, hogy nem szívesen fizettek volna másnak *subsidiумot* – ellentétben a számos szövetségesüket pénzelő franciákkal. Rákóczi igényei távolról sem voltak abszurdak, kisebb territóriumok felett uralkodó német fejedelmek számos alkalommal szorultak rá hasonló támogatásra: Hessen-Kassel tartománygrófia például ugyanebben az időszakban egy 10 000 fős sereg ellátásához 200 000 birodalmi tallér évi *subsidiумot* kapott a Francia Koronától, ez költségei egyharmadát fedezte.¹²¹ Ami az erdélyi fejedelem seregét illeti, modern had- és gazdaságtörténeti becslések szerint 15 000 katonával számolva évi 400 000 birodalmi tallér még mindig csak a költségek felének fedezésére lett volna elég, márpedig Rákóczi ennél több katonát ígért.¹²²

Ráadásul az erdélyi fejedelmek hasonló igényei nem minden esetben ijesztették el a tárgyalófeleket. 1626-ban a hágai szerződésben részt vevő angol és dán királyok, valamint a holland köztársaság évi 480 000 birodalmi tallér kifizetésébe egyeztek bele Bethlen Gábornak (igaz, ebből a pénzből nem sok jutott el a fejedelemhez).¹²³ Éves *subsidiум* fizetésére vonatkozó ajánlatot a svédektől nem, csak francia részről ismerünk: d’Avaugour 1638 novemberében azt mondta Besztercén I. Rákóczi Györgynek, hogy uralkodója kész a fejedelemnek az első évben 140 000, a továbbiakban pedig 100 000 birodalmi tallért adni.¹²⁴ Ehhez képest valamivel szerényebbre finomította az ajánlatot a Bisterfeld második útjához kötődő francia tervezet, de a 100 000, illetve 60 000 birodalmi tallér

1600-talets Sverige. In: Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala årsbok 1998. 33–35.; Svante Norrhem, noha ismerteti Ekholm számait is, kevesebbéről, 15% körüli arányról ír. *The Uses of French Subsidies in Sweden*. In: *Subsidies, Diplomacy, and State Formation in Europe 1494–1789: Economies of Allegiance*. Eds. Svante Norrhem – Erik Thomson. Lund 2020. 98.

¹²¹ Bernát szász-weimari hercegnek 1635-ben a franciák 1,6 millió birodalmi tallért ígértek évente, de ő saját territóriummal nem rendelkezett, tehát saját forrása nem volt 18 000 fős seregének fenntartásához (ennek ellenére ragaszkodott annak rögzítéséhez, hogy szuverén uralkodóként és nem francia zsoldban álló hadivállalkozóként köti a szerződést). *Tryntje Helfferich*: 'Unter den Schutz Frankreichs'. *German Reception of French Subsidies in the Thirty Years War*. In: *Subsidies* i. m. 44–46.

¹²² A szerződéstervezeteket általában nem ígérnek konkrét számot, de a Meerbott által beadott részletes tervezet összesen 24 000 katonáról beszél: RA Transylvania vol. 1. nr. 143. A becslések: *Czigány István*: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. *Hadtörténelmi Közlemények Új folyam* 28. (1981) 532–535.; *Kenyeres István*: „Nekem pénzem nincsen, valami volt, Isten tudja, mind hadra költöttem”. Állami jövedelmek és hadi kiadások Bethlen Gábor és II. Ferdinánd korában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár 2014. 481–482.

¹²³ Bethlen Gábor szerződése I. Károly angol királlyal, az Egyesült Tartományok rendjeivel, illetve IV. Keresztély dán királlyal (Westminster, 1626. nov. 30.; Hága, 1627. febr. 9.; Stade, 1627. febr. 28.). *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szervezetkezéseinek történetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből, II/8.) Bp. 1873. 78–93.

¹²⁴ D’Avaugour beszéde I. Rákóczi György előtt ([Beszterce, 1638. nov. közepe]). MHHH XXI. 21. Nem egészen világos, pontosan melyik ajánlatra reagált a francia követ, mert azt ígérte, királya mind a tizenégy pontot meg fogja tartani, márpedig ilyen szerkezetű tervezetet nem ismerünk, a Bisterfeld által a francia királynak átadott szöveg tizenegy pontból állt.

felajánlása még mindig nem ugyanazt az álláspontot tükrözte, mint d’Avaux 1641-es eszmefuttatásai, aki szerint Rákóczinak követnie kellene a braunschweig-lüneburgi hercegek példáját, akik kizárólag a két korona barátságáért cserébe ajánlották fel, hogy a Habsburg-ellenes táborba állnak.¹²⁵ Ahogy volt róla szó, 1638 decemberében a svéd régensgovernment is kiállította a megbízólevelet Salviusnak – ez minimum azt jelenti, hogy a *subsidium*ra vonatkozó igényeket nem tartották akadálynak a tárgyalások megkezdéséhez, legalábbis abban a pillanatban semmiképpen. Azonban a későbbiekben is feltűnő, hogy explicit panaszt az összegek nagyságáról a svéd kormányzat belső egyeztetéseinek dokumentumaiban alig találunk; egy 1642 őszi Salviusnak írott levél megjegyzése, miszerint még a saját seregüket is csak nehezen tudják fizetni, ritkaságnak számít.¹²⁶

Ugyanez vonatkozik az ajánlatok többi pontjára is. A német fegyverzetű gyalogság krónikus hiányát az erdélyi seregben a fejedelem az 1630-as évek elején még úgy vélte pótolhatóknak, hogy II. Gusztáv Adolftól azt kérte, rendeljen mellé egy viszonylag nagyobb kontingenst. Ez az igény akkor valószínűleg hozzájárult a svéd király elutasításához, hiszen nem volt szüksége annyira a magyarországi diverzióra, hogy cserébe lekössön egy 20 000 főnyi csapattestet az örökös tartományok területén.¹²⁷ Az 1636 utáni ajánlatokban I. Rákóczi György már nem a csapategyesítést szorgalmazta, csak hatezer, majd a későbbi ajánlatokban folyamatosan csökkenő létszámú német gyalogságot, illetve a toborzásukhoz szükséges mennyiségű anyagi támogatást kért – ahogy a Bethlen Istvánnal szemben kialakult katonai konfliktus során szembesült vele, ilyen egységeket Erdélytől elérhető távolságban is lehetett toborozni, ha volt rá pénz.¹²⁸ A potenciális szövetségesek részéről erre a kérdésre nem ismerünk reflexiót, ahogy a svéd tárgyalófél azon az igényen is felülemelkedett, hogy a szerződés konkrétan tartalmazzon egy kitétel, mely szerint az Lengyelországot nem érinti (ez a pont 1638 után el is tűnik a tervezetekből). Érdekes módon több indulatot kavart a három védelemben részesítendő felekezet tételes felsorolása: noha Meerbott (ahogy korábban jeleztem) állítólag személyesen győzte meg a fejedelmet, hogy a franciák támogatásának elnyerése érdekében a katolikusokat is meg kell említeni, Richelieu,

¹²⁵ D’Avaux levele d’Avaugournak (Hamburg, 1641. jún. 26.). Répertoire i. m. 67. A Lüneburgra való hivatkozás már csak azért is meglepő, mert épp 1641 áprilisában halt meg György herceg, aki a császárral szemben fellépő német fejedelmek közé tartozott, utódja, Keresztély Lajos nem kötelezte el magát látványosan; a Welf-ház vezető pozícióját átvevő Ágost braunschweig-wolfenbütteli herceg pedig kifejezetten a császárral való kiegyezést kereste. *Helfferrich, T.*: The Iron Princess i. m. 157–158. Az 1639 tavaszi francia ajánlat másolata: RA Transylvania vol. 1. nr. 142.

¹²⁶ A régensgovernment levele Salviusnak (Stockholm, 1642. szept. 24./okt. 3.)). RA RR vol. 214. fol. 1059v–1061r.

¹²⁷ *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 747–749.

¹²⁸ Az 1636-ban Erdélybe került tisztekről és egységeikről lásd *B. Szabó J.* – *Kármán G.*: Külföldi zsoldosok i. m.

majd Mazarin diplomáciájának még ez is túl sok volt. Noha 1638-ban úgy tűnt, kikopott a tervezetekből a felsorolás, 1641-ben újra feltűnt és végül a gyulafehérvári szerződésbe is bekerült – és a protestánsok védelmének megemlítése volt az egyik oka annak, hogy szükség volt a munkácsi szerződés külön megkötésére, ezt a pontot ugyanis a francia diplomácia nem volt hajlandó írásba foglalni.¹²⁹

Úgy tűnik, hogy a konkrétumokról folytatott tárgyalások megindítását nem a fejedelem ajánlatainak túlzásai akadályozták, hiszen azok lefaragására az egyeztetések során lett volna lehetőség – Rákóczi legalábbis d’Avaugour sokkal kisebb összegeket emlegető javaslata hallatán nem zárkózott el, sőt még hosszú ideig várta a szövetségkötésre feljogosító megbízólevéllel rendelkező követ megérkezését udvarába. A harmincéves háború utolsó szakaszának két vezető Habsburg-ellenes hatalma közül talán a Francia Korona képviselőinek attitűdjét könnyebb megérteni. Richelieu kormányzatának lelkesedése egy darabig töretlen volt, és bár azt nehezebb megmagyarázni, miért nem volt közvetlen folytatása d’Avaugour erdélyi útjának, Fleutot megbízólevelének kiállítása arról tanúskodik, hogy az ügynek továbbra is fontosságot tulajdonítottak. D’Avaux hangvételének megváltozása 1640-ben egyértelműen az Erdélyből érkező, immáron meglehetősen csípősen fogalmazó üzenetek eredménye volt: a francia csúcspanomata az önfelmentés bevett stratégiáját alkalmazva kezdett gúnytól csöpögő tónusban beszélni a fejedelemről, akinek a svédek involválódása nélkül nem sokat ígérhetett. Márpedig a svédek 1639 elejétől kezdve nem mozdultak.

A svéd régenskormány emlékezetén szemmel láthatólag mély és meglehetősen torz nyomot hagytak az 1630-as évek fordulójának Erdéllyel folytatott, meg-megszakadó tárgyalásai. Bethlen Gáborral ők keresték a kapcsolatot, de érdekeik nem egyeztek, így szövetség nem jöhetett létre. I. Rákóczi György maga jelentkezett, de akkor, a svéd seregek sikereinek csúcspontján ajánlata nem volt elég kedvező ahhoz, hogy komolyan vegyék – még II. Gusztáv Adolf halála után sem, amikor Axel Oxenstierna óriási energiákat megmozgatva tartotta egyben a Habsburg-ellenes frontot. A svéd forrásokból egyértelmű, hogy a kormányzat (és elsősorban a kancellár) emlékezetében nem az maradt meg, milyen hosszú időn keresztül várt hiába Erdély fejedelme tőlük bármilyen válaszra, hanem az, hogy amikor végre mégiscsak kapott egy – igaz, igényeit messze alulmúló – ígéretet, békét kötött a császárral. Azok a tények, hogy I. Rákóczi György előtte hosszú hónapokig tartotta függőben mindenféle keresett ürügyekkel a már régen lezárható

¹²⁹ Az 1638–1639-es tervezetek közül egyedül a pfalziaknak összeállítottban szerepel ez a pont. A gyulafehérvári egyezmény szövegével a franciák másik problémája a szultáni támogatás megszerzésének explicit említése volt, lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 86–87.; *Hámori Nagy Zsuzsanna*: Transylvania and France in the Thirty Years War: The Origins of a Treaty. In: *The Princes of Transylvania and the Thirty Years War*. Ed. Gábor Kármán. Leiden, megjelenés előtt.

béketárgyalásokat, és még az 1633-as eperjesi egyezmény megkötése után is felajánlotta, hogy hajlandó azt felrúgni, ha a svédek végre küldenek neki egy hivatalos dokumentumot a szövetség megkötéséről, teljes mértékben hiányoztak az Oxenstierna által magában ápolgatott narratívából.¹³⁰

A kancellár, aki hajlamos volt úgy gondolni, hogy a német fejedelmeknek kötelessége nagy lelkesedéssel támogatni a háborút, amelyet elvben az ő érdekükben vívnak, Erdély fejedelmével kapcsolatban még kevésbé érezte jogosnak, hogy bármilyen kötelezettséget vállaljon. Ehhez nyilván hozzájárult a kelet-közép-európai politikai közzel szemben érzett megvetése is, amelyet ugyan ritkán rögzítettek a fennmaradt források, de akkor annál nagyobb erővel: az 1642. november elején tartott tanácsülésen elhangzott kijelentése, amelyben az Erdélynek adott *subsidi-umot* ahhoz hasonlította, mintha a gyermektől elvonnék a kenyeret és a kutyának adnák, igen sokat elárul Európa keleti felét illető beállítódásairól.¹³¹ A helyzetet csak rontotta, hogy a svéd kormányzat információi Rákócziról sokáig elsősorban attól a Cornelis Hagától származtak, aki szintén kritikusan viszonyult a fejedelem szerepéhez az évtized elején kudarcot vallott tárgyalássorozatban, és 1636-ban Bethlen István mellett tette le a voksát, abban bízva – alighanem tévesen – hogy személyében a protestáns összefogás ügyének jelesebb harcosa kerülhet a fejedelemség élére. Az, hogy a holland követ hazatérése után (ahogy korábban jeleztem) megváltoztatta véleményét és hasznosnak ítélte a szövetség keresését Rákóczival, már nem feltétlenül jutott el a svéd adminisztrációhoz.¹³²

Az 1640-es évek fordulóján a svéd régenskormányzat Erdély-szakértője így az a Paul Strassburg lett, aki korábban többször is járt Erdélyben, és aki a lehetetlen küldetése (miszerint egyszerre kellett volna Rákóczival szemben Brandenburgi Katalin érdekeit képviselnie és ápolnia a fejedelemmel való szövetség megkötésének lehetőségét) által kiváltott feszültségek miatt igencsak elidegenedett I. Rákóczi Györgytől. A német diplomata 1636 után követte Axel Oxenstiernát Stockholmba, ahol megkapta az udvari tanácsosi címet és időről időre meghívták az államtanács üléseire, hogy külügyi kérdésekben referáljon. A fejedelem ügyének aligha tett jót, hogy Strassburg rendszeresen elmagyarázta a régenskormányzatnak: Rákóczi nem igazán katonaember, több vasat tart a tűzben, valamint a

¹³⁰ Az 1630-as évek fordulójának tárgyalásairól lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m.

¹³¹ A svéd államtanács 1642. okt. 26/[nov. 5]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP. IX. 431. További példákra lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 78–80.; *Uő.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 766. A német fejedelmekkel és más szövetségesekkel kapcsolatos attitűdjéről, amelynek keretében, ha érdekei úgy szolgálták, praktikus kérdéseket morális alapú elvárások megfogalmazásával vélt megoldhatónak lásd *Roberts, M.*: Oxenstierna in Germany i. m. 25.; *Tham, W.*: Den svenska utrikespolitikens historia i. m. 317.; *Goetze, S.*: Die Politik i. m. 106–107.

¹³² Haga és Rákóczi viszonyának alakulásáról lásd a 69. jegyz.

szövetségekötési javaslatok küldözgetésével párhuzamosan a császárral is tárgyal.¹³³ Césy, a francia portai követ egyértelműen Strassburgot tartotta a tárgyalások elakadásáért felelős személynek, és Rákóczi diplomatái többször is kísérletet tettek arra, hogy hiteltelenséék az udvari tanácsost a svéd adminisztráció előtt – különösebb eredményt azonban nem sikerült elérniük, nyilván azért, mert Strassburg vádjai fogadókészségre találtak.¹³⁴ Rákóczi igen logikus stratégiája volt, hogy a tárgyalások megsürgetése érdekében időnként utalásokat tett arra, milyen kedvező ajánlatokkal kecsegteti a császár. Ilyen körülmények között ez persze csak rontott a helyzeten: d’Avaux szarkasztikus tónusban fejtette ki d’Avaugournak, hogy amennyiben ez a helyzet, a két Korona álláspontja szerint a fejedelemnek el kellene fogadnia az ajánlatot és semmiképpen nem kellene háborút kezdenie III. Ferdinánd ellen. A hasonló pikírt véleménynyilvánítások sem feledtethetik azonban, hogy az 1635. évi prágai béke után a Habsburg-ellenes szövetség jóformán összes tagja folyamatosan tárgyalásban állt a császárral is, és egészen 1642-ig nem volt világos, hogy sikerülhet a hatalmasra duzzadt konfliktust egy közös békekonzferencia keretei között rendezni.¹³⁵

Mindent összevetve: tudunk ugyan racionálisan hangzó érveket felhozni a franciák szövetségekötési hajlandóságát is meghatározó svéd álláspont egyes elemeinek magyarázatára, de alapvetően a végletekig vitt bizalmatlansággal lehet indokolni, miért kellett hat év ahhoz, hogy Heinrich Meerbott svédországi küldetése után megszülessen a végleges szerződés. 1642 októberében a svéd államtanács ülésén elhangzott az a felvetés is, hogy a Svéd Korona nem sokat kockáztat azzal, ha tárgyalásokba bocsátkozik, hiszen a legrosszabb, ami történhet, az, ha Rákóczi megmutatja levelüket a császárnak vagy a lengyel királynak, ez pedig semmit nem ront a svéd pozíciókon. Az, hogy ennek ellenére a tárgyalást ők

¹³³ A svéd államtanács 1639. dec. 9[19]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 602. 1642 novemberéből ismerünk egy utalást a német diplomata által összeállított memoriáléra is, de nem világos, hogy ez még az 1630-as évek elején folytatott tárgyalásairól készült összefoglalása, vagy az 1637 után újrainduló tárgyalások keretében íródott: SRP IX. 446. Strassburg stockholmi tartózkodásáról lásd *Magnus Mörner*: Paul Straßburg, ein Diplomat aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Südost-Forschungen 15. (1956) 351–355.

¹³⁴ Réthy István levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1640. jún. 14.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 436–437.; A svéd államtanács 1637. okt. 24[11. 3]-ei ülésének jegyzőkönyve (Meerbott meghallgatása): SRP VII. 108.; Bisterfeld levele Salviusnak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 5.). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 8. Strassburgnak a svéd udvarban élvezett hitelességét támasztja alá Salvius egyik levele, amelyben egy francia diplomatával folytatott beszélgetése közben ugyanazokat a kifogásokat sorolja, mint amelyeket a régens kormányzat a német udvari tanácsostól hallott, lásd Hamburg, 1642. szept. 3. dátumú jelentését: RA Germanica vol. 749. fol. 101v.

¹³⁵ D’Avaux levele d’Avaugournak (Hamburg, 1641. nov. 27.). Répertoire i. m. 68. Az 1635 és 1642 közötti időszak béketárgyalásairól lásd *Fritz Dickmann*: Der westfälische Frieden. Münster 1959. 77–124.; *Derek Croxton*: The Last Christian Peace: The Congress of Westphalia as a Baroque Event. Basingstoke 2013. 55–81. Különösen jó párhuzam Hessen-Kassel folyamatos balanszírozása a svédek, a franciák és a császár között: *Helfferich, T.*: The Iron Princess i. m. 62–160.

maguk akadályozták, híven jelzi az egész folyamat teljes irracionálisát.¹³⁶ 1638-ban alighanem a válságos katonai helyzet bírta rá Axel Oxenstiernát és társait, hogy felfüggeszék kétélyeiket, 1642 nyaratól kezdve pedig a kezdeményezés tőlük Torstenssonhoz került, aki nélkül I. Rákóczi György aligha lépett volna be a harmincéves háborúba.

A tudós mint diplomata

Amennyire nehéz megmagyarázni, mi tartotta vissza a svédeket a fejedelem tárgyalási szándékának komolyan vételétől, legalább annyira nehéz elképzelni, mi hajtotta I. Rákóczi Györgyöt, hogy vállalja azt az egy idő után meglehetősen megalázó szerepet, hogy korábbi, válasz nélkül maradt ajánlatai ellenére újra és újra bejelentkezzen a Habsburg-ellenes szövetség vezető hatalmainál. Ahogyan azt már jeleztem, 1639 májusában a fejedelem még pontosan úgy viselkedett, ahogyan az egy hasonló helyzetből adódik: miután hiába várta az újabb francia követet, kinyilvánította, hogy a továbbiakban az egész ügy nem is érdekli. A későbbiekben is számos bizonyítékot találunk arra, hogy a hiábavaló próbálkozások rengeteg feszültséget halmoztak fel benne. A Hamburgba küldött levelek hangvétele egyre kevésbé volt szívélyes, és egyre többször fordultak elő bennük elmélkedések arról: vajon a másik fél hogyan számol el lelkiismeretével, ha a kínálkozó ragyogó alkalmakat továbbra sem használja ki.¹³⁷

Ugyanakkor arra is bőven van adatunk, milyen tényezők segíthették elő azt, hogy I. Rákóczi György Bethlen Gábor nyomdokain haladva hadait végül Magyarországra vezesse. A fejedelem, akinek életvitelét elődjénél sokkal markánsabban meghatározta a kálvinista felekezethez tartozása, elkeseredetten figyelte a rekatolizáció sikereit a Királyságban. Ráadásul az 1638-as országgyűlésről – amely politikai megoldást hozhatott volna a vallásszabadság 1608-ban kialakított rendszerében mutatkozó vitás kérdésekre – csak nyugtalanító tudósítások jutottak el hozzá a protestáns érdekek képviselőitől.¹³⁸ Katasztrófálisan

¹³⁶ Jegyzőkönyv a svéd államtanács 1642. okt. 26/[nov. 5]-ei üléséről: SRP IX. 431–432.

¹³⁷ Rákóczi levele Réthynek (Gyulafehérvár, 1640. máj. 2.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 429.; Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 10.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. II. 59.; Bisterfeld levele Salviusnak (Dés, 1641. jún. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 471.

¹³⁸ Chernel György levelei Rákóczinak (Pozsony, 1637. dec. 23., 1638. jan. 9.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Kamara Archívuma E 190 Archivum familiae Rákóczi de Felső-Vadász (a továbbiakban: E 190) 9. d. nr. 2088., illetve 10. d. nr. 2233.; Usz István levele Rákóczinak (Uszfalva, 1638. ápr. 9.). Uo. 10. d. nr. 2245. Az 1638-as országgyűlés vallásügyi vitáiról lásd *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve II. A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig 1608–1647. Bp. 1891. 397–403.; *Tatjana Guszarova*: A vallási kérdések vitáinak légköre a magyar országgyűléseken a 17. század első felében. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998.

rossz kapcsolatban volt Esterházy Miklós magyar nádorral, viszonyukat a kölcsönös, messzemenő bizalmatlanság, sőt nem túlzás azt állítani, a gyűlölködés jellemezte. Ennek egyik legjellemzőbb fennmaradt bizonyítéka a nádor egyik, 1640 februárjában írott levele, amelynek margójára a fejedelem minden második mondathoz szenvedélyes kommentárokat fűzött, jezsuita praktikákkal, a Fényes Porta ellene való bujtogatásával és más válogatott álnokságokkal vádolva meg Esterházyt. Ezt a megoldást feszültsége levezetésére az után találhatta ki, hogy hűséges magyarországi familiárisai szóvá tették: hiába van alkalmasint igaza, ha minden egyes esetben a nádor fejére olvassa összes bűnét, azzal semmiképpen nem lehet egy *modus vivendit* kialakítani, ami pedig a három részre szakadt ország szempontjából igencsak üdvös lenne.¹³⁹ Ellenszenvét – amelyben fontos szerepet játszott, hogy a nádor 1631-ben megpróbálta megbuktatni és 1636-ban sem állt ki mellette Bethlen Istvánnal szemben – Esterházy is viszonzta: 1639-ben például kifejtette Csáky Istvánnak, hogy Rákóczit „ha én volnék az, aki nem vagyok, bizony megrikatnám csak az [háborús] készülétiért is, de úgy látom, még inkább simogatjuk érette”.¹⁴⁰ Ehhez képest a fejedelem kapcsolata a magyarországi katolikus egyházi elittel tulajdonképpen jónak mondható: Lippay György kancellárral folytatott levélváltása sokkal kevesebb feszültséggel volt terhelt, még ha Rákóczi nyilván nem is örült annak, hogy az egri püspök állandóan a harmincéves háború különböző frontjain bekövetkezett Habsburg-párti sikerekkel traktálta.¹⁴¹

Mindenesetre a fejedelem elkötelezettsége a kálvinista felekezet és a protestáns ügy védelme iránt önmagában aligha motiválta volna őt arra, hogy 1637 késő nyarán követet indítson azokhoz a hatalmakhoz, akik az őt éppen a megelőző évben támogatásáról biztosító III. Ferdinánd ellen szövetkeztek. Heinrich Meerbott arra hivatkozott, hogy követségéről kizárólag a fejedelem, Alsted és „még egy teológus” tudott¹⁴² – ez pedig éles fénybe helyezi a Bethlen Gábor által Gyulafehérvárra hívott német professzorok politikusi tevékenységét,

310–311.; *Kármán Gábor*: A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború. In: *Vallásháborúk és felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Szerk. Pósnán László – Veszprémy László – Isaszegi János. Bp. 2020. 295–323.

¹³⁹ Esterházy Miklós levele Rákóczinak (Sempte, 1640. febr. 25.). *Beke Antal*: Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel. A gyula-fehérvári káptalani levéltárból. *Történelmi Tár* [5.] (1882) 307–309.; Chernel György levele Rákóczinak (Torda, 1638. jún. 11.). MNL OL E 190 10. d. nr. 2252.

¹⁴⁰ Esterházy levele Csáky Istvánnak (Szepes, 1639. szept. 13.). MNL OL Családi levéltárak P 72 Csáky család kassai levéltára 106. cs. 652. fasc. 133r.

¹⁴¹ 1637 és 1640 Lippay Györgynek összesen húsz, Rákóczinak szóló levele maradt fenn: „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...”. Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1625–1665). Szerk. Tusor Péter. (*Collectanea sturiorum et textuum* 1.) Bp. 2015. 18–67.

¹⁴² A svéd államtanács 1637. okt. 24[/ nov. 3]-ai ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 107.

különösen azért, mert 1638-ban a szövetség megkötésének érdekében eljáró követ maga Bisterfeld lett. Így aligha tévedünk, ha e két értelmiségi befolyásában találjuk meg Rákóczi eltökéltségének fő mozgatórugóját.

A fiatalabbik professzorral ellentétben Johann Heinrich Alsted szerepvállalása a politika gyakorlati részében úgyszólván ismeretlen a szakirodalomban, pedig a Herbornból érkezett tudós Gyulafehérváron nemcsak az akadémiában, de a fejedelem mellett is fontos szerepet töltött be, tanácsadóként. Egy ismeretlen személy tollából származó jelentés Rákóczi uralkodásának első szakaszából arról számol be, hogy a fejedelem minden ügyet megvitat a professzorral is. Nemcsak Meerbott említette, hogy még németországi tartózkodása alatt üzenetet váltott Alsteddel, de van adatunk arra is, hogy a professzor 1638-ban Cornelis Hagának is írt a fejedelmi adminisztráción keresztül, nyilván az I. Rákóczi Györggyel szemben fennálló konfliktus kezelése érdekében.¹⁴³ Alsted ekkorra már híres tudós volt, a folytatódó reformáció jegyében íródott pánszofista programja és annak alapján kidolgozott enciklopédiája széles körben ismertté tette a nevét. Aligha hagyta volna el a nassaui hercegségben fekvő Herborn egyetemi katedráját, ha az 1629-ben II. Ferdinánd által kiadott *Restitutionsedikt* nem teszi roppant törekennyé a kálvinisták helyzetét a Német-római Birodalomban. A császár rendelkezése azonban, úgy tűnt, végleg pontot tesz annak a vitának a végére, vajon az 1555. évi augsburgi vallásbéke kiterjeszhető-e az ágostai hitvallás követőin kívül (akiket a dokumentum explicite említett) a reformátusokra is, arra való hivatkozással, hogy ők is ennek a *confessione*nak egy változatát vallják magukénak. Az eddig a pontig is csak nagy jóindulattal, politikai tényezők által támogatva nyitva tartott kiskapu bezárulása menekülésre készítette a Birodalom kálvinista felsőoktatásának jeles személyiségeit, és noha Alsted meghívást kapott a hollandiai Deventerből is, ő Bethlen Gábor ajánlatát választotta.¹⁴⁴ A helyzetet tovább rontotta, hogy Erdély felé utazva a három tudós Regensburgban letétbe helyezte

¹⁴³ Legalábbis erre utal, hogy a levlérről a fejedelem is tudott: Réthy levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1638. szept. 6.). I. Rákóczy György i. m. 390. A másik két adat: „Principis Transylvaniae moderna conditio in quo sit” PL AS AR Cl. V. nr. 102.; Meerbott orációja V. Vilmos előtt ([1637. márc.]). Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 231., 236.

¹⁴⁴ *Gerhard Menk*: Das Restitutionsedikt und die kalvinistische Wissenschaft. Die Berufung Johann Heinrich Alstedts, Philipp Ludwig Piscators und Johann Heinrich Bisterfelds nach Siebenbürgen. Jahrbuch der hessischen kirchengeschichtlichen Vereinigung 31. (1980) 29–63.; *Szentpéteri Márton*: Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni tudomány. (Irodalom és kritika.) Bp. 2008. 15–34. Alsted jelentőségéről lásd *Howard Hotson*: Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform. Oxford 2000. A *Restitutionsedikt* kálvinizmussal kapcsolatos rendelkezéseiről: *Michael Frisch*: Das Restitutionsedikt Kaiser Ferdinands II. vom 6. März 1629. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung. Tübingen 1993. 53–60. A gyulafehérvári akadémia alapításáról lásd *Péter Katalin*: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és 17. században. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 103–106.

tulajdöntárgyainak jó részét, amelyeket azonban a császári adminisztráció lefoglalt, és I. Rákóczi György még 1635-ben is hiába próbálkozott visszaszerzésükkel.¹⁴⁵ Könnyű elképzelni, hogy a politikai összeomlás nyomán életkörülményeinek radikális megváltozása azt váltotta ki Alstedből, hogy új lakhelyén nem állt ellen a fejedelem részéről megnyilvánuló igénynek, miszerint lássa el őt tanácsokkal politikai útkeresésében. Ezek a tanácsok pedig egyúttal a protestáns ügy hathatós támogatását is szorgalmazták.

Bisterfeld karrierje az 1630-as évek elején szorosan kötődött Alstedéhez, akinek a hűséges tanítványa és ekkoriban veje is volt. Bethlen Gábor meghívásának megérkeztekor nem volt Herbornban, a brabanti Grave városában házitanítóskodott. Feltehetőleg apósa kérésére csatlakozott hozzá a nassauai egyetemvárosban, ahol 1629 tavaszán még tanított, majd nyár végén együtt indultak el Erdélybe. Az ekkor még csak huszonnégy éves Bisterfeld egy (igaz, viszonylag bizonytalan) groningeni meghívást utasított vissza, és úgy tűnik, nem feltétlenül tervezett hosszú távra: 1631 júniusában már arról szóltak a hírek, hogy nem sokáig akar Erdélyben maradni.¹⁴⁶ Aligha csodálkozhatunk rajta, hogy a huszas évei második felében járó fiatalembert, aki egyelőre nem rendelkezett az Alstedéhez hasonló elismertséggel és kapcsolathálóval, kevésbé inspirálta az, hogy egy, az európai tudomány központjaitól igencsak távol eső területen, számára nyilván meglehetősen idegen környezetben töltsé életének legaktívabb éveit. Az 1630. esztendő állandó belpolitikai válsága nyilván még kevésbé tette vonzóvá Erdélyt. Noha a gyulafehérvári kollégium európai mércével mérve is jó fizetést biztosított, a huszonéves teológus számára ez csak részben pótolhatta a pezsgő szellemi életet, a hasonló érdeklődésű jeles tudósok társaságát, amiben Hollandiában könnyebben része lehetett volna.¹⁴⁷

Így aztán nagy kétségeink nem lehetnek afelől, hogy Bisterfeld szívesen vállalta az 1638. évi követséget, amelynek révén eljuthatott Párizsba, majd a hosszú hetek-hónapok alatt, amíg a diplomaták az uralkodói udvarok válaszára vártak, meglátogathatta számos tudóstársát is, és értékes ismeretségeket köthetett. A követség kezdeti időszakában a protestáns kapcsolati háló mozgatózásában kiemelkedő szerepet játszó Samuel Hartlibnek írott, baráti hangvételű levelében

¹⁴⁵ Rákóczi levele Sennyey Istvánnak (Kolozsvár, 1634. dec. 18.). MNL OL Mikrofilmtár X 1904 Mike Sándor gyűjtemény 11696. t.; Chernel György levele Rákóczinak (Sárospatak, 1635. márc. 5.). MNL OL E 190 7. d. nr. 1434.

¹⁴⁶ *Menk, G.*: Das Restitutionsedikt i. m. 57–62.

¹⁴⁷ A professzorok Erdélybe érkezéséről és a gyulafehérvári fizetésről lásd *Herepei János*: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez i. m. 268–269.; *Szentpéteri M.*: Egyetemes tudomány i. m. 33. Bisterfeld kétségeiről tanúskodik 1637-ben Andreas Rivetusnak írt levele is: *Miklós Ödön*: Bisterfeld első meghívása Leidenbe. Theologiai Szaklap és Könyvujság 16. (1918) 18.

nagy örömmel jelezte, mely tudós emberekkel tud végre találkozni, ha reményei szerint Angliába is el tud majd utazni.¹⁴⁸ Erre, mint említettem, nem került sor, de Bisterfeld nem tétlenkedett: miközben ügyködött a Habsburg-ellenes koalíció létrehozásán a protestáns ügy érdekében, más oldalról is védelmébe vette a református vallást. Válaszul Johann Crell 1631-ben, a lengyelországi Rakówban megjelentetett unitárius traktátusára ebben az időszakban hozta tető alá a Szentháromság dogmájának védelmében írott *Mysterium Pietatis* című értekezésének kiadását Leidenben, a neves Elsevier kiadónál. A munka logikusan illeszkedett abba a teológiai támadásba, amelyet az 1630-as évek második felében az erdélyi unitáriusok elszenvedtek, és amely helyenként politikai dimenziókat is öltött (közülük kiemelkedik a legradikálisabb ágnak számító szombatosokat elítélő dési komplanáció). A nagy sikert aratott (később még háromszor megjelent) *Mysterium Pietatis* előkészítése mellett Bisterfeld Hollandiában és Hamburgban számos olyan ismeretséget kötött jeles tudósokkal, amelyek a következő évtizedekben is elkísérték.¹⁴⁹

Noha Hugo Grotius 1639 áprilisában – érzékelhető irigységgel – azt írta, hogy Bisterfeld a hírek szerint nyugodt akadémiai pozíció megszerzésére törekszik, a nemzetközi jog korábban teológiai műveket is író, hírneves tudósának látens vádja nem volt egészen jogos: a gyulafehérvári professzor tudományos munkássága ugyanis igen hasznos volt I. Rákóczi György diplomáciája számára.¹⁵⁰ Ahogyan emlékezhetünk, Bisterfeldet pontosan az tette a küldetés megvalósítására alkalmas személlyé, hogy a 17. század közepén kifejezetten szokatlan megoldás volt tudósokat ilyen jellegű politikai feladatokkal megbízni. A teológiai munka megjelentetése és a korabeli tudomány jeles személyiségeivel való élénk ismerkedés így nemcsak Bisterfeld személyes karrierjét segítette elő, hanem hatékonyan szolgálta az álcázás céljait is. Noha arról van adatunk, hogy Erdélyből való elutazásáról a

¹⁴⁸ Bisterfeld levele Samuel Hartlibnek ([1638 őszén]). Korrespondence Jana Amosa Komenského. (Spisy Jana Amosa Komenského 1.). Příp. Ján Kvačala. Praha 1898. 37. Hartlibről lásd *George Henry Turnbull*: Hartlib, Dury and Comenius: Gleanings from Hartlib's Papers. Liverpool–London 1947.; *Samuel Hartlib and Universal Reformation: Studies in Intellectual Communication*. Eds. Mark Greengrass – Michael Leslie – Timothy Raylor. Cambridge 1994. Bisterfeld és a Hartlib-kör kapcsolatáról lásd még *Viskolcz N.*: Johann Heinrich Bisterfeld i. m. 207–208. Bisterfeld az 1620-as években ugyan már járt Angliában, de a Hartlib-körrel valószínűleg John Dury 1634-es erdélyi útja révén került kapcsolatba: *Kvačala J.*: Bisterfeld i. m. 454., 458–461.

¹⁴⁹ *Kvačala J.*: Bisterfeld i. m. 464–468.; *Viskolcz N.*: Johann Heinrich Bisterfeld i. m. 207–213.; *Monok István*: Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban. Magyar Könyvszemle 103. (1987) 317–327. Az unitáriusok elleni támadásról, a teljesség igénye nélkül: *Szentpéteri M.*: Egyetemes tudomány i. m. 34.; *Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi*: Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előadott özöne...”. Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János – Tasi Réka. Miskolc 2005. 93–102.; *Szabó András Péter*: A dési per történeti háttéré. Egyháztörténeti Szemle 4. (2003) 29–56.

¹⁵⁰ Grotius levele Müllernek (Párizs, 1639. ápr. 9.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. 327.

fejedelem ellenfelei is értesültek, és az természetesen felkeltette gyanújukat, de olyan forrásaink nincsenek, amelyek azt bizonyítanák, hogy a Magyar Királyság katolikus elitje bármilyen komolyabb következményekkel járó konklúziót levont volna a tényből, miszerint a gyulafehérvári akadémia professzora hosszabb időre Nyugat-Európába utazott.¹⁵¹ Amint már említettem, a titkosság megőrzését szolgálta az is, hogy Bisterfeld nem közvetlenül a fejedelemnek írta jelentéseit, hanem Alstednek küldte azokat, így ránézésre az üzenetek politikamentes tudóslevelezés látszatát kelthették. Ebből adódott aztán a probléma, hogy az idősebbik professzor halála miatt a fejedelem nem értesült idejében a legfrissebb fejleményekről és a következő lépését illető várakozásokról.¹⁵²

Természetesen Erdélybe való visszaérkezése után Bisterfeld tudósi minősége álcázás céljait már nem szolgálhatta, hiszen amennyiben az ellenérdekelt fél kezébe jutnak üzenetei, a Habsburg-pártot nyilván elgondolkodtatja, vajon miért küld a gyulafehérvári professzor rejtjelezett leveleket francia és svéd diplomatáknak. Ebben az időszakban más előnnyel járt, hogy Bisterfeld bevonódott az erdélyi külügyek irányításába. I. Rákóczi György számára ugyanis – mint tudjuk – roppant megalázó volt a helyzet, hogy újabb és újabb ajánlatokat küld potenciális szövetségeseihez, amiket azok udvarias sorok kíséretében negligálnak. Számára óriási presztízvesztés lett volna újra és újra kilincselni d’Avaugournál, d’Avaux-nál és Salviusnál, akik nem lévén uralkodók, nem számítottak vele egyenrangú partnernek a 17. századi európai „fejedelmek társadalmában”. A fejedelmi méltósággal ugyancsak összeegyeztethetetlen lett volna sokadjára is elismételni, mennyi ideje vár már válaszra, és ez milyen feszültséget vált ki belőle. Bisterfeldnek mint fejedelmi tanácsosnak azonban egyáltalán nem kellett hasonló ceremonális jellegű skrupulusokkal szembenéznie, így számos levelében ecsetelhette sötét színekkel I. Rákóczi György dühét és annak kockázatát, hogy ha nem kap hamarosan pozitív választ, lemond hősi elhatározásáról a közös ügy

¹⁵¹ Madarász György levele Rákóczinak (Sárospatak, 1638. jún. 16.). MNL OL E 190 10. d. nr. 2255. Grotius egyenesen azt állította, hogy a császár értesült Bisterfeld követségének tartalmáról, lásd levelét Camerariusnak (Párizs, 1638. okt. 2.). Briefwisseling van Hugo Grotius IX. 602. Ehhez képest feltűnő, hogy az Erdéllyel kapcsolatos levelezésben nem látjuk nyomát: MNL OL Magyar Kancellária levéltára A 98 Transylvania 9. cs. 11/b. fasc. Az egyeztetésekről egyébként a császári udvar tényleg értesült, de azért, mert 1639 júniusában I. Rákóczi György a nála tartózkodó királyi követnek, Bercsényi Imrének elmondta a tárgyalási pontokat, ám úgy, mintha azt a francia király ajánlotta volna neki, és nem fordítva. Lásd Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel X. 1637–1648. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1884. 231–240.

¹⁵² Lásd Bisterfeld már többször idézett feljegyzését (RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I), illetve Debreczeni Tamás levelét I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. dec. 26.). MNL OL E 190 10. d. nr. 2313.

megsegítésére.¹⁵³ Bisterfeld visszaérkezése előtt az erdélyi udvar Kemény Jánost is alkalmazta hasonló „alternatív levelezői” funkcióban, azon az alapon, hogy d’Avaugourt a fejedelemségben tartózkodása idején a fiatal főnemes kalauzolta, de a német teológus professzori státusából (és az ebből eredő megbecsültségéből) fakadóan jobban megfelelt a feladatra, ráadásul személyesen is ismerte levelezőpartnereit.¹⁵⁴

1639 telén a d’Avaugournak címzett levelekben már megfigyelhető a kettősség, hogy a fejedelem kizárólag híreket közölt a francia diplomatával, a tárgyalások folytatásával kapcsolatos sürgetés Bisterfeld levelében szerepelt.¹⁵⁵ Aztán 1640-től kezdve I. Rákóczi György saját nevében már sem a danzigi rezidensnek, sem a Hamburgban tartózkodó követeknek nem írt, hanem a teljes kommunikáció a d’Avaux-val és Salviusszal egyenrangúnak tartható gyulafehérvári professzor révén folyt. A fejedelem csak akkor kapcsolódott újra a levelezésbe, amikor abban új szereplő tűnt fel: Hoditz gróf neki küldött levelére 1641 nyarán ugyanúgy saját nevében válaszolt, mint 1642-ben Lennart Torstenssonéra.¹⁵⁶ Rákóczi természetesen ellenőrizte azokat a leveleket is, amelyek Bisterfeld nevében mentek ki. Noha Erdélybe való visszatérése után a professzor kérte, hogy osszák meg vele a Paul Strassburggal erdélyi követsége után használt rejtjelkulcsot, illetve kért egy listát azokról a személyekről, akikkel levelet kell majd váltania, a következő időszakból fennmaradtak olyan fogalmazványok, amelyekben látszik, hogy Bisterfeld szövegébe I. Rákóczi György bele-belejavított. Az üzenetben például, amely 1640-ben annyira felbőszítette d’Avaux-t – tudniillik, hogy nem együgyűek az erdélyiek, hogy ne ismernék fel, ha csak gúnyolódnak velük – nem nehéz ráismerni a fejedelem stílusfordulataira, amelyek olyannyira elütnek Bisterfeld szokásos, mérsékelt hangvételétől.¹⁵⁷

Ugyanakkor a professzor nem kizárólag a fejedelem szócsöveként működött, I. Rákóczi György számított a tudására és véleményére is. A gyulafehérvári és a

¹⁵³ Lásd például Bisterfeld leveleit d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. dec. 27., 1640. júl. 10.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 706.; II. 59.

¹⁵⁴ Kemény János levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. máj. 1.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. II. 690–691. Kemény és a magát szolgálatot kereső francia tisztnek álcázó d’Avaugour kapcsolatról lásd Kemény János önéletrésze i. m. 193.

¹⁵⁵ Bisterfeld, illetve Rákóczi levelei d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. dec. 27., dec. 29.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 706.

¹⁵⁶ Rákóczi levele Hoditznak (Dés, 1641. júl. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 472–473., illetve Torstenssonnak (Gyulafehérvár, 1642. szept. 7.). RA Oxenstiernasamlingen E 1023 fasc. 1642. fol. 137r.

¹⁵⁷ Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 10.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. II. 59. Rákóczi javításai láthatók például a professzor Torstenssonnak küldött levelén (Gyulafehérvár, 1643. máj. 3.). MHHH XXI. 48–50. A Bisterfeld Erdélybe érkezése után készített emlékirat-vázlata a szepeni Bisterfeld-hagyatékban maradt fenn: Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Sibiu (a továbbiakban: ANR DJS), Colecția de Acte Fasciculare F 46 fol. 7v–8r.

munkácsi szerződés végleges szövegének összeállítása körüli tárgyalásokon fontos szerepet játszott, az utóbbi vázlatai közül több pont javasolt szövegezése Bisterfeld kézírásával maradt fenn, és a véglegesnek szánt szövegben is vannak még javításai.¹⁵⁸ Noha nem ismerünk olyan írást, amelyben a fejedelemnek kifejezetten tanácsot adna a követendő politikai irányvonalról, Jacob Rebenstocknak a bevezetőben idézett sorai arról tanúskodnak, hogy a professzor – akivel a svéd szolgálatban álló tiszt, úgy tűnik, amúgy is baráti kapcsolatba keveredett – a protestáns ügy melletti kiállás egyik legfontosabb szószólója volt. A végleges elköteleződés előtt az isteni szándékkal kapcsolatban kétségek között hányódó I. Rákóczi Györgyöt alighanem Bisterfeld győzte meg a gyulafehérvári szerződés megkötéséről, ellensúlyozva a békepárti (Kemény János által „igen austriacus”-nak minősített) Kassai István befolyását.¹⁵⁹

A gyulafehérvári professzor mindazonáltal nagy árat fizetett azért, hogy ilyen befolyáshoz jutott az erdélyi fejedelem udvarában. 1640 májusában ugyanis a leideni egyetem kurátorai felajánlották neki a megelőző évben elhunyt Antonius Walaeus teológiaprofesszori állását.¹⁶⁰ A nagy tekintélynek örvendő *universitas* – amelyet Szepsi Csombor Márton néhány évvel korábban minősített „Paradisus terrestris”-nek – nyilvánvalóan egészen más tudósi karriert tett volna lehetővé Bisterfeldnek, mint amire Erdélyben számíthatott, még akkor is, ha fizetése ott kisebb lett volna.¹⁶¹ Leiden akadémiái életben elfoglalt kimagasló rangján kívül mellette szóltak volna a tudományos munkához ott biztosított körülmények is, így a híres könyvtár, ami különösen vonzónak tűnhetett, mivel 1639-ben több adattal is rendelkezünk arról, mekkora nehézséget jelentett a Bisterfeld által Nyugat-Európában vásárolt könyvek Erdélybe

¹⁵⁸ MHHD XXI. 263., 285–287.

¹⁵⁹ Az egyetlen ebből a korszakból fennmaradt *opiniót*, amely Bisterfeld aláírását is viseli, Geleji Katona István fogalmazta és kettőjükön kívül még Medgyesi Pál udvari prédikátor is jegyzi: MNL OL E 190 13. d. nr. 3164. és 3162., Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 245–248., 251–254. A Rebenstockhoz fűződő kapcsolatról lásd a magyarországi hadjárat alatt is Erdélyben maradó professzor levelét a fejedelemmel tartó alezredesnek (Gyulafehérvár, 1644. nov. 7.). MHHD XXI. 144–145. Kassairól lásd Kemény János önéletírása i. m. 190–191.; illetve Rebenstock levele Torstenssonnak (Gyulafehérvár, 1643. nov. 8/18.). RA Transylvania vol. 1. nr. 132.

¹⁶⁰ A leideni egyetem kurátorainak levele Rákóczinak (Leiden, 1640. máj. 25.). ANR DJS Colectia de documente medievale V. 2265. A levél utalást tesz rá, hogy Antonius Thysius szintén halálos beteg – a professzor valóban elhunyt még ugyanabban az évben. A meghívás alighanem főként Andreas Rivetus közbenjárásának köszönhető, egy másik, helyettesi pozíciót már 1639-ben is felajánlottak Bisterfeldnek, lásd *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 16.

¹⁶¹ Az Erdélyben kapott fizetés versenyképességéről lásd Geleji Katona István levelét Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1640. szept. 26.). *Ötvös Ágoston*: Geleji Katona István élete és levelei I. Rákóczi [sic!] Györgyhez. Új Magyar Múzeum 9. (1859) 1. sz. 218. Leiden minősítésére: *Szepsi Csombor Márton*: Europica varietas. Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1979. 171.

szállítása a hatalmas költségek miatt.¹⁶² Geleji Katona István ráadásul arról tudósította a fejedelmet, hogy Bisterfeldet nemcsak Leiden presztízse vonzza, hanem más motivációi is vannak: az időközben megözvegyült tudós feleségül akarta venni Ludwig Camerarius lányát. Az erdélyi református püspök meglehetősen kétségbe volt esve, hogy az akadémiával kapcsolatos nagy tervek így végleg kútba esnek majd, amiben csak lehetett, kereste Bisterfeld és az 1638-ban súlyos betegségen átesett Piscator kedvét, miközben azon morgolódott a fejedelemnek, hogy ideje lenne, ha a professzorok végre nemcsak nevükben lennének azok.¹⁶³

1641 tavaszán mindenesetre úgy tűnt, a református püspök minden próbálkozása kudarcot vall, és a német professzor visszatér Európa nyugati felébe; erről az elhatározásáról Salviust is értesítette. Nyáron azonban megérkezett Hoditz gróf levele az erdélyi udvarba, és a fejedelem erre hivatkozva rábírta Bisterfeldet, hogy szakítsa félbe előkészületeit a távozásra. Egyben a leideni kurátoroknak is megírta, hogy a gyulafehérvári akadémiának szüksége van a professzorra.¹⁶⁴ 1642-ben a leideni meghívás lehetősége még mindig terítéken volt, sőt Comenius úgy tudta, Bisterfeld már Németalföldre költözött, és előre örült ottani találkozásuknak. Könnyen lehetséges, hogy a Torstensson bevonódásával új lendületet kapó diplomáciai tárgyalások bírták rá a német teológust, hogy adja fel a hollandiai egyetemi állással kapcsolatos elképzeléseit – a hosszas késlekedést leendő kollégái már így is nehezményezték, a kommunikáció akadályozásával vádolva meg I. Rákóczi Györgyöt.¹⁶⁵ Kútba estek a házassági tervek is: 1642-ben Camerarius lányát, az ekkor negyvenegy éves Anna Katherinát nem más vette feleségül, mint Paul Strassburg, aki nem sokkal korábban megözvegyült apósával (aki a svéd rezidensi hivatalt is letette) Groningenbe költözött.¹⁶⁶ Alighanem akkor dőlt el végleg, hogy Bisterfeld Erdélyben marad, amikor 1643 júniusában feleségül vett egy kolozsvári szász

¹⁶² Debreczeni Tamás levelei Rákóczinak (Sárospatak, 1639. okt. 19., dec. 18.). MNL OLE 204 Misiles Fasc. 14. fol. 44v; ill. 60v. A leideni könyvtár 17. századi állapotáról: *Christiane Berkvens-Stevelinck: Magna Commoditas. A History of the Leiden University Library 1575–2005.* Leiden 2004. 11–30.

¹⁶³ Geleji Katona István levelei Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1640. szept. 21., okt. 8.). *Ötvös Á.*: Geleji Katona István i. m. 211–212., 220–223. Piscator betegségről lásd Geleji Katona levelét Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1638. dec. 2.). *Beke Antal*: Geleji Katona István levelei Rákócziyhoz. Irodalomtörténeti Közlemények 4. (1894) 337.

¹⁶⁴ Bisterfeld levele Salviusnak (Gyulafehérvár, [1641.] ápr. 28.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 30., illetve d’Avaux-nak (Dés, 1641. jún. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 471–472. A kiadás Hoditzot tünteti fel címzettként, ám ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen a szöveg egyes szám harmadik személyben beszél a morva grófról. Rákóczi Leidenbe írott leveléről: *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 18.

¹⁶⁵ Comenius levele Goddofred Hottonnak (London, 1642. márc. 4/14.). Jana Amosa Komenského korrespondence. Vyp. Adolf Patera. Praha 1892. 50.; *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 473.; *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 19–20.; *Monok I.*: Johannes Henricus Bisterfeld i. m. 324–325.

¹⁶⁶ *Schubert, F. H.*: Ludwig Camerarius i. m. 410–411.; *Mörner, M.*: Paul Straßburg i. m. 355–356.

polgárlányt, Stenczel Annát. A házaspár birtokot szerzett, 1644-ben zálogba vett egy tövisi kúriát, a következő évben pedig Szebenben házat vásárolt.¹⁶⁷ A negyvenes éveibe lépő teológus ezzel véglegesen letelepedett a fejedelemségben, bár némileg keserű szájjal, különben Comenius nem hallhatta volna tőle, hogy „a Magyarországra hívott tudósok és mesteremberek örökre szóló börtönbe kapják a meghívást”.¹⁶⁸

Bisterfeld döntésében, hogy Erdélyben marad, aligha csak a pénz játszott szerepet: noha fizetése nemzetközi szinten is versenyképesnek számított, annak kiszolgáltatása akadozott, Geleji Katona István már 1640-ben is a „salarium alkalmatlanul való kiadattatásáról” írt, 1649-re pedig az erdélyi kincstár 600 birodalmi tallérral tartozott a professzornak.¹⁶⁹ Bisterfeld nyugat-európai tudóstársainak gondolatmenetét követve azt is feltételezhetnénk, hogy I. Rákóczi György egyszerűen nem volt hajlandó elengedni, ám ez aligha sarkallta volna Bisterfeldet további lázas tevékenységre – márpedig a teológus következő éveiben mutatott teljesítményén a kényszeredettség legkisebb jeleit sem fedezhetjük fel. Egyrészt serényen ápolta Alsted örökségét, akár saját, önálló kutatásainak rovására is: 1641-ben megjelentetett egy indexet a néhai professzor Erdélyben írott magnum opusához, a *Prodomushoz*. A következő években aztán valóra váltotta Geleji Katona István óhaját, hogy viselkedjen nem csak nevében tanárként, és szorgalmasan folytatta azt a tankönyvírási tevékenységet, amelyet a Herbornból érkezett professzorok a megelőző évtizedben kezdtek el a gyulafehérvári akadémia oktatási színvonalának emelésére.¹⁷⁰ A teljesítmény tiszteletre méltó és cseppet sem magától értetődő: professzortársa, Piscator névéhez közel sem fűződik hasonló mennyiségű publikáció. A folytatódó reformáció elképzelésének híveként Bisterfeld számára (ahogy ezt az erdélyi meghívás elfogadásakor jelezte is egy levelében) szent missziót jelentett a Gyulafehérvárra költözés, amelyet képességei szerint igyekezett a legtökéletesebben végrehajtani.¹⁷¹

¹⁶⁷ *Gyulai Éva*: Bisterfeld özvegye, ifj. Zákány Andrásné Stenczel Anna testamentuma – Szendrő, 1666. In: Levéltári évkönyv XIV. Szerk. G. Jakó Mariann – Veres László – Viga Gyula. Miskolc 2006. 78–80.

¹⁶⁸ Comenius levele Hartlibnek (Leszno, 1654. júl. 19/29.). *Unbekannte Briefe des Comenius und seiner Freunde 1641–1661*. Hrsg. Milada Blekastad. Ratingen–Kastellaun 1976. 114.

¹⁶⁹ Fizetési lajstrom 1630-ból maradt fenn, ebben a főprofesszor fizetése (valószínű, hogy az 1640-es években már Bisterfeld is ezt kapta) 500, a második professzoré 350 tallér volt. *Herepei J.*: Adatok i. m. 269.; Geleji Katona levele Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1640. okt. 8.). *Ötvös Á.*: Geleji Katona István i. m. 221.; *Gyulai É.*: Bisterfeld özvegye i. m. 80.

¹⁷⁰ *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 471.; *Viskolcz N.*: Bisterfeld bibliográfiája i. m. 32–42.; *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. Magyar Könyvszemle 118. (2002) 249–271.; *Szentpéteri M.*: Egyetemes tudomány i. m. 15–16.

¹⁷¹ *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 456.

Aligha tévedünk, ha ennek a programnak részeként tekintünk arra a szerepre, amelyet Bisterfeld az erdélyi külpolitikában betöltött. Noha Meerbott retorikájához képest Bisterfeld leveleiben ritkán lapozunk rá az Antikrisztus és az ellene folytatott harc emlegetésére aktuálpolitikai fejlemények ismertetésekor, erre is akad azért példa, ami nem is csoda, hiszen a német tudósra nagy hatással volt mesterének kísérlete a ramista alapú enciklopedikus gondolkodás és a millenarista gondolatrendszer összebékítésére. Maga is részt vett Alsted *Diatribéjének* kidolgozásában.¹⁷² Minden adott volt tehát ahhoz, hogy személyes kötelességének érezze: a maga eszközeivel járuljon hozzá az Antikrisztus erői elleni küzdelemhez és segítse meg a szorongattatott német birodalmi protestánsok ügyét. 1629-ben, még Herbornban, több disputáció is zajlott a felügyelete alatt, amely az ellenálláshoz való jog kérdését járta körül.¹⁷³ Figyelemre méltó, hogy amikor szembesült a francia tárgyalófelek vonakodásával a vallásügynek a szövetségi szerződésben való megemlítésével kapcsolatban, 1639-ben javasolta Salviusnak, hogy szövetkezzenek a fejedelemmel külön, csak a saját nevükben.¹⁷⁴ Természetesnek tarthatjuk azt is, hogy nem örült a linzi béke megkötésének: hiába érte el I. Rákóczi György, hogy az okmány a magyarországi protestánsok vallásgyakorlatának szabadságát addig sosem látott alapossággal írja körül, a protestantizmust szélesebb körben megsegíteni kívánó professzor nem lehetett elégedett. A katolikus D’Avaux-nak és a vesztfáliai béketárgyalásokon a Francia Koronát képviselő másik követnek, Abel Serviennek írott levelében persze nem hivatkozhatott az Antikrisztus elleni küzdelemre, de hangot adott azon félelmeinek, nem lesz-e ez a béke még nagyobb sérelmek melegágya.¹⁷⁵

Feladatának sokrétű szent küldetésként való értelmezése nyilván fontos szerepet játszott abban, hogy Johann Heinrich Bisterfeld az 1640-es évek elején hosszas hezitálás után végül lemondott a nagy presztízsű egyetemen betölthető professzori állásról és az őt a református kapcsolati háló középpontjába helyező hitvesről. Noha ritkán, de volt lehetősége arra is, hogy nyíltan szavakba öntse, hogyan látja saját szerepét. A munkácsi szerződés létrejötté után

¹⁷² *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 452. Egy példa az aktuális politikai fejlemények üdvtörténeti keretben való értelmezésére: Bisterfeld levele Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1645. jan. 7.). MHHD XXI. 230.

¹⁷³ *Gerhard Menk*: Restititionen vor dem Restitutionsedikt. Kurtrier, Nassau und das Reich 1626–1629. Jahrbücher für westdeutsche Landesgeschichte 5. (1979) 129. 102. jegyz.

¹⁷⁴ Bisterfeld feljegyzése Salviusnak (1639 elején). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I. Jellemző, hogy végrendeletében kikötötte: amennyiben lánya „pápista vagy ariánus” férjet választana, a neki adott évjáradék kiszolgáltatását szüntessék be, és hasonlóképpen járjanak el a kedvezményezett más rokonokkal is, ha e felekezetek valamelyikéhez csatlakoznának. *Zimmermann Ferenc*: Bisterfeld végrendelete. Történelmi Tár [16.] (1893) 172–173.

¹⁷⁵ Bisterfeld levele d’Avaux-nak és Serviennek (Fogaras, 1646. febr. 22.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György II. i. m. 76.

Mazarinnek írott levelében szerényen utal arra, hogyan hívta ki a közügyek fényére fejedelme az iskola nyugalmából, de Lennart Torstenssonnak ennél valamivel többet árult el.¹⁷⁶ Rebenstocknak a tanulmány elején idézett jellemzését olvasva a svéd tábornagy köszönetet mondott a professzornak addigi segítségéért, amelyre Bisterfeld a következő eszmefuttatással válaszolt: „Noha egyáltalán nem érdemlem meg azt a nagy dicséretet, amellyel Excellenciád kegyesen elhalmoz, annyit jó lelkiismerettel állíthatok, hogy szinte mártírja vagyok a közös ügynek. Hiszen vesztemet akarják nemcsak nyílt ellenségeink, de azok is, akik magánérdekeiket a közérdek és a haza java elé helyezik. De én ezzel szolgálom hűségesen Istent, az egész kereszténységet, az én kegyelmes uramat, Magyarországot és Erdélyt.”¹⁷⁷

A mártíromság említése a fenti idézetben mindenesetre nem általában véve az áldozatok vállalására való készsége utal, hanem Bisterfeld nagyon is konkrétan azt közli, hogy életét veszély fenyegeti. Más forrásokból is tudjuk, hogy érzékelt: Erdélyben sokan nem rokonszenveznek a politika világába való bevonódásával, és tartott egy esetleges merénylettől.¹⁷⁸ Nem tudjuk, félelmeinek mennyi alapja volt, de az biztos, hogy a politikai életbe való beavatkozása az erdélyi református egyház vezető rétegében is unikumnak számított. 1643 kora őszén, amikor I. Rákóczi György kikérte a véleményüket, vajon a tervezett háború egyezik-e az isteni szándékkal, Geleji Katona István püspök és Medgyesi Pál udvari prédikátor Bisterfelddel közösen szignált véleményükben jelezték, hogy a professzorral ellentétben ők nem nagyon ismerik a diplomáciai hátteret. Az is feltűnő, hogy a közös *opinio* mennyire óvatosan fogalmaz, és noha végül – ismerve a fejedelem szándékát – a katonai intervenció istenes mivolta mellett teszi le a garast, többször visszatér arra a tételre, hogy az egyház vezetőinek nem tiszte ilyesféle politikai döntést hozni, sőt taktikai szempontból ez nem is lenne szerencsés.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Bisterfeld levele Mazarinnek (Sárospatak, 1645. máj. 6.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. II. 74.

¹⁷⁷ „Wiewoll Ich den großen ruhmb, welche E. Excell: mir auß gnädigem favor zuschreibet, gar nicht verdienet hab, so kann Ich doch mit guthen gewissen sagen, daß Ich gleichsamb ein Märtyrer für die gemeine sachen bin. Dan nicht allein die offentliche feindt, sondern alle die ienigen welchen mehr an ihres privat nütze alß am gemeinen vnnnd des Vaterlands besten gelegen, mir nach leib vnnnd leben stehen: Aber Ich hiermit Gott, der ganzen Christenheit, I. F. D.“ meinem gnädigsten Herrn, auch Hungarn vnnndt Siebenburgen, trewligst diene.“ Bisterfeld levele Torstenssonnak (Makovica, 1645. márc. 13.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 39.

¹⁷⁸ Bisterfeld saját levelére hivatkozik Johannes Rulitius amszterdami lelkész, lásd levelének kivonatát (Amszterdam, 1644. febr. 12/22.). The Hartlib Papers i. m. 43/21A. Geleji Katona Istvánnak is arra panaszkodott Erdélybe való visszatérése után, hogy a bécsi udvar gyanúját Gyulaféhevárott is érzi, „itt is [...] a pápisták [...] igen keresztül nézik”, lásd Geleji Katona levelét Rákóczinak (Gyulaféhevár, 1640. szept. 26.). *Ótvös Á.*: Geleji Katona i. m. 218–219.

¹⁷⁹ Lásd Geleji Katona, Medgyesi és Bisterfeld idézett opinióit. Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 245–248., 251–254.

Bisterfeldet politikai téren való elköteleződése nemcsak az egyház erdélyi származású vezetőitől különböztette meg, hanem a nyugatról érkező, több-kevesebb ideig a fejedelemségben szerepet vállaló értelmiségiek jó részétől is. Martin Opitz, a német barokk egyik legjelentősebb költője, aki Bethlen Gábor meghívására 1622-ben rövid ideig szintén Erdélyben tanított, az 1630-as évek második felében Danziból rendszeresen informálta Oxenstiernát a fejedelemségben bekövetkezett fejleményekről, és saját bevallása szerint továbbra is levelezett erdélyiekkel, de nincs tudomásunk arról, hogy I. Rákóczi György politikáját megpróbálta volna befolyásolni.¹⁸⁰ Nem tudunk hasonlóról Piscator vagy a II. Rákóczi György idejében Gyulafehérvárra kerülő francia származású anglikán lelkész, Isaac Basire esetében sem.¹⁸¹ A nemzetközi protestáns ügy melletti politikai, sőt katonai fellépés szükségességéről a későbbiekben Comenius próbálta meggyőzni a Rákóczi-családot, de érvelése, amely látnokok vízióira épült, nem talált meghallgatásra. A dinasztia éppen Bisterfeldhez fordult tanácsért, és a gyulafehérvári professzor volt az, aki – a morva pedagógus mélységes csalódására – valószínűtlennek ítélte, hogy Mikuláš Drabík látomásai valóban isteni eredetűek volnának.¹⁸²

Ezek a fejlemények az 1650-es években mindazonáltal nem állnak ellentétben Bisterfeldnek a korábbiakban megfigyelhető attitűdjével. Amennyiben az erdélyi református teológusokéhoz képest radikálisabb elköteleződését a protestáns ügy politikai képviselőjének szorgalmazásában valóban a németföldi reformátusok helyzetében az 1620-as évek során beállt változások motiválták, a helyzetet a vesztfáliai béke nyilvánvalóan megváltoztatta, hiszen az elismerte a kálvinista

¹⁸⁰ Martin Opitz levelei Axel Oxenstiernának (Danzig, 1637. aug. 12., szept. 30., 1638. febr. 17., jún. 10.). Briefe G.M. Lingelsheims, M. Berneggerd und ihrer Freunde. Nach Handschriften der Kgl. Bibliothek in Kopenhagen, der Reichsbibliothek in Stockholm, der Stadtbibliotheken in Bremen, Breslau, Hamburg und Lübeck, der Universitätsbibliothek in Leiden, der Bibliothek der Kgl. Rittersakademie in Liegnitz, der Ständ. Landesbibliothek in Kassel, des Kgl. Staatsarchivs in Breslau, des Stadtarchivs in Danzig und des Reichsarchivs in Stockholm. Hrsg. Alexander Reifferscheid. (Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland während des siebzehnten Jahrhunderts nach Handschriften 1.) Heilbronn 1889. 564., 565., 577. és 572. Opitz erdélyi tartózkodásáról legújabban lásd *Hans-Christian Maner: Martin Opitz in Siebenbürgen (1622–1623). Traum und Wirklichkeit fürstlicher Machtpolitik unter Gabriel Bethlen.* In: Martin Opitz (1597–1639). Hrsg. Thomas Borgstedt – Walter Schmitz. Berlin 2012. 154–168.

¹⁸¹ Basire-ről lásd *Kármán Gábor: Isaac Basire Erdélyben.* In: Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről. Szerk. Nagy Gábor – Viskolcz Noémi. Miskolc 2019. 20–42.

¹⁸² *Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon.* Bp. 1931. 167–170.; *Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 348–364.* Bár svéd államtanácsosi rangja miatt a Rákócziak érdeklődését ideiglenesen felkelte, hosszabb távon nem járt több sikerrel a Comenius által inspirált Bengt Skytte próbálkozása sem. *Nils Runeby: Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651.* Scandia 29. (1963) 360–382.; *Kármán Gábor: Kísérlet a misztika alapú külpolitikára? Bengt Skytte útja a Rákócziakhoz 1651–1652.* Aetas 23. (2008) 4. sz. 65–82.

felekezet törvényességét a Német-római Birodalomban és ezáltal elhárította az akkor legfenyegetőbbnek látszó veszélyt. Könnyen elhíhető, hogy az évtizedekig tartó vérontás megújítása az időközben Erdélyben való letelepedésébe beletörődött és a fejedelemségben nagy tiszteletnek örvendő Bisterfeld számára cseppet sem tűnt kívánatosnak – ellentétben Comeniusszal, aki számára a Cseh Testvériség száműzetésben élő püspökeként hatalmas csalódást jelentett, hogy a münsteri és osnabrückeri békék a cseh korona országait teljes mértékben a Habsburg dinasztia hatáskörébe utalták.¹⁸³ Noha időnként a Rákóczi-dinasztia továbbra is kikérte a véleményét politikai kérdésekben – így 1649-ben Rákóczi Zsigmond menaszszonyának kiválasztása vagy 1651-ben a kozákok által a lengyelek ellen kért segítségnyújtás kapcsán –, 1648 után Bisterfeld szerepvállalása a fejedelmi politikában megváltozott. Professzorként továbbra is a folytatódó reformáció eszméjét szolgálta, és tudósi kapcsolati hálóját a Rákócziak diplomáciájának rendelkezésére bocsátotta, azonban nyoma sincs annak, hogy kezdeményező szerepet játszott volna, és az európai politikai élet különböző szereplőivel fenntartott személyes levelezése is megszűnt.¹⁸⁴ Annak a különleges, kiemelt szerepnek a vállalására, amelyet Johann Heinrich Bisterfeld 1638 és 1643 között I. Rákóczi György mellett betöltött, és amely egyszerre segítette a fejedelmi politikát útmutatással és a kommunikáció technikai megvalósításával, a vesztfáliai béke után már nem volt szükség.

JOHANN HEINRICH BISTERFELD
AND TRANSYLVANIAN FOREIGN POLICY BETWEEN 1638 AND 1643

By Gábor Kármán

SUMMARY

The study analyzes the long prehistory of the Gyulafehérvár Agreement of 1643, the alliance between Prince György Rákóczi I of Transylvania and the Crowns of Sweden and France. In the preceding years the prince sent no less than seven diplomats to the

¹⁸³ *Jan Kumpera*: Die Entwicklung von Komenskýs politischen Anschauungen und Bestrebungen, illetve *Jaroslav Pánek*: Jan Amos Comenius: zum politischen Denken und politischen Handeln. In: Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit. Hrsg. Karlheinz Mack. (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 21.) Wien – München 1992. 37–54., illetve 55–74.; *Miroslav Hroch – Ivo Barteček*: Die böhmische Frage im Dreißigjährigen Krieg. In: Der Westfälische Friede: Diplomatie, politische Zäsur, kulturelles Umfeld, Rezeptionsgeschichte. Hrsg. Heinz Duchhardt. (Historische Zeitschrift: Beihefte 26.) München 1998. 447–460.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 348–364.

¹⁸⁴ A tanácsadói szerepre: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 175–177., 182–184. A kapcsolatháló: *Viskolcz N.*: Bisterfeld bibliográfiája i. m. 24–27., 88. 1649-ben Bisterfeld újra meghívást kapott Leidenbe, ennek részleteiről azonban nem tudunk: *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 20.

representatives of the anti-Habsburg powers in the Thirty Years War with offers for cooperation, but after the initial enthusiasm, negotiations stalled. I argue that the reason for the tardiness of the parleys can be found less in Rákóczi's excessive demands than in the (altogether unfounded) lack of trust on the Swedish side. The study also reconstructs the activities of the person who stood behind the prince's stubbornness in repeating his offers: Johann Heinrich Bisterfeld, professor of the Gyulafehérvár College, who was involved in princely politics at an exceptionally high level for the age.

Barabás Gábor

A PÁPASÁG ÉS A KÁNONI VÁLASZTÁSOK A 13. SZÁZADI MAGYAR EGYHÁZBAN*

Tanulmányunkban a pápai–magyar kapcsolatok egy sajátos aspektusát vesszük górcső alá, az egyházfőknek és az uralkodóknak a magyar érseki és püspöki székek betöltésében játszott szerepét, valamint a két oldal együttműködéséből, illetve összecsapásaiból kiolvasható főbb tendenciákat. A 12. század végén, 13. század elején ugyanis alapvető jelentőségű szabályozások születtek a főpapi méltóságok betöltésével kapcsolatban. Mivel a III. Ince (1198–1216) és VIII. Bonifác (1294–1303) pápák pontifikátusai által határolt korszak az Apostoli Szék világi hatalmi igényeinek, *hierokráciájának* a csúcspontjaként és egyben végjátékként határozható meg, joggal merül fel a kérdés: e törekvések mennyiben érintették a magyarországi választásokat? A kutatásunk szempontjából meghatározó példák bemutatásával arra keressük a választ, hogy a kánoni választások formálódóban lévő szabályozása miként érvényesült a 12. század végétől a magyar egyházban, az egyházfők milyen szerepet játszottak ezzel összefüggésben a 13. századi Magyarországon. Mennyiben érvényesültek a reformpápaság által propagált kánonjogi szabályozások; viták esetén mikor és milyen körülmények között fordultak a káptalanok a pápákhoz; milyen szerepet játszottak a magyar uralkodók az egyes érsekek, püspökök vagy prépostok ki-, illetve megválasztásában; volt-e konfliktus a világi és az egyházi hatalom között, valamint milyen tendenciák vázolhatók fel az Árpád-kor végéig, és ezek hogyan illeszkednek az általános trendekbe?

Közismert megállapítás, hogy az Árpád-kori Magyar Királyságban a királyoknak az egyházfők által is elismert joguk volt arra, hogy beleszóljanak az ország főpapi székeinek a betöltésébe.¹ A hűbéri keretek hiánya folytán nem beszélhetünk azonban a 11. századi, nyugati értelemben vett investitúra gyakorlásáról.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00148/17/2) támogatásával készült.

¹ *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 17.; *Kosztka László*: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Artilla József Nominata. Acta Historica 98. (1993) 40–41. Vö. *Klaus Ganzer*: Papsttum und Bistumbesetzungen der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstlichen Reservationen. Köln–Graz 1968. 38.

Az uralkodók joga a kinevezésben ragadható meg a 13. század előtt,² amely már csak azért is fontos volt számukra, mivel az érsekek és püspökök a királyi tanács tagjai voltak.³ Jól példázza a magyar királyok ebbéli igényeit egyebek mellett az 1136-os spalatói érsekválasztás, amikor II. Béla (1131–1141) kérésére választották meg a lakosok Gaudiust. Az Apostoli Szék reakciója is beszédes azonban, az új dalmáciai főpap ugyanis csak három év múltán kapta meg a pápai megerősítést, mivel felszentelését az esztergomi érsek végezte el.⁴ Vizsgálódásunk szempontjából fontos még II. Géza (1141–1162) és III. Sándor pápa (1159–1181) 1161. évi konkordátuma. A feltehetően szóbeli egyezség szövege ugyan nem ismert, de fennmaradt említései alapján valószínűleg a nehez helyzetben lévő, Barbarossa Frigyes császárral (1155–1190) és IV. Viktor ellenpáppal küzdő egyházfő elismeréséért cserébe azt a jogot biztosította a magyar uralkodónak, hogy maga adja át a palliumot országa érsekeinek, illetve a magyar klerikusok csak az ő engedélyével léphessenek kapcsolatba a római Szentszékkal, valamint a pápa csak a király beleegyezésével küldhessen legátust az országba. II. Géza mindezt cserében ígéretet tett, hogy önhatalmúlag nem fog püspököket áthelyezni vagy letenni.⁵

Ez utóbbi vállalásnak tökéletesen megfelelt III. István (1162–1172) feltehetően 1169. évi eljárása, amikor is engedélyt kért III. Sándortól Prodanus püspök Zágrábba helyezéséhez, amit a pápa ugyan jóváhagyott, de arra intette

² Annak az adatnak, mely szerint Könyves Kálmán az 1106. évi guastallai zsinaton lemondott az investitúra gyakorlásáról, nem kell hitelt adnunk, hiszen az későbbi konstrukció. *Diplomata Hungariae antiquissima I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praeuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 350–351. 128. sz. Lásd *Szovák Kornél*: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 24–26.; *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. Magyar Könyvszemle 115. (1999) 377–409., itt: 394–396. Ellenkező vélemény az investitúra és a kánoni választás fogalmi tisztázásával: *Gerics József – Ladányi Erzsébet*: A „Sem ingyen, sem ellenszolgáltatásért”. Az investitúra és a kánoni választás fogalmának történetéhez. Turul 72. (1999) 84–86. Vö. *Katarína Štulrajterová*: Headquarters versus Local Boards. Papal Control of Archiepiscopal and Episcopal Elections in Sicily, Hungary and England. *Acta Historica Posoniensa* 24. (2014) 27–28.

³ *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 17–18.; *Solymosi László*: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve i. m. 47–48.

⁴ *Szovák K.*: Pápai–magyar kapcsolatok i. m. 30–31.

⁵ Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szerk. Thoroczkay Gábor. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.) Szeged 2018. (a továbbiakban: IFMT) 170., 177.; *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal I. Bp. 1901. 32.; *Walter Holtzmann*: Papst Alexander III. und Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* 6. (1926) 409–413.; *Győry János*: Gesta regum, gesta nobilium. Tanulmányok Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. 14.; *Szovák K.*: Pápai–magyar kapcsolatok i. m. 33–35.; *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1996. 195–197.; *Kosztai László*: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2.) Pécs 2013. 89–90.; *Hunyadi Sándor*: Magyarország és a pápaság egyezményei az 1160-as években. Fons – Forráskutatás és történeti segéd tudományok 23. (2016) 123–133.

a kalocsai érseket, hogy ne zaklassák gyakran hasonló kérésekkel.⁶ 1169-ben III. István Manfréd pápai legátus (Manfredus de Lavagna)⁷ előtt megerősítette atyja ígéreteit, illetve kötelezettséget vállalt, hogy nem mozdítja el a királyi prépostságok és apátságok vezetőit, valamint nem vonja el a püspöki javakat, de a korábbi pápai engedményekről ekkor már nem volt szó.⁸ A következő uralkodó, III. Béla ugyancsak esküvel erősítette meg az egyezséget III. Sándor számára.⁹ 1180-ban azonban a király mégis felszólította a spalatóiakat, hogy magyar érseket válasszanak, ezért a város – feltehetően a korábbi tapasztalatok alapján – a pápához fordult panasszal, aki 1181 júliusában írt levelében megintette a királyt a város szabad választási jogának a korlátozása miatt. III. Sándor halála után azonban Bélának mégis sikerült elérnie, hogy jelöltjét, Kán nem-beli (röviden: nb.) Pétert válasszák meg érseknek.¹⁰ Nem merészkedünk talán túl messzire, ha megállapítjuk, a magyar uralkodók beleszólása a püspöki és érseki székek betöltésébe főképp Dalmácia esetében okozott feszültséget az Apostoli Székkel. A magyar egyház viszonylatában a konkordátumban vállaltakon és az említett zágrábi eseten, valamint a gyilkosság vádja alól III. Sándor pápa által felmentett, Lukácsot követő esztergomi érsek, Miklós ügyén¹¹ túl nem találkozhatunk vitatott érseki vagy püspöki székbetöltéssel, egészen a 13. század elejéig.

⁶ *Walthar Holtzmann*: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. Századok 93. (1959) 410–411. („Licet litteras karissimi”) Lásd *Szovák K.*: Pápai–magyar kapcsolatok i. m. 36.; *Hunyadi S.*: Magyarország és a pápaság egyezményei i. m. 132., 135.; *Kosztai L.*: A kalocsai érseki tartomány i. m. 83.

⁷ <https://bit.ly/3saH4zB> (letöltve: 2020. febr. 29.)

⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Ed. Georgius Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CDH) II. 180.; ÍFMT 189–195. Lásd *Győry J.*: Gesta regum, gesta nobilium i. m. 19–20.; *Szovák K.*: Pápai–magyar kapcsolatok i. m. 36–37.; *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 205.; *Kubinyi András*: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 32.; *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Zsinati fejelem és pápai kapcsolatok Magyarországon. Vigilia 67. (2002) 512–513.; *Kiss Gergely*: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécs 2013. 52.; *Hunyadi S.*: Magyarország és a pápaság egyezményei i. m. 135–143.

⁹ *Szovák K.*: Pápai–magyar kapcsolatok i. m. 38. III. Béla és Lukács esztergomi érsek Gergely fehérvári prépost leváltása miatt került ellentétbe III. Sándor pápával az egyházfő az érseknek küldött 1179. évi levele szerint. *Holtzmann, W.*: XII. századi pápai levelek i. m. 413. 5. sz., 415. 6. sz.; ÍFMT 216., 221. Lásd *Thoroczkay Gábor*: A székesfehérvári prépostság és bazilika az Árpád-korban. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 170–171.

¹⁰ CDH II. 197. Lásd *Szovák K.*: Pápai–magyar kapcsolatok i. m. 39.

¹¹ Az új érsek a vallomása alapján korábban orra levágására ítélt egy tolvajt, aki ebbe belehalt. A pápa ennek ellenére érvényesnek nyilvánította megválasztását. (*Porro licet*) Decretales ineditae saeculi XII. Ed. Walter Holtzmann. Ed., rev. Stanley Chodorow – Charles Duggan. (Monumenta Iuris Canonici Series B: Corpus Collectionum 4.) Città del Vaticano 1982. 153–155. 91. sz. Charles Duggan utóbb megváltoztatta nézetét, és Lukácsot kapcsolta össze a pápai döntéssel. *Charles Duggan*: Decretal Letters to Hungary. In: *Uő*: Decretals and the Creation of “New Law” in the Twelfth Century: Judges, Judgements, Equity, and Law. Aldershot–Brookfield–Singapore–Sidney 1998. 10–12.

Mindehhez fontos hozzátennünk, hogy bár az egyházban a 11. század utolsó harmada óta elevenen élt a kánoni választás kívánalma, a 12. századig nem beszélhetünk szilárd keretekről a főpapok választását illetően. A pápai reformoknak megfelelően a világi befolyás visszaszorítása, illetve megszüntetése, legyen szó a városi lakosokról vagy a fejedelmekről, egyértelmű célként fogalmazódott meg az Apostoli Szék és az egyház részéről.¹² A formálódóban lévő egyházjog szerint¹³ a 13. század elején – a IV. Lateráni Zsinat (1215) 23. és 24. kánonja után bizonyosan¹⁴ – a székeskáptalanok joga lett a választás (*electio*), de az érsekek esetében pápai, míg a püspököknél kezdetben az – alapos vizsgálatot követő – érseki megerősítés (*confirmatio*) vagy engedélyezés (*admissio*) is szükséges volt.¹⁵ Előbbiek ezután nyerhették el a palliumot, majd a felszentelést (*consecratio*).¹⁶ Választás mellett lehetséges volt továbbá a kérelmezés (*postulatio*) is.¹⁷ Az *electio* esetében a kánonjogi szabályozás (*Quia propter*) szerint nem egyszerűen mennyiségi többségre volt szükség, hanem minőségre is. A helyi méltóságviselők szavazata nagyobb súllyal esett latba (*maior et sanior pars – per scrutinium*), de a választás létrejöhetett abszolút többséggel (*per compromissum*), illetve történhetett mintegy a Szentlélek sugallatára is (*quasi per inspirationem*), közfelkiáltással. Mindkét utóbbi esetben ünnepélyesen jelentették be a döntést (*electio communis per unum*).¹⁸

¹² Vö. *Kenneth Pennington*: The Golden Age of Episcopal Elections 1100–1300. *Bulletin of Medieval Canon Law* 35. (2018) 243–246.; *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 21–22. A reformok előtti választásokra lásd *Kosztá L.*: Az 1306-os pécsi i. m. 37–38.

¹³ A gratianusi elvekre és az azzal kapcsolatos historiográfiára lásd *Erdő Péter*: A püspökök megválasztása a Decretum Gratiani szerint. *Teológia. Hittudományi folyóirat* 30. (1996) 1–2. sz. 12–27. passim. Vö. *Pennington, K.*: The Golden Age i. m. 244–247.

¹⁴ *Atria A. Larson*: Archiepiscopal and Papal Involvement in Episcopal Elections: The Origins and Reception of Lateran IV cc. 23–24 from the Third Lateran Council to the Liber Sextus. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 102. (2016) 77–89.; *Pennington, K.*: The Golden Age i. m. 249–250. Vö. *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 19.

¹⁵ A IV. Lateráni Zsinat 26. kánonja értelmében egy arra nem méltó jelölt megerősítése büntetést vont maga után. Lásd *Katherine Harvey*: Episcopal Appointments in England, ca. 1214–1344.: From Episcopal Election to Papal Provision. (Church, Faith and Culture in the Medieval West) London–New York 2016. 42–43.

¹⁶ *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 19–21.; *James Ross Sweeney*: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. „A Bone Memorie” II. dekretalia történeti háttere. *Aetas* 8. (1993) 1. sz. 150.; *Erdő P.*: A püspökök megválasztása i. m. 15–18. Vö. *Szűcs Jenő*: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház. *Történelmi Szemle* 21. (1978) 167.; *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 19.; *Harvey, K.*: Episcopal Appointments in England i. m. 29–30.

¹⁷ *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 147.

¹⁸ *Hans Erich Feine*: *Kirchliche Rechtsgeschichte*. Band 1. Die katholische Kirche. Weimar 1955. 380–382.; *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 11–18.; *Erdő P.*: A püspökök megválasztása i. m. 19.; *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 19–20.; *Pennington, K.*: The Golden Age i. m. 249.; *Kosztá L.*: Az 1306-os pécsi i. m. 38–40.; *Harvey, K.*: Episcopal Appointments in England i. m. 29–30., 36–40.

Fontos megjegyezni továbbá, hogy a IV. Lateráni Zsinat határozatai szerint egy főpap halála után három hónapon belül döntésre kellett jutniuk a kanonokoknak, különben a választás joga – először – a feljebbvalóra, püspökök esetében az érsekre, esetükben és a közvetlenül a pápaság alá tartozó püspökségeknél a pápára szállt.¹⁹ VIII. Bonifác ezt annyiban módosította, hogy a megválasztott visszalépése vagy halála esetén a káptalannak ismételt három hónap állt rendelkezésére, ennek letelte után a metropolita feladata lett a választás lefolytatása.²⁰

A magyar királyok ajánlási joga (*propositio*)²¹ egyáltalán nem volt egyedülálló jelenség a nyugati kereszténységben a 12–13. században, sem elméletben, sem a gyakorlatban.²² Elég talán csak az angliai helyzetre utalni, ahol Földnélküli János 1214. évi, a szabad választást garantáló oklevele után is több esetben a király jelöltjei kerültek megválasztásra, illetve az elekció érvényességéhez az uralkodó beleegyezése is nélkülözhetetlen volt.²³ Gratianus szerint is szükség volt a világi fejedelem részvételére,²⁴ ahogyan III. Celesztin (1191–1198) és III. Ince is foglalkozott az uralkodók beleegyezési jogával. A két egyházfő ezzel kapcsolatos dekretálisai (*Cum terra* és *Quod sicut*) értelmében is csak utólag kellett kikérni az uralkodók véleményét, de a választás a beleegyezés nélkül is érvényes volt.²⁵ A gyakorlatban Magyarországon a kanonokok csak a király jelöltjei közül választhattak, vagy arra kényszerültek, hogy az egyetlen lehetséges jelöltet válasszák meg,²⁶ és ezt követően még a király beleegyezésére (*consensus*) is szükség volt.²⁷

Ugyanakkor az általunk vizsgált korszak első egyházfője, a nagy jogászpápa, III. Ince által összehívott IV. Lateráni Zsinat 25. kánonja (*Quisquis electioni*) már kifejezetten tiltotta a világi részvételt vagy közbeavatkozást.²⁸ Ebben a szellemben kötött az egyházfő a zsinatot megelőző időszakban különböző egyezményeket európai uralkodókkal, amelyek az egyház és a világi hatalom, a *sacerdotium* és a *regnum* kapcsolatát szabályozva biztosították a szabad kánoni választást például

¹⁹ Ganzer, K.: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 24–25.; Erdő P.: A püspökök megválasztása i. m. 18.; Pennington, K.: The Golden Age i. m. 249.; Harvey, K.: Episcopal Appointments in England i. m. 29–30., 36–40.

²⁰ Koszta L.: Az 1306-os pécsi i. m. 47.

²¹ Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma i. m. 167.

²² Vö. Fraknói V.: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 20–22.

²³ Az angliai helyzettel kapcsolatban lásd Harvey, K.: Episcopal Appointments in England i. m. 13–28., 76–99.

²⁴ Erdő P.: A püspökök megválasztása i. m. 20.; Koszta L.: Az 1306-os pécsi i. m. 38.

²⁵ Štulrajterová, K.: Headquarters versus Local Boards i. m. 21.

²⁶ Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi i. m. 157. Vö. Fraknói V.: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 23–24.

²⁷ Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma i. m. 167.; Ganzer, K.: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 38.; Erdő P.: A püspökök megválasztása i. m. 20.

²⁸ Pennington, K.: The Golden Age i. m. 249.; Štulrajterová, K.: Headquarters versus Local Boards i. m. 22.; Harvey, K.: Episcopal Appointments in England i. m. 29–30.

Szicília, a Német-római Birodalom, Aragónia, Ausztria és Anglia egyházai számára. Mindez nem jelentette azonban azt, hogy a világi hatalom teljesen elveszítette volna befolyását a főpapi székek betöltésére.²⁹

A 13. század folyamán, IV. Incétől (1243–1254) kezdve pedig egyre fokozódó mértékben azzal szembesülhetünk, hogy a pápák – átvéve az érsekek korábbi szerepét – egyértelműen maguknak vindikálták a püspökök megerősítésének a jogát is – IV. Sándor (1254–1261) 1257-es rendelkezésétől az egyházfők döntési kompetenciájába tartozó úgynevezett nagyobb ügyek, a *causae maiores* között kezelve azokat –, majd a rezerváció és provízió³⁰ rendszerének keretében sokszor már a hivatal betöltését is, ezáltal támogatva Krisztus földi helytartói (*vicarius Christi*), a pápák primátusának szempontjából alapvető jelentőségű, az egyház egészére kiterjedő teljhatalom, a *plenitudo potestatis*³¹ érvényesülését az egyházban.³² A províziók esetében nagy jelentőséggel bír, hogy a megerősítésért és kinevezésért fizetendő ellenszolgáltatás, a *servitium commune* rendszerének kialakulása IV. Sándor (1254–1261) és X. Gergely (1271–1276) pápák pontifikátusai közé tehető, azaz a pápai beavatkozások esetében a kánonjogi, valamint politikai megfontolások mellett gazdasági motivációk is szerepet játszhattak.³³

Fontos hangsúlyozni, hogy Gratianus, Bernardus Papiensis és más kánonjogászok értelmezése,³⁴ majd a III. Lateráni Zsinat (1179) rendelkezései szerint a megválasztott klerikusoknak meghatározott kritériumoknak kellett megfelelniük: törvényes származás,³⁵ legalább 30 éves életkor, a hivatal betöltéséhez szükséges ismeretek, megfelelő életmód folytatása. A jelöltnek ezen kívül legalább alszerpapnak kellett lennie, hogy magasabb egyházi rendbe léphessen.³⁶ A 13. század folyamán győzedelmeskedett az a nézet is, mely szerint kívülről érkező személyt is

²⁹ Részletesen lásd *Harvey, K.*: Episcopal Appointments in England i. m. 18–22.; 189–228.

³⁰ A püspökségek betöltésének pápai jogkörbe vonása, illetve az új főpapok – és egyéb méltóságviselők – kinevezésének joga.

³¹ A pápai teljhatalommal kapcsolatban lásd *Agostino Paravicini Bagliani*: Hat das Papsttum seiner plenitudo potestatis Grenzen gesetzt (1050–1300)? In: Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns. Legaten – delegierte Richter – Grenzen. Hrsg. Klaus Herbers – Alsina López Fernando – Frank Engel. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 25.) Berlin–New York 2013. 29–42.

³² Lásd *Larson, A. A.*: Archiepiscopal and Papal Involvement i. m. 75–77., 89–96.; *Thomas W. Smith*: The Development of Papal Provisions in Medieval Europe. *History Compass* 13. (2015) 111–117.; *Kosztá L.*: Az 1306-os pécsi i. m. 39–40.; *Harvey, K.*: Episcopal Appointments in England i. m. 46–47. Vö. *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 47.

³³ Ha nem is olyan mértékben, mint a következő évszázadban. Lásd *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 77–82.

³⁴ *Erdő P.*: A püspökök megválasztása i. m. 21–26.; *Pennington, K.*: The Golden Age i. m. 247–249.

³⁵ A gyakorlatban azonban ezen kívánalom alól is lehetett pápai felmentéshez jutni. Lásd *Harvey, K.*: Episcopal Appointments in England i. m. 90–92.

³⁶ *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 18–19.; *Erdő P.*: A püspökök megválasztása i. m. 22–24.; *Pennington, K.*: The Golden Age i. m. 247–248.

meg lehetett választani, sőt amennyiben a káptalanon belül volt ellenfele, az nem élvezett előnyt vele szemben.³⁷ Ha a választóttestület alkalmatlan vagy arra nem méltó (*indignus*) jelöltet választott meg, esetleg lejárt a választásra meghatározott idő, a pápák maguk döntöttek a megfelelő jelölről. VIII. Bonifác 1298. évi döntése (*Quonquam in casu*) után pedig a székeskáptalanok már az első felmerülő eljárásbeli hiba után véglegesen elvesztették döntési jogukat.³⁸

A gyakorlatban mindez azt eredményezte, hogy olyan esetekben, amikor valamilyen oknál fogva kérdéses volt a választás eredménye, legyen szó egy vita nyomán a pápasághoz történő fellebbezésről vagy az egyházfők hivatalból történő eljárásáról, illetve kifogás merült fel a választás szabályosságával kapcsolatban, esetleg több személyt is megválasztottak, az egyházfők általában vizsgálatot rendeltek el,³⁹ amelyet rendszerint helyi klerikusoknak delegáltak, akik a pápa autoritásával jártak el az adott ügyben.⁴⁰

A magyar egyház esetében az első ismert vizsgálatok⁴¹ a 13. század elejéről származnak,⁴² azaz még a IV. Lateráni Zsinat határozatai előtti, de az említett pápai döntések utáni időszakból. Csak nb. Ugrin esztergomi érsek (1204 augusztusára tehető) halála⁴³ után a pápa elutasította az első választást, majd több jelölt is felmerült az érseki szék betöltésére. A székeskáptalan egy része János

³⁷ Pennington, K.: The Golden Age i. m. 250–252.

³⁸ Larson, A. A.: Archiepiscopal and Papal Involvement i. m. 95–98. Vö. Štulrajterová, K.: Headquarters versus Local Boards i. m. 20–21.

³⁹ Vö. Ganzler, K.: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 41–43., 77–82.; Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi i. m. 147.; Štulrajterová, K.: Headquarters versus Local Boards i. m. 20.

⁴⁰ A küldöttbírótság a középkori pápaságnak a 11. századtól kezdődő reformidőszakában megjelent egyik fontos jogi intézmény volt. A rendszer alapját az jelentette, amikor egyes egyháziak vagy egyházak peres félként, jellemzően valamilyen fokon megszületett ítélet után a római Szentszékhez fordultak. Ez kezdetben azzal a céllal történt, hogy a pápai tekintély erősítse meg az adott ügyben korábban született döntést, vagy éppen ellenkezőleg, változtassa azt meg, míg a későbbiek folyamán akár első fokon is az Apostoli Székhez lehetett fordulni az ügyek egyre szélesedő spektrumával. James Ross Sweeney: Innocent III., Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary. In: Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages. Eds. James Ross Sweeney – Stanley Chodorow. Ithaca–New York 1989. 26–27.; Barabás Gábor: A pápai küldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig. Történelmi Szemle 55. (2013) 175–199. passim.

⁴¹ Alább elsősorban azokat az eseteket ismertetjük, amikor probléma merült fel az új főpappal kapcsolatban, ez természetesen az ügyek kisebb hányadában történt. Vö. Solyósi L.: Egyházi-politikai viszonyok i. m. 47–48.

⁴² Bár 1204-ben IV. Ince Imrét – egyebek mellett – megróttá a korábbi sérelmekért, amiket a főpapok választásakor az egyház tőle elszedett. RPR 2282. sz.; RI III. VII. 126. sz. Lásd Fraknói V.: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 20.

⁴³ Beke Margit: Csák nembeli Ugrin, 1204. április 24. e. – augusztus 20. e. In: Esztergomi érsekek. 1001–2003. Szerk. Uő. Bp. 2003. 82–83.

kalocsai érseket posztulálta III. Ince számára,⁴⁴ ami ellen az érseki tartomány püspökei közül négyen, a pécsi, a váci, a veszprémi és a nyitrai főpap óvást emeltek,⁴⁵ arra hivatkozva: bár jogukban állt volna részt venni a döntésben, a kanonokok kizárták őket a választásból. Személyes jellegű ellenvetéseik is voltak János ellen, aki kalocsai főpapként következetesen azt a nézetet képviselte, hogy Magyarország két érseke azonos rangú.⁴⁶ Az áthelyezés miatt III. Ince beleegyezésére mindenképpen szükség volt, Imre király (1196–1204) és a káptalan képviselői azonban hasztalan próbálták meggyőzni a pápát, aki az esztergomi érsek királykoronázási jogának jelentőségére hivatkozva elutasította János kalocsai érsek jelölését, aki egyebek mellett, bár nem volt megerősített esztergomi érsek, a káptalan ellenére megkoronázta a gyermek III. Lászlót, holott az egyértelműen az esztergomi érsek előjoga volt.⁴⁷ Az egyházfő a helyzet rendezésére több lehetőséget kínált fel: ha a káptalan és a püspökök is ragaszkodnának elképzelésükhöz, Rómába idézi képviselőiket döntéshozatalra. Amennyiben pedig a püspökök visszavonnák ellenvetésüket, értesítést kell küldeniük az egyházfőnek, míg, ha a főpapok ragaszkodnának kifogásukhoz vagy ha a káptalanban merülne fel kétely, akkor folytassanak le új választást.⁴⁸ Az mindenesetre vizsgálódásunk szempontjából kifejezetten fontos, hogy az alárendelt püspökök kánonjogi érveléssel, nem is teljesen megalapozatlanul, beleszólást követeltek az

⁴⁴ Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi i. m. 149. Vö. Thoroczka Gábor: Egy esztergomi érsekportré a 13. század elejéről: János. In: Thoroczka Gábor: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 131. Vö. Fraknoi V.: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 28–30.; Fraknoi V.: Magyarország egyházi és politikai i. m. 42–43.

⁴⁵ Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi i. m. 150.

⁴⁶ János ugyanis korábban Kalocsa élén az érsekség metropolitai jogainak harcosa volt. Lásd Kiss Gergely: Mutatis mutandis? A magyar főpapok jogfelfogásának változásai a 12. század második és a 13. század első felében. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta 60. születésnapjára. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 265–266.; Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi i. m. 149.; Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. In: Koszta László: Írásbeliség és egyházszerkezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. (Capitulum III.) Szeged 2007. 249.

⁴⁷ Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi i. m. 151. Már III. Sándor pápa is utalt erre 1172. évi parancsában, amikor Lukács esztergomi érsek ellenállása miatt a kalocsai főpapra bízta III. Béla megkoronázását. A pápa fontosnak tartotta rögzíteni, hogy a különleges engedély nem érinti az esztergomi érsek királykoronázási jogát. Lásd Solymosi László: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: Ius coronandi. Koronázási emlékek az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeiből. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2012. 8.; Koszta L.: A kalocsai érseki tartomány i. m. 107–108.; Kiss G.: Királyi egyházak i. m. 46–47.; Thoroczka Gábor: A székesfehérvári prépostság és bazilika korai története. Egyháztörténeti Szemle 16. (2015) 23–24.

⁴⁸ 1204. november 22. Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCV. I–II. Ed. August Potthast. Berolini 1874. (a továbbiakban: RPR) 2328. sz., Die Register Innocenz’ III. Band I–XIV. Hrsg. Othmar Hageneder et al. Graz 1964–2018. (a továbbiakban: RI III) VII. 159. sz. Lásd Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi i. m. 150–151.

érsekválasztásba, míg a káptalan, és végül maga a pápa is, legfeljebb egyetértési jogukat ismerte el.⁴⁹

Az esztergomi kanonokok egy csoportja ebben a helyzetben Kalán pécsi püspököt választotta érsekké. Ő azonban – bár András támogatását is maga mögött tudta – szintén nem kapott pápai megerősítést az *electio* hiányosságaira hivatkozva,⁵⁰ és az egyházfő a káptalant új választás lefolytatására szólította fel. Ám ez sem jelentett megoldást, mivel továbbra sem tudtak döntést hozni,⁵¹ így végül III. Ince magához vonva a döntés jogát az első, Imre, majd II. András által is támogatott jelöltet, Jánost nevezte ki esztergomi érsekké,⁵² s erről a királyt is értesítette 1205. június 24-én.⁵³ Végül ez év októberében *Bone memorie* kezdetű oklevelével rendelte el hivatalosan János áthelyezését az esztergomi káptalannak küldött levélben.⁵⁴

A pápa döntése annyi jogi kérdéssel foglalkozott, hogy később bekerült a *Liber Extra* kánonjogi gyűjteménybe is (X 1, 5, 4).⁵⁵ A vita jól példázza azt is, hogy a 13. század eleji Magyarországon az *electio canonica* szabályainak gyakorlati érvényesülése korántsem volt problémamentes. Az ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az esztergomi kanonokok, és a velük kezdetben szembenálló alárendelt püspökök, *suffraganeusok* is úgy érezték, tisztában vannak az új érsek megválasztásával kapcsolatos jogaikkal, és a pápai eljárás tanúsága szerint igyekeztek is élni azokkal.⁵⁶

⁴⁹ Vö. *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 149., 155–157.; *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 28–30.

⁵⁰ *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 152–154.; *Markus Hirte*: „non iuris neccessitate sed importunitate petentis”. Innozenz III. als Richter und Schlichter im Umfeld der Besetzung des Erzbistums Esztergom. (Rechtsgeschichtliche Vorträge 55.) Bp. 2008. 20–25. Mindezek alapján az is megállapítható, hogy Kalán elutasítására nem az ellene ekkor folyó eljárás miatt került sor. A pécsi főpap ellen ugyanis vérfertőzés és paráznaság vádja merült fel, amely alól később feltehetően tisztázni tudta magát. Lásd *Szeberényi Gábor*: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Horvátország és Dalmácia kormányzója”. Újabb szempont a horvát–magyar perszonalunió 12. századi történetének kérdéséhez. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Az Előadások Pécs történetéből '98, '99 és 2000. c. konferenciák válogatott előadásai.* Szerk. Varga Lajos – Vonyó József. Pécs 2002. 231.; *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 153.

⁵¹ *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 152–154.

⁵² RPR 2328. sz., RI III. VII. 159. sz. Lásd *Thoroczkay G.*: Egy esztergomi érsekporré i. m. 31–32.

⁵³ RPR 2550. sz., RI III. VIII. 89. (88.). sz. Az ekkor még horvát és dalmát hercegi, valamint az ország kormányzója címet viselő II. András kérelmére: RI III. VII. 226. sz. Vö. *Thoroczkay Gábor*: Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekelletét. Századok 150. (2016) 507.; *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 153–154.; *Zsoldos Attila*: Az özvegy és a szolgabírák. Századok 137. (2003) 787.

⁵⁴ RPR 2588. sz., RI III. VIII. 140. (139.). sz. Október 12-én értesítette III. Ince a kalocsai káptalant a döntésről. RPR 2591. sz., RI III. VIII. 141. (140.). sz. Vö. *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 154–155.

⁵⁵ *Sweeney, J. R.*: III. Ince és az esztergomi i. m. 158.; *Thoroczkay G.*: Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország i. m. 507.

⁵⁶ Lásd *Kiss G.*: Királyi egyházak i. m. 46.; *Uő*: Mutatis mutandis? i. m. 265–266.; *Thoroczkay Gábor*: János. 1205. október 6.–1223. november. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 89–90.; *Zsoldos Attila*:

III. Ince pápa János áthelyezése folytán a másik érseki székkal kapcsolatban is kénytelen volt intézkedni, mivel a megüresedett helyre a kalocsai és bácsi káptalannak Gertrúd királyné testvérét, Bertholdot választották meg. Berthold elekciónjában döntő szerepet játszott, hogy II. András király sógora volt, III. Ince azonban nem erősítette meg a döntést. 1205. október 12-én kelt levelében azt parancsolta a kalocsai és a bácsi káptalannak, hogy a pápai vizsgálatig tartózkodjanak bármilyen további döntéstől.⁵⁷ A választott érsek elleni eljárás oka Berthold fiatal életkorában és képzettsége hiányában keresendő; a panasz megfogalmazói nem ismertek. 1206. június 7-én III. Ince arról értesítette a királyt, hogy ismét elhalasztotta a megerősítést.⁵⁸

Egy 1207. április 5-én kelt, II. Andrásnak küldött levél⁵⁹ tájékoztat arról, hogy a pápa az ügyben a salzburgi érseket és prépostot bízta meg a vizsgálat lefolytatásával, amelyben két Kalocsa alá tartozó püspök is részt vett.⁶⁰ A delegáltak jelentése alapján bebizonyosodott, hogy Berthold életkora valóban nem érte el az előírtat, valamint egyházi-jogi képzettsége és Szentírás-ismerete sem volt megfelelő, bár képes volt latinul olvasni. III. Ince ezért bízta a királyt, gondoskodjon arról, hogy sógora megszerezze a megfelelő képzettséget.⁶¹ A pápa – feltehetően a királyra tekintettel – később mégis jóváhagyta a választást, ahogyan arról egy 1207. december 24-én kelt levele⁶² tájékoztat. Döntésében az uralkodó igénye mellett egy Magyarországon járt legátus, Gergely (Gregorius de Crescentio) bíboros⁶³ jelentése is szerepet játszhatott.⁶⁴ Azt ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy 30. életéve betöltéséig, 1212-ig

Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (Kronológiák, Adattárak) Bp. 2011. 80., 91., 102., 275.

⁵⁷ RPR 2591. sz., RI III. VIII. 141. (140.). sz. Vö. *S Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 35–36.; *Solymosi L.*: Egyházi-politikai viszonyok i. m. 48.

⁵⁸ RPR 2793. sz., RI III. IX. 74. sz. Vö. *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 32.

⁵⁹ RPR 3073. sz., RI III. X. 39. sz.

⁶⁰ Vö. *Sweeney, J. R.*: Innocent III., Canon Law i. m. 32.

⁶¹ „qui patiatúr in illis duobus, aut alterutro eorum defectum, preter hoc, quod irrita est talis electio, ipsi ea vice sint eligendi potestate privati, et per triennium a beneficiorum perceptione suspensi” – CDH III/1. 51. Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 18–19.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 11.) München 1991. 104–105.; *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 32.

⁶² RPR 3252. sz., RI III. X. 177. sz. Lásd *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 104–106.

⁶³ Lásd *Werner Maleczek*: Papst und Kardinalkolleg von 1191 bis 1216. Wien 1984. 91–92.; *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 104–106.; *Kiss Gergely*: Pápai legátusok a XI–XIII. századi Magyarországon (diplomácia, egyházkormányzat és egyházjog). In: Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szeged 2010. 198.; *Banabás Gábor*: Gregorius de Crescentio bíboros élete és magyarországi legációi. In: Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században. Szerk. Kiss Gergely. (DeLegatOnline Könyvek 1.) Pécs 2019. 104–105.

⁶⁴ Lásd CDH III/1. 53. Vö. *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 43–44.

Berthold csupán választott érsekként tevékenykedhetett, és ekként is szerepelt a pápai és királyi oklevelekben.⁶⁵

II. András király második felesége, Jolánta környezetében is találkozhatunk olyan prelátussal, aki a királynéhoz fűződő kapcsolata révén nyerte el hivatalát, a felmerült kifogások nyomán a pápa azonban abban nem erősítette meg. Kalán⁶⁶ pécsi püspök 1218-as halála után a káptalan a király jelöltjeként választotta püspökké a burgundiai Gros városából származó⁶⁷ Bertalan⁶⁸, aki Jolánta királyné kíséretében érkezett az országba.⁶⁹ A döntést János esztergomi érsek is megerősítette, III. Honoriusnál (1216–1227) azonban panaszt emeltek az eljárás ellen, arra hivatkozva, hogy Bertalan nem érte el a III. Lateráni Zsinat által meghatározott 30 éves életkort.⁷⁰ A pápa így 1220-ban arról értesítette Bertalan⁷¹, hogy érvénytelennek kell tekinteni a korábbi választást, amennyiben életkora valóban az előírt alatt van. Ha azonban az elektus csak a tanulmányokban mutatna hiányosságokat, akkor a püspöki jogokat csak egyházi (*spiritualibus*) ügyekben függesztette volna fel a pápa. III. Honorius a veszprémi és az egri püspököt bízta meg az ügy kivizsgálásával.⁷² A delegáltaknak Bertalan képzettségének az ellenőrzése mellett egyházi fenyítéssel kellett eljárniuk János esztergomi érsekkal szemben is, mivel ő – Bertalan hiányosságai ellenére – megerősítette a választást; továbbá meg kellett fosztaniuk a főpapot jövedelmei kezelésének a jogától, és felügyeletet kellett azok felett gyakorolniuk. Emellett – a kánonjogi szabályozásnak megfelelően⁷³ – János elvesztette a jogát a következő pécsi püspök megerősítésére is.⁷⁴ III. Honorius Bertalan életkorának a vizsgálatát nem magyarországi klerikusokra bízta, a mâconi püspök (mivel Bertalan ott szentelték pappá), valamint ugyancsak az e régióban, Chalon-sur-Saône-tól délre fekvő Le Ferté apátja kapták a feladatot.⁷⁵

⁶⁵ Lásd *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 105–106., illetve pl. RI III. XIV. 153. sz.

⁶⁶ Lásd *Szeberényi G.*: „Kalán, Isten kegyelméből i. m. 230–231.; *Kosztá László*: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). In: *Kosztá László*: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. (Capitulum III.) Szeged 2007. 23.

⁶⁷ *Kosztá L.*: Egy francia származású főpap i. m. 25–27.

⁶⁸ Uo. 28–30. Vö. *Solymosi L.*: Egyházi-politikai viszonyok i. m. 48.

⁶⁹ *Zsoldos Attila*: Az Árpádok követői. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc – Szabados György. Szeged 2000. 708.; *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. 119–120., 178.

⁷⁰ Lásd *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 18–19.; *Kosztá L.*: Egy francia származású főpap i. m. 28.

⁷¹ *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia I–II*. Ed. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 24–25. XLI. sz. RPR 6337. sz. (1220. augusztus 25.)

⁷² RPR 6338. sz. (1220. augusztus 25.)

⁷³ Vö. *Harvey, K.*: Episcopal Appointments in England i. m. 42–43

⁷⁴ Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 24–25.

⁷⁵ Lásd *Kosztá L.*: Egy francia származású főpap i. m. 29.

Az eljárás nem tartott hosszú ideig, a pápa már 1221. január 29-én kelt levelében⁷⁶ arról értesítette Bertalant, hogy felmentette a *defectus etatis* vádja alól, ugyanakkor püspöki teendőinek ellátásában korlátozta, mivel a vizsgálat eredménye szerint képzettsége nem volt megfelelő. Ezért segítőtket kellett maga mellé vennie, amíg a képzettség megfelelő fokát el nem éri.⁷⁷ Ezzel párhuzamosan a pápa János esztergomi érsek jogainak felfüggesztését is feloldotta.⁷⁸ A király jelöltje tehát ebben az esetben is megtarthatta hivatalát – a pápai vizsgálat dacára.

1222-ben Vilmos erdélyi püspök halála után a káptalan választása Rajnáld váradi prépostra esett. Ő Ugrin kalocsai érsek, valamint a király és a királyné támogatását is élvezte, azonban fél szemére vak lévén a kánonjog szerint nem volt alkalmas a püspöki hivatal betöltésére. Ám a király kérésére III. Honorius – vizsgálat nélkül – megadta a felmentést és június 4-én megbízta a kalocsai érseket Rajnáld beiktatásával.⁷⁹

Esztergomban Tamás érsek⁸⁰ 1224-es halála után merültek fel újra nehézségek, a székeskáptalan egyik része ugyanis Dezső csanádi, míg a másik Jakab nyitrai püspököt választotta érsekké.⁸¹ III. Honorius kánoni kifogások alapján mindkét jelölést elutasította, és 1225 márciusában új eljárásra szólította fel kanonokokat. A személyes felügyelettel a váci és az egri püspököt bízta meg.⁸² A káptalan egy része továbbra is a csanádi főpap jelölése mellett foglalt állást, mások Tamás főesperest óhajtották érsekké tenni, amit azonban a korábbiakhoz hasonlóan III. Honorius a választás nem kánoni voltával indokolva elutasított. Minderről az ugyanazon év szeptemberében írt újabb felszólításából értesülünk, amellyel az egyházfő a káptalan négy képviselőjét magához rendelte.⁸³ Végül egy negyedik személyben, Róbert veszprémi püspökben sikerült megegyezniük a káptalan

⁷⁶ RPR 6532. sz.

⁷⁷ Vagyis a kánonjognak megfelelő életkort már elérte. VMHH I. 26. XLVI. sz. III. Honorius erről az egri és a veszprémi püspököt is értesítette. RPR 6533. sz. A pápa 1221. április 17-én írt Bertalannak. RPR 6615. sz. Bertalan arról tett panaszt a pápánál, hogy a korlátozások miatt kár érte püspökségét. Lásd VMHH I. 28. L. sz.; *Kosztó L.*: Egy francia származású főpap i. m. 28–29.

⁷⁸ 1221. április 19-én. VMHH I. 28. LI. sz., RPR 6618. sz. Április 23-án erről az esztergomi káptalan tagjait is értesítette. RPR 6629. sz. Vö. *Kiss G.*: Mutatis mutandis? i. m. 270.

⁷⁹ RPR 6850. sz.; I Regesti del Pontefice Onorio III. Dall' anno 1216 all' anno 1227. I–II. Ed. Pietro Pressutti. Roma 1884–1885. (a továbbiakban: RPO) 4022. sz.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 89.; *Harald Zimmermann*: Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung. (Studia Transylvanica 26.) Köln–Weimar–Wien 2011. 81.

⁸⁰ Lásd *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 81

⁸¹ Uo. 84., 93. Vö. *Fraňkó V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 30–31.

⁸² „Quum olim duas postulationes, unam videlicet de venerabilibus fratribus Cenadiensi et reliquam de Nitriensi, episcopis, in vestra duxeritis ecclesia celebrandas, nos nullam etiam inuenientes canonicam, utramque retulimus iustitia exigente [...]” – VMHH I. 54. CXVI. sz., RPR 7382. sz., RPO 5389. sz.

⁸³ „presentatum nobis utriusque partis processum minus canonicum invenerimus; electionem casavimus, et postulationem non duximus admittendam”. – VMHH I. 63–64. CXXXIV. sz., RPR

képviselőinek, akit – engedélyezve az áthelyezését Veszprémből – ki is nevezett a pápa, és 1226. március 13-án kelt levelével Róbertet, a káptalant és II. Andrást minderről értesítette.⁸⁴ Az esettel kapcsolatban fel kell hívnunk a figyelmet a pápa eljárására, aki akkurátusan megvizsgált(atott) minden egyes választást, és ha kellett, a kánonjog alapján emelt kifogást. Ugyancsak fontos tényező, hogy egyik pápai oklevél sem tájékoztat a magyar király szerepéről, III. Honorius csak végleges döntés meghozataláról értesítette Andrást, akinek figyelmébe ajánlotta az új főpapot és emlékeztette őt Róbert szerepére a közte és fia, Béla között lévő feszültség idején.⁸⁵ Mivel a főpap püspöksége előtt királyi kancellárként szolgált,⁸⁶ személye ellen – érthető módon – nem merült fel kifogás.

Az 1230-as években a váradi püspökválasztás körül merültek fel olyan problémák, amelyek miatt több évig elhúzódó pereskedés kezdődött.⁸⁷ A káptalan tagjai ugyanis Sándor püspök⁸⁸ 1230. évi halála után nem IX. Gergely (1227–1241) jelöltjét, Primogenitus pápai alszerpapot, győri prépostot,⁸⁹ hanem Osl nb. Osl fia Benedek esztergomi olvasókanonokot⁹⁰ választották püspökké.⁹¹ A kanonokok egy része azonban panaszt emelt ez ellen az Apostoli Széknél⁹² világi befolyás gyanújára és a püspökség javainak hanyag kezelésére hivatkozva. IX. Gergely így 1230-ban a kalocsai érsek által adott megerősítést érvénytelennek nyilvánította, és a szentgothárdi apátot, valamint bírótársait bízta meg az ügy kivizsgálásával.⁹³ Az eljárás miatt Benedek óvást emelt a Szentszéknél, de az illetékes pápai ügyhallgatók nem

7485. sz., RPO 5666. sz. Lásd *Beke Margit*: Róbert. 1226. március 13.–1239. november 2. e. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 99.

⁸⁴ RPR 7547. sz., RPO 5857. sz.; RPR 7545., RPO 5855. sz.; RPR 7546. sz., RPO 5856. sz. Lásd *Beke M.*: Róbert i. m. 99. Vö. *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 51.

⁸⁵ MREV I. 72. LXXXV. sz.

⁸⁶ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 107.

⁸⁷ Lásd *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 113.; *Kosztai L.*: Egy francia származású főpap i. m. 35.

⁸⁸ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 98.

⁸⁹ Primogenitus zágrábi kanonok, majd győri prépost volt, bár utóbbi méltóság betöltésével problémái akadtak. RPR 7050. sz., RPO 4424. sz. Lásd *C. Tóth Norbert – Horváth Terézia*: A győri székeskáptalan archontológiája 1200–1458. Győr 2019. 15.

⁹⁰ *C. Tóth Norbert*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543. Bp. 2019. 28.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 98.

⁹¹ Vö. *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 36–37.

⁹² Egy későbbi oklevelében a pápa a káptalan többségére is utalt. Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VII. 14. 8. sz.; RPR 10232. sz.; Les registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican par Lucien Auvray I–IV. Paris 1890–1955. (a továbbiakban: RG IX) 3304. sz. Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 12–18.

⁹³ Ez a Jakab legátusnak 1232. december 23-án írt levél alapján ismert. RPR 9061. sz., RG IX. 1008. sz. Lásd *Almási Tibor*: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5. (1993) 134., 136.; *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 113. Egy másik oklevél szövegében található utalás arra, hogy az apát is bízott meg szubdelegáltakat. ÁÚO VII. 14. 8. sz., RPR 10232. sz., RG IX. 3304. sz.

mentették fel a vádak alól, sőt újabbak merültek fel ellene. Az 1232 és 1234 között Magyarországon tartózkodó legmagasabb rangú pápai követ, a bíboros-legátus Pecorari Jakab ebben a szituációban kapta feladatul az ügy további vizsgálatát, illetve a tanúk kihallgatását. A vizsgálat részletei nem ismertek, csupán az biztos, hogy Benedek a legátus eljárása után is megtartotta hivatalát.⁹⁴

Mivel az ügy továbbra sem jutott nyugvópontra, 1236. augusztus 25-én IX. Gergely a pécsi püspököt, a pécsváradi apátot és a veszprémi püspököt bízta meg a további vizsgálat lefolytatásával.⁹⁵ Ezen felhatalmazás szövege alapján ismert, hogy Jakab legátus az ügyet visszaküldte a pápai udvarba, ahol a feleknek képviselőik útján kellett megjelenniük. A kijelölt ügyhallgatók azonban ekkor sem hoztak ítéletet, mivel Benedek prokurátora ismét óvást nyújtott be az eljárás ellen. Az ekkor már több éve folyó per lezárásával kapcsolatban jelentős lépésnek tekinthető, hogy az új küldöttbírók⁹⁶ felhatalmazásában már szerepelt az *appellatione remota* kitétel, vagyis elméletileg fellebbezés kizárásával kellett végső döntést hozniuk, akár az egyik fél ellenállása esetén is. A delegáltaknak, amennyiben bűnösnek találják, fel kell függeszteniük Benedeket a püspökség javainak a kezelésétől.⁹⁷ Egy másik levelében a pápa a per anyagi jellegű részleteit is szabályozta.⁹⁸

Az eset végül – bár nem a pápai eljárás folytán – nyugvópontra jutott, mivel Primogenitus, a pápa jelöltje elhunyt, így Benedek vetélytárs nélkül maradt. Erre tekintettel IX. Gergely egy 1240. november 15-én az esztergomi érseknek és a pilisi apátnak küldött levelével⁹⁹ az ügy lezárását adta parancsba.¹⁰⁰ Benedek tehát a hosszadalmas eljárás ellenére megtartotta hivatalát, majd a tatárjárás után IV. Ince a győri püspökségbe helyezte őt át.

Esztergomban Róbert érsek 1239 novemberi halála után a székeskáptalan – a korábbiaktól eltérően – egyhangúlag választotta meg Rátót nb. Mátyás váci püspököt, majd erről küldötteik útján tájékoztatták az egyházfőt.¹⁰¹ A pápa kezdetben mégis elutasította az elekcíót, mivel indoklása szerint az a kánonjog

⁹⁴ Zsoldos A.: Magyarország világi archontológiája i. m. 98.

⁹⁵ RPR 10232. sz., RG IX. 3304. sz.

⁹⁶ Vö. Ganzer, K.: Papttum und Bistumbesetzungen i. m. 113.

⁹⁷ „audiret causam et appellatione remota fine debito terminaret” – ÁÚO VII. 16. 8. sz.

⁹⁸ 1236. augusztus 28. CDH IV/1. 44. RPR 10234. sz., RG IX. 3307. sz.

⁹⁹ RPR 10961. sz., RG IX. 5315. sz. Vö. Ganzer, K.: Papttum und Bistumbesetzungen i. m. 113.

¹⁰⁰ Benedek időközben székeskáptalana két kanonokjával is ellentétbe került. „Verum cum dictus Primogenitus viam sit universe carnis ingressus, et adeo iam fuerit in causa ipsa processum, quod iam plene possit de illa liquere, nos penitus sustinere nolentes [...]. Alexandrum vero et Johannem canonicos Waradienses, prosecutores huiusmodi negotii, qui ad beneficia sua, quibus per eundem Waradiensem extiterant spoliati” – ÁÚO II. 108. 66. sz.

¹⁰¹ Varga Lajos: Rátót nembeli Mátyás, 1239. november 2. u.–1241. április 11. In: Esztergomi érsekek i. m. 104.; Štulrajterová, K.: Headquarters versus Local Boards i. m. 33.; Zsoldos A.: Magyarország világi archontológiája i. m. 81., 96.

figyelmen kívül hagyásával történt, ahogy arról delegáltjai tájékoztatásából értesült.¹⁰² IX. Gergely kifogása azonban aligha állt szilárd lábakon, ugyanis döntését több egyházi és világi előkelő – többek között a király, IV. Béla és fivére, Kálmán herceg – kérelmének a hatására megváltoztatta, és megerősítette a választott érseket, illetve az esztergomi küldöttek útján elküldte a palliumot Csák nb. Ugrin kalocsai érseknek, hogy azt ő adja át Mátyás számára.¹⁰³ Az egyházfő és az uralkodó akarata tehát ez esetben hamar összhangba került.

Mivel a kánoni választás elve nem kizárólag a püspöki és érseki méltóságok betöltésénél jelent meg, érdemes egy pillantást vetni a székes- és társaskáptalanokra is – bár esetükben a főpapitól eltérő volt a jogi helyzet¹⁰⁴ –, különösen, mivel utóbbiak között számos királyi alapítású egyház¹⁰⁵ volt, amelyeknél az uralkodói akarral is számolni kellett. A prelátusokkal kapcsolatban kialakult nehézségekkel az 1225-ös aradi prépostválasztás mutat talán a legnagyobb hasonlóságot, továbbá jó példa arra is, hogy egy ilyen, az egyházi hierarchia alsóbb fokán álló méltóság betöltése is nagy jelentőséggel bírhatott a pápák szemében. Aradon III. Honorius káplánja, Johannes Caputius préposttá tételét támogatta,¹⁰⁶ aki azonban nem tölthette be a méltóságot, mivel azt II. András jelöltje, Albert nyerte el.¹⁰⁷ A pápa az ügy miatt II. Andrásához fordult,¹⁰⁸ hogy előmozdítsa Johannes ügyét. Emellett azonban az ügy kivizsgálásával és Johannes védelmével meghatalmazta a győri püspököt és prépostot.¹⁰⁹ Az aradi társaskáptalan jogállásával kapcsolatban fontos rámutatni, hogy királyi, és így, bár a kalocsai érseki tartomány területén fekvő, de az esztergomi érsekség alá tartozó egyházzól¹¹⁰ van szó. Róbert megerősítésének elhúzódása¹¹¹ miatt tehát egy lehetséges szereplővel kevesebb kapcsolódott be az ügybe. Végül a pápa visszakozni kényszerült, elismerve a király bemutatási jogát (*praesentatio*), és 1227-ben Albert megkapta a pápai megerősítést.¹¹²

¹⁰² A káptalannak címezve (1240. március 6.): „quia ipsam constitit minus canonice celebratam” – VMHH I. 174. XXXXVI. sz., RPR 10850. sz., RG IX III. 5082. sz. A választott érseknek is írt IX. Gergely: RPR 10851. sz., RG IX III. 5085. sz.

¹⁰³ RPR 10850. sz., RG IX III. 5082. sz. Vö. *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 25–26., 31.; *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 129.; *Varga L.*: Rátót nembeli Mátyás i. m. 104.; *Štulrajterová, K.*: Headquarters versus Local Boards i. m. 33–34.

¹⁰⁴ Vö. *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 38–39.

¹⁰⁵ Vö. *Kiss G.*: Királyi egyházak i. m. 89–103.

¹⁰⁶ RPR 7472. sz., RPO 5627. sz.

¹⁰⁷ Albert később a királyi kancellár tisztét is betöltötte. *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 108.

¹⁰⁸ RPR 7471. és 7472. sz. (1225. szeptember 3-án és 4-én).

¹⁰⁹ 1225. szeptember 10. VMHH I. 63. CXXXI. sz., RPR 7476. sz., RPO 5638. sz.

¹¹⁰ *Kiss G.*: Királyi egyházak i. m. 73–74.

¹¹¹ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 81.

¹¹² RPR 7665. sz., RPO 6232. sz. Lásd *Kiss G.*: Királyi egyházak i. m. 49., 74.; *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 38., 44–45.

1241-ben a pápa a fehérvári káptalan ügyében járt el. IX. Gergely február 25-ei dátummal az ekkor Magyarországon tartózkodó klerikusát, Johannes de Civitellát bízta meg a kanonokok által megválasztott Benedek budai prépost – később kalocsai, majd esztergomi érsek¹¹³ – megerősítésével, amennyiben a jelölt alkalmas és az elekció a kánonjognak megfelelően történt. Felhatalmazása szerint a pápai káptalan maga is fogadhatta az új prépost esküjét, amennyiben az nem lett volna képes Rómába utazni,¹¹⁴ ám az 1241. évi események végül lehetetlenné tették az eljárást.

Az 1241–1242. év történései persze nem csak a fehérvári prépostság helyzetére voltak hatással, a tatárjárás következményei a teljes magyarországi egyházat súlyosan érintették: mindkét érseki szék mellett üresedésben volt a győri, erdélyi és a nyitrai püspökség, illetve számos alsóbb egyházi méltóság is.¹¹⁵ 1243-ban, IV. Ince pontifikátusának kezdetétől számos pápai megbízás ismert, amely a pozíciók betöltését célozta. A legsürgetőbb a két érseki szék helyzetének rendezése volt mind IV. Béla, mind a Szentszék számára. A király már 1242 tavaszán elküldte követét ez ügyben Rómába – mivel a pápai szék épp üresedésben volt,¹¹⁶ a kardinálisokhoz.¹¹⁷ Esztergom élére a váci püspök és korábbi királyi kancellár, Bánca nb. István került, míg Kalocsa érseke a már korábban említett fehérvári prépost, hivatalban lévő királyi kancellár, Benedek lett. Mindketten IV. Béla támogatói közé tartoztak,¹¹⁸ így a magyar király oldaláról nem is merülhetett fel kifogás az elekciók ellen. IV. Ince néhány nappal megválasztása és beiktatása után, 1243. július 7-én kelt levelével Bulcsú csanádi püspököt, valamint a pannonhalmi és szentgotthárdi apátokat bízta meg az esztergomi *electus* megerősítésével és a szükséges eskü fogadásával.¹¹⁹ Egy

¹¹³ Zsoldos A.: Magyarország világi archontológiája i. m. 81., 84.

¹¹⁴ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV. Ed. Fraknoi Vilmos – Lukács József. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) I. 115. CXXXII. sz., RPR 10992. sz., RG IX. 5380. sz.

¹¹⁵ Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archidiacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split. Eds. Olga Perić et al. (Central European Medieval Texts 4.) Bp.–New York 2006. 268–269., 272–273.; *Anonymus and Master Roger: Anonymus, Notary of King Béla. The Deeds of the Hungarians.* Eds, trans. Martyn Rady – László Veszprémy. Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars. Trans. János M. Bak – Martyn Rady. (Central European Medieval Texts 5.) Bp.–New York 2010. 186–189.; Zsoldos A.: Magyarország világi archontológiája i. m. 81., 84., 89., 91., 93.; Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma i. m. 167.

¹¹⁶ A 13–14. századi pápai széküresedésekkel kapcsolatban legutóbb lásd *Andreas Fischer: Ecclesia accephala, Patrimonium ohne Papst. Die Vakanzten des Apostolischen Stuhls im 13. und 14. Jahrhundert.* In: *Interregna im mittelalterlichen Europa. Konkurrierende Kräfte in politischen Zwischenräumen.* Hrsg. Norbert Kersken – Stefan Tebruck. (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung 38.) Marburg 2020. 209–238.

¹¹⁷ Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma i. m. 167.

¹¹⁸ Uo. i. m. 164., 167. Vö. *Ganzer, K.: Papsttum und Bistumbesetzungen* i. m. 154.

¹¹⁹ RPR 11081. sz., Les registres d'Innocent IV. I–IV. Ed. Élie Berger. Paris 1881–1919. (a továbbiakban: RI IV) 11. sz. Vö. *Varga Lajos: Bánca nembeli I. István, 1242. május – 1253. november 13. e.* In:

héttel az első mandátum után, 1243. július 15-ei kelettel ugyancsak bírói felhatalmazás nélkül, végrehajtóként rendelte ki a pápa az esztergomi, a győri és az esztergom-szentgyörgyi prépostokat a kalocsai érsekség ügyében. Feladatuk annyiban tért el az esztergomi esettől, hogy a megerősítés és az eskü vétele mellett intézkedniük kellett, hogy Benedek a *suffraganeus*aitól vegye fel a püspöki rendet.¹²⁰

A győri püspökség esete hasonlóan sürgető volt, ez ügyben 1243. július 11-én kelt a pápai rendelkezés, amellyel megbízottjait – a választott nyitrai püspököt, Ádám esztergom-szenttamási prépostot, illetve Péter kalocsai kanonokot, pápai alszerpapot¹²¹ – arra utasította, hogy Benedek váradi püspököt, mivel a győri káptalan egyhangúlag őt ajánlotta, helyezték át a dunántúli püspöki székre.¹²² Osl nb. Osl fia Benedeket korábban már említettük – ő volt az, aki Primogenitus pápai alszerpappal, IX. Gergely támogatottjával szemben tudta megtartani a váradi püspöki méltóságot. Ennek alapján, illetve mivel 1243. január 21-én már mint posztulált győri püspök szerepelt egy királyi oklevélben, esetében is egyértelműen IV. Béla jelöltjével számolhatunk.¹²³ Váradi püspökként egy 1243. június 2-án kelt királyi oklevél méltóságsorában szerepel utoljára,¹²⁴ míg győriként egy 1244. június 15-ei oklevélben.¹²⁵ Mindezek alapján azt feltételezhetjük, hogy a pápai delegáltak végrehajtották megbízásukat. Benedek azonban a következő évben meghalt.¹²⁶ Utódjáról IV. Béla egy 1245. szeptember 7-én kelt levele tudósít, amelyben a győri püspökké választott Artolf erdélyi püspök megerősítését kérte IV. Incétől.¹²⁷ Esetében nem ismert pápai mandátum, mindenesetre a megerősítés megtörténhetett, Artolf 1251 novemberéig bizonyosan győri püspök volt.¹²⁸

1245-ből származik az első olyan adat, mely szerint az új főpap megválasztása már nem a tatárjárás következménye volt. 1244-ben Bertalan veszprémi püspök

Esztergomi érsekek i. m. 107.; *Kiss Gergely*: Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája. Pécs 2015. 23–25.

¹²⁰ RPR 11091. sz., RI IV. 19. sz. Vö. *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 134–135.; *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 147.

¹²¹ *C. Tóth Norbert*: A kalocsa-bácsi főegyházmege káptalanjainak középkori archontológiája. Kalocsa 2019. 116.; *Barabás Gábor*: Pápai káplánok a 13. századi Magyarországon. Szentszéki megbízások és helyi karrierok. Történelmi Szemle 60. (2018) 112.

¹²² CDH VII/5. 262. CXLVI. sz., RPR 11084. sz. Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 154.

¹²³ *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1923–1943. II/2–4. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Iván Borsa. Bp. 1961–1987. (a továbbiakban: RA) 734. sz.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 91., 98.

¹²⁴ RA 744. sz.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 98.

¹²⁵ RA 769. sz.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 91.

¹²⁶ Uo. i. m. 91.

¹²⁷ RA 817. sz.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 91.

¹²⁸ Uo. i. m. 91.; *Győri Éva*: Győri püspökök a XIII. században. Belvedere Meridionale 20. (2008) 1–2. sz. 28., 31.

halála után¹²⁹ a kanonokok nem követték az ilyenkor szokásosnak mondható eljárást; nem várták meg a király ajánlását, és – az általános kánoni elveknek megfelelően – lefolytatták az elekcíót. Választásuk egyik társukra, Zelandra (Zelandus, Zlaudus) esett, akit Bánca István esztergomi érsek is megerősített méltóságában.¹³⁰ IV. Béla azonban panasszal élt az Apostoli Széknél, IV. Ince pedig a király kérelmére, valamint – ahogy a szöveg is hangsúlyozza – az ország szokásainak megfelelően és az uralkodónak az egyházfő által is elismert ősi jogaira hivatkozva¹³¹ Benedek kalocsai érseket, illetve a pilisi és szentgotthárdi apátokat bízta meg a helyzet kivizsgálásával.¹³² A konfliktus végül kompromisszumos megoldással zárult, Zeland 1262-ig viselte a veszprémi püspöki címet.¹³³

1248-ban ismét egy választás miatt emeltek panaszt IV. Incénél, azonban ezúttal nem a király, hanem a zágrábi főesperes, Albert volt a panaszos fél. István püspök halála után ugyanis a zágrábi káptalan választásra gyűlt össze, Albert azonban elutasította erre vonatkozó jogukat, arra hivatkozva, hogy kiközösítés alatt állnak. A kanonokok ennek ellenére is lefolytatták a választást, és döntésük értelmében Türje nb. Fülöp dömösi prépost, Mária királyné kancellárja lett az új püspök.¹³⁴ A zágrábi káptalan döntése ellen Albert személyesen tett panaszt, először a kalocsai érseknél, majd – miután Benedek ennek ellenére megerősítette a választást – a Kúriában.¹³⁵ A pápa a csanádi és szerémi püspököket, illetve a pilisi apátot bízta meg az ügy kivizsgálásával, valamint hogy a feleket az Apostoli Szék elé idézzék – ítélelhozatal céljából.¹³⁶ A vizsgálat részletei ezúttal sem ismertek, de az feltehetően Fülöp javára döntött, aki így 1262-ig, esztergomi érsekké választásáig töltötte be a zágrábi püspöki méltóságot.¹³⁷

A következő gondokat okozó választás Bánca nb. István esztergomi érsek 1252. évi bíborosi rangra emeléséhez kapcsolódik, az első magyar származású kardinális ugyanis kifejezetten nehezen zárta le a korábbi érseki méltósághoz fűződő

¹²⁹ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 100.

¹³⁰ Vö. *Kiss G.*: Dél-Magyarországtól Itáliáig i. m. 28–29.; *Szűcs J.*: A kereszténység belső politikuma i. m. 168.; *Solymosi L.*: Egyházi-politikai viszonyok i. m. 48.

¹³¹ Az angol királyok a pápáknál emelt, választásokra vonatkozó kifogásaival kapcsolatban lásd *Harvey, K.*: *Episcopal Appointments in England* i. m. 88–99.

¹³² „de antiqua regni sui consuetudine hactenus pacifice observata, in electionibus pontificum consensus regius debeat postulari [...] contra consuetudinem huiusmodi temere venientes, assensu eius, sicut debuit, minime requisito, qui commode requiri potuisset et de iure debebat” – MREV I. 120. CXLI. sz., RPR. 11567. sz., RI IV. 1074. sz. Vö. *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 17., 23–25., 37.

¹³³ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 100.

¹³⁴ Uo. 115.

¹³⁵ Lásd *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 137.; *Szűcs J.*: A kereszténység belső politikuma i. m. 168.; *Fraknói V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 24.

¹³⁶ RPR 13034. sz., RI IV. 4171. sz.

¹³⁷ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 103.

kapcsolatát. 1252 decemberében a pápa először az esztergomi egyház *in spiritualibus et temporalibus* adminisztrátorává¹³⁸ nevezte ki, majd a következő év júniusában arra is engedélyt adott számára, hogy visszatérjen a Magyar Királyságba, feltehetően nem függetlenül egy hónappal korábbi legátusi kinevezésétől.¹³⁹ IV. Béla mindenesetre nem volt megelégedve ezzel a helyzettel, és Benedek kalocsai érsek Esztergomba helyezésének megerősítését kérte IV. Incétől.¹⁴⁰ Az egyházfő ugyan már 1253. júniusában döntésre szólította fel Bánca nb. Istvánt,¹⁴¹ Benedek megerősítése csak 1254. február 25-én történt meg,¹⁴² a palliumot pedig az új esztergomi főpap a Kúriában tartózkodó prokurátoraival, Péter csázmái préposttal, Otomarus nógrádi főesperessel és Rajnalddal, a banai egyház plébánosával küldte meg Benedek számára.¹⁴³ Esetükben tehát ugyan pápai megbízással van dolgunk, de árnyalja a képet, hogy Benedek érsek küldöttjeiként jártak a Szentszéken az ügyben, így eshetett rájuk a választás. Összességében ez esetben, a királyi panasz ellenére sem beszélhetünk vizsgálatról, IV. Ince döntése feltehetően IV. Béla kérése és Bánca nb. Istvánnak a bíborosi méltóság melletti döntése alapján született meg.¹⁴⁴

Benedek Esztergomba helyezését ugyan nem követte vita a kalocsai és bácsi káptalanokban, egy pápai oklevél azonban betekintést enged a kánoni választások eljárásának gyakorlatába. 1255 februárjában ugyanis IV. Sándor engedélyezte Lőrinc szenternyei prépost¹⁴⁵ és kalocsai kanonok, valamint Miklós bácsi kanonok¹⁴⁶ részére, hogy 150 márka kölcsönt vegyenek fel a két káptalan terhére. A klerikusok ugyanis az ő képviselőjükben intézték a Tamás, korábbi fehérvári

¹³⁸ Az 1262 januárjában, Benedek halála után megválasztott Türje nb. Fülöp zágrábi püspök esetében is adminisztrátori kinevezéssel találkozunk. RPR 18212. sz., RU IV. 40. sz. Az adminisztrátori hivattal kapcsolatban lásd *Kiss Gergely: A pápai képviselő.* In: *Varietas delectat* i. m. 11–57., 48–49.

¹³⁹ *Kiss G.: Dél-Magyarországtól Itáliáig* i. m. 41–42.

¹⁴⁰ *Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma* i. m. 169–171. Vö. *Solymosi L.: Egyházi-politikai viszonyok* i. m. 48.

¹⁴¹ RPR 15002. sz., RI IV. 6800. sz. Lásd még: RPR 15007. sz., RI IV. 6801. sz.; RPR 15008. sz.

¹⁴² RPR 15251. sz, RI IV. 7316. sz.; RPR 15252. sz.

¹⁴³ RPR 15245. sz, RI IV. 7296. sz.; RPR 15271. sz. Lásd *Kiss G.: Dél-Magyarországtól Itáliáig* i. m. 43. Vö. *Fraknói V.: A magyar királyi kegyúri jog* i. m. 31–33.; *Fraknói V.: Magyarország egyházi és politikai* i. m. 70–72.

¹⁴⁴ A pápa 1254. április 1-jei kelettel évi 300 márka ezüst kifizetését rendelte el a volt érsek számára kárpótlás gyanánt. Ennek biztosításával IV. Ince a zirci és a pannonhalmi apátokat bízta meg. RPR 15312. sz. L. *Kiss G.: Dél-Magyarországtól Itáliáig* i. m. 43.

¹⁴⁵ Személyére lásd *Ternovác Bálint: A szerémi püspökök életrajza, valamint a kői, illetve a szenternyei székeskáptalan archontológiája a 14. század közepéig.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 23. (2011) 36–37.; *C. Tóth Norbert – Ternovác Bálint: Káptalanok a Drávántúlon. A boszniai, kői és szenternyei székeskáptalanok és a pozsegai társaskáptalan középkori archontológiája.* (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 11.) Pécs 2020. 93.

¹⁴⁶ *C. Tóth N.: A kalocsa-bácsi főegyházmegye* i. m. 70., 72.

prépost megválasztása körüli ügyeket a pápai Kúriában, amely során a vártnál több kiadás merült fel.¹⁴⁷

Bánca kardinális az 1263. évi zágrábi püspökválasztásban is szerepet játszott, ő volt az ugyanis, aki a káptalan választását, mely István pozsonyi prépost-ra esett, megsemmisítette a szükséges életkor hiányára hivatkozva, és Timót volt zalai főesperes, pápai káplán javára döntött.¹⁴⁸ Figyelemre méltó, hogy a bíboros az ugyancsak pápai kápláni címet viselő saját unokaöccsével, Istvánnal szemben döntött így, bár az a későbbi pályafutására nem volt komoly hatással, hiszen ekkor Bolognában folytatott tanulmányokat, utóbb pedig kalocsai érsek lett belőle.¹⁴⁹ IV. Orbán (1261–1264) pápa 1263 szeptemberében hagyta jóvá Bánca kardinális döntését, és megerősítette Timótot a püspökségben,¹⁵⁰ de azzal sem a zágrábi káptalan, a klerikusok és a város, sem pedig IV. Béla nem elégedett meg. Előbbiek megakadályozták az új főpapot, hogy egyáltalán belépjen a püspöki székhelyre, míg a magyar király panaszt emelt a döntés ellen az Apostoli Széknél Timót alacsony származására hivatkozva, később pedig arra, hogy emiatt nem alkalmas királyi tanácsadónak.¹⁵¹ Megjegyzendő, hogy az uralkodó eredeti jelöltje Bejc nb. Farkas fehérvári prépost, királyi alkancellár volt, aki 1262-ben, Türje nb. Fülöp Esztergomba helyezése után zágrábi *electusként* tűnt fel a királyi oklevelekben, majd győri püspök lett.¹⁵² A zágrábi kanonokok a pápai megerősítés elmaradása után választották meg az említett Bánca nb. István pozsonyi prépostot.¹⁵³

IV. Orbán pápa 1264 januárjában, feltehetően a zágrábiak ellenállásáról szóló hírek megérkezése után úgy döntött, hogy a helyzet külső beavatkozást igényel,

¹⁴⁷ RPR 15682. sz., Les registres d'Alexandre IV. Ed. C. Bourel de la Roncière – J. de Loye – A. Paris Coulon, 1901–1953. 151. sz.; *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 146. Vö. *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 85.

¹⁴⁸ Vö. *Fraknoi V.*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 37–38.

¹⁴⁹ *Kiss G.*: Dél-Magyarországtól Itáliáig i. m. 55–56.; *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 155.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 85.

¹⁵⁰ ÁÚO III. 45. 334. sz., RPR 18657. sz., Les registres d'Urbain IV (1261–1264). Recueil des bulles de ce pape. Ed. Jean Guiraud. Paris 1899–1929. (a továbbiakban: RU IV) 407. sz. Lásd még RPR 18653., 18658., 18659. sz. Vö. *Marko Jerković*: Imenovanje papinoga kapelana Timoteja zagrebačkim biskupom 1263. godine. Studija o odnosima srednjovjekovnih središta moći. Croatica Christiana periodica 39. (2015) 31.; *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 257–258. Vö. *Solymsi L.*: Egyházi-politikai viszonyok i. m. 48.

¹⁵¹ A pápai válasz alapján ismert RPR 19525. sz., Les Registres de Clément IV, 1265–1268. Ed. É. Jourdain. Paris 1945. (a továbbiakban: RC IV) 1012. sz. Lásd *Szűcs J.*: A kereszténység belső politikuma i. m. 171.; *Jerković, M.*: Imenovanje papinoga kapelana Timoteja i. m. 42.

¹⁵² Vö. *Győri É.*: Győri püspökök i. m. 28., 31.

¹⁵³ „Datum per manus magistri Farcasij electi Zagrabienensis aule nostre vice-cancellarij dilecti et fidelis nostri” – ÁÚO VIII. 49. 33. sz., RA 1327. sz. Lásd *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 92., 103., 111.; *Jerković, M.*: Imenovanje papinoga kapelana Timoteja i. m. 20–31., 37–38.; *Thoroczkay Gábor*: A magyar Aachen első évszázada: a székesfehérvári prépostság története az Árpád-korban. In: Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére. Szerk. Fedelez Tamás – Hunyadi Zsolt. (Fontes et Libri 4.) Szeged–Debrecen 2019. 529.

így gyóntatóját, Valter ferences szerzetest és pápai káplánt bízta meg nunciusként azzal, hogy akár egyházi fenytékek alkalmazásával Timót számára lehetővé tegye a püspökség elfoglalását, illetve addig is maga kormányozza azt. Minderről a delegált mellett a zágrábi káptalan is értesítést kapott.¹⁵⁴ Timót azonban még 1265 őszén sem tudta elfoglalni a püspöki széket, sőt egyre távolabbinak látszott a megoldás. IV. Béla továbbra is ellenezte a pápai jelöltet és Demeter barsi főesperes¹⁵⁵ személyében követet küldött a frissen megválasztott IV. Kelemen pápához (1264–1268), hogy az ügyben ismételt tiltakozását fejezze ki.¹⁵⁶ Az egyházfő 1266. januári válaszában elutasította a király érveit, ahogyan arról magát Timót is értesítette,¹⁵⁷ majd június 22-ei kelettel megparancsolta István kalocsai érseknek – tehát a korábbi ellenjelöltnek –, hogy a Zágráb körüli egyházakat rendelje a püspökség alá és birtokait állítsa helyre.¹⁵⁸ Timót végleges elismerése mind a király, mind a káptalan részéről feltehetően csak 1268-ban történt meg, legalábbis erre utal a zágrábi káptalan egy április 15-én kelt, Timót valamely adás-vételére vonatkozó oklevele, amelyben a kanonokok már mint püspöküket említik őt.¹⁵⁹ A királyi oklevelek méltóságsorában ugyancsak 1268-ban jelent meg az új zágrábi püspök.¹⁶⁰

A zágrábi kanonokok egy része által 1263-ban „a Szentlélek sugallatára”, *per inspirationem*¹⁶¹ megválasztott Bánca nb. István, a bíboros unokaöccse, mint említettük, a pozsonyi prépost méltóságát viselte, illetve nagybátyja támogatásával Bolognában folytatott tanulmányokat. 1266-ban jött el számára a megfelelő idő, Smaragd érsek halála után ugyanis Bánca bíboros jelölésére a kalocsai székeskáptalan egy része érsekké választotta őt.¹⁶² A főpapi szék elfoglalása azonban ezúttal sem ment könnyen, a kanonokok egy csoportja ugyanis korábban már Demeter barsi főesperest, pápai káplánt választotta érsekké. IV. Kelemen először december 6-ai határidővel megidézte a Kúriába Demetert és támogatóit, azzal

¹⁵⁴ RPR 18785. sz., RU IV. 488. sz.; RPR 18787. sz., RU IV. 489. sz. Lásd *Jerković, M.*: Imenovanje papinoga kapelana Timoteja i. m. 40–42.

¹⁵⁵ *C. Tóth N.*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 69. Demeter, bár a pápai oklevél tanúsága szerint vakmerően beszélt az egyházfő előtt, nem sokkal később mégis elnyerte a pápai kápláni címet. Lásd *Szűcs J.*: A kereszténység belső politikuma i. m. 171., 173–174.; *Barabás G.*: Pápai káplánok i. m. 115–116.

¹⁵⁶ VMHH I. 281–282. DXV. sz. Lásd még RA 1455. sz.

¹⁵⁷ RPR 19525., RC IV. 1012. sz.; RPR 19529. sz., RC IV. 1923. sz.

¹⁵⁸ RPR 19710. sz. Lásd *Jerković, M.*: Imenovanje papinoga kapelana Timoteja i. m. 43–44.

¹⁵⁹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XV.* Ed. Tadija Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. V. 463. 929. sz. Lásd *Jerković, M.*: Imenovanje papinoga kapelana Timoteja i. m. 44–45.

¹⁶⁰ RA 1577. sz.

¹⁶¹ „Capitulum ipsius ecclesie convenientes in unum, Spiritus Sancti gratia invocata” – ÁÚO III. 45. 334. sz., RPR 18657. sz., RU IV. 407. sz.

¹⁶² CDH IV/1. 360–361., RPR 20265. sz. Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 265.; *Fraknoi V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 77–78.

a kitételrel, hogy távolmaradásukkal elismerik István megválasztásának jogoságát.¹⁶³ Mivel nem jelentek meg, 1266. december 11-ei kelettel a pápa kinevezte Bánca nb. Istvánt kalocsai érsekké,¹⁶⁴ illetve ugyanazon a napon Fülöp esztergomi érseket és Fülöp váci püspököt bízta meg a beiktatással.¹⁶⁵ Demeter és a kanonokok képviselői időközben megérkeztek a pápához, akinek előadták az eljárással, illetve az István személyével kapcsolatos kifogásaikat (a szükséges életkor és tanultság hiánya).¹⁶⁶ A kérdés eldöntését IV. Kelemen egy háromtagú bíborosi bizottságra bízta, amelynek tagjai a portói bíboros-püspök, illetve a római S. Marco presbiter-bíborosa és a S. Maria in Portico diakónus-bíborosa voltak.¹⁶⁷ Jelentésük alapján a pápa végül elutasította Demeter kérését és ismételten megerősítette Bánca nb. István kalocsai érsekké választását.¹⁶⁸ Demeter végül 1268-tól fehérvári prépost és két ízben királyi alkancellár (1268–1270, 1277) lett.¹⁶⁹

Esztergomban 1273 és 1279 között több jelölt is igyekezett a maga számára megszerezni az érseki széket. Túrje nb. Fülöp, korábbi zágrábi püspök halála után Erzsébet királyné támogatását maga mögött tudva Miklós erdélyi prépost, a nagyhatalmú Kán nem tagja,¹⁷⁰ korábbi királynéi alkancellár, ekkor királyi kancellár, erőszakkal vette rá az esztergomi székeskáptalant saját maga megválasztására. 1274-ben azonban – fordulván a politikai helyzet – Miklós elvesztette támogatottságát, és a megválasztását egyébként is ellenző káptalan Benedek aradi, utóbb óbudai prépostot, királyi alkancellárt¹⁷¹ tette meg

¹⁶³ „quod ante electionem ipsam quedam alia in eisdem ecclesiis de magistro Demetrio, archidiacono de Bors in ecclesia Strigoniensi celebrata fuerat electio, in cuius fraudem et preiudicium postmodum ad secundam electionem de ipso Stephano extitit de facto prima non cassata processum” – ÁUO III. 150–151. 98. sz.

¹⁶⁴ RPR 19889. sz., RC IV. 394. sz.

¹⁶⁵ RPR 19890. sz., RC IV. 395. sz. Lásd *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 156–157. Vö. *Chobot Ferenc*: A váci egyházmegye történeti névtára. Első rész: Az intézmények története. Második rész: A papság életadatai. Vác 1915–1917. 477.

¹⁶⁶ „qui patiebatur in scientia et etate defectum” – CDH IV/3. 360. Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 265. A defektusokra lásd *Fedeles Tamás*: Magyar klerikuszentelések Rómában a hitújítás kezdetén (1516–1523). In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs 2017. 59–60.

¹⁶⁷ Johannes de Toledo, Guillemus de Braio és Mattheus Ruberus Ursinus. *Konrad Eubel*: Hierarchia catholica medii aevii sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. I. [1198–1431]. Münster 1913. 7–8.

¹⁶⁸ RPR 19942. sz., RC IV. 407. sz.; *Szűcs J.*: A kereszténység belső politikuma i. m. 175.; *Udvardy J.*: A kalocsai érsekek életrajza i. m. 155–157.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 23.

¹⁶⁹ *Thoroczkay G.*: A magyar Aachen i. m. 530.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 111–112.

¹⁷⁰ *Hegyí Géza*: Az erdélyi káptalan Árpád- és Anjou-kori archontológiája (1199–1387). Turul 92. (2019) 73.

¹⁷¹ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 112.

érsekké, ő azonban 1274 februárjától egészen 1276. november 18-ai haláláig nem kapott pápai megerősítést.¹⁷²

Benedek halála után az esztergomi kanonokok 1277 márciusában Héder nb. Kőszegi Péter veszprémi püspököt¹⁷³ választották meg, aki azonban nem élvezte a király támogatását.¹⁷⁴ XXI. János pápa (1276–1277) ezzel egy időben Lodomér váradi püspök¹⁷⁵ útján Rómába idézte Kán nb. Miklóst, illetve megbízta delegáltját Benedek esetének a kivizsgálásával is.¹⁷⁶ Miklós feltehetően nem szándékozott a Kúriába utazni, és mivel az egyházfő májusban elhalálozott, Lodomér idézése, ha az megtörtént is, nem járt gyakorlati eredménnyel.¹⁷⁷ Az új pápa, III. Miklós (1277–1280) 1277. novemberi trónra lépése után az ügy ismét új lendületet vett. Az egyházfő személyesen maga elé idézte Miklós prépostot és Péter püspököt is, nem elégedve meg azzal, hogy prokurátoraik – Karacinus és Miklós klerikusok, illetve Pál *magister*, veszprémi prépost – révén képviseltessék magukat a Kúriában.¹⁷⁸ A római útra azonban egyik fél sem vállalkozott, különböző kifogásokkal igyekeztek kimenteni magukat, amit III. Miklós nem fogadott el, és 1278. június 1-jén kelt döntése Miklóst és Pétert is megfosztotta az érseki méltóságtól. Előbbit különböző bűnökkel is megvádolta, utóbbit pedig személyében minősítette alkalmatlannak, valamint a végleges döntést saját hatáskörbe vonta.¹⁷⁹

Az 1278 szeptemberében IV. László király (1272–1290) hatalma megerősítésének feladatával Magyarországra küldött pápai követ, Fülöp fermói püspök¹⁸⁰ több más mellett azt a megbízást kapta a pápától, hogy az esztergomi érsekség javait kezelje és biztosítsa a következő érseknek.¹⁸¹ III. Miklós végül a magához vont döntést 1279 júniusában hozta meg, amikor is az ügyben korábban még

¹⁷² *Beke Margit*: Kán nembeli II. Miklós, 1273 március 1. – június 7. először. In: Esztergomi érsekek i. m. 121–122.; *Beke Margit*: III. Benedek, 1274. február 22. – 1276. november 18. után. In: Esztergomi érsekek i. m. 126–127. Vö. *Fraknoi V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 81–84.

¹⁷³ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 101.

¹⁷⁴ *Beke M.*: Kán nembeli II. Miklós i. m. 123.

¹⁷⁵ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 99. Lodomérra legutóbb lásd *Körmendi Tamás*: Lodomér pályafutása váradi püspöksége előtt. In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2016. 83–99.

¹⁷⁶ RPR 21232. sz., Les Registres de Grégoire X, 1272–1276, et de Jean XXI, 1276–1277. Ed. Jean Guiraud – Léon Cadier. Paris 1892–1960. 101. sz.; RPR 21233. sz.

¹⁷⁷ *Beke M.*: Kán nembeli II. Miklós i. m. 123.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 282–283.

¹⁷⁸ MREV II. 1., 3. I. sz., RPR 21266. sz., Les registres de Nicolas III (1277–1280). Ed. J. Gay. Paris 1898–1932. (a továbbiakban: RN III) 902. sz.; RPR 21265. sz. RN III. 24. sz. Lásd *Beke M.*: Kán nembeli II. Miklós i. m. 123.

¹⁷⁹ ÁÚO IV. 104., 109. 57. sz. RPR 21328. sz., RN III.70. sz.

¹⁸⁰ Fülöp legációjával kapcsolatban lásd *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 301–310.; *Kovács Viktória*: Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In: Varietas delectat i. m. 117–121.

¹⁸¹ RPR 21433. sz., RN III. 327. sz. Lásd *Beke M.*: Kán nembeli II. Miklós i. m. 123.; *Kovács V.*: Alter ego domini papae i. m. 137.

XXI. János által delegált Lodomér váradi püspököt nevezte ki esztergomi érsek-ké, ahogyan arról a főpapot, a káptalant, a várost, valamint az alárendelt püspököket, illetőleg magát a királyt is értesítette.¹⁸² 1280. május 7-ei levelével az egyházfő rábízta Fülöp legátusra, valamint András egri püspökre a pallium átadását Lodomérnek, amelyet Román honti¹⁸³ és Angelus nyitrai főespereseknek¹⁸⁴ kellett eljuttatniuk a megbízottakhoz.¹⁸⁵ Lodomér egészen haláláig, 1298 januárjáig töltötte be a magyar egyház legfőbb méltóságát.¹⁸⁶

1279. június 13-án az esztergomi helyzetet érintő oklevelek mellett egy további diplomát is kiállítottak III. Miklós kancelláriájában. Ezzel Fülöp legátus azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg Hontpázmány nb. János óbudai prépost kalocsai érsekké választásának körülményeit, és amennyiben mindent rendben talál, erősítse azt meg, majd vegye tőle a szokásos esküt, ellenkező esetben kényszerítse új választásra a káptalanokat. Fülöp ugyan nem sietett a feladat teljesítésével, de János megerősítése még 1281. őszi távozása előtt megtörtént.¹⁸⁷

Lodomér Esztergomba helyezésével megüresedett a váradi püspöki szék, a káptalan Tamás vasvári prépostot választotta meg, aki 1280-tól *electusként* szerepelt a királyi oklevelekben.¹⁸⁸ Az ekkor még a királyságban tartózkodó pápai legátus, Fermói Fülöp azonban kánonjogi kifogásokra hivatkozva (Tamás nem szenteltette magát pappá préposttá való megválasztása után egy éven belül) elutasította a választás megerősítését. A váradi káptalan fellebbezett a legátus döntése ellen, rámutatva, hogy a vasvári káptalan nem parochiális egyház, így nem is vonatkozik rá a II. Lyoni Zsinat Fülöp által citált rendelkezése.¹⁸⁹ IV. Márton pápa (1281–1285) 1282 júniusában a kalocsai érseket, valamint a csanádi és szerémi püspököket bízta meg a váradi káptalan által előadott tényállás kivizsgálásával és az eredmény függvényében a választás megerősítésével vagy megsemmisítésével.¹⁹⁰ A delegáltak eljárásáról nincs tudomásunk, de Tamás ezt követően nem tűnt fel többé váradi püspökként.¹⁹¹

¹⁸² RPR 21608. sz.; RPR 21609. sz., RN III. 518. sz.; RPR 21616. sz., RN III. 1037. sz. Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 317.

¹⁸³ *C. Tóth N.*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok i. m. 80.

¹⁸⁴ Uo. 95.

¹⁸⁵ RPR 21712. sz., RN III. 641. sz.; RPR 21711. sz., RN III. 640. sz. Lásd *Beke Margit*: Monoszló nembeli Lodomér, 1279. június 13. – 1298. január. In: *Esztergomi érsek* i. m. 128–129.

¹⁸⁶ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 82.

¹⁸⁷ RPR 21610. sz., RN III.605. sz. Lásd *Udvardy J.*: A kalocsai érsek életrajza i. m. 163–164.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 85.; *Kovács V.*: Alter ego domini papae i. m. 137.

¹⁸⁸ RA 3056. sz.

¹⁸⁹ ÁÚO IV. 241. 147. sz. Lásd *Kovács V.*: Alter ego domini papae i. m. 137–138.

¹⁹⁰ ÁÚO IV. 241. 147. sz., RPR 21917. sz., Les registres de Martin IV (1281–1285). Ed. F. Olivier-Martin. Paris 1901–1935 (a továbbiakban: RM IV) 179. sz. Vö. *Ganzer, K.*: Papsttum und Bistumbesetzungen i. m. 327.; *Ternovác Bálint*: A szerémi püspökök életrajza i. m. 37–38.

¹⁹¹ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 99.

1298 elején, Lodomér halála után a – választott – fehérvári prépostot, Bicskei Gergelyt emelték érseki rangra az esztergomi székeskáptalan tagjai, ekkor még a király, III. András (1290–1301) támogatásával. Pápai megerősítés azonban nem követte az elekciót, sőt 1299. január 28-án VIII. Bonifác Gergelyt csak az érsekiség – és egyúttal a fehérvári prépostság – *in spiritualibus et temporalibus* adminisztrátorává nevezte ki a megerősítés helyett.¹⁹² A választott érsek időközben az uralkodóval is szembekerült, és egyre inkább a nápolyi Anjou trónkövetelő, Károly Róbert, a későbbi I. Károly király (1301–1342) táborába sodródott. Az, hogy ebben mekkora szerepe volt az Anjouk trónigényét – ha nem is nyíltan – támogató pápának, az kérdéses.¹⁹³ A nyílt konfliktusra 1299-ben került sor, amikor is Bicskei Gergely távol maradt a nyári rákosi országos gyűléstől, sőt fel is lépett az uralkodó és a résztvevők ellen.¹⁹⁴ III. András 1301. januári halála gyökeresen megváltoztatta a helyzetet, a pápa ezután egyértelműen az Anjouk trónigényét támogatta, s e téren Bicskei Gergely is aktív szerepet kapott. Megerősítésére ugyanakkor 1303-as haláláig nem került sor,¹⁹⁵ holott VIII. Bonifác még 1301 májusában azzal bízta meg a királyságba küldött legátusát, Miklóst, Ostia és Velletri püspök-bíborosát (Niccolò Boccasinit), a későbbi XI. Benedek (1303–1304) pápát, hogy ne hozzon döntést az ügyben, azt küldje vissza az Apostoli Székhez.¹⁹⁶

Az érseki és püspöki székek betöltése mellett az egyházi hierarchia alacsonyabb szintjeinek betöltésekor is több esetben igényelték a pápa közreműködését. 1253 decemberében Türje nb. Fülöp zágrábi püspököt bízta meg azzal a pápa, hogy az 1251 óta üresedésben lévő¹⁹⁷ győri püspökségre Pok nb. Amadé vasvári

¹⁹² RPR 24773. sz., Les registres de Boniface VIII. Ed. G. Digard et alii. Paris 1884–1935. (a továbbiakban: RB VIII) 2925. sz. Lásd *Szende László*: Bicskei Gergely, 1298. február 12. e. – 1303. szeptember 7. In: *Esztergomi érsekek* i. m. 137.; *Kiss Gergely*: VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. *Századok* 152. (2018) 1357.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 333. Vö. *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 103–106.

¹⁹³ Vö. *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. – I. Károly és uralkodása (1301–1342). (Monumenta Hungariae Historica Dissertationes) Bp. 2012. 52–61.; *Szende L.*: Bicskei Gergely i. m. 135–137.; *Kiss G.*: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1357.

¹⁹⁴ Vö. *Kosztolnyik Zoltán*: III. András és a pápai udvar. *Századok* 126. (1992) 651.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 341.

¹⁹⁵ *Szende L.*: Bicskei Gergely i. m. 139–140.; *Kiss G.*: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1358–1360.; *Thoroczkay Gábor*: Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. (A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához). In: *Thoroczkay Gábor*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI-Könyvek 9.) Bp. 2009. 147–148.; *Uő*: A székesfehérvári prépostság i. m. 175.; *Uő*: A magyar Aachen i. m. 531.

¹⁹⁶ RB VIII 4371. sz. Vö. *Kiss Gergely*: A pápai legátusok és a magyar egyházjog az Anjou-kor elején (1298–1311). In: Pécsi történeti katedra. *Cathedra historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. Szerk. Csabai Zoltán et al. Pécs 2008. 272–273.; *Kiss G.*: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1358. Boccasinit legutóbb lásd *Miloiš Marek*: Missions of Papal Legates in the Medieval Kingdom of Hungary I. Niccolò Boccasini (1301–1302). *Slovak Studies. Rivista dell'istituto Storico Slovacco di Roma* 2. (2016) 7–23.

¹⁹⁷ *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 91.

prépostot helyezze,¹⁹⁸ ugyanakkor vele párhuzamosan Bonusjoannes lodi püspök¹⁹⁹ – Fülöp zágrábi püspök mellett – azt a feladatot kapta, hogy Bonaventura *magister* számára biztosítsa a vasvári káptalan prépostságát.²⁰⁰ A magyar egyházban javadalomhoz jutó külföldi klerikusok egyike, Bonaventura támogatásában bizonyára komoly szerepet játszott, hogy Ottobuono Fieschi, a S. Adrianus diakónus-bíborosa, a későbbi V. Adorján pápa (1276)²⁰¹ orvosa és káplánja volt. A javadalom biztosítása azonban akadályokba ütközött, erre utal IV. Ince – az audienciában meghozott döntés nyomán – 1254. november 1-jén kelt oklevele is. Ennek értelmében a prépostságot birtokában tartó és korábban ezügyben a pápához fellebbező Péter zágrábi kanonokkal szemben, mivel a fellebbezést nem időben nyújtották be, illetve Péter nem jelent meg a bíróság előtt, a vasvári prépostság Bonaventurát illette.²⁰²

1266. július 4-én olyan megbízást állítottak ki IV. Kelemen kancelláriájában, amelynek végrehajtói és „főszereplője” is érintett volt már korábban pápai eljárásban. Fülöp esztergomi érsek és Timót, a frissen megerősített zágrábi püspök ugyanis azt a feladatot kapta, hogy vizsgálják meg a már szintén említett Farkas fehérvári prépost megválasztását, és amennyiben mindent rendben találnak, erősítsék meg, a nekik megküldött szöveg alapján vegyék esküjét, majd küldjenek jelentést a pápának. Ellenkező esetben pedig semmisítsék meg a választást.²⁰³ Farkas már a delegálás előtt, 1264. február 12-ei dátummal kapott egy felszólítást az egyházfőtől, amelynek értelmében négy hónapon belül az Apostoli Székhez kellett járulnia megerősítésért.²⁰⁴ A vizsgálat eredménye nem ismert, mindenesetre a klerikus 1268-ig tűnik fel a forrásokban fehérvári prépostként.²⁰⁵ A közvetlenül a pápaság alá tartozó társaskáptalanban²⁰⁶ 1289-ben merült fel ismét probléma a prépostválasztással kapcsolatban. 1289. február 23-án kelt levelével IV. Miklós pápa a fehérvári domonkos perjelnek és a ferences gvárdiánnak adta a megbízást, hogy a kanonokok kérése alapján vizsgálják ki a fehérvári prépostválasztás körülményeit, és amennyiben mindent rendben találnak, erősítsék azt meg, vegyék a megfelelő esküt az új préposttól vagy semmisítsék meg a választást, és értsék el a megfelelő személy

¹⁹⁸ Uo. 92.

¹⁹⁹ *Eubel, K.*: Hierarchia catholica i. m. 295.

²⁰⁰ RI IV. 7303. sz.

²⁰¹ *Eubel, K.*: Hierarchia catholica i. m. 7., 9.

²⁰² RPR 15550. sz., RI IV. 8266. sz. Lásd *Irmtraut Lindeck-Pozza*: Zur Geschichte des Kapitels von Eisenburg. Burgenländische Heimatblätter 34. (1972) 73–77.

²⁰³ ÁÚO III. 147. 95. sz., RPR 19720. sz., RC IV. 334. sz. Vö. *Kiss Gergely*: A székesfehérvári prépostság egyházi helyzete a középkorban. Századok 141. (2007) 285.

²⁰⁴ RPR 18798. sz., RU IV. 1306. sz.

²⁰⁵ RA 1575. sz. Lásd *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 111.

²⁰⁶ *Kiss G.*: A székesfehérvári prépostság i. m. 265–324.

megtalálását.²⁰⁷ A székeskáptalanban Antal prépost zágrábi püspökké emelése után gyűltek össze a kanonokok, és választásuk Tódor szebeni prépostra esett.²⁰⁸

Az 1278. évi óbudai prépostválasztás körülményeiről IV. Márton 1282. november 4-én kelt oklevele közöl információkat.²⁰⁹ János óbudai prépost kalocsai érsekké emelésével ugyanis megüresedett a préposti méltóság, a kanonokok pedig Gellért fehérvári kanonokot választották meg. Mivel az érseki szék üresedésben volt, az elekció megerősítése ügyében az esztergomi káptalanhoz fordultak. A döntés joga ezt követően átkerült Fülöp legátushoz, aki ugyan lefolytatta a vizsgálatot, de ítélet nélkül visszaküldte az ügyet III. Miklós pápának.²¹⁰ Az audienciában lezajlott eljárás után a váci püspök kapta az újbóli vizsgálat és a megerősítés feladatát, annak végrehajtását illetően azonban nem áll adat rendelkezésünkre.²¹¹

1295 után ismét nehézségek merültek a fehérvári prépostsággal kapcsolatban, ahol Tódor prépost győri püspökké²¹² emelése után a már említett Bicskei Gergelyt, a későbbi választott esztergomi érseket, ekkor fehérvári örkanonokot választották meg vezetőjüknek a káptalan tagjai. Ő azonban nem tudott a megerősítésért Rómába utazni, így Lodomér esztergomi érsek VIII. Bonifáchoz fordult az érdeklében, Gergely szegénységével és rokonai ellenségességével indokolva a távolmaradást, és kérte a pápai megerősítést.²¹³ Bicskei Gergely megerősítésére – mint említettük – 1303-as haláláig nem került sor, sem a fehérvári prépostság, sem az esztergomi érsekség esetében, VIII. Bonifác pápa csak *administrator*ként ismerte el őt.²¹⁴

Vizsgálódásunk végére érve megállapíthatjuk, hogy ügyek széles spektrumával, a választó testületek, az Apostoli Szék, valamint a magyar királyok szerepének változatos megnyilatkozásaival találkozhatunk. A század eleji esztergomi

²⁰⁷ CDH VII/5. 478–480. CCCIII. sz., RPR 22885. sz.

²⁰⁸ *Thoroczkaý G.*: A magyar Aachen i. m. 530.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 103.

²⁰⁹ RPR 21941. sz., RM IV. 200. sz.; *Kovács V.*: *Alter ego domini papae* i. m. 138–139.

²¹⁰ *Kovács V.*: *Alter ego domini papae* i. m. 138–139.

²¹¹ MREV II. 7–8. V. sz.

²¹² *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 92.; *Győri É.*: Győri püspökök i. m. 28., 32.

²¹³ *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–III.* Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1924., IV. Ed. Gabriel Dreska et al. Strigonii–Budapestini 1999. II. 423. 440. sz. Lásd *Szende L.*: Bicskei Gergely i. m. 134.; *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 82.

²¹⁴ Lásd *Szende L.*: Bicskei Gergely i. m. 139–140.; *Kiss G.*: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1358–1360.; *Thoroczkaý G.*: Az esztergomi érsekség kormányzata i. m. 147–148.; *Uő*: A székesfehérvári prépostság és bazilika i. m. 175.; *Uő*: A magyar Aachen i. m. 531. Az *adminstrator* hivatalára lásd *Erdő Péter*: Egyházjog. Bp. 1991. 258.; *Kiss G.*: A pápai képvislet i. m. 48–49.; *Maléth Agnes*: A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342). (DeLegatOnline Könyvek 2.) Pécs 2020. 127–130.

érsekválasztási vita esetében a kánoni választás két elve, a székeskáptalan és az alárendelt püspökök igényei ütköztek, még akkor is, ha a király jelöltjét, János kalocsai érseket választották meg a kanonokok. Ezügyben végül olyan pápai döntés született, amely később bekerült a *Liber Extra* gyűjteménybe, és így a kánonjog része lett. Több olyan eset is ismert a későbbi évekből, amikor különböző okokból kifogás merült fel II. András jelöltjeivel szemben, mégis, a többszörös vizsgálatok ellenére, a királyi jelölt minden esetben megtarthatta a hivatalát, legyen szó sógoráról, Bertholdról, második felesége kíséretének tagjáról, Bertalanról vagy éppen Benedek váradi püspökről. Utóbbi eset különösen jelentős, lévén a korábbi esztergomi olvasókanonok konkurense Primogenitus pápai alszerpap volt, aki IX. Gergely támogatását is élvezhette, azonban bírói eljárások és pápai intések sora ellenére végül Benedek megtarthatta hivatalát. Megállapíthatjuk tehát, hogy a kanonoki testületek választójoga, azaz a kánoni szabályozások, a királyi befolyás mellett is – még ha néha korlátozottan is – érvényesültek. Továbbá arról sem feledkezhetünk el, hogy III. Honorius, majd IX. Gergely is nagy jelentőséget tulajdonított az egyébként problémamentesnek tűnő esztergomi választásoknak, mindkét esetben a kánoni választás elvét helyezve a középpontba.

Azt ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az ismertett konfliktusok ellenére sem mondhatjuk azt, hogy a pápák és királyok közötti fő feszültségforrás lett volna a főpapi székek betöltése. Érdeemes összevetni a 13. század eleji magyar helyzetet az angliáival, ahol Stephen Langton Canterbury érsekévé választása súlyos konfliktushoz vezetett III. Ince pápa, valamint az elekción ellenző János király között. A helyzet egészen az angol uralkodó 1209. évi kiközösítéséig fajult, amely csak Nicolaus, Tusculum bíboros-püspökének legációja nyomán oldódott meg 1214-ben, amikor az angol uralkodó oklevelet adott ki, garantálva az egyház számára a főpapok szabad megválasztásának jogát.²¹⁵ Ez nem jelentette ugyan, hogy a király befolyása teljesen megszűnt volna Angliában, mindazonáltal szimbolikus jelentőségű volt az eset, amely biztonnyal Magyarországon is ismert volt. (Erre az Esztergom és Canterbury között fennálló kapcsolat alapján is következtethetünk.)²¹⁶ Mindezek ellenére a II. Andrással összetűzésbe keveredő Róbert esztergomi érsek sem említette a pápának küldött panaszában a királyi befolyást a fennálló problémák között.²¹⁷ Mint ahogyan a Pecorari Jakab legátussal

²¹⁵ Harvey, K.: *Episcopal Appointments in England* i. m. 17–20.

²¹⁶ János esztergomi érsek – több más magyarországi főpap társaságában – személyesen vett részt Becket Tamás testének Canterburybe történő, 1220. július 7-ei átvitelén. Lásd *Solymosi László: Magyar főpapok angliai zárandoklata 1220-ban. Történelmi Szemle* 55. (2013) 527–540.

²¹⁷ Róbert a zsidók és muszlimok szerepét kárhóztatta a királyi pénzügyekben. Lásd *Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. (Magyar történelmi emlékek, Adattárak) Bp. 2013. 30.*

1233-ban megkötött beregi egyezményben sem jelent meg a szabad választás és a királyi befolyás visszaszorításának a kérdése.²¹⁸ Sem a magyar egyház, sem a pápa oldaláról nem kezelték tehát megoldandó ügyként a választások esetében fennálló királyi befolyást.

A tatárjárás után fordulni látszik a korábbi helyzet, jól mutatja ezt Zeland veszprémi és Timót zágrábi püspökök esete, akik ellen hol szelídebben, hol vehemensebben tiltakozott és lépett fel IV. Béla, azonban hasztalanul, mindketten megtarthatták hivatalukat, Timót esetében egyenesen a káptalan óhaja ellenére. Természetesen nem állíthatjuk, hogy az egyházfők ekkor teljesen figyelmen kívül hagyták a magyar uralkodó akaratát, vagy érvényét veszítette volna a királyok beleegyezési joga. Bánca nb. István az esztergomi érseki székről történő lemondása, valamint Benedek kalocsai érsek áthelyezése ügyében végül a kardinálisnak adott ultimátum nyomán a király kérésének megfelelően alakult a helyzet, nem beszélve azon esetek hosszú soráról, amikor az uralkodó jelöltje minden súrlódás nélkül nyerte el a pápai megerősítést. Figyelemre méltó továbbá az első magyar származású bíboros, Bánca nb. István szerepe is, aki nemcsak Timót ügyében, de néhány hónappal később a kalocsai helyzettel kapcsolatban is fontos szerepet játszott a döntési folyamatban.

IV. Béla esetében tehát, apjával ellentétben, a királyi akarat nem mindig tudott a pápai fölé kerekedni. A helyzet aztán tovább eszkalálódott utódai idején, nyilván nem függetlenül V. István korai halálától, a központi hatalom gyengülésétől, IV. László kudarcot vallott konszolidációs kísérletétől és III. András korlátozott lehetőségeitől. Az 1273-tól húzódó esztergomi érsekválasztási vitában ugyan az Erzsébet anyakirályné által támogatott Kán nb. Miklós elérte, hogy a kanonokok megválasszák, de végül az eset a pápa akarata szerint zárult le, s a korábban delegáltként eljáró Lodomér váradi püspök személyében a Szentszék jelöltje emelkedett a magyar egyház legmagasabb méltóságára. Az ő halála után pedig VIII. Bonifác, az Apostoli Szék világhatalmának egyik utolsó nagy képviselője, illetve a püspökválasztással kapcsolatos pápai jog érvényesítője²¹⁹ már egyenesen megtagadta a megerősítést Bicskei Gergelytől, aki pedig egyértelműen a pápa híve és politikai céljainak magyarországi előmozdítója volt. III. Ince és VIII. Bonifác pontifikátusai között tehát a korábban döntő jelentőségű királyi akarat szerepe visszaszorult, bizonyosan nem függetlenül az uralkodói hatalom gyengülésétől.²²⁰ Kétes esetekben a választótestületek döntése mellett egyértelműen az egyházfők akarata érvényesült, legalábbis VIII. Bonifác uralkodásának

²¹⁸ RA 500., 501. sz. Lásd *Almásy T.*: Egy ciszterci bíboros i. m. 136–137.

²¹⁹ Vö. *Pennington, K.*: The Golden Age i. m. 253.

²²⁰ *Kosztai L.*: Az 1306-os pécsi i. m. 41–42.

végéig, amivel nemcsak a pápai–magyar kapcsolatok esetében zárult le egy kor-szak, hanem az egyetemes egyház történetében is. Nem állítható azonban, hogy az említett esetekben az egyházfők célja politikai nyomásgyakorlás volt, törekvésük előterében sokkal inkább a kánoni választás szabályainak, illetve a pápai teljhatalomnak, a *plenitudo potestatis*nak az érvényesítése lehetett.

THE PAPACY AND CANONICAL ELECTIONS
IN THE HUNGARIAN CHURCH IN THE THIRTEENTH CENTURY

By Gábor Barabás

SUMMARY

The paper explores the ways in which the emerging general regulation of canonical elections was put into effect in the Hungarian church from the late twelfth century. The most important issues addressed are the role played by the popes in the elections of archbishops and bishops in thirteenth-century Hungary; the extent to which the canonical regulations propagated by the papacy were put into effect there; and the circumstances under which the chapters turned to the Holy See in cases of disputed elections. Another key issue is an investigation of the King's role in the selection and election of the individual archbishops and bishops, and whether this role led to any conflict between secular and ecclesiastical authority; as well as the definition of possible trends in such developments up to the end of the Árpád era, and their relationship to similar developments observable in other regions of the Christian West.

PARASZTI NACIONALIZMUS ALULNÉZETBŐL

Románok a dualista Magyarországon

A parasztság és az úgynevezett nem-elitek nemzetivé válása az utóbbi pár évtizedben lett divatos kutatási témája a 19. század társadalomtörténetének.¹ Vizsgálata nemcsak a nacionalizmus történeti szerepének újraértelmezésével kecsegtet, de izgalmas módszertani kihívás elé is állítja a kutatót. A nemzeti lojalitások terjedését vizsgáló szerzők, ha nem fogadják el minden fenntartás nélkül, hogy a tömegek problémamentesen és az eredeti szándék szerint fogadták be a nekik szánt üzenetet, akkor egodokumentumokat és olyan közvetett és nehezen értelmezhető forrásokat is kénytelenek fölhasználni, mint például a nemzeti ünnepekről szóló beszámolók, a katonaszökevények statisztikái vagy az Egyesült Államokba érkezők válasza az Ellis Island-i bevándorlási tiszteknek. Különösen nagy hangsúly esik a kreatív forráshasználatra a kelet-európai parasztság kutatásánál, a régióban ugyanis a nemzetek számos esetben nem az állam tevékenységének köszönhetően, hanem inkább annak ellenére alakultak ki. Ugyanakkor Kelet-Európában a sokáig elhúzódó analfabetizmus tovább nehezíti, hogy a tömegeket „szóra bírjuk”. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy eddig alulértékelt forrástípus használatával vizsgálja a nemzetiesedés kérdését a dualista Magyarország nagyjából két és fél milliós román parasztsága körében: a névadást és a nevekhez fűződő képzeteket. Ezt a célt szem előtt tartva elemzem a helynév-magyarázatokot, helynévi legendákat és a helynevek lokalitás-megalkotásában játszott szerepét a Pesty Frigyes kérdőívére adott válaszokban, a latinus keresztnévadás trendjeit az 1840-es évektől a századfordulóig, illetve a román községi elöljárók helységnevmagyarosításra adott reakcióit a századelőn. A vizsgálatom során rámutatok a korai paraszti nacionalizmus néhány sajátosságára is.²

¹ A Nyugat-Európát illető szakirodalomra lásd *Maarten Van Ginderachter: Nationhood from Below. Some Historiographic Notes on Great Britain, France and Germany in the Long Nineteenth Century.* In: *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century.* Eds. Maarten Van Ginderachter – Marnix Beyen. Basingstoke 2012. 120–131. A kontinens keleti felére, módszertani szempontból jelentős munkák: *Keely Stauter-Halsted: The Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914.* Ithaca, NY 2001.; *Andriy Zayarnyuk: Framing the Ukrainian peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914.* Edmonton 2013.; *Edin Hajdarasic: Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914.* Ithaca, NY 2015.; *Jakub Beneš: Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918.* Oxford 2017.

² Bővebben *Ágoston Berecz: Empty Signs, Historical Imaginaries. The Entangled Nationalization of Names and Naming in a Late Habsburg Borderland.* New York 2020. A kutatást a Közép-európai

A parasztokról és a parasztok helyett legtöbbször mások írtak, gyakorta valamilyen rejtett vagy nyilvánvaló performatív éllel, benyomásaikat saját középosztályi kultúrájukon átszűrve és érveiket a művelt olvasóra szabva. A nemzeti aktivisták váltakozva dicsőítették a parasztokat mint a hamisítatlan nemzeti szellem letéteményeseit, vagy éppen panaszkodtak kicsinyes világgképük, illetve közömbösségük miatt.³ A Kárpátokon inneni román parasztokról megnyilatkozó román értelmiségiek beszédhelyzetét tovább bonyolította a kétféle – romániai és magyarországi – olvasóközönségük. Amikor Xenopol a romániaival szembeállítva az erdélyi román paraszt nemzeti öntudatát dicséri, amögött nehéz nem érezni az 1907-es romániai jacquerie okozta kiábrándultságot.⁴ Míg a barcasági románok a magyar állammal és szász szomszédaikkal álltak hadilábon, a regátiak a román állammal, a zsidó bérlőkkel és uzorásokkal. Csakhogy ami az első esetben gyakran nemzeti öntudatként tűnt föl, az az utóbbiban nemzeti közömbösségként.⁵ Az állami szervek gyűlölete és az etnikai választóvonalak mentén jelentkező gazdasági konfliktus önmagukban nem tették a parasztokat öntudatos nemzeti alanyokká.

A nem román megfigyelők tanúsága is gyakran önmagukról árulkodik inkább, mintsem a parasztokról. A kortárs magyar nyilvánosságban egyszerre volt jelen az az önlegitimáló toposz, mely szerint a román paraszt lojális a magyar államhoz (csak a vezetői megtevesztik néha), valamint a nem magyar tömegektől való általános félelem, amely még a latinos keresztnevek terjedésében is veszélyt látott.⁶ A külföldi megfigyelők, mint Friedrich Lachmann, a közös külügyminisztérium ügynöke, gyakran nemzetileg közömbösnek és passzívnak látták a román parasztot. 1881-es erdélyi tanulmányútjáról Lachmann azt írta jelentésében a minisztérium Informationsbürojának, hogy a köznépet hidegen hagyja a nemzeti politika.⁷ Végezetül: a századelő szociográfiai vénájú szerzői, Braun Róbert és Vas Béla számára politikai értelemben szintén üres lapnak látszott a román

Egyetem, a bukaresti Új Európa Kollégium és a firenzei Európai Egyetemi Intézet Max Weber Programja támogatta.

³ Tárnyilagosan ír azonban a nemzeti tudat hiányáról *Ioan Slavici: Studii asupra Maghiarilor. Convorbirii literare* 7. (1873) 221.

⁴ Az erőszakhullám Botoșani mellett lángolt föl a helyi parasztok és zsidó földbérlők konfliktusából, hogy pár hónap alatt szétterjedjen Románia nagy részére. A nyomor szülte kétségbeesés és az anarchiába fordult viszonyok a külföld számára nyilvánvalóvá tették a fiatal román állam erőtlenységét és elmaradottságát. A hadsereg beavatkozásának és a paraszti erőszaknak több ezer halálos áldozata volt.

⁵ *A[lexandru] D[imitrie] Xenopol: Rîșnovul pe lângă Brașov. Satul Rîșnovul [sic!]. Viața Romînească* 7. (1912) 5–6. sz. 199. Az 1907-es romániai parasztmozgalomról lásd *Irina Marin: Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*. Basingstoke 2018.

⁶ Bartha Miklós összegyűjtött munkái I–VI. S. a. r. Samassa János – Szmertnik István – Sztankovits Ferencz. Bp. 1910. III. 484.

⁷ *Ernst R. Rutkowski: Österreich–Ungarn und Rumänien 1880–1883, die Proklamierung des Königreiches und die rumänische Irredenta. Südostforschungen* 25. (1966) 264–265.

paraszt, aki csak a vallásához és nyelvéhez ragaszkodik, cselekvését pedig jobbára vélt anyagi érdekei irányítják.⁸

A tömegek írástudatlansága teszi hasznavehetetlen forrássá azokat a támogató leveleket, amelyeket híveik nevében román papok tucatjai küldtek a Memorandum-per vádlottjainak. Nem tudni ugyanis, hogy milyen – vallási, nemzeti vagy egyéb – köntösben mozgósítottak mellettük.⁹ Ráadásul a parasztok, amíg nem vonták őket felelősségre miatta, boldogan adták a papjuknak bármilyen ügryhöz a nevüket – még olyanokhoz is, sőt talán épp olyanokhoz, amelyek jelentőségét nem érezték át kellően. Pár évvel később a máltai papság 60 ezer aláírást gyűjtött az olasz hivatalos nyelv érdekében, ami nemcsak az olaszul tudó máltaiak számát múlta felül többszörösen, de némileg még az írástudókét is.¹⁰ A Mihai Pavel püspök elleni nagyváradi tüntetés, majd a Memorandum-per valóban nyugtalanságot keltett a román tömegekben, de mind a magyar sajtó, mind a közös külügyminisztérium informátorai arról számoltak be, hogy a parasztok a cár neve napjára várják a fegyveres felkelést és vallásuk védelmében az oroszok bejövetelében reménykednek.¹¹ Mondanom sem kell, hogy ez a szóbeszéd inkább felekezeti, mintsem nemzeti alapú identitásra vall.

A paraszti identitások vizsgálatának módszertani buktatóit áttekintő tanulmányukban Sorin Mitu és Elena Bărbulescu a falu csöndjének megtörésére a folklórszövegek tanulmányozását ajánlják.¹² Sajnos az utókor által folklórközlésként kezelt legkorábbi szövegtörzsek gyakran a legmegbízhatatlanabbak, egyrészt mert szerzőik az iskolázott falusi rétegek tudását is beleértették a néphagyomány fogalmába, másrészt mert a szövegeket erősen szelektálták és az érvényben lévő esztétikai és ideológiai elvárásokhoz igazították őket.¹³ A román paraszti nacionalizmusra kíváncsi kutatót különös óvatosságra inti, hogy a forráskritikai

⁸ Braun Róbert: Lippa és Sansepolcro. Bp. 1908. 23.; Vas Béla: A végekről. Huszadik Század 13. (1906) 222.

⁹ Nicolae Josan: Adeziunea populară la mișcarea memorandistă (1892–1895). Mărturii documentare. București 1996. 115–304.

¹⁰ Geoffrey Hull: The Malta Language Question. A Case Study in Cultural Imperialism. Valletta 1993. 46.

¹¹ Szabadság (Nagyvárad) 1893. szeptember 21. In: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I–VIII. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1956. II. 192.; Nagyvárad 1894. október 11. In: Bihor. Permanențe ale luptei naționale românești I. Ínt. Ioan Popovici et al. București 1988. 189–190.; Diplomația europeană și mișcarea memorandistă. 1892–1896. Coord. Corneliu Mihail Lungu. București 1995. 232., 236.

¹² Sorin Mitu – Elena Bărbulescu: Romanian Peasant Identities in Transylvania. Sources, Methods and Problems of Research. Transylvanian Review 22. (2013) Supplement 3. 269–278.

¹³ A kérdéstről a XIX. századi Erdély vonatkozásában lásd Mikos Éva: Rege, monda, folklór és közköltészet Orbán Balázs Székelyföldjén. In: Doromb. Közköltészeti tanulmányok 7. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp. 2019. 287–310.

vizsgálatok éppen a történeti témákat érintő állítólagos népdalszövegeket szűrték ki mint hamisítványokat vagy átköltéseket.¹⁴

Nemzetté válás: mi változott, és mi maradt állandó?

A tömegek nemzetiesedése a társadalmi közeg különbségeitől függően az egyes nemzeteknél különböző alakokat ölthetett, de a vizsgált kontextusban a „nemzet-ébresztők” a román parasztok és környezetük között eleve létező etnikai határok meglétére építettek. Ráadásul ezek a határok a nemzetiesedés folyamán nem is rendeződtek át (kivéve a szórványos asszimilációt). Mivel a „román” és „magyar” kategória kiterjedése (a nemzedékek cseréjét leszámítva) nagyjából ugyanaz maradt a 19. és 20. század folyamán, különösen fontosnak tartom felvázolni, hogy értelmezésem szerint a nemzetiesedés folyamata mit változtatott meg és mit hagyott változatlanul.

A nemzeti szempontból meghatározó etnikai határképzési folyamatok megragadására azt a magyar antropológiai hagyományban meghonosodott modellt fogadom el, amely szerint merev határok ott alakultak ki, ahol a vallás és a nyelv egybeesett, amit az egyes kategóriák közti rendi (státusz-) különbségek tovább erősíthettek.¹⁵ Ahol ezek a tényezők nem értek egybe, ott a határok kontextusfüggőek és viszonylag átjárhatóak maradtak, mint délen az ortodox románok és szerbek, északon pedig az unitus románok és ruszinok között, vagy akár az ortodox és unitus románok között bárhol, ahol mindkét egyháznak éltek hívei.¹⁶

A felekezeti hovatartozás a legtöbbször számára az egyetlen intézményes, jogilag érvényesíthető és ugyanakkor szubjektíven is fontos identitást jelentette, amely túlmutatott a helyi közösségen. Éppen ezért az a tény, hogy a térség vallási közösségei – a római és örmény katolikusok kivételével – liturgiájukban a köznyelvhez többé-kevésbé közelálló nyelvváltozatot használtak, tovább mélyítette az etnikai választóvonalakat. Ráadásul a szóban forgó nyelvek nem rokonai egymásnak és kölcsönösen nem is érthetőek, a legtöbbször pedig csak egyiket beszélték jól.

Az Erdély-medencében gyakoriak voltak ugyan a felekezeti-nyelvi egyes lakosságú falvak (különösen szász–román viszonylatban), de az egyes csoportok lakóhelye rendszerint ezekben is elkülönült egymástól. Románok és latin rítusú vagy protestáns keresztények csak elvétve házasodtak össze, amint ezt a

¹⁴ *Ovidiu Bîrlea: Istoria folclorică românești. București 1974. 95–100., 148–149., 198–200. és 235–236.*

¹⁵ *Balogh Balázs – Fülemile Ágnes: Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól. Bp. 2004. 17.*

¹⁶ *Macarie Drăgoi: Ortodoxia și greco-catolici în Transilvania (1867–1916). Convergențe și divergențe. Cluj-Napoca 2011.*

Szatmár, Szilágy, Bihar és Arad vármegyéből fennmaradt anyakönyvek összehasonlítása nyilvánvalóvá tette.¹⁷ Erdélyben 1864 és 1910 között a szászoknak csak 0,8%-a kötött házasságot román vallású társsal.¹⁸

Az etnicitás elengedhetetlen feltétele a közös eredetben való hit.¹⁹ Ez a Max Weber-i definíció a kategóriát megnyitja egyrészt az olyan rendi kategóriák előtt, mint a nemesség, másrészt az adott településre való eltérő időpontban történt beköltözés emléke mint határképző elem előtt. A nemesi jogállás – az egykori magyarországi vagy erdélyi natio Hungaricához tartozás – fokozhatta az egymás mellett élő magyarok és románok közötti távolságot,²⁰ és románok között is etnikai határokat húzott.²¹ A csoportként ugyanazon helyre más-más időben történt betelepülés egyrészt lakóhelyi szegregációban tárgyiasulhatott, másrészt intézményesült emlékezete fönnttarthatta a csoportok közti kulturális különbséget. Ez ott válik igazán megragadhatóvá, ahol azonos vallású és hasonló nyelvjárási népességen belül teremtett különbségeket. Román viszonylatban jó példa a 17. század végén vagy a 18. század elején Olténiából a Bánátba költözött bufánok (másképp țáranok) és a korábban ott élő ortodox román népesség leszármazottai, az úgynevezett frățuț-ok közötti határ. A két etnikai csoport lehetőleg külön települt és nem házasodott össze, az egyetlen vegyes lakosságú faluban pedig külön temetkeztek.²²

A nemzeti mező erre az „etnikai infrastruktúrára” épült rá. A nemzeti propaganda saját céljaira felhasználta az etnikai sztereotípiákat és a közvetlen (*face-to-face*) közösség érzelmi kohézióját. A szándékolt nemzetet szinechdochikusán a helyi közösség helyébe emelte, ugyanakkor a belső etnikai és helyi törésvonalakat

¹⁷ *Mircea Brie*: Căsătorii în nord-vestul Transilvaniei (a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX). Condiționări exterioare și strategii maritale. Oradea 2009; *Gheorghe Șiștean*: Etnie, confesiune și căsătorie în nord-vestul Transilvaniei. Zalău 2002.; Căsătorii mixte în Transilvania. Secolul al XIX-lea și începutul secolului XX. Coord. Corneliu Pădurean – Ioan Bolovan. Arad 2005.; *Kovácsy Sándor*: Erdély népesedési viszonyai. Az újabb időkben, különösen pedig 1864-ben. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 6. (1869) 286.; A Magyar Korona országainak 1900., 1901. és 1902. évi népmozgalma. (Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam 7.) Bp. 1905. 56–57.

¹⁸ *Rosemarie Hochstrasser*: Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867–1992. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Hermannstadt und Brenndorf. Hermannstadt 2002. 25.

¹⁹ *Max Weber*: Grundriss der Sozialökonomik I–III. Tübingen 1922. III. 219.

²⁰ *Vetési László*: Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág. Sorskérdések a nyelvhatáron. Kolozsvár 2001. 190.

²¹ *Claude Karnoouh*: Inventarea poporului-națiune. Cronici din România și Europa Orientală 1973–2007. Cluj-Napoca 2011.; *Gail Kligman*: The Wedding of the Dead. Ritual, Politics, and Political Culture in Transylvania. Berkeley, CA 1988. 32–34.; *Ion Conea*: Nemeși și rumâni în Clopotiva. In: Clopotiva. Un sat din Hațeg I–II. Coord. Ion Conea. București 1940. II. 527.; *Réthy Lajos*: A magyar nemzetiség Hunyadmegyében. Vasárnapi Ujság 20. (1873) 586.

²² *Mihai Găspăruș*: Date monografice referitoare la comuna Bocea-Montană. Caransebeș é. n. 19.; *Virgil Birou*: Oameni și locuri din Căraș. Timișoara 1982. 160.; *Gheorghe Jianu*: Potpourri. Oravița 1901. 69.

elhomályosítani próbálva olyan léptékű magyarázatokat és célokat fogalmazott meg, amilyenekhez a parasztok addig világi dolgokban nem szoktak hozzá. A parasztok örökölt vonatkozási keretei ugyanis közvetlen és nem elképzelt közösségekre vonatkoztak. A társadalmi közelség és a bizalom térbeli koncentrikus körökben csökkent, de a legtágabb kör (a *țară*-ként vagy *vidic*-ként emlegetett kistáj) sem ölelt föl egynapi járóföldnél nagyobb földrajzi teret. Bárki, aki ezen kívülről érkezett, potenciálisan veszélyes idegennek számított.²³

A vázolt értelmezési modell összhangban áll a nacionalizmus kutatás leginkább Anthony D. Smith nevével fémjelzett etnoszimbolista iskolájának nézeteivel, amennyiben némely etnikai határ nemzeti törésvonalak alapjának tekinthető. A nemzeti szimbólumok kérdésében azonban eltérnek az etnoszimbolista megközelítéstől. A román nacionalisták által kulcsfontosságúnak tartott szimbólumok és mítoszok ugyanis, elsősorban a latinitás és a római eredet képzetköre, nem etnikai hagyományokra épül, és így befogadásukat sem segíthette ismertségük. Épp a nemzeti tartalmak előzmény nélkülsége teszi lehetővé, hogy a latinus nevek példáján terjedésüket nyomon kövessék. A parasztok a nemzetesítő elitektől vették át őket. A folyamat összefonódott az írni-olvasni tudás elterjedésével és egy új, birtokos paraszti öntudat kifejlődésével.²⁴

A Határörvidéken, mintegy kísérleti terepen, már a Habsburg felvilágosult abszolutizmus nekilátott a nemzeti hagyományok népszerűsítésének, amikor a római virtus felidézésével próbált büszke katonákat faragni a frissen militarizált falvak férfilakosságából.²⁵ A dualizmus évtizedeiben a románok társadalmi kommunikációja nagyrészt az etnikus egyházak körül kialakult intézményi hálóban folyt. A nemzeti értelmezési kereteket, szimbólumokat és jelentéseket így nemcsak az 1890-es évektől megjelenő olcsó néplapok közvetítették, de a szószéken, az iskolában és a román egyesületek ünnepségein elhangzottak is. Az írni-olvasni tudás hatalmas területi egyenlőtlenségekkel tört előre: míg 1910-ben a Szeben vármegyei román lakosság 51%-át, Bihar vármegyében csak 16%-ukat írták össze írni-olvasni tudóként. De az újságokat és más kiadványokat a parasztok rendszerint föl is olvasták egymásnak, így az üzenet az írástudatlanokat is közvetlenül elérhette. Egy román emlékiró úgy fogalmazott, hogy politikai érlelődése

²³ *Barbu Ștefănescu*: Sociabilitatea rurală, violență și ritual. Cartea în practicile oblativ de răscumpărare a păcii comunitare, Transilvania, sec. XVII–XIX. Oradea 2004. 139–140.; *Paul H. Stahl*: Triburi și sate din sud-estul Europei. Structuri sociale, structuri magice și religioase. București 2000. 153–157.

²⁴ *John-Paul Himka*: Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Houndsmill, Basingstoke 1988. 143–217.

²⁵ *Doru Radosav*: Arătarea Împăratului. Intrările imperiale în Transilvania și Banat (sec. XVII–XIX). Discurs și reprezentare. Cluj-Napoca 2002. 134–136.; *Irina Marin*: The Formation and Allegiance of the Romanian Military Elite Originating from the Banat Military Border. Doktori (PhD) értekezés. University College London. 2009. 168–175. (<https://bit.ly/3cetyFk>, letöltés 2021. márc. 11.)

ötévesen, a századfordulón kezdődött, amikor nagyapjának fölolvasta a *Tribuna Poporului* és a *Gazeta Transilvaniei* című lapok cikkeit.²⁶

Az üzenet egyes elemeivel való találkozás nem jelentett egyúttal teljes értékű befogadást, még kevésbé állandó elköteleződést. A nemzetiesedés kontextusai többnyire valamilyen konfliktus körül forogtak, és bizonyára hatékonyabbak voltak azok a helyzetek, amelyekben cselekvőként maga a parasztság is részt vett. Ilyen lehetett az anyagi és szimbolikus javakért zajló versengés külső csoportokkal, a korteskedés és választási harc (bár Erdélyben a román nemzetiségiek 1903-ig bojkottálták a választásokat) és az 1848–1849-es helyi események nemzeti keretben való elbeszélése.

Az egykori jobbágyközösségek birtokos paraszti öntudatának fejlődésére jellemző, hogy az amatőr szavalók kedvenc repertoárdarabjává George Coșbuc *Földet adj!* (*Noi vrem pământ*, szó szerint ‘Földet akarunk’) című verse vált, amelyben a refrénként ismételt cím saját vágyaiknak adott kifejezést.²⁷ A földéhséghez kapcsolódik két további, a nemzeti mezőben is értelmezhető konfliktus: egyrészt a parasztok és a földesurak között az erdő- és legelőhasználatért zajló úrbéri perek, amelyek szinte mindenütt napirenden voltak és az 1860-as évek végéig csak töredékük zárult le,²⁸ másrészt a tagosítás és arányosítás körüli, vegyes lakosságú településeken könnyen etnicizálódó küzdelmek.²⁹ És még egy határképző konfliktus: a Bánát többnyelvű települése in az ortodox parókiáknak az 1860-as években kezdődő kettéválasztása románok és szerbek között gyakran évtizedes pereskedéssel járt az egyházi vagyon megszerzéséért, és korábban nem érzékelhető határokat húzott a keleti rítusú közösségeken belül.³⁰

Călin Goina a román nemzetté alakulást állami projektként értelmező esszéjében azzal a csavarral vezeti vissza állami tevékenységre a Kárpátok karéjában élő románok nemzetiesedését, hogy a román nemzeti mozgalom erejét a magyar állami nacionalizmusra adott reakcióként magyarázza.³¹ Bár pont az elitet illetően

²⁶ *Coriolan Băran*: Reprivere asupra vieții. Memorii. Arad 2009. 44.

²⁷ *Lizica Mihuț*: Transilvania și teatrul arădean până la Marea Unire. București 2005.

²⁸ *Iosif Kovács*: Desființarea relațiilor feudale în Transilvania. Cluj 1973.101–151. A szempont alkalmazására *Himka, J.-P.*: Galician Villagers i. m. 36–56.

²⁹ *Kovács, I.*: Desființarea i. m. 116–118.; *Savu Popa*: Ocna Sibiului. Un popas pe drumul sării. Cronică istorică. Sibiu 2008. 203.; Gottlieb Brandsch lelkész Gedenkbuchja. In: *Stefan Weingärtner*: Heimbuch Sächsisch-Eibesdorf. Kaufering 1998. 149.

³⁰ *Annetie Schenk – Ingeborg Weber-Kellermann*: Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats. Marburg 1973. 32–33.; *Lucian Mic*: Relațiile Bisericii Ortodoxe Române cu Biserica Ortodoxă Sărbă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cluj-Napoca–Caransebeș 2013.; *Tiberiu Mărgineanțu*: Triumful românilor ortodoci din comunele Berecuța și Mănăstire. Acte și documente privitoare la despărțirea Românilor de către Sârbi, din aceste comune. Caransebeș 1937.

³¹ *Călin Goina*: How the state shaped the nation. An essay on the making of the Romanian nation. Regio 5. (2005) 166–167.

korántsem ilyen egyértelmű a helyzet, a nemzeti üzenet terjedése a tömegek között sokat köszönhetett a magyar állam szerveivel és a megyei közigazgatással való mindennapos konfliktusoknak. A parasztek persze nyelvi különbség nélkül egyaránt a pokolba kívánták az államot az adóival, szabályozásaival, monopóliumaival, a sorozással és a tisztviselők korrupciójával együtt. A nem magyarokat azonban ezen felül a nyelvi szakadék teremtette hátrányokkal és a további visszaélés lehetőségével még az államnyelv terjeszkedése is sújtotta a hivatali életben, csakúgy mint a magyarosító intézkedések palástjában jelentkező szimbolikus erőszak.³² Különös módon az analfabetizmus némi védelmet nyújtott ezek ellen, mivel az analfabéta nem feltétlenül szembesült a román írni-olvasni tudás csökkenő hasznával vagy azzal, hogy milyen néven hivatkozik rá az állam, valamint nem várta el, hogy megértse a hivatalos levelek tartalmát.

A többség nyilván nem egy csapásra kezdett el nemzeti módon viselkedni és gondolkodni, hanem lépésenként (vagy inkább ugrásonként), helyi konfliktusokra reagálva sajátította el a nemzeti kategóriákat, hiedelmeket, képzeletvilágot és érvelési sémákat.³³ Sokaknak először mások tulajdonítottak nacionalista indítékokat, aminek aztán viselniük kellett a következményeit. Amint még szó lesz róla, a parasztek nacionalizmusa nem egyszerűen az elitek nacionalizmusának a klónja volt, hanem a saját céljaikra válogattak az utóbbi elemei közül és rendezték át azokat. Ráadásul az elitek nacionalizmusa maga is nemzedékről nemzedékre megújult. Ezért a nemzetiesedést egy soha véget nem érő folyamatként kell felfognunk, Edin Hajdarpasić hasonlatával élve: nem kirakós játékként, hanem Tetriszként.³⁴ Átfogó, alulról szerveződő politikai mozgalom hiányában a parasztek csak korlátozottan tudtak új elemeket, új szimbólumokat hozzáadni a nacionalizmus tárházához.

A nevek szempontjából az válik a nemzeti lét mérföldkövévé, amikor a parasztek a nemzeti történelem mítoszait felhasználják saját valóságuk átformálására. Ez előfeltételezi a szekuláris időszemlélet magukévá tételét bizonyos fokig. A kartografikus térrel együtt a szekuláris idő a nemzeti képzelet koordináta-rendszerét alkotja, ami többé-kevésbé magával hozta a társadalmi és földrajzi válaszfalak feletti nemzeti szolidaritás kifejlődését. Az itt vallatóra fogott források nem

³² *Rutkowski, E. R.*: Österreich-Ungarn i. m. 274.; *Nagysolyosi Szabó Ferenc*: Erdély és a román kérdés. Marosvásárhely 1910.

³³ Hirtelen megvilágosodásként emlékszik azonban vissza a román nacionalizmus iránti elköteleződésére kiadatlan emlékirataiban Dumitru Iclánzan, későbbi kisiklandi községi bíró. Emlékei szerint a századfordulón, a marosvásárhelyi ferences gimnázium diákjaként nagygazda sógora, aki korábban a Memorandum követségével Bécsben is járt, döbentette rá „az idegen uralom alatt élő románok szenvedéseire”. A hallottak a jelek szerint új értelmezési keretbe foglalták saját tapasztalatait. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Colecția de manuscrise, 253.

³⁴ *Hajdarpasić, E.*: Whose Bosnia? i. m. 206.

árulkodnak ugyan róla, de a nemzeti tudathoz hozzátartozott az anyanyelv kultusza is (amely nemcsak fokozatában különbözött az alapvető nyelvi lojalitástól, de absztrakt nyelvi tekintélyek elfogadásával is járt), illetve nem-domináns helyzetben az anyaország civilizációs eredményei és háborús győzelmei felett érzett büszkeség. Mindezekon túl pedig természetesen hozzátartozott a magától értetődőként elképzelt cél, hogy a közösség a „sajátjai” vezetése alatt, valamilyen autonóm politikai keretben éljen. Ez nem feltétlenül jelentett független nemzetállamiságot, mint ahogy az iránta való vágyódás sem vont feltétlenül magával lázas politikai tevékenységet.

A hívek túlnyomó egynyelvűsége a felekezeti alapú intézményrendszert lát-szólag az államnacionalizmuséhoz hasonló ideológiai uralommal ruházta föl. A nemzetesítő erőknél a falvakban mégis meg kellett küzdeniük a helyi közösség szoros összetartó erejével, amely az élet valamennyi aspektusát ellenőrizve védőburkot font tagjai köré. A nacionalizmus a közvetlen közösségek virtuális pótlékeként vált a század uralkodó eszméjévé, márpedig ez a szerep kevésbé volt jelentős ott, ahol az ilyen közösségek még éltek és virultak. A paraszti nacionalizmus ebben az értelemben paradoxon. A tagjai fölött örökös közösség a románoknál még ott sem mutatta a fölbomlás jeleit, ahol az írni-olvasni tudás rohamos tempóban terjedt és a pénzgazdaság új típusú versengést szült az immár birtokos parasztok között. A falvakban a nemzeti mítoszoknak, gondolatoknak, értékeknek és normáknak talán nem is annyira az egyes egyéneket kellett meghódítaniuk és átformálniuk, hanem sokkal inkább a helyi kultúra egészét.

A helynévi emlékezet

Pesty Frigyes 1864-es helynévgyűjteménye, amelynek nagy része máig kiadatlan, az etimológiai spekulációkon keresztül bepillantást enged a prenacionális, helyi szintű kulturális emlékezet világába.³⁵ A paraszti perspektívát kontrasztként a kortárs román nacionalista értelmiség helyneveknek szentelt figyelme teszi érdekessé, különösen pedig kitartó nyomozásuk a római kor emlékei után a román folklórban. A korai román nacionalisták az erdélyi humanizmus latin etimológiáit hasznosítva és melléjük számtalan újat alkotva próbálták bebizonyítani a modern román helynevek ókori eredetét. A helynevek szimbolikus birtoklása ebben az

³⁵ Pesty célja a korabeli Magyarország és Erdély teljes mikrotoponimiájának és a helynevekhez fűződő hagyományoknak az összegyűjtése volt, amivel gazdag forrást remélt föltárni a múlt századok tanulmányozásához. A helytartótanács és az erdélyi főkormányzók támogatásával elérte, hogy a legtöbb község kitöltse a kérdőívét, igen eltérő részletességű helynévanyag kíséretében. A hatalmas kézirat tömeg egyes keleti megyéket és vidékeket illető részei magyar és román kiadásban láttak napvilágot, a teljes anyag pedig mikrofilmen tanulmányozható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattáiban.

érvrendszerben a helyek fölötti képletes tulajdonjogot is jelentett, és ezáltal ütőkártyát a nemzeti-politikai küzdelmekben. Mivel a névfejtés formai önkényét még nem zárták kalodába az összehasonlító nyelvtörténet eredményei, az amatőr filológusok széles köre vehetett részt az etimologizálásban. A fölkészültebbek a *Tabula Peutingerianán* és más forrásokban – Petar Katančić epigráfiai gyűjteményében vagy az Erdélyben talált viasztáblácskákon – szereplő daciai helyeket próbálták meg újkoriakkal azonosítani, például *Ad Mediát Mehadiával* vagy *Petrist Petrişsel*.³⁶ Mások a Római Birodalom egyéb provinciáinak és az újlatin nyelvterületnek a helynévkincsében kerestek párhuzamokat. A legigénytelenebb, de annál gyakoribb módszert az jelentette, amikor a latin szótárat a megfelelő helyen fölcsapva próbálták elfogadhatónak tűnő etimont találni: a népnyelvi *Logoj* (magyarul Lugos) számára például a *locus* köznevet.³⁷ Az így felállított etimológiákat aztán igyekeztek a nyelvhasználatban is érvényesíteni. *Sibiu* (Nagyszeben román neve) helyett például az 1850–1870-es évek román kiadványai *Sabiuit* írtak, mert a szabinokat látták bele a névbe.

Más képet tárnak a szemünk elé a Pesty kérdőívére érkezett válaszok. Pestyt elsősorban a mikrotoponímia érdekelte, de rákérdezett a helységnév eredetére és a település régibb múltjára vonatkozó hagyományokra is.³⁸ Az értelmezést főként az nehezíti, hogy az írástudatlan adatközlők tudását a községi jegyzők szűrője közvetítette. Bár a vármegyékhez eljuttatott utasítások előírták, hogy a nép (elsősorban az idősek és az előljárók) által elmondottakat kell fölvenni, korántsem nyilvánvaló, hogy a jegyzők ehhez valóban tartották magukat. Egyrészt azért, mert nem értették pontosan Pesty indítékait és úgy gondolhatták, hogy a saját vélemeikkel nagyobb hasznára lehetnek (de legalábbis komolyabb benyomást kelthetnek) a parasztok által előadott, gyakran több mint kétes mendemondáknál. Másrészt, általában több, néha tucatnyi falu ügyeit intézték, így kézenfekvő, hogy nem mindegyikük szállt ki minden egyes faluba helyneveket gyűjteni.

Mielőtt azonban azt feltételeznénk, hogy a községi jegyzők rendszerint a saját kútfejükre támaszkodtak, érdemes figyelembe venni azt is, hogy többségük számára még a román parasztok római eredete és folyamatos daciai jelenléte jelentette a mérvadó tudást. Egyrészt a románok által lakott falvak nagyjából felét 1864-ben román jegyzők irányították, akik közül sokan románul válaszoltak Pesty kérdőívére. De a kor nem román elitje sem vonta kétségbe a román parasztok római eredetét. Mi több, azon jegyzők között, akik – nem a köznépre,

³⁶ *Gavrilu Popu*: „Inceputulu principatului romanescu” de Dr. Robert Roesler. Familia 5. (1869) 291.

³⁷ *Dimitrie Teodori*: Logojul, altcum Lugos și Lugas, își trage numele său dela latinul Locus (locul). Timișoara 1859.

³⁸ *Csáki Árpád*: Előszó. In: Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld I–IV. Bp.–Sepsiszentgyörgy 2012. I. 12–14.

hanem saját véleményükre hagyatkozva – Traianus veteránjaiig vezették vissza a helyeket, a románok csak a kisebbséget alkották. Ezek a közlések kurták és sablonosak voltak, kivéve talán azt a német családnevű körjegyzőt, aki a császár nevéhez való távoli hasonlóságból arra következtetett, hogy Trojásnak, amely egész Arad vármegye legfiatalabb falvai közé tartozott, a legősibbnek kell lennie.³⁹ Így, ha a felmérés során vissza is tartottak a jegyzők helyi hagyományokat, aligha olyanokat, amelyek megfeleltek a kanonikus történeti tudásnak.

A legtöbb válasz egyáltalán nem szolgált etimológiával a település nevére. Nem tudni, ez mikor tulajdonítható a jegyzők cenzúrájának és mikor annak, hogy nem találtak vonatkozó hagyományt. De a kérdőíven más kérdéseket is gyakran átugrottak vagy semmitmondó választ adtak rájuk, körültekintésből, értetlenségből, lustaságból vagy az adatok hiánya miatt. Azt a kérdést például, hogy honnan települt a falu, a legtöbben olyasmivel intézték el, mint „saját magából” vagy „a környező falvakból”.

A megadott etimológiák viszont sokkal jobban hasonlítanak azokhoz a vernakuláris helynév-etimológiákhoz, amelyeket a korai néprajzi és helyrajzi munkák idéznek, mint a helynévfejtés romantikus paradigmájához. A bennük megjelenő tér a falu határára vagy legföljebb a szomszédos falvakkal való konfliktusokra korlátozódik, ellentétben a névfejtő írástudók szélesebb vízióival. Úgy tűnik, a neveket legfeljebb a faluközösség emlékezeti helyeiként használták. Latin etimológiákat a válaszok nem idéznek a néptől, és hét kivétellel a jegyzők alkotásainak tűnő névfejtések is valamely élő nyelv alapján kínálnak magyarázatot. A népek tulajdonított etimológiák néha fiktív párbeszédbe helyezett toldalékolt szóalakon alapulnak, mint a *Solduba* (magyarul Szoldobágy) helynevet magyarázó *s-aude doba* ‘hallatszik a dob’, amelyet a kuruc korba vetítettek vissza.⁴⁰ Ez a helynév-magyarázati stratégia a humanista hagyományban is fontos szerepet játszott.

Pesty adatközlői gyakran vezették vissza helyneveiket egy a faluban nem beszélt nyelvre. Magyar jegyzőkön, szolgabírókon és birtokosokon kívül több román válaszadó is magyar etimológiát adott meg. Ezekre nézve különösen kérdéses, vajon származhattak-e az információk a lakosoktól. A dobollói (románul *Dobârlău*) ortodox pap a falu magyar nevét a patakja hangjából vezette le, míg Csucsáról a faluközösség nevében aláírt ív érkezett, amely a nevet a magyar

³⁹ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár (a továbbiakban: Kt), FM1 3814/A, 2. tekercs.

⁴⁰ Costa Andracu bíró. *Mizser Lajos*: Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi Helynévtárában. Nyíregyháza 2001. 97. Hasonló az az eredetmonda, amely a *Săcărâmb* névbe (magyarul Nagygág) a *să cărăm* ‘hordjuk!’ felszólítást látta bele. *Ernest Armeanca*: Săcărâmbul. Monografia parohiei române unite de acolo. Lugoj 1932. 10.

csucsak ‘csúcsok’ folyományaként értelmezte.⁴¹ Szláv etimont ritkán adtak meg, de többször utaltak távoli nyelvekre, amelyeken a település neve állítólag jelent valamit. Meg kell azonban jegyezni, hogy Pesty maga is bátorította a más nyelvekből történő származtatást azzal, hogy a helységnév egyes nyelvi változatainak eredetéről külön-külön érdeklődött a kérdőíven.

A falu határának őstörténetét a parasztok néha óriásokkal és zsidókkal népesítették be, a Teremtés Könyve nyomán.⁴² A falut alapító családokról szóló, nemzedékről nemzedékre szálló eredetmondák szerepet játszottak a rokonsági hálózatok strukturálásában és a családok közti presztízskülönbségek érvényesítésében. Az alapító atyákat a kelet-magyarországi falvak kollektív tudása gyakran Erdélyből, a Bánátban pedig Havasalföldről származtatta, ezzel a körülménnyel azonban még nem helyezték bele történetüket a történeti időbe. Az alapítók pásztorokként, menekültekként vagy betyárokként jelentek meg. Az élő (kommunikatív) emlékezet által átfogott három nemzedéket megelőző idők elbeszélését a falu új helyre költözése, az utolsó tatárjárás, a Határőrvidék fölállítása, a környező falvakkal való torzalkodások és a ködbe vesző török idők szervezték.

Az anyag tanúsága szerint a román parasztokat az 1860-as években nem különösebben izgatta helységneveik nyelvi eredete. A latin etimológiák láthatóan még az írástudó világiak között sem váltak közkinccsé, és Traianus legionáriusait a jegyzők inkább műveltségi elemként emlegették, mint a helyi folklór részeként. Az írástudatlan közösség kulturális emlékezete, a régmúltról való tudás, amelyet az állandó ismétlés a tagok számára azonnal előhívhatóvá tett, a magas kultúra egyes elemeit képes volt integrálni, de egészében túl nehézkes volt ahhoz, hogy a romantikus nacionalizmus történeti képzeletvilágát magához hasonlítsa. A helyi eredetmondákat csak később és lassanként kezdték áthatni és átformálni a nemzeti mesternarratívák. Előbb-utóbb, sejtetően már inkább a 20. században, a helyi köztudat végül a latinos helységnév-eredeztetéseket is befogadta. Ezek ma már – a helyi monográfiák tanúsága szerint – gyakran „hagyományos tudásként” állnak ellen a tudományosan érvényesebb magyarázatoknak.

A naszódi vagonközösség jogtanácsosa – bár buzgó román nacionalista volt – még 1895-ben is azt tanácsolta a parasztok „őstörténeti hagyományairól” kérdőíven érdeklődő Nicolae Densușianunak, hogy ne higgyen el semmit, amit más válaszdók a nép ajkán Traianusról és a rómaiakról keringő történetekről állítanak.⁴³

⁴¹ Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. i. m. I. 43. Ilyen válasz érkezett még Kaporról Iacob Silviutól, Királyhalmáról Georgiu Pop Gridanultól és Longodárról Ioan Bokutiától; OSZK Kt FM1 3814/A, 18. és 20. tekercs.

⁴² Habitatul. Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român I–V. Coord. Ion Ghinoiu. București 2010. II. 87–88. és III. 2011. 109–110.

⁴³ *Nestor Șimon*: Dicționar toponimic. Cluj-Napoca 2007. 185–186., 235.

Más források ezzel szemben arra utalnak, hogy a Traianus-hagyomány már korábban folklorizálódott ott, ahol a nép római vagy középkori romokhoz kapcsolhatta. Egy ilyen vidéken, az Ompoly völgyében Pesty gyűjtésével gyakorlatilag egy időben jegyezte föl Lukács Béla, hogy a helyiek egy út fölét magasodó mészkősziklát Traján koporsója néven emlegetnek, és „a nép csalhatatlanul hiszi, hogy e sziklatömeg alatt nyugszik a világhódító Traján”.⁴⁴ Talán mivel tudták, hogy a valódi Traianus Kilikiában halt meg, a román nemzetébredők nem törődtek Traján koporsójával, holott a Traianust idéző helynevek egyébként központi jelentőségű kérdéshez kapcsolódtak számukra – a korai román nacionalizmus valószínű Szent Gráljához. A román folkloristák ugyanis azt igyekeztek bizonyítani, hogy a román köznép bár öntudatlan, mégis beazonosítható emlékeket őriz a római korból. Ilyenek után kutattak a népi helynevek között, és különösen gyakran hivatkoztak „Traianus útjainak” és „sáncainak” humanista említéseire. A kor művelt rétege nemzeti hovatarozástól függetlenül magától értetődőnek vette, hogy a parasztság képzeletét foglalkoztatja a nemzeti történelem, környezetének helyeihez történelmi hősokról költött mondákat kapcsol és azok után nevezi el őket. Míg azonban a Tordai-hasadék magyar mondájának senki nem vonta kétségbe sem népi eredetét, sem meseszerű voltát, a Traianus-folklórt a román értelmiség a latin eredetet bizonyító erővel ruházta föl, ami annál fontosabbá vált számára, minél vehemensebben vitatták mások, hogy lehetséges az ókorra visszanyúló élő hagyomány. Később Xenopol, bár a tudákos latinus ballaszt zömétől megszabadult, még mindig a daciai újlatin folyamatosság egyik bizonyítékaként hivatkozott Traianus állítólagos helynévi emlékezetére.⁴⁵

A 17. századtól a 19. századig az utazókat jelentős részben az antik hagyományok vonzották az egykori Daciába. Egymással versengve traktálták olvasóikat a rómaiakhoz kötődő népi hagyományokkal, amelyek értékét csak fokozta, ha a római legionáriusok leszármazottainak tulajdonították őket. A legkönnyebben egy német utazó följegyzése magyarázható 1840-ből, akinek evezősei a Vaskapu-szorosban állítása szerint úgy mutatták be a parti útba vágott utat – amely valóban a rómaiak építő tudományának mestermunkája volt –, mint az „Imperator Romanescu” Traianus művét.⁴⁶ Először is, könnyen megközelíthető helyen emléktábla örökítette meg az építést elrendelő Traianus nevét, azonkívül pedig térképek és kézikönyvek hosszú sora hivatkozott Traianus hídjának

⁴⁴ Lukács Béla: Az Ompoly völgye. Erdélyben. Vasárnapi Újság 13. (1866) 608. Lásd még a csákyai ortodox tanító válaszait Nicolae Densusianu kérdőívére. Román Akadémia Könyvtára, Manuscrise Românești, 4554, 87f-92v.

⁴⁵ A[lexandru] D[imitrie] Xenopol: Une Enigme historique. Les Roumains au Moyen-Age. Paris 1885. 143.

⁴⁶ Johann Georg Kohl: Reise in Ungarn I–II. Dresden 1842. I/1. 560.

maradványaiként a közeli pillérekre.⁴⁷ Egy másik, Habsburg mérnökök által tervezett utat Franz Joseph Sulzer 1781-es információi szerint a környék lakói csakhamar *Kalea Trajanului*-nak (Traianus útja) nevezték el, miután az építők egy korábbi, talán római út nyomaira bukkantak.⁴⁸

Amikor az említéseket hiteles forrásokkal is össze lehet vetni, sorra kiderül róluk, hogy a népi alak valójában *Troian* vagy *Calea troianului* lehetett.⁴⁹ *Troian* az egész Balkán-félszigeten előforduló földrajzi köznévi, ami a régi románban tágas mezőt, ezenkívül, más forrás szerint ódon töltést jelentett.⁵⁰ Amikor a 17. századi krónikás az ezen a néven ismert, egymáshoz csatlakozó moldvai árkokat Traianus erődítéseinek maradványaként írta le, már több tekintély egybehangzó véleményére hivatkozhatott.⁵¹ A tudós fejedelem, Dimitrie Cantemir a moldvai és havasalföldi sáncokat később egyazon, összefüggő rendszernek vélte a Magyar Alföldön végighúzó, magyarul Csörsz árka néven ismert egykori védművel, és kimondta róluk a verdiktet, hogy „fossa Trajani imperatoris”.⁵² Mivel azonban a Prut és a Duna közti maradványok nem vetettek felszínre római leleteket, ráadásul szlávul ugyanígy nevezték a hasonló sáncokat ott is, ahová Traianus sohasem tette a lábát, Nicolae Iorga már kétségbe vonta, hogy ezek a *troianok* valóban a nagy császár emlékezetét éltették volna.⁵³ Önmagában a *Troian* név elterjedtsége is kérdéses. Az aliosí románok, akik a pannóniai árokrendszer bánáti szakasza mellett éltek, a

⁴⁷ *Zombory Gusztáv*: Traján táblája. Az aldunai szoroson Ogredina mellett. Vasárnapi Újság 6. (1859) 616.; *Zsámbock János*: Ungariae loca praecipua recens emendata, atque edita. H. n. [Bécs] 1579.; *Abraham Ortelius*: Theatre, oft Toonneel des aerdt-bodems. H. é. n. [Antwerpen 1571–1584.]. Fol. 42. Koninklijke Bibliotheek, Nationale Bibliotheek van Nederland, Térképgyűjtemény, KW 1046 B 17; *Luigi Ferdinando Marsigli*: Danubius Pannonico-Mysicus. Observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus I–VI. Hagæ–Amstelodami 1726. II. 17–22., 25–34.; *Franciscus Griselini*: Tabula Bannatus Temesiensis. Vindobonæ 1776.; *Joannes de Lipszky*: Mappa generalis regni Hungariae... Pesthini 1806. In: *Plihál Katalin*: Magyarország legszebb térképei 1528–1895. Bp. 2009. CD-ROM.

⁴⁸ *Franz Joseph Sulzer*: Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist der Walachen Moldau und Bessarabiens, in zusammenhange mit der Geschichte des übringen Daciens als ein Versuch einer allgemeinen Dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen I–III. Wien 1781. I. 215.; *J. F. Neugebauer*: Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Kronstadt 1851. 119.; *Constantin Josef Jireček*: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Prag 1877. 159.

⁴⁹ „*Calea traianului* tudatos ferdítés *Calea troianului* helyett”, vélekedett *Alexandru Philippide*: Originea romînilor I–II. Iași 1925. I. 726.

⁵⁰ Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est. Buda 1825. 724.; *Philippide, A.*: Originea i. m. I. 725–726. A szó ma ‘hó bucká’-t jelent.

⁵¹ *Miron Costin*: Letopîșeștele Țării Moldovii. Iași 1852. I. 22.

⁵² *N. Ploșor*: Troianul. Arhivele Olteniei 6. (1927) 71.

⁵³ *Nicolae Iorga*: Istoria Românilor I–X. București 1988. I/2. 130–131.

20. század első felében szerb jövevényszóval *iarc*nak hívták, eredetét pedig a törököknek tulajdonították.⁵⁴

A német barokk nagy költőjét, Martin Opitzot hasonlóképp egy *Troian* ihlette meg, amikor elmékedése idilli helyszínére Zalatna fölött „Traianus rét-jé”-ként (koholt románsággal *Prat de Trajan*ként) hivatkozott.⁵⁵ A hely beazonosítható Erdély első katonai fölmérésén, és még a 20. században is ismert volt.⁵⁶ A szász Johannes Tröster aztán Opitz *Prat de Trajan*ját önkényesen áthelyezte mintegy száz kilométerre északkeletre, az Aranyos és a Maros szögletében fekvő Keresztesmezőre, amely ráadásul főként magyar lakosságú.⁵⁷ Benkő József, aki *Transilvania specialis*ában maga is jónéhány latin helynév-etimológiát javasolt, egyedülként intette olvasóit, hogy a tudós közvéleményben gyökeret verő nevet a környékbeli románok nem ismerik.⁵⁸ Benkő munkája kéziratban maradt, az utókor pedig Opitz és Tröster fiktív adatát kegyesen hozzáigazította a valódi román nyelvhez.

Latinos névadás

A keresztnévadás a helyi közösségi emlékezetnél rugalmasabban és könnyebben mérhetően követte a nemzeti képzeletvilág beszűremlését. A román nacionalizmus terjedésének felbecsüléséhez egy sajátos keresztnévtípus, a latinos keresztnévek társadalmi dinamikája ad némi fogódzót.⁵⁹ Ezeket a latinizmus

⁵⁴ Ioan Dimitrie Suci: Comuna Alioş din punct de vedere istoric, biologic și cultural. București 1940. 11.

⁵⁵ Martin Opitz: Zlatna, oder Von Ruhe des Gemüthes. In: Opera Geist- und Weltlicher Gedichte. Nebst beygefügeten vielen andern Tractaten so wohl Deutsch als Lateinisch, Mit Fleiß zusammen gebracht, und von vielen Druckfehlern befreyet. Bresslau 1690. 128., 144. A *Prat de Trajan* nyugati újlatin mintára alkotott, fiktív birtokos szerkezet. A *prat* szó (< latin *pratum*) népnyelvi előfordulása önmagában is kétséges. A Budai Lexikon, a román nyelv első, 1825-ben megjelent nagyszótára, nem ismeri. Amennyire meg tudtam állapítani, az első lexikográfiai munka, amelyben megjelent, az George Bariț és Gavriil Munteanu normatív, latinista szellemű német–román szótára: Deutsch-romänisches Wörterbuch, bearbeitet und in dessen romänischen Theiles mit etlichen Tausend Wörtern bereichert I–II. Kronstadt 1853–1854.

⁵⁶ *Trojaner Wirtshaus*: Kriegs Chartre des Grosz Fürstenthum Siebenbürgen. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, B IX 715, 152. szelvény; *Traian Pârâncanu*: Toponimia comunelor Zlatna și Ciugud din Raionul Alba. Apulum 6. (1967) 689.; Repertoriul arheologic al județului Alba. Red. Vasile Moga – Horia Ciugudean. Alba Iulia 1995. 212.

⁵⁷ Johannes Tröster: Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen, Darinnen dessen Alter, und jetziger Einwohner, wahres Herkommen, Religion, Sprachen, Schrifften, Kleider, Gesetz und Sitten nach Historischer Wahrheit von zweytausend Jahren her erörtert. Die berühmteste Städt in Kupfer eigentlich abgebildet. Dabey viel Gothische und Römische Antiquitäten und Anmahnungen entdecket werden. Nürnberg 1666. 350.

⁵⁸ Benkő József: *Transilvania specialis* I–II. Bukarest 1999. I. 298.

⁵⁹ A témáról bővebben, a magyar és német nemzeti nevek vizsgálatával együtt lásd *Berecz, Á.*: Empty Signs i. m. 25–53.

hozta divatba, amely a román nacionalizmus korai, romantikus szakaszának meghatározó paradigmája volt. A latinizmus hívei telivér római leszármazottként tekintettek népükre, és az ősi dicsőséghez való visszatéréshez szélsőségesen purista nyelvi reformot tartottak szükségesnek, amely az újjörög katharévusza mintájára az írott és a beszélt nyelvet is a latinhoz próbálta közelíteni. Romániában a latinizmus már az 1870-es években csúfos vereséget szenvedett egy új, a népnyelvre építő ideológiától, a Kárpátok innenső oldalán azonban még sokáig folytatta ideológiai utóvédharcát, és bélyegét egészen az 1920-as évekig rányomta a regionális sztenderdre.

A latinista nyelvészmeny a keresztnévadásban is római forrásokhoz nyúlt, római nemzeti nevet (Claudiu, Liviu), praenomeneket (Caius, Marcus), elterjedt cognomeneket (Camil, Sabin), római császárok (Traian, Tiberiu), történelmi alakok (Brutus, Cezar), hősök (Romulus, Coriolan) és auctorok neveit (Ovidiu, Virgil) kanonizálva a nemzeti kultúra számára. Ezen nevek többsége egyébként a korabeli Itáliában is divatos volt. Az új nevekkal a szülők lehetőséget kaptak rá, hogy az új nemzedékben a nemzetet egy sajátjaként fölélesztett múlt révén mintegy visszatérítsék valós lényegéhez, a névadásban testet öltő és a védőszentek korábbi kultuszából kölcsönvett mágikus aktus segítségével. A latinos forma a név viselője, a közösség és a külső csoportok számára kézzelfoghatóvá tette a viselő „rómaiságát”, és a nemzetét is a nyugati közvélemény előtt.⁶⁰ Ezenkívül, mivel csak kevés latinos névnek volt népszerű – és a legtöbbjüknek nem is igazán létezett – magyar vagy német megfelelője, kitűnő alkalmat adtak arra is, hogy általuk a román elit kiemelje saját különbségét.

De lemérhetjük-e vajon a nemzeti keresztnévek terjedésén a nemzeti paradigma térhódítását? A nemzetiesedés számokban való megragadása általában véve félszeg ötletnek tűnik, hiszen nehéz olyan bináris változót elképzelni, amely teljes spektrumában képes lenne átfogni a folyamatot. Ráadásul nemcsak a nemzeti kultúra olvasztotta magába a népi kultúra egy részét és etnicizálta annak korábban nem etnikai jelölőként viselkedő elemeit, de még az egyébként pre-nacionális világképű parasztnak is felhasználtak a saját céljaikra egyes új nemzeti szimbólumokat (mint például a trikolórt). A nemzeti nevek azonban mind közül a legalkalmasabbak rá, hogy a nemzeti képzeletvilágot statisztikailag behelyettesítsük velük. Néhány név kivételével (Fabian, Felician, Silvestru) a latinos keresztnévek korábban ismeretlenek voltak és később sem illeszkedtek harmonikusan a meglévő névkészlethez. Jellemzően nacionalista forrásból táplálkoztak és kulturális utalásait csak a beavatottak értették. Mindez nyomatékosította

⁶⁰ George Bariț: Despre numele proprie, gentilitie, geografice, topografice, straine si romane. Transilvani'a 5. (1872) 4.

az elköteleződést és érzelmi befektetést, amellyel a nemzeti név adása a kezdeti időszakban járt.

A nemzeti névadás dinamikáját nyilván értelmetlen lenne nemzetek között összehasonlítani. Ugyan minden közép-kelet-európai nemzeti mozgalom feltálta a saját nemzeti neveit, ezek népszerűsége korántsem ért el hasonló mértéket. Sőt, a nemzeti aktivisták közül sem mindenki adott ilyen nevet a gyermekeinek, már csak azért sem, mert a nemzeti névdivattal párhuzamosan a hagyományos, liturgikus nevek alakját is kodifikálták és sajátosan nemzetiként értelmezték át. Ugyanazon nemzet bázisán belül azonban az egyes társadalmi rétegek és vidékek közötti fáziskülönbségek a nemzeti ideológia iránti eltérő fogékonyságra utalnak. Konkrétan, mivel a latinos nevek egyrészt – mint látni fogjuk – azonnali, elsőpró sikert arattak a román értelmiség körében, másrészt az egész területen egységes történeti narratívát közvetítettek, a terjedésük területi egyenlőtlenségei megfelleltethetők a nemzeti üzenet változó ritmusú beépülésének. Ugyanezen előfeltevéseken nyugszik az egyetlen hasonló, általam ismert elemzés, Jaroszlav Hricak próbálkozása a ruszin (ukrán) történelmi-nemzeti nevek térhódításának nyomon követésére a dualizmus kori Galíciában.⁶¹

Némileg sajátos módon nemcsak az ASTRA nacionalista tömegszervezet előadói és brosúrái fejtettek ki propagandát a latinos nevek érdekében, de papok is köröztettek tulajdonképpen pogány neveket népszerűsítő listákat.⁶² A parasztok azonban számos okból vonakodtak e nevektől. Önmagában súlyos érv volt velük szemben, hogy az élő hagyomány nem hallott róluk, az öregek nem emlékeztek senkire, akit így hívtak volna. A kezdeti időszakban legfeljebb azon fiúk számára járhattak némi szimbolikus tőkével, akiket szüleik magasabb iskolákba szántak – minden egyéb helyzetben inkább attól kellett tartani, hogy viselőik számára hátrányt, sőt közösségi stigmát jelentenek majd. Ha egy házaspár valamiért ritka nevet akart adni gyermekének, akkor is számtalan „tisztességes”, keresztény név közül választhatott. A latinos nevek nem voltak ilyenek – sehol sem szerepeltek a kalendáriumban, márpedig a parasztok a születése napja szerint szerették elnevezni a gyerekeiket. Habár némelyikük jelen volt a szinaxáronban (a szentek élete), másokat pedig az időszak folyamán liturgikus neveknek feleltettek meg, ez nem tudta megingatni

⁶¹ Jaroszlav Hrytsak: *History of Names. A Case of Constructing National Historical Memory in Galicia, 1830–1930s.* Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 49. (2001) 163–177.

⁶² Ștefan Pașca: *Nume de persoane și nume de animale în țara Oltului.* București 1936. 41.; *Al[exandru] Cristureanu: Aspecte ale onomasticii românești în secolele al XIX-lea și al XX-lea, influența curentului „latinist” în domeniul numelor proprii.* Cluj-Napoca 2006. 22.

a parasztok hitét, hogy pogány nevekről van szó, bárhog is ágáljon mellettük a papjuk.⁶³

Az utóbb elmondottak fényében pontosíthatjuk, hogy miről is árulkodik a latinos névadás. Azon szülőknek, akik latinos nevet választottak gyereküknek, nyilván nem tulajdoníthatunk kategorikusan erősebb nemzeti meggyőződést, mint azoknak, akik megmaradtak a hagyományos neveknél. Ám a paraszti szülőknek ehhez a lépéshez le kellett gyűrniük saját ellenérzésüket és szimbolikusan meg kellett kérdőjelezniük a helyi, szoros felügyeletet gyakorló közösség szolidaritását. Semmi sem szólt a latinos nevek mellett, egyedül a nemzeti ideológia. Az első világháború előtt ezért ezek megjelenése arra utal, hogy a szülők azonosultak a történelem nemzeti víziójával, és a nemzeti név által hordozott szimbolikus töke ellensúlyozta számukra az összes lehetséges hátrányt. Még annak ódiáját is, hogy a gyereket ez a gesztus szimbolikusan kiemelte a közvetlen közösség hagyományából és egy elképzelt közösséghez kapcsolta. A kétféle, látható és láthatatlan közösség közötti különbséget semmi sem élezte ki annyira, mint a nemzeti névadás.

Szerencsésebbnek gondolom magam Hricaknál, hiszen vizsgálatomhoz két átfogó adatbázis is rendelkezésre áll. Az egyik az 1867 és 1914 között érettségizők adatait tartalmazza, akik vagy az akkori Magyar Királyság románok lakta, keleti vármegyéiben születtek (Máramaros, Torontál és Békés nélkül), vagy ismeretlen a születési helyük, de ezen terület valamelyik középiskolájában tették le az érettségit.⁶⁴ Közülük 15 610-et azonosítottam románként – a szülőhely 10 401 esetben, az apa foglalkozása 4548 esetben ismert.⁶⁵ Érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi adatcsoport megoszlása földrajzilag egyenlőtlen, mivel csak bizonyos iskolák tartották nyilván. Bár a román diákok közül igen

⁶³ Uo. 31. A korabeli román liturgikus nevekhez *Gherasim Timus*: Dicționar aghiografic cuprinzând pe scurt viețile sfinților. București 1898.

⁶⁴ A prozopográfiai adatbázis, amelynek az adataiból dolgoztam, az ELITES08 kódú, Culturally Composite Elites, Regime Changes and Social Crises in Multi-Ethnic and Multi-Confessional Eastern Europe. The Carpathian Basin and the Baltics in Comparison. Cc. 1900–1950 című kutatási projekt keretében készült, amelyet az Európai Kutatási Tanács támogatott 230518. sz. Advanced Team Leadership Grantjével. A projekt vezetője Karády Viktor, egyúttal az adatbázis adminisztrátora Nagy Péter Tiborral együtt. Köszönöm Karády tanár úrnak, hogy rendelkezésemre bocsájtotta a kutatásomhoz szükséges adatokat. Az adatbázisból hiányzik a beszercei, medgyesi és segesvári szász gimnázium, a petrosényi községi gimnázium az 1905–1906-os tanévtől és az oravicabányai az 1913–1914-es tanévtől. Ez a hiány a román diákoknak csupán pár százalékát teszi ki. A diákok csekély hányada születési év nélkül szerepelt az eredeti forrásokban, az adatbázis készítői az évfolyam medián születési évét rendelték hozzájuk. Az apa foglalkozása nem a gyermek születésének, hanem a beiratkozásnak az idejére, vagyis legalább tíz évvel későbbre vonatkozik, ez azonban paraszti szülők esetén kevésbé lényeges. A foglalkozást az adatbázist készítőik több szinten osztályozták, amit a jelen elemzés céljára leegyszerűsítettem.

⁶⁵ A román érettségizők kiszűréséhez a vallást vettem alapul, ezenkívül a bánáti és a szatmárnémeti gimnáziumok diákjainál névelemzést is alkalmaztam, hogy elkülönítsem őket a ruszinoktól és a szerbektől.

sok volt ösztöndíjas, a korpusz valószínűleg felülreprezentálja a parasztság felső rétegét és ezáltal a valódinál elterjedtebbnek mutatja a nemzeti neveket. A századforduló utáni évekre vonatkozólag az adatbázist kiegészítettem a háború utáni kolozsvári Ferdinánd Egyetem diákságával. Az utóbbi adatsor ritkán árulja el az apák foglalkozását, ráadásul nem is lehet a háború előtti trendek érvényes meghosszabbításaként értelmezni, részben a sok regáti eredetű hallgató miatt, részben mert az orvostanhallgatók jegyzéke hiányos. Az elemzés fő fogyatékosága azonban, hogy kényszerűségből figyelmen kívül hagyja a lányokat. A nagyszebeni és belényesi román leánypolgári iskolák évkönyvei arra utalnak ugyan, hogy a szülők eltérő stratégiákkal éltek a lánygyermek elnevezésénél, de ezek az évkönyvek egyáltalán nem tartalmaznak információt a diákok társadalmi háttéréről.

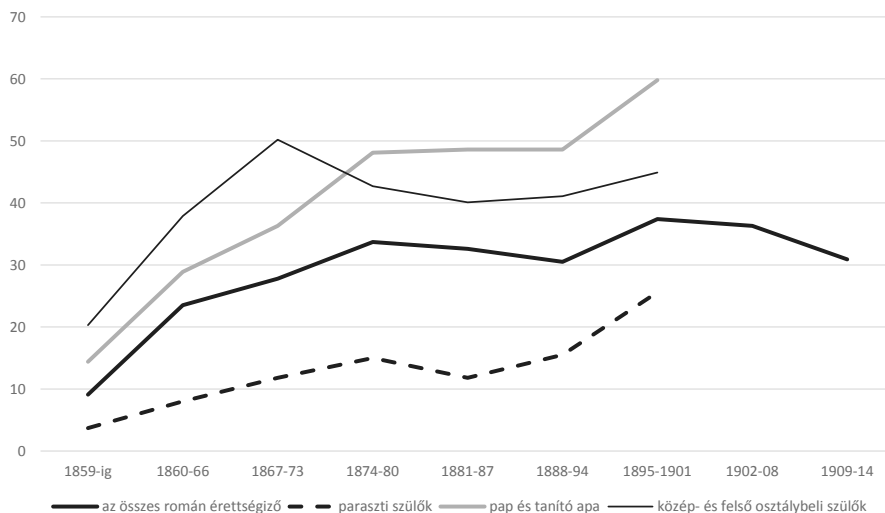
Az újsütetű latinus neveken túl a latinizmus hulláma a hagyományos neveket is klasszikusabb köntösbe bújtatta, ami olyan alakváltakozáshoz vezetett, mint latinosan: Basiliu, Nicolau, Vicențiu, Emil, Sabina – népiesen: Vasile, Niculae, Vichentie, Emilian, Savina.⁶⁶ Az anyakönyvbe a papok gyakran az előbbi alakokat írták be, ezt azonban nem tudom latinus névadásnak elfogadni. Nem minősítettem latinusnak az Augustin, Clemente, Florian, Ilarian és Salvator neveket sem, idesoroltam viszont néhány ritka, klasszikus görög eredetű nevet.⁶⁷ A népszerű Iuliu név egybeesik egy magyar nemzeti névvel, a Gyulával, ami azért teremt kényes helyzetet, mert az adatbázishoz használt iskolai törzskönyvek többnyire a saját nyelvükre fordították a diákok keresztnévét. Közvetett bizonyítékok azonban arra utalnak, hogy csak nagyon kevés román gyökerű család keresztelte gyermekét Gyulának.⁶⁸

⁶⁶ Cristureanu, A.: Aspecte i. m. 30., 32.

⁶⁷ A korpuszban a következők latinus nevek fordultak elő: Abrațiu, Adrian, Aecius, Albin, Aurel(-iu/-ian), Axente, Brutus, Caius, Camil, Candid, Casian, Celestin, Cezar, Cicero, Ciprian, Claudiu, Coriolan, Cornel(-iu), Dante, Dioclețianu, Eliseu, Emil(-iu), Enea, Epaminanda, Fabian, Fabiu, Faustus, Felician, Felix, Filemon, Flaviu, Fortunat, Grațian, Horațiu, Iulian, Iuliu, Iuniu, Iustin, Laurean/Laurian, Laurențiu, Leo(n)(-te), Leonida, Liciniu, Liviu/Livius, Longin, Lucian, Lucilian, Lucin, Luciu, Marcel, Marcian, Marcu, Marian, Marius, Martiale, Martian, Nerva, Octav(-iu/-ian), Olimpiu, Oliviu, Onoriu, Ovid(-iu), Patriciu, Petrucius, Plinius, Pompei(-u), Pompiliu, Publiu, Quintiu, Remus, Romeo, Romul(-us), Sabin, Salustiu, Sempronius, Septimiu, Sever, Severian, Sextil, Sidoniu, Silvan, Silvestru, Silviu, Tarcvinu, Terenție, Tertulian, Tiberiu, Tit(-us), Tit Liviu, Traian, Tului, Ulpian, Ulpian, Valentin, Valer(-iu/-ian), Vespasian, Victor és Virgil.

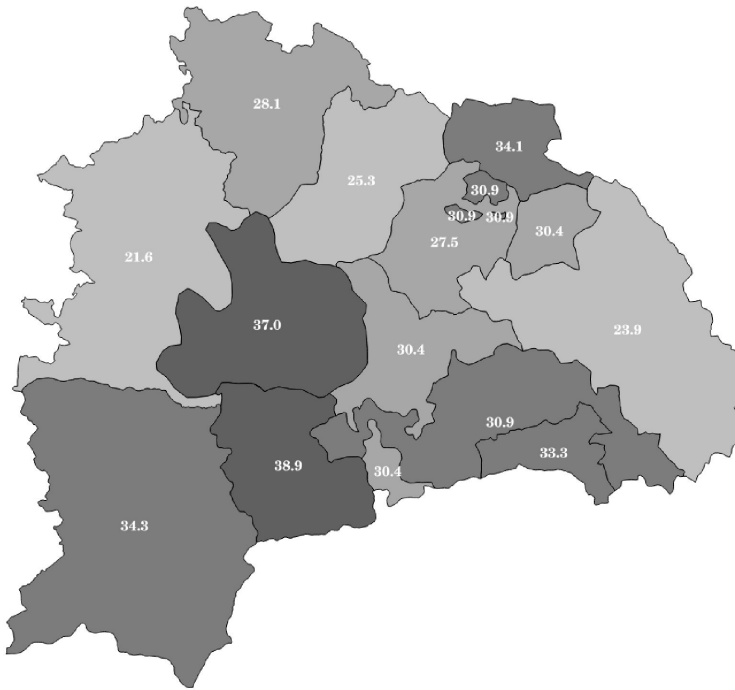
⁶⁸ Az adatbázis ortodox és görög katolikus érettségizői közül csupán maréknyi viselt magyar nemzeti nevet, akik asszimiláns polgári családok sarjai voltak. Az alsóbb rétegek között csak Marosújfárról találunk néhány példát a korból az alább ismertetendő Erdély Történelmi Népeségi Adatbázisában, a szakirodalomban pedig a Körösszakál tanyáin élt, magyarosodó románok köréből; lásd *Barbu Ștefănescu*: Ioan și Maria, Gheorghe și Floare sau despre numele de botez la Săcal (Ungaria) (1874–1923). *Romanian Journal of Population Studies* 4. (2010) 207–221.

1. ábra A latinos nevek aránya a különböző társadalmi háttérű román érettségizők között, születési év szerint

Az 1. ábra grafikonján hatéves bontásokban vittem föl a latinos nevek arányát az újszülöttek között, az apa foglalkozása szerint. A közép- és felső osztálybeli családok görbéje meredeken ível föl, és 1867-re már eléri az 50%-ot. Később megelőzik őket a papok és tanítók, akik közül 1895 és 1901 között, az utolsó időszakban, amelyből rétegspecifikus adatok még elérhetők, a családok 60%-a adott gyerekeinek latinos nevet. A latinos nevek aránya töretlenül nőtt azután is, hogy a latinizmus mint irányzat lendülete megtört. Egyes latinos nevek elvesztették ugyan népszerűségüket, és megszakadt a kettős latinos névadás divatja is (például Tit Liv), de az ízlés irányváltása nem érintette a legnépszerűbb latinos neveket. A parasztek görbéje messze elmarad a felsőbb rétegeké-től, és az 1873 előtti, majd az 1894-et követő föllendülés ellenére sem közelíti meg a papok és tanítók értékeinek a felét. Az 1901-et követő magányos görbe, amely a Ferdinánd Egyetem hallgatóit ábrázolja, már nem bontható föl társadalmi rétegek szerint, ezért a látszólagos változást még heurisztikusan is nehéz értelmezni. A teljes magyarországi román népességben a latinos nevek aligha terjedtek gyorsabban, mint azt a grafikonon a parasztek értékei mutatják. Sőt, ha a felemelkedő családok tényleg túl vannak reprezentálva a paraszti származású érettségizők között, amint az gyanítható, akkor a görbe emelkedése még ennél is szelídebb volt.

2. ábra A latinus névadás tájegységek szerinti megoszlása 1901-ig

A 2. ábrán a térkép táji tagolása a korabeli román mentális térképet igyekszik érzékeltetni. A legtöbben Hunyad vármegyében, az Erdélyi-szigethegységben, a Bánátban és az egykori Naszód vidékén adtak latinus neveket gyerekeiknek, a legkevésbé pedig Székelyföldön, Bihar és Arad vármegyében. Hunyad vármegye magas és Arad vármegye alacsony értékének a kivételével ezek a trendek egybevágóak a nemzeti mozgalom erősségéről szóló korabeli sztereotípiákkal. Sajnos, a térkép a vonatkozó adatok szűkössége miatt idősorosan nem bontható tovább.

Egyik társadalmi réteg sem részesítette előnyben a védőszenttel bíró latinus neveket. Az öt legkedveltebb latinus név közül négy ugyanaz volt a parasztok, mint az elit körében: Aurel, Victor, Emil és Cornel. A Traian a kategória egyetlen neve, amely különös népszerűséget élvezett a parasztság körében, ami megerősíteni látszik a népi Traianus-kultusz korai datálása melletti érveimet.

A latinus nevek elterjedtségét illetően az összes román érettségizőt tekintve nem volt különbség az unitusok (28,6%) és az ortodoxok között (28,7%). Ez meglepő eredmény, hiszen a latinizmus mint ideológia és nyelvi reformmozgalom görögkatolikus körökből indult 1848 előtt, tovább és erőteljesebben

befolyásolva a görögkatolikus egyház nyelvhasználatát, mint az ortodoxét. Még furcsább azonban, hogy jóval többen viseltek latinos nevet azok közül, akik valamely magyar vagy szász intézményben tették le az érettségit (30,1%), mint akik román tannyelvű gimnáziumban (25,1%). A magas adathiány miatt lehetetlen eldönteni, hogy emögött a különböző tannyelvű középiskolába járó diákok eltérő társadalmi tagolódása állt-e. Ez a különös tény mindenesetre alátámasztja az általános benyomást, hogy román értelmiségi körökben egyáltalán nem számított értékválasztásnak, ha a fiúgyereket magyar középiskolába küldték.

Míg az érettségizők adatbázisa csak távlati képet ad a parasztságról, másik felhasznált forrásom, a kolozsvári egyetemen összeállított Erdély Történelmi Népeségi Adatbázisa négy tucat erdélyi település különböző anyakönyveinek teljes anyagát tartalmazza.⁶⁹ Az adatbázis megerősíti a szakirodalomból nyert képet arról, hogy a latinos nevek nagy időbeli különbséggel jelentek meg egyes mikrorégiók és falvak névanyagában. Csak az 1890-es években tűntek föl például a havasalji Egerbegy és Hideghavas parasztsága körében, éppúgy, mint Fogaras vidékén.⁷⁰ Néhány helyen e nevek az első világháború előtt nem is tudtak meghonosodni – az adatbázisban ilyen például Görgényhodák. Hasonlóképp egy 1957-ben végzett felmérés szerint az erdélyi Sebes folyó felső folyása mentén fekvő hét faluban az 1920-as években adtak fiúknak először latinos nevet.⁷¹

A papokon és tanítókon kívül a boltosok és mesteremberek játszottak úttörő szerepet. Hamar, már az 1850-es években gyökeret vertek a latinos nevek a görgényszentimrei kézművesek és a marosújvári sóvágók között is. Mindkét népesség magyarokkal vegyesen élt, és a marosújváriak együtt is dolgoztak velük. Érdekes adalék, hogy Marosújváron ugyancsak korán szokásba jöttek a magyar történelmi nevek, méghozzá a vegyes nemzetiségű családokban is. Szintén az elsőők között keresztelték gyerekeiket latinos nevekre az uradalmi központok, kastélyok román vallású házi cselédei. Az adatbázisban szereplő paraszti közösségek közül elsőként a harasztosi és székelyföldvári románok hódoltak a divatnak – mindkettő nemzetiségileg vegyes falu. Az előbbiben a magyarok alkották a többséget, az utóbbi pedig ekkoriban vált Erdély egyik vasúti csomópontjává.

A nemzeti nevek által felidézett történelmi képzetekre adott korai visszhangok amellettszólnak, hogy a határfenntartás jelentősége megnő, amikor a külvilág

⁶⁹ Az adatbázis nyilvános anyagából dolgoztam: <http://hpdt.ro:4080> (letöltés 2021. márc. 11.). Eredményeimet Luminița Dumănescu szíves hozzájárulásával osztom meg. A mintavételről lásd *Bogdan Crăciun – Elena Crinela Holom – Vlad Popovici: Historical Population Database of Transylvania. Methodology Employed in the Selection of Settlements and Micro Zones of Interest. Romanian Journal of Population Studies* 9. (2015) 2. sz. 17–29.

⁷⁰ Pașca, Ș.: Nume i. m. 41.

⁷¹ Aurelia Stan: Frecvența numelor de persoană masculine în Valea Sebeșului. *Cercetări de lingvistică* 2. (1957) 267–280.

szemében elfogadott határok összekuszálódnak, de a hagyományos közösségi stigmák tovább élnek, és a pozitív önkép sérülékenyebbé válik. A román értelmiséget, a sóvágókat, a vásáros központok iparosait, a háztartási cselédeket és a vegyes nyelvű falvakban élő parasztokat eszerint az idegenekkel való gyakori érintkezés fogékonyabbá tette olyan újszerű határfenntartási stratégiák alkalmazására, mint a nemzeti névadás. E kontextusokban erjesztően hathatott a modernitás iránti nagyobb nyitottság és ezen keresztül a másik nacionalizmusával való szembesülés is. A latinos nevek kései elterjedésének ismert példái mind peremvidékek színromán falvaiból valók. A fentebb bemutatott térkép azonban óva int attól, hogy a határképzést és társadalmi kommunikációt mint magyarázatot túláltalánosítsuk, hiszen a túlnyomóan román többségű Erdélyi-szigethegység és Hunyad vármegye a teljes időszakban magas, míg a Székelyföld, ahol a románok magyar falvak tözsomszédságában vagy épp szórványban éltek, alacsony értékekkel szerepel.

A latinos nevek elterjedését szándékán kívül a magyar állami névpolitika is segítette. Az állami anyakönyvezés 1894-es bevezetésekor a kormány előírta a magyar keresztnevek hivatalos használatát, segítségképp pedig összeállította a nem magyar keresztnevek magyar megfelelőinek jegyzékét.⁷² Ezután a legtöbb román paraszt szembesülhetett azzal, hogy a hivatalosságban nem azon a néven hivatkoznak rájuk, mint ahogyan ők maguk és a környezetük, ami nyilvánvaló gyakorlati nehézségekkel járt. A hivatalos jegyzék azonban, feltehetőleg a román nevek magyar megfelelőit összeállító Joannovics György „új ortológus” – a spon-tán nyelvi fejlődést piederesztálra állító és a jövevényszavakat zárványként kezelő nyelvi ideológiájának köszönhetően – a legtöbb latinos román nevet lefordíthatatlannak minősítette, néhányat pedig a latin *-ius* végződés hozzáadásával tovább latinosított (Longin→Longinus; Terenție→Terentius). Az intézkedés előre nem látott következményeként a román papság ezután magyarosíthatatlanságukra hivatkozva népszerűsítette ezeket a neveket, amelyek így nemzeti konnotációjuktól független önértékre tehetek szert a hívek szemében.⁷³ Az még az egyébként húzódozó szülőket is megnyerhette ezeknek a „pogány” neveknek, ha segítségükkel megkímélhették gyerekeiket a külön, hivatalos magyar név terhétől. Mindez egybeesik Justyna Walkowiak hipotézisével a szláv eredetű nevek hirtelen népszerűségéről a korabeli Poznań tartományban, miután a porosz állam nemzetállami,

⁷² Nem-magyar keresztnevek jegyzéke. Bp. 1893. (2. kiadás 1909.; 3. kiadás 1914.)

⁷³ *Cristureanu, A: Aspecte i. m. 22.; Petru Oalldu: Lupta pentru limbă românească în Banat. Apărarea și afirmarea limbii române, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Timișoara 1983. 89–90.; Pașca, Ș.: Nume i. m. 40.*

homogenizáló névpolitikát vezetett be és az anyakönyvbe a keresztnevek német változatát rendelte beírni, amennyiben volt ilyen.⁷⁴

Konfliktushelyzetben: válaszok a helységnév-magyarosításra

A román parasztság felső rétegének nacionalizmusáról közvetett és nem könnyen értelmezhető láttelepet nyújtanak a községi képviselő-testületek válaszai az 1900-as években a településük számára megállapított új, „magyarosabb” névjavaslatokra.⁷⁵ Az 1898. évi IV. tc. folyamánként az Országos Községi Törzskönyvbizottság, megyénként haladva, csaknem 800 akkori kelet-magyarországi településnév magyarosabbá tételét javasolta. (Hunyad és Fogaras vármegye nélkül, ahol végül nem vezették be az új neveket. Nem számolom ide a megkülönböztető névelem hozzáadásával, elvételével, cseréjével járó módosításokat, sem a helyesírási változtatást, sem pedig a birtokos szerkezetek „helyesbítését”). A törvény a kialakítandó új nevek használatát a nyilvános élet minden területén, bármely nyelvű szövegben kötelezővé tette. Míg Erdélyben viszonylag alacsony volt a magyarosítások aránya, sőt a szász politikusok elérték, hogy a szászok lakta települések magyar név változatlanul hagyják, Krassó-Szörény vármegye 363 községneve közül végül 235-öt magyarosítottak. Az első körben megállapított új neveket véleményezésre kiküldték a községi elöljáróságoknak, és a keleti megyékben a magyarosítandó nevű községek 63%-a ellenezte a változtatást. Az érintett képviselő-testületek zöme román többségű volt, de jócskán akadtak közöttük magyar, szerb és német többségűek is.⁷⁶ A 63%-os adat azonban önmagában keveset árul el a román községi elöljárók reakciójáról.

Fontos jelezni, hogy a községi elöljárók nem a román, hanem a magyar helységneveket védelmezték. Bár a gyűlések jegyzőkönyveit épp Krassó-Szörény vármegyében még gyakran vezették románul, a községi bélyegzőkön már régóta a magyar név állt. A létező magyar nevek többnyire rokonságban álltak a helyben

⁷⁴ *Justyna B. Walkowiak: A Name Policy and Its Outcome. Programmatic Names in the Nineteenth-Century Province of Posen. In: Names in Daily Life. Proceedings of the XXIV ICOS International Congress of Onomastic Sciences. Eds. Joan Tort i Donada – Montserrat Montaguti i Montagut. Barcelona 2014. 1745–1756.*

⁷⁵ A magyar történeti szakirodalomban a korabeli, némileg eufemizáló terminus átvételével „helységnévrendezés”-ként ismert szabályozásról *Berecz, Á.: Empty Signs i. m. 193–258.; Mező András: A magyar hivatalos helységnévadás. Bp. 1982.*

⁷⁶ Előfordult, hogy a szavazatok nemzetiségi alapon oszlottak meg. Kuptoreszékul ikerfaluban például a székuli németek belenyugodtak volna a falu nevének *Kemenceszékre* történő magyarosításába, a kuptorei román képviselők viszont ellene szavaztak. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Polgári kori kormányhatóságok levéltárai, Belügyminisztériumi Levéltár, Országos Községi Törzskönyvbizottság iratai (a továbbiakban: K 156) 55. doboz, 2006.

használt nevekkel és mindenképp könnyebben kiejthetőek voltak a helyiek számára, mint a Törzskönyvbizottság által megalkotott (vagy felélesztett) újak.

Ez a körülmény némi magyarázatot nyújthat a Törzskönyvbizottság azon benyomására, hogy – amint Krassó-Szörény vármegyéről írták a belügyminiszternek – a községek ellenállása ritkán fakadt kisebbségi nacionalizmusból. Bár a magyar értelmiség szívesen sejtett „dákoromán“ felforgatást minden román bokorban, a bizottság inkább a helyi vezetők konzervativizmusára és a költségektől való félelmükre vezette vissza a szinte egyöntetű tiltakozást.⁷⁷ Az akták tanulmányozása a teljes területet illetően megerősíti ezt a véleményt. Az előljáráások leggyakrabban a bélyegzőjüket féltették, tévesen azt remélve, hogy a név változtatlanul hagyásával megspórolhatják új bélyegző készítését. Ha éltek is etnikus jellegű ellenvetésekkel, azok rendszerint vagy arról szóltak, hogy a változtatással a kormány újabb terhet akaszt a szegény román nép nyakába, vagy arról, hogy magyarul pejoratív jelentésű névvel tervezi őket megbélyegezni. Azok a képviselők, akik az utóbbi aggodalmukat hangoztatták, rendszerint persze nem tudtak annyira magyarul, hogy alá is tudják állításukat támasztani.⁷⁸ Több képviselő-testület ezenkívül arra panaszkodott, hogy a szomszéd falvak már előre az új nevükkel csúfolják őket – sejthetőleg nem azok állítólagos magyar jelentése, hanem hangzásuk vagy konnotációik miatt a helyben beszélt nyelven.⁷⁹

A tiltakozásokban az a legfigyelemreméltóbb, ahogy a községi képviselők tanácstalanságban, mintegy találmányra próbálnak érveket keresni a Törzskönyvbizottság feltételezett motívumai ellen, mintha süketek lennének a kampány mögött álló ideológiára, amely szerint az elfeledett, történelmi magyar nevek visszaállításával (amire egyébként csak az esetek kisebb hányadában történt kísérlet) a magyar kormányok visszaadni igyekeznek Magyarország elveszett magyar jellegét. A korábban említett latinus etimológiák megint csak ritkán kerültek elő. Vajon készpénznek vehető-e a képviselő-testületek naivitása – tekintetbe véve a bennük helyet foglaló papokat? A községi jegyzők, a falvak egyedüli hivatásos tisztviselői annyit ráadásul mindenképpen értettek a hivatalos ideológiából, hogy a helységnevekhez való ragaszkodás „magyarelles tett”, ahogy a budurlói (később Bodorló) jegyző fogalmazott.⁸⁰ Számosan közülük a névváltoztatást támogató különvéleményt mellékeltek a községi tanács tiltakozása mellé, hogy a szolgabíró

⁷⁷ MNL OL K 156. 66. doboz, 3847.

⁷⁸ Ioan Maran román ciklova pópá például úgy vélekedett, hogy a *csikló* magyarul gúnyos jelentésű, de véleményét a jegyző nógatása ellenére vonakodott pontosabban kifejteni. MNL OL K 156. 55. doboz, 1610.

⁷⁹ MNL OL K 156. 55. doboz, 1081 és 2061; 66. doboz, 490.

⁸⁰ *Mező András*: Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz. Nyíregyháza 1999. 70.

megbízhatóságukról biztosítsák.⁸¹ Másutt a nagybirtokosok nyilatkoztak támogatólag. A tiltakozó tanácsstagok tehát sok helyütt hallhattak általános ideologikus okfejtést a helységnév-magyarosítás mellett. Ezért némi okkal lehet feltételezni, hogy azok, akik nacionalista ellenérveket tudtak volna megfogalmazni, szándékosan tartózkodtak ettől. Összehangolt stratégiára azonban semmi nem utal, sőt ebben a stádiumban a képviselő-testületek egyedül a saját községüket érintő döntést ismerték. Értelenségük annyiban tehát valódi lehetett, hogy nem látták át, a döntéshozók számára miért megfelelőbb az új név a réginél. Különösen akkor volt ez így, amikor biztos értesülést szereztek róla, hogy a javasolt új név semmit sem jelent magyarul.

Sokan voltak azonban olyanok, akik felháborodásukat nem is próbálták leplezni, mégsem álltak elő koherens nacionalista válaszokkal. Rájuk nézve jogosan vonható le a következtetés, hogy egyszerűen nem voltak képesek ilyeneket rögtönözni – még nem ismerték ki annyira a fejük felett zajló konfliktus nyelvét és logikáját, hogy váratlan kihívásokat külső útmutatás nélkül értelmezni tudjanak. Ez földhözragadt szemléletre utal, amely szkeptikus az ideológiavezérelt cselekvéssel szemben és gyakorlati célt keres a falun kívüli hatalmak beavatkozása mögött. Igaz ami igaz, a településnevek esztétikai célú farigcsálása nem is volt éppen jellemző beavatkozás a falvak életébe, hiszen a parasztok inkább ahhoz szoktak hozzá, hogy az állam új terhekkel, tilalmakkal és mindenféle új nyilvántartásokkal sújtja őket.

Az ideológiai vitákban való jártasság és állásfoglalás azonban nem szükséges kísérője a nemzeti lojalitásoknak. A bizottság döntései ráadásul még a tájékozottabb román papokat és más falusi értelmiségieket is váratlanul érték. A helységnévtörvény tervezete annak idején heves nemzeti mozgósítást váltott ki, de majd egy évtized telt el, amíg a folyamat elérte a románok által lakott vármegyéket, és senki nem tudta, hány nevet érintenek majd a változtatások. A falvak vezetői őszintén hihették, hogy a magyar településnevük eléggé magyaros, hiszen a korábban tárgyalt vármegyékben csak kevés nevet magyarosítottak. A román sajtó ugyan figyelemmel kísérte a törvény végrehajtása körüli huzavonát, de meg sem próbált olyan stratégiát kínálni, amellyel a falusiak mérsékelhették a névváltozásból rájuk háruló kárt.

Következtetések

A három forráscsoporton végrehajtott mélyfúrások szemléltetik, hogy a nemzeti kultúra újításai, bármilyen mértékben is, fentről lefelé terjedtek. A Pesty Frigyes körkérdésére beérkezett válaszok még olyan népi képzeletvilágra vallanak,

⁸¹ MNL OL K 156. 35. doboz, 468 és 1041; 55. doboz, 1259, 1277, 1299, 1573, 1610, 1633, 1689, 1699, 1734–1735 és 1762; 61. doboz, 291, 443 és 799.

amelyben nem jutott szerep nemzeti eredetmítoszoknak és történeti mesternarratíváknak. Az 1860-as években a helyi paraszti közösségek kulturális emlékezete még legfeljebb óriásokkal és ószövetségi zsidókkal népesítette be a fizikai környezet távoli múltját, nem római veteránokkal. A paraszti adatközlőktől távolt állt – és talán nem is különösebben érdekelte őket – a „nagy történelem”, amelyet semmi esetre sem használtak fel identitásuk alakítására. Világos, hogy nem kötődtek spontán módon a nemzetébresztők számára központi jelentőségű értékekhez, és etnikus kultúrájuk nem sok kapcsolódási pontot kínált a nemzeti mesternarratívák és identitásszimbólumok számára.

A latinus neveket vezérfonalként használva némi képet nyerhetünk arról, ahogyan a parasztek később elkezdték világukat nemzeti színekkel átfesteni. A latinus nevekkel fonák módon úgy fejezhették ki a történelem iránti hűségüket, hogy elfordultak szüleik és nagyszüleik neveitől. Több nemzedéknyi időbe telt, amíg fölismerték magukat a meghökkentően új (bár állítólag ősrégi) nemzeti nevek tükrében, amelyeket a keresztény hagiográfia nem ismert el, és így rögzített helyük sem volt a ciklikus, liturgikus időben.

A hagyományos, etnikus infrastruktúra tehát ellenállt a nemzeti kultúra befogadásának. Még inkább erre a következtetésre kell jutnunk, ha komolyan vesszük a nemzeti ügyek iránt a falvakban időről időre látszólag fölbuzgó lelkesedést. Nyilvánvaló az összefüggés a nemzeti jelölők újszerűsége és terjedésük lassúsága közt. Nemcsak a nevek maguk voltak szokatlanok a parasztság számára, de maga a logika is, ahogyan a közösséghez tartozást megjelölték. Az etnikai jelölés hagyományos helye az emberi test volt – helyi léptékben etnikai tartalmat hordozhattak egyes (elsősorban ünneplő) ruhadarabok, azok színe és viselési módja, a haj és az arcszőrzet, vagy a Marcel Mauss-i „testtechnikák”, mint például a testtartás vagy a járásmód. Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti színű pántlikák már korábban megjelentek a román parasztek ünneplőjén, mint hogy bármi egyéb tanújelét adták volna a nemzeti mitológia iránti fogékonyságuknak.

Paraszti nacionalizmusról beszélve nem zárt kategóriák vagy merev definíciók mellett kardoskodom. Kétségtelen, hogy egyes félreeső közösségek még az első világháború kitérésakor is minimális érdeklődést mutattak a speciálisan nemzeti tartalmak iránt, és bizvást prenacionálisnak minősíthetőek. A többségnek viszont – végső soron a falusi értelmiség révén – ekkorra már állandó hozzáférése volt a világról és benne saját helyükről alkotott nemzeti interpretációhoz. Nem köteleződtek el mellette fenntartások nélkül, de tekintettel voltak rá mint egy releváns magyarázatra. Bizonyos elemeit felhasználták a saját céljaikra, míg más elemeivel szemben közömbösek vagy szkeptikusak maradtak. Saját céljaik vagy gyakorlatiasak voltak, vagy a közvetlen, helyi közösségek és a hagyományos világrend védelméhez kapcsolódtak. Ugyan nem-domináns helyzetben a román

nacionalizmus reaktív és védekező jellegű maradt, a zárt közösségekben élő parasztok számára az állam szimbolikus magyarosító intézkedései mégis jóval távolibb veszélynek tűntek, mint az ezekkel járó kézzelfogható terhek vagy akárcsak képzelt anyagi károk. A parasztok nacionalizmusa gyakorlatias volt, repertoárja pedig szűkebb és merevebb, mint a nemzetiesítő értelmiségé. Saját erejükből az állami intézkedések mögött álló logikát sem feltétlenül értették, nemhogy adekvát válaszokat fogalmazzanak meg rájuk.

A román parasztok kisebbsége jelentősnek és vonzónak találta a nemzeti ideológia által kínált történeti önképet is, és hajlandó volt vállalni némi kényelmetlenséget, hogy ezt kimutassa. A nemzeti mitológiát befogadó közösségekből több volt az írástudóbb vidékeken, de gyorsan nőtt a számuk a jobbára még írástudatlan Hunyad vármegyében és Erdélyi-szigethegységben is. Figyelemre méltó, hogy a latinus nevek korai befogadói nem parasztok voltak, hanem kézművesek, bányászok és cselédek, akik a román elithez hasonlóan kultúrák keresztútján éltek. A külső csoport jelenléte a társadalmi térben kontrasztot és ösztönzést kínált identitásuk újraalkotásához.

PEASANT NATIONALISM SEEN FROM BELOW

Romanians in Post-1867 Hungary

By Ágoston Berecz

SUMMARY

The paper explores the expansion of the Romanian national paradigm among the peasantry of post-1867 Hungary through naming patterns and the perception of personal names, formulating hypotheses about some of the features of peasant nationalism. Three groups of sources are put to use. Two prosopographical databases are used to reconstruct the social, regional, and confessional patterns of the expansion of the so-called Latinized, national Christian names, to identify the traces of the historical imagination behind the toponymical anecdotes and popular etymologies sent in response to the questionnaire of Frigyes Pesty, and to analyze the reactions of village municipalities to the changes of place names that were proposed in the wake of the Place Name Act of 1898.

A KORAI MODERN VÁROSTERVEZÉS MAGYAR ÚTTÖRŐJE, PALÓCZI ANTAL*

„A városrendezés tehát nem oly alkotás, mely egyszer mindenkorra szól,
hanem csakis azon igényeknek fog megfelelni, melyekre alapított.
A mint ezen igények növekednek terjednek, ismét újabb változást,
rendezést tesznek szükségessé.”¹

Palóczy Antal² (1849–1927), korának egyik meghatározó várostervező teoretikusa a kortársak szemében az „egyik legrégebb és leghivatottabb magyar szakírója a városrendezés kérdésnek”.³ Egy korabeli méltatás szerint „elévülhetlen érdemei vannak a főváros fejlődése körül, utat tört, irányt jelölt, generációkat nevelt eszméinek és tette mindezt önzetlenül, becsületes nyíltsággal és – szókimondó bátorsággal. De szókimondásával nem bántott, nem sértett soha személyeket, mert mindig elvekért, irányokért harczolt.”⁴ Még életében hangzottak el ezek a mondatok, amelyekkel elismerték munkásságát, a tanítás és a városszabályozás terén elért eredményeit és elkötelezettségét Budapest és a modern városrendezés iránt, egyúttal jól megragadva jellemét és szakmai sokszínűségét. Palóczy műépítész-tanár, építészeti és városépítészeti író, országos középítési tanácsos, a székesfőváros törvényhatósági bizottságának tagja, a Magyar Építőművészek Szövetségének elnöke és első mestere volt. Kortársai alkotóként és teoretikusként is elismerték, halála után azonban lassan elfelejtették, miközben eredményeit neve elhallgatásával felhasználták.⁵

* A tanulmány a Nemzeti Tehetség Program „Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíj” (NTP-NFTÖ-19-B-0072) támogatásával készült. Jelen dolgozat előtanulmánya: *Éva Lovra: The Forgotten Urbanist – Antal Palóczy. Architektúra & Urbanizmus* 53. (2019) 3–4. sz. 2012–223. A szerző Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia 1867–1918. (Bp. 2019.) című könyvében is foglalkozik Palóczy Antal tevékenységével a várostervezés kontextusában, a jelen tanulmány azonban Palóczy egész életére kitér és szakmai munkásságának ismertetése során elsődlegesen olyan munkáira összpontosít, amelyek az említett kötetben, illetve tanulmányban háttérbe szorultak.

¹ *Palóczy Antal: Budapest főváros alaki rendezéséről.* Magyar Ipar 12. (1891) 11. sz. 2. Az idézett közlemények a kor helyesírását követik.

² Palóczy Antal vezetékneve több formában is (Platzer, Palóczy, Pálóczy) ismert. A szövegben a Palóczy névváltozatot használjuk, habár a család által kiadott gyászjelentésben Palóczy Antalként szerepel. Lásd *Építő Ipar – Építő Művészet* 51. (1927) 33–34. sz. 131.

³ *N. n.: Tanulmányút.* Magyar Ipar 21. (1900) 28. sz. 867.

⁴ *Gelléri Mór: Palóczy Antal.* Magyar Ipar 22. (1901) 19. sz. 934.

⁵ Lásd például *Újvidék 1960-as városrendezési terveit.* *Lovra Éva: Városrendezés Újvidéken a 20. század elején.* *Építés – Építészettudomány* 46. (2018) 1–2. sz. 145–174.

Platzertől Palócziig (1849–1887)

Platzer Antal 1849. március 13-án született Pesten.⁶ A IV. kerületi belvárosi reális-kola befejezése után 1868-ban beiratkozott Budán a Királyi József Műegyetemre. Tanára, Hauszmann Alajos visszaemlékezése szerint az első építészfolyamat három hallgatóval indították, Platzer társai Pfaff Ferenc és Sztehlo Ottó voltak. 1871-ben a Műegyetemen mű- és középítészeti tanársegédnek nevezték ki; ez alatt az idő alatt tanárának, Steindl Imrének, az Országház későbbi tervezőjének az irodájában dolgozott építészeti művezetőként. 1875-től a *Magyar Mérnök- és Építés-Egylet Közlönyének* munkatársa. 1876-ban Ferenc József *Pro litteris et artibus* díszjelvénnnyel tüntette ki, ami után felhagyott az oktatással a Műegyetemen és saját építészeti irodát nyitott.⁷ A fővárosban a Katolikus Legényegylet székháza⁸ mellett bérházakat, majd későbbi karrierje során önálló épületeket, köztük megrendelésre villákat is tervezett.⁹ Az általa tervezett épületek azonban – mint a városháza, munkáslakások vagy a krematórium – leginkább a kapcsolódó városépítészeti pályatervekkel együtt értékelhetők.

1879 júniusában a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola tanárává választották az építészeti, az építészeti és a műszaki rajz tanszékre, ahol 1911-ig tanított.¹⁰ Ugyanebben az évben felolvasást tartott az Országos Iparegyesület építészeti és építészeti szakosztályában *A műipartanítás a fővárosban* címmel.¹¹ Az 1879-ben megrendezett székesfehérvári országos kiállítás¹² sikere után kezdett Platzer azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy hogyan lehetne az ország műiparát fellendíteni, a szakemberek megbecsülését növelni, valamint munkáiknak (vevő)közönséget találni. Az Iparrajziskola tanáraként tanulmányutat tett Németországban és Bécsben, s a tapasztaltakat felhasználva javaslatokat fogalmazott meg a hazai gazdasági folyamatok fellendítésével, az intézményrendszer átalakításával, valamint a műipartanítás

⁶ Szülők: Platzer Antal, Wohl Katalin. Felesége: Liebermann Sarolta. Gyermekai: Palóczy (Platzer) Adél, Palóczy Márta, dr. Palóczy Antal, Palóczy Victor (Viktor).

⁷ *Szinnyei József: Magyar Írók élete és munkái.* Bp. 1905. 112–113.; *Dr. Fábrián Gáspár: Palóczy Antal. Építő Ipar – Építő Művészet* 51. (1927) 33–34. sz. 130.

⁸ A Katolikus Legényegylet épülete. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: HU BFL) HU BFL XV.19.d.1.07.050. Mai cím: Budapest, VII. ker., Rottenbiller utca 20–22. – lebontották.

⁹ Szesztay László és neje villája. HU BFL – XV.17.d.329 – 5447, 1-5., 10. f. Mai cím: Budapest, XI. ker., Kelenhegyi út 23/a. – Minerva utca 4. (részben átépítve); Fertig Vilmos villája. HU BFL – XV.17.d.329 – 5206, 1., 8. f. Mai cím: Bp. I. ker. Hegyalja út 6. – átépítve.

¹⁰ *N. n.: A fővárosi iparrajztanoda. Anyagi Érdekeink* 9. (1879) 6. sz. 111.

¹¹ *Platzer Antal: A műipartanítás a fővárosban. Anyagi Érdekeink* 9. (1879) 12. sz. 183–185.

¹² A székesfehérvári országos kiállítás 1879. május 10-én nyílt meg. A 2778 kiállító közül 1502 kiállító képviselte a kézműves és gyári termelést, a honi műipart. 1820 kitüntetést osztottak ki. A látogatók száma meghaladta a 158 ezret. A műipar képviselőinek nagy száma nem volt véletlen. Gróf Zichy Jenő indítványára „Fehérmege máj. 5-iki közgyűlésén elhatározta, hogy az ország törvényhatóságait, kereskedelmi és ipari testületét meghívja a kiállításra, országos iparpártolási vagy iparvédelmi mozgalom megindítása végett”. *Ráth Károly: Az iparpártolás kérdéseihöz I. Magyar Ipar* 4. (1883) 14. sz. 212.

megreformálásával kapcsolatban: „A rendszeres műipartanításnak össze kell foglalnia ép úgy a rajzgyakorlatot, a kézi gyakorlást és a szemlélet utáni tanulmányozást, csak akkor lesz sikeresnek és teljesnek mondható.”¹³ A műipari iskolákban tett látogatásait és a tanulmányutakat ennek az – általa mindenképpen szükségesnek tartott – újjászervezésnek rendelte alá. Megállapítása szerint a nürnbergi műipariskolához hasonló, Budapesten újonnan bevezetett rendszer (rajzgyakorlat, kézi gyakorlás és a szemlélet utáni tanulmányozás) megfelel az elvárásoknak, de hangsúlyozta, hogy a tanításhoz szükséges „gyűjtemény” hiányát fel kell számolni.¹⁴

A magyar műipar fejlődésének kulcsát Platzer a tanításban látta. Az Iparrajziskola építési szakosztályának vezetőjeként már korán látványos sikereket ért el, amelyek a szakemberek előtt is bizonyították a fővárosi községi felső műipari és előkészítő iparrajziskolák létjogosultságát: 1880-ban rajzkiállítás nyílt, és ekkor már 1600 tanuló kapott „megfelelő oktatást azon készültségekben, melyek a hazai kézműipar regenerálásának alapját képezik”.¹⁵ 1880-ban indítványozta a műipari vásár hazai megrendezését, az erről készített részletes tervezetét elfogadta az Országos Iparegyesület építési és építésipari szakosztálya.¹⁶ A hivatalos felhívást kiírták, a karácsonyi kiállításra és vásárra azonban csak a következő év novemberében került sor.¹⁷ Platzer az eseményen méltatta a kiállítókat és felolvasásában hangsúlyozta, hogy egy – általa mindenképpen szükségesnek tartott – állandó műipari bemutatócsarnok gondolatának elfogadtatása, majd megépítése csak hasonló jellegű kiállítások rendszeressé válásával érhető el. (Az állandó kiállítási tér helyeként végül a Lágymányost jelölte meg 1890-ben.)¹⁸ 1880-ban az Országos Magyar Iparegyesület a Platzer által szerkesztett *Honi műipar* című szaklapot is „oly vállalatnak ismeri el, mely a hazai iparnak művészeti irányban való fejlődésére jelentékeny befolyást gyakorolhat”.¹⁹

Platzer Antal oktatói, szerkesztői és közéleti tevékenysége mellett építész-ként is aktívan alkotott – bár figyelme csak később fordult a városépítészet felé. 1879-ben díjat nyert a brassói vármegyeház tervpályázatán, a székesfehérvári kiállításon bemutatott tervei ezüstérmet kaptak és megnyerte az Országos Iparegyesület építés- és építésipari szakosztályának második tervezési pályázatát is. Karrierje korai szakaszában (1881) az Országos Magyar Iparegyesület építési és építésipari szakosztályának jegyzőjeként számos műipari pályázat bíráló

¹³ *Platzer Antal*: A műipartanítás a fővárosban. *Anyagi Érdekeink* 9. (1879) 12. sz. 184.

¹⁴ Gyűjtemény alatt a szemlélet utáni tanulmányozáshoz szükséges bemutató darabokat és eszközöket értette.

¹⁵ *N. n.*: Szemle. *Magyar Ipar* 1. (1880) 10. sz. 149.

¹⁶ *Platzer Antal*: Műipari vásár. Indítvány. *Magyar Ipar* 1. (1880) 3. sz. 43–44.

¹⁷ *Üő.*: Az 1881-iki karácsonyi kiállítás és bazár. *Magyar Ipar* 2. (1881) 22. sz. 359–363.

¹⁸ 1914-ben elfogadták ugyan a javaslatot, azonban Palóczy ötlete a későbbiekben nem valósult meg.

¹⁹ *N. n.*: Ipari mozgalmak. *Magyar Ipar* 1. (1880) 22. sz. 347.

bizottságának is tagja volt a kor jelentős építészével, Steindl Imrével együtt. 1883-ban részt vett az Országház tervezésére kiírt pályázaton.²⁰ Az „állandó országház építése érdekében működő országos bizottság” 1883. április 22-én döntött a pályázat díjainak odaítéléséről. Platzer terve volt az egyetlen a tervek között, melynek alaprajza nem volt szimmetrikus. Az *Egy ezredévi szenvedés két évtel* jellegével benyújtott pályamű esetében a bizottság kifogásolta az alapelrendezést, valamint elsősorban az üléstermek egymástól való túlzott távolságát, a térpazarlást tette szóvá²¹. Az Országház tervezésére (többek között) olyan alkotók nyújtották be pályázataikat, mint Hauszmann Alajos és Steindl Imre – mindketten Platzer tanárai –, Otto Wagner Bernt Rezsővel és Kallina Mórral közösen, valamint az elismert és foglalkoztatott színháztervezők, Ferdinand Fellner és Hermann Helmer. (Összesen 19+1 tervsorozat készült ebből az alkalomból.)

Platzer már az Országház tervezése közben foglalkoztatta a közeli Újépület (Neugebäude)²² lebontásának gondolata. Három egységre tagolta az Országház épüle csoportját, a Duna felől pedig az épület reprezentatív voltát hangsúlyozó díszteret javasolt. Víziói a jövőbe néztek már ekkor is, egy 1897-ben, az Újépülettel kapcsolatos felolvasásában ki is emelte: „Az 1882-iki első tervemben kontemplált középületeket egytől végig fölépítették az utóbbi évek alatt.”²³ Platzer ugyanis 1882-ben, amikor az országgyűlés bizottsága az állandó országház helyének megválasztásával és a kiírandó tervpályázat feltételeinek megállapításával foglalkozott, egy olyan tervjavaslattal állt elő, melyben a szabályozást az akkor még beépítetlen Lipótvárosra is kiterjesztette volna.²⁴ Tervjavaslatát azonban 1883-ban mellőzték, s a székesfőváros és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa csak 1892-ben kezdett el foglalkozni a mai Szabadság tér területének rendezésével, az Újépületet pedig még később, 1897-ben bontották le.

1886-ban Platzer már a Palóczy nevet használta,²⁵ bár hivatalosan csak 1887-ben került sor a névváltoztatásra.²⁶ A külföldi szaklapok újdonságairól

²⁰ A budapesti Országház terve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Végyes Tervrajzok T 15. T 15 – No. 9/e/1-6.

²¹ Az Országház építése és művészete. Szerk. Sisa József. Bp. 2020. 54–55

²² Az óriási belső udvart bezáró négyszögletes épület építése 1786-ban kezdődött Hild János vezetésével (tervező: Isidore Canevale bécsi építész), 1897-ben bontották le. Börtönként és kivégzőhelyként is funkcionált.

²³ *Palóczy Antal: Az Újépület területének szabályozásáról.* Magyar Ipar 18. (1897) 35. sz. 639.

²⁴ A korabeli térképek tanúsága szerint elszórt beépítettségű terület, amelynek beépítése 1874-től indult az új építési szabályrendeletek értelmében. Részletesebben lásd *Lovna Éva: Budapest városmorfológiai változásai és a változások hatásai 1867 és 1920 között.* In: Budapest városrendezési (építési) szabályozásának változásai. Szerk. Nagy Béla. Bp. 2019. 1–66.

²⁵ Ekkor még nem használja a gyermekei által használt Palóczy névváltozatot.

²⁶ Századunk névváltoztatásai 1800–1893. Kiadja a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság. Bp. 1895. 175.

január 13-án írt beszámolóját már Palócziként írta alá.²⁷ Az Országos Magyar Iparegyesület Palóczi és Mudrony Soma munkájának köszönhetően folyamatosan követte az osztrák, német, francia és angol szaklapok cikkeit. Emellett a testület egyre több tanulmányutat is szervezett, delegáltjai kiállításokon és vásárokon vettek részt. Palóczi szakmai érdeklődése eközben egyre inkább a város-tervezés felé fordult. Tanári munkáját ugyan folytatta, de egyre inkább az oktatásfejlesztéssel²⁸ és a műiparosokat érintő megfelelő szabályozás kialakításával²⁹ foglalkozott. 1901-ben jelölték a Székesfővárosi Iparrajziskola igazgatói állásának betöltésére, de hiába állt a pályázók közül az első helyen, mégsem őt választotta a főváros tanácsa. Ennek több oka lehetett: az 1898-ban lezajlott nyilvános vitán³⁰ határozottan képviselt álláspontja az iparostanoncok rajzoktatásáról, valamint az Újépület körül kialakult kisebb botrány vagy a szabályozási kérdésekben hangzatosított, gyakran a székesfővárost és a Fővárosi Közmunkák Tanácsát bíráló észrevételei egyaránt befolyásolhatták a döntést. A kortársak közül Gelléri Mór, a *Magyar Ipar* felelős szerkesztője így írt a döntés kapcsán: „az ő [Palóczi Antal – L. É.] szókimondása sok embernek fáj s főleg mert sohasem kereste a hatalmasok kegyét, nem tudott hízelegni s talán azt a végzetes hibát is elkövette, hogy a mostani választás előtt sem kilincselte végig a tanácsbeli urakat és nem hajolt meg elég mélyen egyesek földi nagysága előtt”. Álláspontját nem rejtve véka alá kiemelte, hogy Palóczinak „elévülhetlen érdemei vannak a főváros fejlődése körül, utat tört, irányt jelölt, generációkat nevelt eszméinek és tette mindezt önzetlenül, becsületos nyíltsággal és – szókimondó bátorsággal”.³¹

Palóczi, a véleményformáló

Palóczi 1895-től az *Építészek Naptárát* szerkesztette, véleménycikkeit, elemzéseit és ismertetéseit folyamatosan közölte többek között a *Magyar Ipar*, a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, a *Vállalkozók Lapja* és az *Építő Ipar – Építő Művészet*. Az Országos Iparegyesület és a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet ülésein felolvasásokat tartott, amelyek közül jó néhány önálló kiadványként meg is jelent.

²⁷ *Palóczi Antal*: Újdonságok az építő ipar terén. *Magyar Ipar* 7. (1886) 3. sz. 35.

²⁸ *Úó*: Az iparostanoncok rajzoktatása. *Magyar Ipar* 19. (1898) 36. sz. 706–708. A cikk a *Magyar Ipar* hasábjain nyilvános vitát indított el Palóczi és az Iparrajziskola tanárai, Böhm János festőművész és Györgyi Kálmán iparművész között.

²⁹ *Úó*: Az iparosok munkái az építkezéseknél. *Magyar Ipar* 18. (1897) 2. sz. 37–40.; *N. n.*: Egyesületi Élet – Végrehajtó Bizottság. *Magyar Ipar* 23. (1902) 17. sz. 565. Bizottsági tagként felkérték Palóczit az építőipar gyakorlásáról szóló szabálytervezet elvi alapokon való előkészítésére.

³⁰ A vitáról lásd a 28. jegyz.

³¹ *Gelléri Mór*: Palóczy Antal. *Magyar Ipar* 22. (1901) 19. sz. 934.

Az 1880-as évek végétől érdeklődése egyre inkább a várostervezés és a város-szabályozás felé fordult; a friss szakirodalom mellett figyelemmel kísérte a külföldi városrendezési gyakorlatokat is. 1900-ban a főváros tanácsa kiküldte a párizsi világkiállításra, hogy a francia fővárosban tanulmányozza az ipari rajzoktatást, a Mérnök- és Építészegyesület pedig ugyanekkor azt kérte tőle, hogy tájékozódjék a modern városrendezési elvekről és irányzatokról, és készítsen ezekről tanulmányokat mint az „egyik legrégebb és leghivatottabb magyar szakírója a városrendezés kérdésnek”.³² 1903-ban a kereskedelemügyi miniszter az egyesület fölterjesztésére Palóczit, „a városrendezés ügyének nálunk legelső uttörő szaktekinélyét”³³ küldte a drezdai városrendezési kiállításra. Tanulmányútajairól nemcsak élménybeszámolókat írt, hanem a szakértő szemével véleményezte is a látottakat: a „legszébb, legköltségesebb építő mód sem képes elhárítani, kiköszörülni azokat a hibákat, a melyeket művésziileg gyarló városterv foganatosításával követtek el. E miatt soha sem szabadna elfelejteni, hogy a városterv fogalmazásakor megadásék az építőművésznak ugyanazon befolyás, mint a föld mérőnek vagy a talajépítő mérnöknek”³⁴ – összegezte a *Magyar Ipar*-ban a drezdai városrendező kiállítás után, 1910-ben.

A városrendezésben főként művészi elveket valló Palóczy a lakhatás kérdésében a funkcionalizmusra törekedett, a közegészségügy kívánalmai szerinti tervezés szükségességét hirdette a városok és a lakóépületek tervezésénél. Az 1900. június 3–4-én tartott építőipari országos kongresszuson előadást tartott a lakáshelyzetről *A házadó kedvezmény kiterjesztése az új építkezéseknél* címmel, 1901. november 26-án pedig az Országos Iparegyesület összes szakosztályának közös ülésén felolvasta *A mit a házaink beszélnek* című tanulmányát.³⁵ Utóbbi inkább kiáltvány, legalábbis mondanivalójának szenvedélyes megfogalmazása erre enged következtetni. A budapesti épületek statisztikai adataiból kiindulva bemutatta azokat a közegészségügyi, gazdasági és főként városrendezési tendenciákat, amelyek a fővárosi lakásügyet ekkortájt jellemezték. Az alapvető problémának Palóczy azt tartotta, hogy Budapestnek nem volt olyan építésügyi szabályzata, amelyre építve megfelelő városrendezési tervet lehetett volna készíteni, s amely a megfelelő számú és színvonalú, élhető lakás kialakításának is előfeltétele lett volna. Palóczy élesen bírálta a székesfőváros és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tevékenységét is, amelyek ugyan külön-külön, de egyaránt felelősek voltak az érvényben lévő szabályozásokért. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa éves működéséről szóló hivatalos jelentések évente megjelenő kritikai összefoglalásában nemcsak

³² N. n.: Tanulmányút. *Magyar Ipar* 21. (1900) 28. sz. 867.

³³ N. n.: Kiküldetések tanulmányútra. *Magyar Ipar* 24. (1903) 35. sz. 847.

³⁴ Palóczy Antal: A drezdai városrendező kiállításról. *Magyar Ipar* 24. (1903) 43. sz. 999.

³⁵ *Uő*: A mit a házaink beszélnek. *Magyar Ipar* 22. (1901) 49. sz. 1299–1300.

a várostervezési döntéseket vizsgálta meg kritikus szemmel, hanem mindenkor számba vette az adott év fővárosi építkezéseit is. Ez irányú tevékenysége általánosan elismert volt kortársai körében, nemcsak az általa vallott elvek, hanem pontos érvelése és szaktudása miatt is.

Az 1894. évi építésügyi szabályzat³⁶ hatályba lépésének évében a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Palóczival az élen azonnal sürgetni kezdte, hogy írjanak ki pályázatot egy új szabályozási terv készítésére. Palóczinak több fenntartása is volt a frissen életbe lépett szabályozással. Problematikusnak tartotta például az épületmagasság és az utcaszélesség arányának megváltoztatását. Az 1894-es új szabályozás szerint ugyanis nem lehetett négyemeletes házát 15 méternél keskenyebb utcában építeni, négy emeletnél (legnagyobb magassága 25 m) magasabb házát építeni pedig egyáltalán nem – a mezzanint (félemelet) egy emeletnek vették (152. §).³⁷ A 19. század végétől az utcák szélesítésének hatására a kétemeletes épületek helyett három- és négyemeletesek épültek. Még nagyobb problémát jelentett a lakások nagysága, amivel Palóczy külön is foglalkozott. Belterületen ugyanis a lakások 72–76%-a, a külterületen épült új lakásoknak pedig a 88–90%-a egy vagy kétszobás volt. A probléma megoldására az javasolta, hogy az „új építésügyi szabályzatot *összhangzásba* kell hozni a korszerű haladás kívánta közegészségügyi követelményekkel, s tekintettel lakásviszonyaink javítására, az építő módokat helyesebben meg kell állapítani”.³⁸

A szabályzat Palóczy által is sürgetett reformjára a századforduló utáni években került sor. „A székesfőváros területére az 1870. évi X. t.-cz. 22. §-a alapján alkotott és a belügyi kormány hozzájárulásával 1894. évi január 1-én életbe lépett építésügyi szabályzatot szükségesnek találtuk revízió alá venni, tekintettel az időközben szerzett tapasztalatokra és az építési technika haladására.”³⁹ Az 1894-es építésügyi szabályzat revíziójára szervezett bizottságot 1904-ben állították fel.⁴⁰ A szakhatóság mellett azokat a szakmai szervezeteket és egyesületeket is bevonták a munkába, amelyek az építés ügyével hivatásszerűen foglalkoztak. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Palóczy Antalt jelölte tagnak, aki a szabályozási

³⁶ Az 1894-es szabályzat előfutára a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által hozott utasítás 1886-ban. Mindkét rendelkezés négy övezetre osztotta a várost a beépítés típusának szempontjából: egy belső és egy külső zárt sorú övezetre, egy nyaralóterületnek nevezett, már szabadon álló beépítésű övezetre és egy vegyes beépítésű övezetre.

³⁷ 39. §. Az építési ügyet a fővárosban szabályozó utasítás (1870. évi X. t.-cz. 22.§.). V. Építési szabályok. (Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1886., 1887. és 1888. évi működéséről) Bp. 1890. 114–115.

³⁸ Palóczy A.: A mit a házaink beszélnek i. m. 1306.

³⁹ Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1904. évi működéséről. Bp. 1905. 25.

⁴⁰ A bizottság 1905. február 7-én tartotta első ülését, s a revízió 1913-ig tartott, párhuzamosan az új építésügyi szabályzat összeállításával (1914). Lásd *Palóczy Antal*: Budapest szabályozásának egyes részletei. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője 24. (1905) 11. sz. 108.

terv kialakításának folyamán jelezte az elképzeléssel kapcsolatos fenntartásait. Szerinte ugyanis az nem gondoskodott sem a jövőben építendő középületek, sem a pályaudvarok, sem a városi közlekedés eszközeinek megfelelő elhelyezéséről. Azt az álláspontot képviselte, hogy a városnak a harmonikus fejlődés érdekében a Duna mindkét partján egyformán kellene terjeszkednie, ezzel összefüggésben pedig elvetette azt az ötletet, hogy a város kiépítése egyedül a rákosi homokrétekre koncentráljon. „Budapest középpontjául kell, hogy a Duna maradjon meg”⁴¹ – hangsúlyozta.

Palóczy már 1894-től egy új városszabályozási terv készítését javasolta,⁴² az 1894-es szabályozás revíziójával, valamint az új építésügyi szabályzat megalkotásával párhuzamosan.⁴³ 1904-ben közzétették a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által jegyzett tervet. A városszabályozási és részben városbővítési terv felett komoly, megalapozott kritikát gyakorolt. Fenntartásait négy témakörben fogalmazta meg, ezzel is reflektálva a kor népszerű és vezető városszabályozási elveire, illetve szabályozási kritériumaira. Az általa kérdésesnek tartott pontok a következők voltak: 1. a forgalom, 2. a beépítés, 3. a közegészségi, 4. a művészi, azaz szépségi követelmények.

Az 1914-ben kiadott építésügyi szabályzat⁴⁴ az 1894-essel összehasonlítva már jobban megfelelt a modern városrendezés elveinek, főbb rendelkezései azonban az első világháború kitörése miatt nem valósulhattak meg. Ugyanakkor a

⁴¹ *N. n.*: Magyar Építőmesterek Egyesülete – jelentés. Építő Ipar 32. (1908) 10. sz. 104.

⁴² A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet ülésén, 1899. május 6-án előterjesztett indítványt Budapest szabályozó tervére Alpár Ignác, Palóczy Antal és Pártos Gyula írták alá. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a programtervezetet nyilvános pályázat rendezése céljából felajánlotta a m. kir. Miniszterelnöknek, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnökének, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának, a m. kir. belügyminiszternek és a székesfőváros hatóságának. *Alpár Ignác – Palóczy Antal – Pártos Gyula*: Budapest szabályozó terve. A mű- és középítési szakosztályok végrehajtó bizottságának a választmány május 6-iki ülésén előterjesztett indítványa. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 8. (1899) 14. sz. 105–106.

⁴³ A 1908. január 27-én tartott ülésen részt vett dr. Bárczy István polgármester is. Palóczy felolvasta a később megjelent tanulmányát (*Palóczy Antal*: Miért szükséges Budapest szabályozási tervének megújítása. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 42. (1908) 13. sz. 129–133.), amelyben bemutatta a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tervét, statisztikai adatokat (stb.), s rámutatott arra, hogy a Fővárosi Közmunkák Tanácsának terve nem megfelelő, ezért szükséges annak megújítása. Az egyesület tagjai véleményezték, felszólalt többek között Hauszmann Alajos, dr. Forbát Imre és Jakab Dezső is. Az egyesület elnöke határozatban kimondta, hogy az általános városszabályozási terv elkészítése sürgős. *N. n.*: A mű- és középítési szakosztályok ülése. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 27. (1908) 5. sz. 48.

⁴⁴ *Fővárosi Közmunkák Tanácsa*: Építésügyi Szabályzat Budapest Székesfőváros területére. Bp. 1914. Országos Széchényi Könyvtár TM 973. Nyolc építési övezetet határolt körül a városrészek adottságainak megfelelő beépítési feltételekkel. Meghatározta az építkezés alapfeltételét, azaz, hogy legyen közművesített a terület. A szabályzat kitért az épületmagasságok csökkentésének lehetőségére, kereset építési mód alkalmazási lehetőségeinek növelésére; növelte az udvarterületeket is és a szabadon álló beépítési övezetekben az épületek közötti távolságot. Palóczy és kortársai által, már a 19. század utolsó évtizedeiben hangoztatott városszabályozási elvek, amelyek a funkcionalitás és a közegészségügy

szabályzattal kapcsolatban megfogalmazott kritikai észrevételek (annak ellenére, hogy az új építésügyi szabályzat kialakításába bevonták a szakmai szervezeteket is) még évek múltán sem halkultak el. Az 1914-es építési szabályzattal kapcsolatban Palóczy leszögezte, hogy szerinte alapvetően nem az építésügyi szabályzatban foglaltakat kell bírálni, hanem azt a hiányt kell észrevenni, ami gátolja a szabályzat alkalmazását. Az „építésügyi szabályzat nem önmagában és különálló ténykedés! Szerves kapcsolatban, elválaszthatatlan szoros összefüggésben áll vele: a város beépítő terve!⁴⁵ Budapestnek még ekkor (1914) sem volt használható városterve. (Ezt az állítást a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1911-ben cáfolta.) Ahogy a helyzetet Palóczy 1918-ban összefoglalta: „hiába fáradsz és csinálnak új építésügyi szabályzatot, hibás és meddő lesz az eredmény, míg csak nincs, és nincs jól megszerkesztve az általános szabályozó és beépítő városterv, amelynek alapján azután céltudatosan lehet irányítani Budapest jövőjét – amaz elvek és tanulságok szemmel tartásával, amelyeket a modern városépítés meggyőző erővel hirdet és különösen a német városok hálás eredménynyel alkalmaznak is!⁴⁶

A teoretikus

Palóczy az 1880-as évektől figyelemmel kísérte a modern városrendezési elmélet és gyakorlat irányzatait. Előadásain, tanulmányain keresztül igyekezett népszerűsíteni és elfogadtatni az új elvek hangsúlyos tételét, a közegészségügyi, a közlekedési és az esztétikai tervezés fontosságát. Várostervezési munkáiban leginkább Camillo Sitte⁴⁷ funkcionális, ám mégis a város művészi formálására törekvő tervezési elveire és gyakorlatára támaszkodott, míg elméleti írásaiban a mérnöki szemléletű Josef Stübben elemzéseit és rendszerező módszereit, valamint Richard Baumeister elméletét használta fel.⁴⁸ Vallotta azt az elvet, amelyet Stübben és

kívánalmai mellett a terek művészi alapokon való kiképzésére, a változatos beépítési módokra is hangsúlyt fektettek, végül az 1914-es Építésügyi Szabályzatban találtak befogadásra.

⁴⁵ *Palóczy Antal: Az építésügyi szabályzatok kérdéséhez. Építő Ipar – Építő Művészet* 42. (1918) 3. sz. 19. A cikk közvetlen előzményeként Palóczy még 1915-ben megjelentette Stübben egyik fontos tanulmányát fordításban: Stübben előadásai: Az építésügyi rendszabályok és a hatóságok feladatai különösen művészi szempontból. *Építő Ipar – Építő Művészet* 39. (1915) 29. sz. 172–173.; 30. sz. 177–178.; 31. sz. 183–184.; 32. sz. 190.; 33. sz. 197–198.; 34. sz. 201–202. 1918-ban újra közölte a tanulmány fordítását, de ekkor már saját megjegyzéseivel kiegészítve. Ezekben pedig reagált az aktuális budapesti városrendezési helyzetre. *Palóczy Antal: Az építésügyi szabályzatok kérdéséhez. Építő Ipar – Építő Művészet* 42. (1918) 3. sz. 19.; 4. sz. 28.; 6. sz. 45–46.; 8. sz. 60–61.

⁴⁶ *Palóczy Antal: Az építésügyi szabályzatok kérdéséhez. Építő Ipar – Építő Művészet* 42. (1918) 4. sz. 19.

⁴⁷ *Camillo Sitte: Der Städtebau nach seinen Künstlerischen Grundsätze. Wien 1889.* A mű új alapokra helyezte a várostervezés gyakorlatát, hirdette a városok esztétikai elvek szerint való rendezését és tervezését.

⁴⁸ *Josef Stübben: Der Städtebau. Stuttgart 1890.* A részletes, összefoglaló munka városépítési útmutatója és leírása az adott időszak városai alkotórészeinek, funkcióinak és működésének. Stübben

Sitte is képviselt, miszerint a várostervezés legfontosabb szempontja a város egészére kiterjedő egységes városszabályozási terv következetes megvalósítása, és nem a tágabb kontextus nélküli épületek építése.

Városbővítési és szabályozási tervjavaslatait a kor modern várostervezési elvei szerint készítette, miközben nem tévesztette szem elől Sitte meggyőződését sem, miszerint a város kialakulásának megismerésében, az evolúciójában rejlő törvényszerűségekben benne rejlik a település jövője is. Pozsony városszabályozási és városbővítési terve kapcsán így írt erről: „Nagy feladatomhoz ekkép érhető habozással fogtam, s kutatva a város történelmi fejlődését nyomról-nyomra követtem a város százados kialakítását. Hogy megismerkedve a múlttal, megértsem a jelent és tudjak következtetni annak jövőjére!”⁴⁹ Camillo Sittéhez hasonlóan tehát ő is vallotta a múlt és a kortárs tervezés közötti folyamatosság fenntartásának fontosságát; a város épített és természeti értékei, szerkezete eredeti variabilitásának tiszteletben tartását, összehangolva a forgalom, a lakhatás, a közegészségügy és az esztétika kívánalmaival. Palóczy a modern várostervezés megismert elveit továbbfejlesztette és főként a budapesti viszonyokra alakította. Elméleti műveiben főleg Budapesttel foglalkozott, s vidéki várostervezési munkáiban és a tervjavaslatok bírálataiban is vissza-visszautalt a fővárosra.

A nyugat-európai, főként a német hatás nem került el a magyar várostervezőket. Az ekkor alkotó építészek többségére természetesen nagyban hatott a külföldi oktatási intézményekben megszerzett tudás. Sokan tanultak Bécsben, Grazban, Berlinben, Zürichben és az ottani tapasztalatokat magukkal hozták Magyarországra. A Monarchia építészei és mérnökei munkavállalásuk során nem álltak meg az osztrák–magyar belső határnál.⁵⁰

Palóczy ismerte és folyamatában követte a várostervezés-elmélet trendjeit és már az új elméletek megjelenésekor felfigyelt a tehetségesnek tartott szerzőkre, így Stübben 1890-ben, Sitte 1899-ben megjelent művei sem kerültek el a figyelmét. 1891 és 1892 során végig figyelemmel kísérte a Bécs általános rendezésére és szabályozására kiírt pályázat alakulását, a Gross-Wien projekt⁵¹ eseményeit. Tanulmányozta a bécsi városházán kiállított díjazott és megvásárolt tervjavaslatokat, különösen Stübben

útmutatóját megelőzte: *Reinhard Baumeister*: Stadt-Erweiterungen in technischer, baupolizeilicher und Wirtschaftlicher Beziehung, Berlin 1876. Baumeister ebben a művében alapozta meg a mérnöki várostervezés elméletét.

⁴⁹ *Palóczy Antal*: Pozsony szabad királyi város szabályozásáról. In: *Városszabályozási kérdések*. Pozsony 1909. 2–3.

⁵⁰ *Lovna Éva*: Urban Typology in the Habsburg Empire, 1867–1918, with a Special Emphasis on Hungarian Towns. *Architektúra & Urbanizmus* 52. (2018) 3–4. sz. 49–52.

⁵¹ A Gross-Wien projekt városrendezési pályázat eredményeinek elemzése alább olvasható. A Bécs általános városrendezésére kiírt pályázat, Der General-Regulierungsplan für Gross-Wien két első díjas tervét az osztrák Otto Wagner és a német Josef Stübben készítették. 1911-ben Wagner a pályázat tapasztalatait és ötleteit írta le Die Großstadt című munkájában, Stübben 1894-ben, közvetlenül a

kölni és Otto Wagner bécsi építőtanácsos tervei iránt érdeklődött, amelyek „nemcsak roppant arányú kiterjedésük, hanem a bennük levő alapvető-eszmék miatt is minden szakértő legfeszültebb érdeklődését lebilincselték”.⁵² A két első díjjal jutalmazott tervet egymással összehasonlítva így jellemezte: „Wagner a monumentális kiképzés nagy tenorjában halad a város részleteinek alakításában, nagy méretű sugárutakat és körutakat létesít, és bizonyos általánosítással kezeli az utcahálózat újra való megállapítását és a régiiben való változást, nagy súlyt helyez a reprezentációra, azért elrendezésének néhány valóban nagyszerűen fénylő pontjait hatásos és remek módon készült perspektívákkal tárja a szemlélő elé. Alkotásaiban a művészi kiképzés dominál, de azért a város beépítésében a forgalom és közegészség kívánalmaira fontosságukhoz képest tekintettel van. Stübben tervében a most érintett városszépítő tényezők ritka harmóniában ki vannak elégítve és egymással teljes egyensúlyba hozva. Az ő városa a mily remek szép, épp annyira célszerű és otthonos is. Bámulatos könnyűséggel varázsolt már meglévő – sőt alárendelt városrészeket is csekély változtatással érdekesség-művészivé – a köztereket ezerféle változatban, minden utcakeresztesznél szebbnél-szebb alakokat és képeket állít szemünk elé.”⁵³

1894-ben jelent meg a fent idézett tanulmánya, és április 18-án felolvasást tartott ebből *Városrendezés Bécsben és Budapesten* címmel az építő- és műipari szakosztály ülésén.⁵⁴ (Ekkor indítványozta azt, hogy Budapest újabb általános szabályozására nyilvános tervpályázatot írjanak ki.) A Gross-Wien projekt városrendezési pályázatának elemzése során felmerült benne Nagy-Budapest ki nem mondott eszméje is. Ezt az utókor ugyan Bárczy polgármester víziójának tartja, de Palóczy már 1894-ben foglalkozott a kérdéssel. Wagner monumentális városépítési elveit, a reprezentációt és a sugárutakat nem tartotta követendő példának a magyar főváros számára. (Wagner 1915-ben előadást tartott Budapesten *Üdvözet a Magyar építőművészeknek* címmel. A *Vállalkozók Lapjában* közölt, vele készült interjúban Wagner a nemzeti építőművészet kapcsán kifejtette, hogy az építészeti alkotások művészi kifejezésének az összes kulturális központban [kultur centrum] hasonlóknak kell lenniük, így tehát kimondott nemzeti stílus szerinte nem is létezik.)⁵⁵

pályázat eredményeinek bemutatása után méltatta Wagner munkáját Der General-Regulierungsplan für Gross-Wien című írásában. Megjelent: Deutsche Bauzeitung 28. (1894) 20. 123–125.

⁵² *Palóczy Antal*: Bécs újabb szabályozása és rendezése. Építő Ipar 18. (1894) 16. sz. 191.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Az építésügyi rendszabály kiadásának éve 1894 volt. Előadásában ekkor foglalkozott Palóczy is Budapest jövőjével (1894. január 29.). Már nagyban folytak a millenniumi előkészületek, dübörgött az egységesített városépítés (Nagykörút, Andrassy út). Lásd *Mudrony Soma*: Budapest jövője – Városrendezési tanulmány (Orsz. Iparegyesület megbízásából). Bp. 1893. A könyvben szerepelnek Palóczy terjesztései a Tabán szabályozására és az Eskü-téri hídfő környezetének kiépítésére.

⁵⁵ *Otto Wagner*: Üdvözet a magyar építőművészeknek. Vállalkozók Lapja 36. (1915) 51. sz. 1. Wagner feltehetően az Osztrák–Magyar Monarchia határain túlra is tekint, így a lapban használt „kultur centrum” kifejezés a nagyobb városokra vonatkozik, amelyek kulturális központ szerepet is betöltöttek.

Palóczira nagy hatással volt Stübben városterve is, amelyet felolvasásában hosszan elemezett. Későbbi munkáiban gyakran visszautalt Stübbenre és Sittére, és Baumeistert az építésügyi szabályzatok kontextusában említette: „Németországban Adickes, valamint Baumeister voltak kezdeményezői a fokozatos építésügyi szabályzatnak, amely az 1890-es években és e század első tizedében, különösen a »Deutscher Verein für öffentliche Gesundheitspflege« szorgalmazása folytán az összes német nagy és középvárosokban, a skandináviai államokban és Hollandiában elterjedt és Angliában is némi megváltozott formában meghonosult. Ellenben nem talált még eddig talajra Belgiumban, Franciaországban, Olaszországban stb.”⁵⁶

Városszabályozási kérdésekben a német rendszert és Bécs példáját tartotta követendőnek, a gyakorlati problémák megoldásában pedig egyértelműen Sitte, míg a várostervezés elveiben és elméleti munkáiban Stübben és Sitte inspirálta. Pozsony városrendezési tervezete kapcsán Helmár Ágost a következőket írja: „Pozsony oly szerencsés, hogy Palóczy Antal műépítész és tanárban oly mesterre bízta újabb bővítési és szabályozási tervének kidolgozását, aki Sitte elveit, tehát a városépítés legújabb és teljesen bevált elveit híven követi.”⁵⁷ Palóczy rövid ismertetéséből az is kiderül, hogy terve mennyiben volt más, mint a Stübben- és Wagner-féle elképzelések, s miben követte a Camillo Sitte által képviselt elveket: „Súlyos tévedésnek, kegyeletsértőnek találnám, ha a város növekedésére szánt területen sablonos, közömbös felosztást létesítenék és minden művészi érzék kiküszöbölésével az a vonalzási rastum kíséreltetnék és honosíthatnák meg, amely, sajnos részben máris alkalmazást talált [...]. A nagyobbítandó város úthálózatában ezért igyekeztem az elődök példáján buzdulva, azok szellemében eljárni, az úthálózat kiképzésében ezeket a magasabb s művészi szempontokat érvényesíteni.”⁵⁸ Ezeknek az elveknek az alkalmazása mindenekelőtt az új utcáknak a város lankáihoz alkalmazkodó vonalvezetésében nyilvánult meg, miközben nagy hangsúlyt fektetett a »közegészségi viszonyok« fejlesztésére is: az ipari területeket a lakóterületektől elválasztó zöldterületek, a nagyobb útszélességek, az új terek és parkok, az utcák nyitása által megvalósulhatott volna a sűrű városszövet lazítása és a nagyméretű tömbök felosztása is – amennyiben a tervet kivitelezik.

Palóczy elméleti munkáiban főleg a térszervezéssel, a korabeli (modern) városrendezés alapjaival foglalkozott.⁵⁹ *A városok rendezése – Budapest viszonyainak*

⁵⁶ *Palóczy Antal*: Az építésügyi szabályzatok kérdéséhez. *Építő Ipar – Építő Művészet* 42. (1918) 4. sz. 28.

⁵⁷ *Helmár Ágost*: Pozsony és a városépítés elvei a múltban és a jelenben. In: *Városszabályozási kérdések* i. m. 29.

⁵⁸ *Palóczy A.*: Pozsony szabad királyi város szabályozásáról. In: *Városszabályozási kérdések* i. m. 9–10.

⁵⁹ *Palóczy Antal*: A városi terek elrendezése és kiképzése. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 38. (1904) 10. sz. 413–428.; *Uő*: A városok rendezése: Budapest viszonyainak egybevételével. Bp. 1903.; *Palóczy Antal*: A mai városépítés alapelvei. Bp. 1908.

egybevetésével (1903) című írásának egyes fejezeteiben felhasználta, illetve majdnem szó szerint átvette Josef Stübben *Der Städtebau* várostervezési kézikönyvének vonatkozó szakaszait.⁶⁰ Stübben többek között a híd és az utcák kapcsolatával is foglalkozik és megkülönbözteti a híd megközelítésének lehetséges módjait, ezzel egyidejűleg az utakat is. Eszerint az út vezethet a város központjából egyenesen a folyóig, s léteznek mellékutak, amelyek a folyópart mentén futnak. Palóczi 1903-as munkájában így ír: „b) Az egy tengely irányában szimmetrikus tér: alakja félkör – egész a derékszögletes négyszögletig; ott, hol a forgalom egy főirány – egy főépület felé gravitál. Így pl. városi kapuk, hídfők, vasúti indóházak stb. előtt.”⁶¹ A tér fajtájának leírása is megtalálható a Stübben-féle kézikönyvben.⁶² Palóczi munkája tehát lényegében a Stübben-féle kötet egyes részeinek magyar fordítása. Nyilvánvaló, hogy Palóczi Stübben kézikönyvét használta fel *A városi terek elrendezése és kiképzése* (1904) című munkájában is. A kortársak nem vették észre a plágiumot, így Palóczit, mint korának jövőbe tekintő nagy teoretikusát tartották számon, holott csak megfelelő ismeretekkel rendelkezett a várostervezés korabeli külföldi szakirodalmáról és megengedte magának, hogy szinte változtatás nélkül átvegye azok szövegét és az ábráit.

Stübben mellett Sitte is inspirálta őt. A német szerző egyik művében példákat sorolt fel és megoldásokat is javasolt az általa nem megfelelőnek tartott várostervezési döntésekre, leginkább a közterekkel kapcsolatban. Ezeket Palóczi is átvette: „A köztér jó hatásának nyitja annak körül-határolása módjában rejlik. A körül-határolással, körülépítéssel lehetőleg zárt falfelületeket kell törekedni előállítani, s ezeket a falfelületeket lehetőleg kevés utcával szabad csak áttörni [...], a tér alakjának nem kell föltétlenül szabályosnak lenni; [...] dimenziói az oda állított vagy állítandó épületek méreteivel legyenek arányosak. [...] A térhatásra nézve fontosak még a tér területének beosztása, kiállítása és színtező viszonyai.”⁶³

Az egyértelmű egyezések és az átvett részletek ellenére is Palóczi munkája nagy jelentőséggel bírt, ugyanis az általános bevezetés után konkrét, általában budapesti példákon keresztül vázolta és elemezte a városrendezés különböző feladatait és problémáit, valamint a terek kialakításának gyakorlatát. *A városi terek elrendezése és kiképzése* (1904) című munkájában a budapesti Szabadság tér kialakítását vizsgálta a pályamunkákon keresztül. Megállapította, „1. hogy a szabályozás akkor lehet tökéletesebb, ha mentől tágasabb keretre, mentől nagyobb területre

⁶⁰ *Josef Stübben*: *Der Städtebau*. Darmstadt 1890. Angolra ford. Adalbert Albrecht 1907-ben: *City Building*. Eredeti kiadás: Cambridge 1911. Reprint Julia Koschinsky és Emily Talen előszavával. Az idézetek az angol nyelvű kiadás számozását használják. *Stübben, J.*: *City Building* i. m. 82.

⁶¹ *Palóczi A.*: *A városok rendezése* i. m. 81–83.

⁶² *Stübben, J.*: *City Building* i. m. 108.

⁶³ *Palóczi A.*: *A mai városépítés alapelvei* i. m. 10–12.

terjeszthetjük ki; 2. hogy előre kell tudnunk, minő középületet helyezünk ott el, mert csak annak ismeretével alakítható meg a tér, harmóniában az épülettel és végre, 3. hogy e technikai műveletnél a tervezés első vonásától kezdve végig »művészi« szempont, esztétikai megfontolás vegyék át a szerepet”.⁶⁴

A Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben tartott előadásai később megjelentek szakmai lapokban is, így hirdette és tudatosította a modern várostervezés elveit és irányait a történelmi Magyarország területén, s nagy hatást gyakorolhatott a szakma fejlődésére.⁶⁵

A várostervező

Palóczy városrendezési elvei a mai Magyarország határain túl is befogadásra találtak. A budapesti székhelyű Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mellett ugyanis annak égisze alatt helyi érdekeltségű egyesületek is alakultak, s azok tagjai ugyanúgy olvashatták írásait, adott esetben hallhatták felszólalásait. A korabeli szaksajtóban megjelenő pályázatok is országosak voltak, sőt egy-egy kiemelt esetben, mint amilyen az Országház tervezése volt, a pályázatokat nemzetközi szintre emelték. Palóczy néha pályázóként is indult, de leginkább a pályázatokat előkészítő, valamint véleményező bizottságokban és a zsűriekben tevékenykedett aktívan.

A Miskolc szabályozási tervének bírálatában (*Miskolc új városszabályozási és -bővítési tervéről*, 1894) megfogalmazott irányelve akár Palóczy szakmai hitvallásának is tekinthető: „A városok céltudatos, tervszerű építését, azok rendezését és szabályozását a városi népesség szaporodása, azoknak kellő lakásokkal való ellátása, a közegészségi viszonyok egyre súlyosbodó komplikációja, de különösen a kereskedelemnek és közforgalomnak rendkívüli átváltozása, eszközeinek hatványozott sokasága, valamint az ipar óriási növekedése és általános föllendülése minálunk is megkövetelik.”⁶⁶ Mindez megegyezik azokkal elvekkkel, amelyeket Stübben és Wagner ’mérnöki’, funkcionális és Sitte művészi elveken alapuló városformálása jelentett.

Palóczy a kor neves építészeivel együtt vett részt az aktuális építészeti pályázatok elbírálásában. Például Pecz Samuval a budapesti magyar királyi távbeszélő hálózat épületének tervpályázatát véleményezte (a bírálati jegyzőkönyv 1900. január 18-án készült), Lechner Ödönnel pedig Marosvásárhely színházának

⁶⁴ *Palóczy Antal: A városi terek elrendezése és kiképzése. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 38. (1904) 10. sz. 428.

⁶⁵ Palóczy művészettörténeti munkáira, amelyek őt az építész-írók közé emelték, jelen elemzésben nem térhetünk ki. *Palóczy Antal: Vignola oszloprendszerei. XII. fotolithografizott táblával.* Bp. 1890.; *Uő: Michel Angelo Buonarrotti mint építész és mérnök I–III.* Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 9. (1875) 8. sz. 342–361.; 9. sz. 379–386.; 10. sz. 434–443.

⁶⁶ *Palóczy Antal: Miskolc rendezett tanácsú városának szabályozása. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 31. (1897) 6. sz. 259.

tervpályázatát értékelte még ugyanebben az évben (a bírálatot november 18-án olvasták fel). Brassó várostervezési pályázatában zsúritag volt (1901. március 20.).⁶⁷ Miután felszólalásának eredményeként a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet javasolta Nyíregyháza vezetőségének, hogy „a város szabályozására később rendezzen pályázatot, illetőleg ezt válassza el a fölvétel és térképkészítéstől”,⁶⁸ Palóczy bekapcsolódott a pályázat előkészítésébe; 1905-ben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet képviselőjében részt vett annak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által összeállított bizottságnak a munkájában is, amely a fővárosi építésügyi szabályzat revízióját készítette.⁶⁹ Kiskunfélegyháza 1907-es városfejlesztési és -szabályozási tervpályázatára beérkezett öt pályaművet áprilisban bírálta el a kiküldött bizottság, amelyben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet képviselőjében Palóczy Antal és Francsek Imre vettek részt.⁷⁰ Pancsova városszabályozási programjának összeállítására pedig egyenesen Palóczy Antalt kérték fel 1904–1905-ben.⁷¹ De részt vett a nagyszombati piactértervezés pályaterveinek elbírálásában is (1913. május 23–24.).

Sopron szabályozási és fejlesztési tervének elkészítésére pályázatot írt ki a város vezetése, s ennek előkészítésével a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet bízta meg – Palóczy már 1901-től az előkészítési munkálatok részese volt. Wälder József városi főmérnököt bízta meg a terv elkészítésével, Palóczit pedig 1904-ben felkérték a készülő városterv véleményezésére. Emellett a terv kiegészítéséül szolgáló építési szabályrendelet szerkesztéséhez tanácsokkal is hozzájárult. (A rendelet már a tervjavaslat benyújtása után készült.) Palóczy szakvéleményében természetesen a terv minden pontjára kitért: méltatta az övezeti beosztást, az utak vonalvezetését, s nem mulasztotta el példaként felhozni Budapestet, ahogyan azt gyakran megtette más elemző és összehasonlító munkáiban.⁷² Sopron tervében „látható tehát, hogy a »közegészségi« tekinteteknek a legteljesebb mértékben elég van téve; nem úgy mint Budapesten, ahol az újabb városrészek számára 1:2,1-hez és 3:5-höz való horribilis arányok statuáltak, azaz a házmagasság 2,1-szer vagy 1/2-szer nagyobb az útszélesség mértékénél”.⁷³

Palóczy aktív várostervezőként csak két város, Újvidék és Pozsony teljes területének szabályozási és bővítési tervét készítette el. Pozsonyban 1909. december

⁶⁷ Tervpályázatok 7. (1901. szeptember) 9.

⁶⁸ *N. n.*: A mű és középítési szakosztályok ülése. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője 23. (1904) 14. sz. 111.

⁶⁹ *N. n.*: Tiszti jelentés. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője 24. (1905) 11. sz. 121.

⁷⁰ *N. n.*: Vegyesek. Építő Ipar 32. (1908) 24. sz. 248.

⁷¹ *N. n.*: Vegyesek. Építő Ipar 28. (1904) 52. sz. 389.; *N. n.*: Tiszti jelentés. Magyar Mérnök- és Építész Egylet Heti Értesítője 24. (1905) 11. sz. 109.

⁷² *Palóczy Antal*: Szakvélemény Sopron szab. kir. városnak Wälder József főmérnök által szerkesztett városszabályozó és fejlesztő tervéről. Sopron 1906.

⁷³ *Üő*: Sopron szab. kir. város új szabályozó és fejlesztő várostervéről. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 26. (1907) 26. sz. 274.

4-én tartott előadást a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet pozsonyi szakosztálya előtt a város szabályozási tervéről.⁷⁴ Az előadás különnyomatban is megjelent 1909-ben.⁷⁵ A tervet Palóczy Antal és Brolly Tivadar polgármester jelenlétében 1910. december 19-én tartott ülésen vitatta meg a pozsonyi osztály.⁷⁶ Pozsony városrendezési és -bővítési tervének végleges változata végül 1917-ben készült el.⁷⁷

Palóczy jelenléte Pozsony városrendezési, építészeti életében meghatározó volt, rendszeresen visszajárt ide előadásokat tartani.⁷⁸ 1916-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Korb Flórist, Palóczy Antalt, Lechner Jenőt és Warga Lászlót kérte fel arra, hogy készítsék el a pozsonyi egyetem kampuszának tervét (egyetemi épületek elhelyezése). A felkért építészek mellett a minisztérium szakemberei, Kertész K. Róbert és Sváb Gyula is készítettek terveket. Korb és Palóczy terveit a leírással együtt az *Építő Ipar – Építő Művészet* hasábjain is bemutatták, mellékelve Rozinay István kritikáját is.⁷⁹ Rozinay szerint: „A Palóczy Antal terve első tekintetre nem mutat oly akadémikus megoldást, mint a Korb Flórisé, de tüzetesebb vizsgálat után azt találjuk, hogy szervesen illeszkedik az azt körülvevő városrészbe s az egyes épületek elhelyezése a meglévő főútvonalak szerint igazodik.”⁸⁰

Újvidék városszabályozási és bővítési tervét 1910–1911-ben Szesztay Lászlóval közösen készítette el.⁸¹ A tervezet jelentős egyezést mutat Pozsony egyes város-építészeti megoldásaival.⁸² A város még 1907 áprilisában kérte ki a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet véleményét és tanácsát a városszabályozás ügyében. Az Egylet Palóczyt bízta meg a városszabályozási tervpályázat szakvéleményének előkészítésével, amit ő még április folyamán el is készített. Javasolta a program

⁷⁴ N. n.: A pozsonyi osztály ülése. 1909. december 4-én Palóczy Antal Pozsony város szabályozásáról előadást tartott. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 29. (1910) 2. sz. 22.

⁷⁵ Palóczy A.: Pozsony szabad királyi város szabályozásáról In: Városszabályozási kérdések i. m. 21.

⁷⁶ N. n.: Egyesületi tárgyalások. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 29. (1910) 13. sz. 182–184.

⁷⁷ A tervről részletesen lásd *Henrieta Moravčíková – Lovna Ěva – Laura Pastoreková: Červený alebo modrý? Začiatky moderného plánovania Bratislavy*. Architektúra & Urbanizmus 51. (2017) 1–2. sz. 30–43.

⁷⁸ N. n.: A Pozsonyi Osztály ülései. Palóczy előadása Az 1910. évi berlini városépítő kiállításról. A pozsonyi osztály ülésén. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 45. (1911) 167.

⁷⁹ *Rozinay István: A pozsonyi egyetem épületeinek elhelyezése. Építő Ipar – Építő Művészet* 41. (1917) 2. sz. 7–8.; 4. sz. 19–20.; 5. sz. 26–27.; 6. sz. 32.

⁸⁰ *Rozinay István: A pozsonyi egyetem épületeinek elhelyezése. Építő Ipar – Építő Művészet* 41. (1917) 6. sz. 32.

⁸¹ *Palóczy Antal – Szesztay László: Újvidék szabályozási és városbővítési terve (1910–1911)*. Budapest Műszaki Egyetem Urbanisztika Tanszék Térképtár, jelzet nélkül, 1912. A projektről részletesen lásd *Lovna Ěva: Városrendezés Újvidéken a 20. század elején. Építés – Építészettudomány* 46. (2018) 1–2. sz. 145–174.

⁸² Bővebben lásd *Henrieta Moravčíková – Laura Pastoreková – Lovna Ěva: Antal Palóczy and the Beginnings of Modern Urban Planning in the Kingdom of Hungary: the Example of Bratislava and Novi Sad (1867–1918)*. Planning Perspectives 35. (2020) 2. sz. 371–381.

néhány pontjának megváltoztatását, amit májusban a megbízók teljesítettek is. Novemberben a város a bíráló bizottságba sürgősen két tag kirendelését kérte az Egylettől, és a pályázatok eredménye decemberre meg is született.⁸³ A tervek közül hármat egyenrangúnak ítélték, így a pályadíjat egyenlő részben osztották meg Francsek Imre és Berczeller Gyula, Palóczy Antal és Kopeczek György, valamint Wälder József tervei között. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet bizottsági ülésén Warga László nyilvánosan is ismertette és véleményezte az Újvidék szabályozására beérkezett pályaműveket, de a díjakat kiosztó bizottság állásfoglalásától az ő ítélete jelentősen eltért.⁸⁴ Kopeczek válaszából sejthető, hogy Warga a bizottság döntését valójában a Palóczy-Kopeczek tervnél kérdőjelezte meg.

A városfejlesztési pályázat sikerének s az 1908 februárjában bemutatott terveknek köszönhetően a városvezetés Újvidék felmérési munkálatait az 1908. évi február 6-án kelt, 18./jkv./kig. 3010/1908. számú határozatával elrendelte, és Szesztay Lászlót bízta meg a munkával. A felmérés eredményeként megszületett Újvidék szabad királyi város térképe és városbővítési terve,⁸⁵ amelynek szerzőjeként Palóczy Antalt és Szesztay Lászlót jelölik meg.⁸⁶

A számos elnyert pályázat és tervjavaslat ellenére Palóczy elképzelései leginkább tervszinten maradtak meg, két kisléptékű városrendezési tervét (térrendezés) azonban megvalósították Aradon, illetve Budapesten. Aradon az Óvár tér sikeres felosztása és rendezése után 1913 márciusában bízták meg Palóczit a Béla tér és környéke rendezési tervének elkészítésével.⁸⁷ Mivel az Óvár tér közvetlenül csatlakozik a kiépített városhoz és önállóan szabályozható, felosztható, a tervező úgy látta, hogy: „A térkép meggyőző róla, hogy az átvezetésekben nagyfokú változatosság van, s változatos térkiképzések alakultak. [...] A terv immár a természetbe át van ültetve, azaz az úthálózat kitűzve, az utcák kiépítve, vízvezeték, csatornázással és világítással ellátva. Sajnos, hogy a gazdasági viszonyok ellanyhulása folytán a telkek

⁸³ *N. n.*: Újvidék városa szabályozására nyilvános tervpályázat hirdettetett. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 26. (1907) 43. sz. 436.; *N. n.*: Tervpályázatok eredménye. Építő Ipar 31. (1907) 48. sz. 462.

⁸⁴ *N. n.*: A mű- és középítési szakosztályok ülése 1907. december hó 16-án. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 26. (1907) 46. sz. 468.

⁸⁵ Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Könyvtár TF 0004.

⁸⁶ „A kutatások és a Budapesti Műszaki és Gazdasági Egyetem Urbanisztika Tanszékének [BME UT] Térképtárában lett, jelzés nélküli térkép mutatja, hogy az 1910/1911 Újvidék sz. kir. város térképe és városbővítési terve, a KSH TF 0004 jelzetű térkép csak a terv alapját képezi. A nyomtatott alaptérkép, azaz a város pontos felméréseinek szerzője Szesztay László. A feltevést bizonyítja, hogy a BME UT Térképtárban található, jelzés nélküli térkép alapja megegyezik az 1910/1911 Újvidék sz. kir. város térképe és városbővítési tervével (KSH TF 0004), de a színezés, a szabályozási vonalak, az új utak és tömbök, valamint a bővítés már Palóczy és Szesztay munkája.” Bővebben lásd *Lovra Éva*: Városrendezés Újvidéken a 20. század elején. Építés – Építészettudomány 46. (2018) 1–2. sz. 145–174

⁸⁷ *N. n.*: A mű- és középítési szakosztályok ülése március 3-án. Építő Ipar 37. (1913) 10. sz. 116.

értékesítése és beépítése késedelmet szenved.”⁸⁸ A Béla tér környéke a város északi részén fekszik, ott, ahol a várost látogató a vasúti állomásról a város területére lép. A kapu szerepe miatt a tér kialakításának tervét Palóczy magasabb esztétikai minőséggel („kellő művészettel és szépséggel”) kívánta ellátni, mint az Óvár tér esetében. A város vezetősége elégedett volt a tervvel, mivel Palóczy elképzeléseiben a modernség szimbólumát látták: „Arad városa megértvén a modern városépítés terén a mai kor igényeit és követeléseit, siet e téren elül járni s példájával utat mutatni más városainknak, hogy a városépítés terén mit kell tenniök.”⁸⁹

Budapest

Palóczy igazi „játszótere” azonban Budapest volt. 1901-ben Just Ferencsel együtt átdolgozta a Baedeker-féle (Baedeker) utazási kézikönyv Budapestre vonatkozó részét.⁹⁰ Az útikönyv új irányt mutatott. A városkritikákat és az ismertetéseket a külföldiek szempontjából írták meg, és a Baedeker eredeti szövege alig egyharmadát tette ki az új, átdolgozott változatnak. A német, francia és angol nyelven megjelent könyv megemlítette azokat az építészeket, mérnököket, művészeket és alkotókat is, akiknek a város az akkori arculatát köszönhette.⁹¹

Palóczy Budapesttel kapcsolatos tevékenysége megoszlik az építő jellegű felvételéről (városrendezés, szabályozás, jövőkép, lakáshelyzet kapcsán), kritikai észrevételei (a Fővárosi Közmunkák Tanácsának munkája, szabályrendeletek), a városrendezési tervsorozatai (egy témát többször is átdolgozott, évekig foglalkozott minden fontos tervével) és a pályázatok között. Ötleteivel nem ritkán évtizedekkel megelőzte az aktuális trendeket, és az elsők között volt például, akik Budát világhírű fürdővárosként vizionálták.⁹²

Az egységes belvárost szabályozó 1892-es terve megelőzte a 1893. évi XII. törvénycikket, amelyben kijelölték a két új Duna-híd helyét. Meghatározta a Rudas Fürdő előtti tér és az Eskü téri (ma Március 15. tér) római katolikus plébánia épülete (Belvárosi Nagyboldogasszony Főplébánia-templom) között építendő Duna-híd hídfőinek helyét és a kisajátítás szükséges mértékét.⁹³ 1895-ben egy szabályozási

⁸⁸ *Palóczy Antal*: Arad sz. kir. város szabályozása. *Építő Ipar* 37. (1913) 36. sz. 391.

⁸⁹ *Uő*: Arad sz. kir. város szabályozása. *Építő Ipar* 37. (1913) 37. sz. 403.

⁹⁰ *Palóczy Antal – Just Ferenc*: Guide to Budapest: Compiled from Baedeker's Guides, Extended and Rearranged for the III. Congress of the International Association for Testing Materials. Bp. 1901.

⁹¹ *N. n.*: Budapesti új Baedeker. *Magyar Ipar* 22. (1901) 27. sz. 747.; *B-y*: Az anyagvizsgálók kongresszusának előkészületei. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 20. (1901) 1–40. sz. 289.

⁹² *Palóczy Antal*: Hogyan tehetnők Budapestet világhírűvé I. rész. *Építő Ipar* 14. (1900) 14. sz. 89–91. és II. rész. *Építő Ipar* 14. (1900) 15. sz. 95–96.

⁹³ *Uő*: Tervjavaslat a főváros belvárosának szabályozására. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 26. (1892) 69–71.

tervjavaslatot nyújtott be az Eskü téri híd hídfőjének és környezetének szabályozására az eltérő hídtengely-javaslatok feltüntetésével.⁹⁴ Ezeket a Fővárosi Közmunkák Tanácsa részéről Heuffel Adolf készítette, egyéni rendezési és tengely-javaslatot pedig Palóczi és Devecis Ferenc⁹⁵ adott be. „A hid azon helyen határozottatott felépíttetni, mely az egyesületnek építő- és műipari szakosztályában javaslatba hozott Palóczi-féle tervben javaslatba volt hozva s mely tervet az iparegyesület gipszmodellben el is készítette.”⁹⁶ A végleges tervet végül Heuffel Adolf, a székesfőváros középítési igazgatója készítette 1896-ban, de csak 1908-ban fogadták el hivatalosan.

A dunai hidakat tekintették az egyesült székesfőváros tényleges egyesítésére alkalmas gyakorlati eszközöknek, ezért az új városháza helyének kijelölése is kapcsolódott a mai Erzsébet híd építéséhez. Bár Palóczi már 1892-ben megtervezte a városházát, a hely kijelölése egészen 1898-ig várattott magára. Az Építész-Egyletnek az új budapesti városháza elhelyezésére kiírt 1898-as pályázatán Palóczi munkája második díjat kapott.⁹⁷ Az épület helyét ő a Duna partján jelölte meg. A székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1898-ban tervpályázatot hirdetett a Károly-laktanya telke és környéke szabályozására és rendezésére.⁹⁸ Palóczi újragondolt pályázatát kiemelten jónak ítélték (az első terve még 1892–1893-ban készült). A két terv a városháza elhelyezését tekintve nagyban különbözik egymástól. A Duna-parti elhelyezést ugyanis Palóczi felülbíráltta, és a második pályázati kiírásban szereplő Károly-laktanya mellett döntött. A központi városháza helyének kijelölése után (Károly-laktanya) az új városháza elhelyezésének kérdése az Erzsébet út nyitása miatt újra a szabályozási kérdések középpontjába került.⁹⁹ 1913. április 15-én írta ki a Magyar Építőművészek Szövetsége a *Budapest új városházának elhelyezése és a nagy körűtíig terjedő városrész szabályozása* című pályázatát,¹⁰⁰ a három legmagasabb pénzjutalomban részesült pályamunka egyikét, Vidor Emil és Vágó László mellett, Palóczi Antal készítette. Munkájában a városházát a Károly-laktanya telkére helyezte.

Az egyesített főváros budai részének fejlesztésében nagy szerepet szántak a budai belső körútnak, amely összeköttetésben állt az Erzsébet híddal. Palóczi 1907-ben

⁹⁴ *Uő*: Az eskütéri híd elhelyezése és a kapcsolatos városrészek szabályozása I. Építő Ipar – Építő Művészet 19. (1895) 10. sz. 96–97.; II. rész 11. sz. 107–110.

⁹⁵ Devecis del Vecchio Ferenc a korabeli lapokban Devecits Ferencz néven is szerepel.

⁹⁶ *N. n.*: Ipari vállalkozások előmozdítása. Magyar Ipar 16. (1895) 8. sz. 220.

⁹⁷ *N. n.*: Az egyesület tárgyalásai. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 17. (1898) 1–40. sz. 112.

⁹⁸ *Palóczi Antal*: Budapest városházáról. Magyar Ipar 21. (1900) 18. sz. 548.

⁹⁹ *Pecz Samu*: A budapesti Erzsébet-sugárút és az új városház. Építő Ipar – Építő Művészet 39. (1915) 21. sz. 123–124.

¹⁰⁰ *N. n.*: Tervpályázatok. Építő Ipar 37. (1913) 4. sz. 43.

egy ötlettervvel állt elő, amelynek kulcsa az út kiszélesítése volt.¹⁰¹ Kifejtette, hogy amivel 1907-ben a hatóság, a székesfőváros és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa foglalkozik, annak a tervezetét 1893-ban az Ipartestületben ő egyszer már bemutatta.¹⁰² Az 1908. évi XLVIII. tc. 1. §-a legitimálta a budai Attila út szélesítését és szabályozását, s Palóczit és Devecits Ferencz [sic] székesfővárosi műszaki tanácsost bízta meg a szabályozási terv kidolgozásával.¹⁰³ Korábban Devecis, aki nem kívánt új vonalat nyitni – hanem csupán a meglévő vonalat javítani – megígérte, hogy „Palóczy tervét tanulmányozni fogja”.¹⁰⁴ A következő évben a körút kérdésében nem jutottak megegyezésre. A városszabályozást azonban kiterjesztették a Tabán területére is, amelynek kapcsán több alternatív tervet is kidolgozott a székesfőváros, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának műszaki bizottsága, de a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjai közül is néhányan részt vettek benne, közöttük Palóczy Antal.¹⁰⁵

1900-ben Palóczy egy fontos előadást tartott Budapest új szabályozásáról. Beszélt a főváros extenzív terjeszkedéséről, újabb beosztásáról közigazgatási és városépítési szempontból, Nagy-Budapest kérdéséről, az „éktelen építkezések” elleni lehetséges védekezésről. Ugyanebben az évben részt vett Budapest végleges szabályozása tervpályázati programjának kidolgozásában is.

Palóczy foglalkozott a terek rendezésének kérdésével – tervet dolgozott ki például a Kálvin tér rendezésére¹⁰⁶ – és az emléksobrok köztéri elhelyezésével is.¹⁰⁷ A tereket vizsgáló tanulmányában (*A városi terek elrendezése és kiképzése*, 1904) elemezte a Szabadság tér tervezéstörténetét, valamint az elfogadott terv mellett saját tervét is bemutatta. Ő már az Országház tervezésére és területrendezésére kiírt pályázatban (1881–1883) is foglalkozott az Újépület lebontásának kérdésével, de csak 1892-ben került sor a mai Szabadság tér szabályozására. Az évek során több pályázatot is kiírtak e tér rendezésére, végül Palóczy névtelenül, a Magyar Mérnök- és Építész-Egyleten keresztül benyújtott egy tervet, amelyet a főváros elfogadott. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa mégis „kijavította belőle az árkádokat,

¹⁰¹ *Palóczy Antal*: Uj „Boulevard“ a jobbparti városban. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 26. (1907) 17. sz. 185.

¹⁰² *N. n.*: A kézműipari szakosztály ülése: A főváros budai részének rendezésére vonatkozólag az építő- és műipari szakosztály által készített Palóczy Antal-féle tervezet gipszminatájának bemutatása. Magyar Ipar 14. (1893) 4. sz. 83.

¹⁰³ *Palóczy Antal*: A 30 m. szélességben tervezett budai új körút – a mérnöki hivatal tervével összevonva (1908). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár BT 392.

¹⁰⁴ *N. n.*: Vegyesek. Építő Ipar 31. (1907) 18. sz. 179.

¹⁰⁵ *Palóczy Antal*: A budapesti Tabán szabályozása. Építő Ipar 36. (1912) 11. sz. 107–109.

¹⁰⁶ *Uő*: A Kálvin tér metamorfózisa. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 50. (1916) 32. sz. 215.

¹⁰⁷ *Uő*: Az emléksobrok elhelyezéséről. Művészet (1904) 151–157. „A midőn tehát nyilvános emléksobroknak köztéren való felállításáról elmélkedünk, elsősorban a városi közterek elrendezésével és kiképzésével kell foglalkoznunk.” Uo. 154.

ki a térharmóniát, úgy, hogy a létesített tér távolról sem lett azzá, amivé tenni óhajtottam” – írta a tervező 1904-ben.¹⁰⁸

Palóczy mindenkor konzekvensen fellépett az „agyonépíttetés” ellen, rendszeresen felhívta a figyelmet a túlszűfolt lakások közegészségügyi veszélyeire, s felvetette a kertvárosi családi házak építésének gondolatát is. 1908-ban megnyerte a kispesti munkáslakótelep (Wekerle) szerkezeti kialakításának tervpályázatát, s második díjat kapott a típusépületeiért.¹⁰⁹ A munkásházak elrendezésének és az terület úthálózatának (a bírálati jegyzőkönyvben ’Szituáció’) kialakításánál elsősorban a Sitte-féle városrendezési elveket alkalmazta. Az utcák kialakításánál ügyelt arra, hogy változatos utcaképeket hozzon létre, amit az utcák vonalvezetésével ért el. Mivel a tervezési terület teljesen sík, illetve enyhén lejt, ezért az úthálózatában „fő struktúrájában egy a telepet átfoglaló (26 m. széles) körút és egy ívalakú, szintén akkora széles középút dominál. A körút három oldalról veszi körül a telep belsejét s zárt vonallá egészül ki a Budapest határán elvonuló egyenes főút által, mely a főváros határát körítő fásítást (erdőt) szegélyezi.”¹¹⁰ Az esztétikai élmény mellett a közegészségügyre (telepített parkok, parkosított terek és egyenes kapcsolat a közeli ’erdővel’), a forgalomra (sugárút-körút elrendezés, amely a területen belüli térbeli kommunikációt is erősíti) és a megfelelő lakhatási körülményekre is odafigyelt. A Sitte-féle elvek szerinti tervezés a középületek elhelyezésében is érvényesült. A terület központi részén, kiemelt helyen az egyik templom állt, iskola- és óvodaépületekkel a közvetlen környezetében. Erről a térről indultak a másodrendű sugárutak, amelyek nem teljesen egyenesek, enyhe ívük hozzájárult a változatos utcaképek kialakításához. A 12 elemi iskola és a 8 óvoda épülete a területen szétszórva helyezkedett el, részleges alközpontokat létrehozva, míg az egyéb középületek a főközpont (tér) közvetlen közelébe kerültek. Palóczy Antal tervének egyik érdekessége, hogy saját bevallása szerint az utcákat és tereket egyenként tervezte meg, így a területen, ha a tervei szerint valósul meg, minden egyes utcának egyéni karaktere lett volna. 21 típusépületet tervezett és ezeket variálta az utcák karakterének kialakításánál, együtt az utcák és terek térbeli elrendezésével és a térfalak kialakításával: „nem maradtam egy útsémánál, amelyet egyformán applikáltam volna végig, hanem minden egyes utcának kiképzését külön-külön vettem fontolóra, s minden térnél egyenként is külön mérlegettem, annak alakját, körülhatárolását s területi kiterjedését a rajta

¹⁰⁸ *Uő*: A városi terek elrendezése és kiképzése. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 38. (1904) 10. sz. 428.

¹⁰⁹ *N. n.*: Bírálati jegyzőkönyvből: A kispesti munkásházak elrendezésének és háztípusainak tervpályázata. Tervpályázatok – Magyar Építőművészet 7. (1909) 2. sz. 20–35.

¹¹⁰ *Palóczy Antal*: A kispesti munkáslakóház-telep. Művészet 7. (1908) 6. sz. 374.

levő épületek architektúrája szerint határoztam meg”.¹¹¹ Konceptiója szerint még több háztípust kellene készíteni és nemcsak egy építész munkájára hagyatkozni, hanem annak érdekében, hogy a telep „művészi változatosságot mutasson”, tervezésükbe célszerűnek látta bevonni a kor építőművészeit is.

Az ívelt vonalú utcákkal, gondosan elhelyezett közintézményekkel és lakótelkekkel kialakított tervet azonban a költségességére hivatkozva elvetették, és Győri Ottmár városi mérnök geometrikus formára dolgozta át. Végül a Győri-féle terv szerint épült fel a kispesti munkáslakótelep.¹¹²

A monumentális alkotások alapvetően távol álltak Palóczytól, aki a kispesti munkáslakótelep kialakításánál és más városterveiben is mindig az íves és intim megoldásokra törekedett. Két monumentális alkotását tisztán művészi feladatnak tekintette. A Gellérthegy rendezésére vonatkozó terveket meghatározta a hely történelemben betöltött szerepe, így nemzeti emlékhelyként való kialakítása már a városegysítéstől kezdve megoldásra váró feladat volt. Medgyaszay István, akinek a Magyar Nemzeti Pantheonhoz készített terve megjelent az 1907-es párizsi világkiállítás katalógusában, s aki tervének előképeként tekintett Feszl Frigyes munkájára,¹¹³ *A Szent-Gellérthegy kiképzése és a nemzeti panteon* című felszólalásában¹¹⁴ a Feszl- és a Czigler-féle terv mellett Palóczyt is kiemelte. „Az első terv a Feszl-féle panteon-terv volt a múlt század közepéről. Középpontos elrendezése igen monumentális hatású. Egyesületünk [Magyar Mérnök- és Építész-Egylet – L. É.] a hetvenes években nagypályázatot hirdetett a »Magyar Nemzeti Panteon« terveire, melyen a klasszikus Czigler-féle terv nyerte el a pálmát. Hatalmas, toronyszerű emlékművet ábrázol a Palóczy-féle terv is, mely az emlékmű köré oszlopsort szán szoborfülkékkel.”¹¹⁵

Palóczy 1900-ban, a Citadellára készített emlékmű-tervében két szempontot vett figyelembe a reprezentáció és a szimbólumok mellett: „egyrészt az emlékmű, általános alakjával a távoli és mélyen alul fekvő állásontról szemlélőnek helyes arányú, nagy dimenziókat mutasson, de másrészt nem szabad, hogy a hozzá közel jövőnek aránytalannak, túlzottnak tűnjenek föl e nagy méretek, s az ezeknek megfelelő díszítő részletek.”¹¹⁶ Medgyaszay 1908-ban a *Magyar Mérnök- és Építész-*

¹¹¹ Uo. 375.

¹¹² *Fleischl Róbert*: Munkáslakótelepek és a kispesti állami munkástelep. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 28. (1910) 9. sz. 105–107.

¹¹³ Feszl Frigyes. Szerk. Gerle János. Bp. 2004. 139.

¹¹⁴ Medgyaszay István a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője (1900) 30. sz. 269–274. oldalain megjelent *A Szent-Gellérthegy kiképzése és a nemzeti panteon* című tanulmányát 1900. április 6-án olvasta fel a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítési szakosztályainak ülésén.

¹¹⁵ *Medgyaszay István*: *A Szent-Gellérthegy kiképzése és a nemzeti panteon*. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője (1900) 30. sz. 269.

¹¹⁶ *Palóczy Antal*: *Emlékmű a Szt.-Gellérthegyen*. *Építő Ipar – Építő Művészet* 21. (1900) 1. sz. 1–5.

Egylet Heti Értesítőjében megjelentetett monumentális tervében a hegyet teljes egészében az emlékhelynek rendelte alá, terve koncepciója szerint az kiterjedne a Duna felőli lejtő egészére a Gellért tér és a Döbrentei tér között, így a széles feljárókkal együtt a Pantheon a Margitsziget felől majdnem teljes egészében látszik, míg a Csepel-szigetről nézve oldalt fordul a Szent Korona motívummal díszített központi torony. Palóczy 1899 decemberében készült tervében is a korona motívuma dominált. A helyszín szimmetrikus alaprajzának középpontjában álló torony gyakorlati hasznosítására négy lehetséges módot jelölt meg a leírásban: 1. a kilátás élvezete, 2. pontos időjelzés, 3. világítótorony, 4. csillagvizsgáló. (Egy érdekes körülményre is rálátást ad a leírás: 1899-ben a lebontott erőd falainak kőanyaga még a helyszínen volt, s ezt Palóczy az emlékmű felépítésének „financiális” szempontjából kedvező körülményként értékelte.)

Palóczy Antal építészeti, gyakorlati és teoretikus városépítészeti munkáira jellemző volt, hogy pontos költségvetést is készített a tervjavaslatok mellett. Ennek köszönhetően a korabeli építőanyagok és a munkaerő költségeinek változásai is végig kísérhetők.

A monumentális épületalkotások sorában az első magyar krematórium tervpályázatát is meg kell említeni, amelynek során a tervező pályamunkáját 1915 októberében megvásárolták.¹¹⁷ A pályázaton részt vettek a kor elismert építőművészei, Löffler Béla és Löffler Sándor, Árkay Aladár, Böhm Henrik és Hegedűs Ármin is, akik szakrális és szekuláris középületeket egyaránt terveztek. Az első díjat végül Hikisch Rezsőnek ítélték oda. A véleményezés szerint Palóczy épületének „alapidiszpozíció[ja] szép díszudvarával jó hatást ígér. [...] architektúra a korai olasz reneszánsz formaképzését követeli. A négy sarokkupola nélkül még előnyösebb hatású volna”. A rövid indoklásban elsősorban a terv hiányosságait sorolták fel: a mellékhelyiségek, szolgálakások pozicionálását, a kémény kiképzését, illetve az épület elhelyezkedését.

Palóczy Antal az elsők között foglalkozott a Kálvin térrel várostervezési szempontok és az esztétika elvei szerint.¹¹⁸ 1916-ig a Kálvin tér szabályozása kimerült az utcaszélesítésben (a Kálvin és a Boráros tér között). A főváros a Kálvin tér rendezésére két pályázatot is kiírt, kevés szakmai sikerrel. Palóczy az első világháborút megelőző években a térfalak átalakulásáról számolt be, a földszintes házakat pedig felváltották a négy- vagy öt-, helyenként hatemeletes épületek, megbontva így a térharmóniát, átírva a térarányokat. Ennek a tendenciának az első világháború vetett véget. A református egyházközösség által elindított bontások miatt

¹¹⁷ *Buzay Károly*: Az első magyar krematórium – A bírálati jegyzőkönyvből. Magyar Építőművészet 14. (1916) 7–8. sz. 32.

¹¹⁸ *Palóczy A.*: A Kálvin-tér metamorfózisa i. m. 215–216.

kialakult foghíjtelkek beépítetlenek maradtak, s ez megnövelte a tér területét. Palóczy 1916-os javaslatában ezt az adottságot is figyelembe vette: a régi református templom épületének lebontását javasolta, s a tervezés során a régi tér alakjával egyező, ám a kibővített térszerkezet és az új templomépület közötti kapcsolat összhangjának megvalósítására törekedett. Ezzel követte a Sitte-féle térképzés elvét a megfelelő térhatást és -érzetet biztosító épületmagasság/tér aránnyal együtt, hogy „a térűrt és háztömegek közt keletkező térhatást térharmóniává” oldja.¹¹⁹

Palóczy 1927-ben bekövetkezett haláláig aktívan részt vett az építészársadalom munkájában terveivel, felszólalásaival és elméleti írásaival. 1920-tól addigi, a volt Osztrák–Magyar Monarchia magyar területére kiterjedő tevékenysége (Pozsony, Újvidék, Arad, Brassó, Pancsova) beszűkült, és ettől kezdve kényszerűségből leginkább az új határokon belül foglalkozott a várostervezés átalakuló elveinek és szabályainak gyakorlati alkalmazásával, főként Budapestre koncentrálni.

Összegzés

A várostervezés és bővítés átértékelése már a 19. században elkezdődött a közegészségügyi, közlekedési és esztétikai kívánalmakat részben kielégítő tervezetek, szabályozások érvényesítésével, amelyek a századvégi várostervezési gyakorlatban alapvető követelménynek számítottak. „Minden fejlődésben levő városnak oly várostervre van szüksége, mely a külső terjeszkedésre, valamint a belső részek javítása céljára egységes és bő területet ölel föl.”¹²⁰ A német közegészségügyi kongresszus (Deutscher Verein für öffentliche Gesundheitspflege) városrendezési követeléseinek I. tételét idézi Palóczy Antal *A városok rendezése – Budapest viszonyainak egybevetésével* című tanulmányában, ezáltal bevezetve és tudatosítva azokat a kiegyezés utáni törekvéseket, amelyek a városok szabályozását és bővítését már nemcsak városrészenként, hanem az egész város egységében próbálták megvalósítani.

A modern várostervezés gyakorlata és az egységes városszabályozási rendszer kialakítása a példaként szolgáló osztrák és német gyakorlathoz¹²¹ képest némi késséssel talált befogadásra Magyarországon (1867–1918). Emiatt nem a városépítés elméletének és gyakorlatának újítói alakították ki a korszak városszabályozási elveit és irányát, hanem azok a szakemberek, akik az elődök (külföldi teoretikusok és várostervezők, mint Reinhard Baumeister, Camillo Sitte, Josef Stübben) eredményeit és tapasztalatait összefoglalták, majd adaptálták a hazai körülményekre és problémák megoldására. Palóczy Antal egyike volt azoknak, akik a gyakorlati

¹¹⁹ Uo. 216.

¹²⁰ *Palóczy A.*: *A városok rendezése* i. m. 47.

¹²¹ Lásd 58. jegyz.; *Palóczy Antal*: *Az építésügyi szabályzatok kérdéséhez* III. Építő Ipar – Építő Művészet 42. (1918) 4. sz. 28.

tervezés mellett a várostervezés elméleti feladataival (is) foglalkoztak, leginkább Budapest viszonyait vizsgálva. A Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben végzett munkája során elemezte és kritizálta az aktuális szabályozási döntéseket, elbírált a városrendezési pályázatok eredményeit, kritikai összefoglalást készített a Fővárosi Közmunkák Tanácsának éves munkájáról, és számos saját indítványt tett a budapesti városszabályozás érdekében. Emellett az új tervezési elvek figyelembe vételével városrendezési tervjavaslatokat, építészeti terveket készített. Mindeközben élete végéig nem alkotott egyetlen monumentális épületet sem.

Palóczy Antal 1927. augusztus 16-án hunyt el Budapesten. „Rettegtek tőle, hát nem igen szerették. De tisztelte mindenki. Ha felállt a fórumon, elhalkult a zibongás és lassú, mindig okos, mindig érdekes beszédét feszült figyelemmel hallgatták és helyeselték” – áll nekrológjában, amely egyszerre tisztelgett szakmai munkássága és közéleti tevékenysége előtt.¹²²

ANTAL PALÓCZI, AN EARLY PIONEER OF MODERN URBAN PLANNING

By Éva Lovra

SUMMARY

Antal Palóczy (1849–1927) was one of the most influential theorists of urban planning in historical Hungary (1867–1918). Already recognised by his contemporaries, he was „one of the earliest and most dedicated Hungarian experts in the field of urban planning”, who, however, was gradually forgotten after his death, while his achievements and ideas of urban planning continued to be used without reference to his name. Based exclusively on primary archival material, the paper surveys the professional oeuvre of this influential designer and theorist, as well as providing a view of this period, for his activities cannot be separated from urban planning in general both in Budapest and in the countryside, and within the present borders of Hungary and beyond them.

¹²² *Fábián Gáspár*: Palóczy Antal. *Építőipar – Építő Művészet* 51. (1927) 33–34. sz. 130.

F. Romhányi Beatrix – Laszlovszky József

A TATÁRJÁRÁS PUSZTÍTÁSA ÉS A MAGYARORSZÁGI TEPLOMHÁLÓZAT*

Bevezetés

A közelmúltban egyre növekvő számban jelentek meg egyháztopográfiai munkák, amelyek egy-egy középkori terület vagy modern történeti-földrajzi régió egyházas helyeit veszik számba, valamint amelyekben a régészeti-történeti kutatások összefoglalása hangsúlyosan foglalkozik a templomok számával és elhelyezkedésével a középkorban (vagy annak egy időszakában).¹ Ezek a munkák egyre nagyobb mértékben alkalmaznak komplex kutatási módszereket, amelyek révén a régészeti és történeti adatokat a műemléki kutatások vagy a művészettörténeti vizsgálatok eredményeivel is összevetik, illetve az egyház-, politika- vagy éppen településtörténeti feldolgozásokat figyelembe véve értelmezik. Növekvő számban jelentek meg olyan tanulmányok – többek között éppen a jelen tanulmány egyik szerzőjének tollából –, amelyek a plébánia- és a kolostorhálózat elemzéséből vontak le következtetéseket egyházszerkezési, köztörténeti vagy demográfiai kérdések tisztázására.² A templomhálózat és a tatárjárás kérdésének elemzését ugyanakkor az is indokolja, hogy a régészeti kutatások a közelmúltban több helyen fedeztek fel olyan árok és sánc szerkezetű védművet, amelyet a helyi lakosság meglévő templomok köré épített ki a tatárveszély hírére, és ahol megpróbálták túlélni a mongol betörés pusztítását. Ezek a feltárások azt is igazolták, hogy – az írott forrásokban is megjelenő – ilyen építmények nem tudtak ellenállni a tatár

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült, A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései című kutatási program keretében (projekt azonosító: K 128880).

¹ A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sárbak Gábor – Sümei József. Pécs 2009.; *K. Németh András*: A középkori Tolna megye templomai. Pécs 2011.; *M. Anadi Csilla*: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerkezetének rekonstrukciója. Kaposvár 2017.; *Botár István*: Havasok keblében rejtő szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete. Bp. 2019. A régészeti topográfia bizonyos vonatkozó kérdéseiről lásd *Stibányi Máté*: A határon álló templomok. A középkori templomos helyek és a településhálózat vizsgálata Fejér megyében. In: Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő. Szerk. Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes. Bp. 2015. 369–386.

² *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 1–51.; *Uő*: Mendicant Networks and Population in a European Perspective. In: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective*. Eds. Gerhard Jaritz – Katalin Szende. Abingdon 2016. 99–122.; *Uő*: Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén. *Soproni Szemle* 72. (2018) 119–146.

seregek ostromának, és a gyorsan felépített védművek a templomokkal együtt a tatárjárás martalékává váltak.³ Ezáltal a középkori templomhálózat egyes épületei közvetlenül bevonhatóak azokba a vizsgálatokba, amelyek a tatárjárás pusztításának térbeli elterjedését vizsgálják.

Ezzel párhuzamosan megnövekedett azoknak a tanulmányoknak a száma is, amelyekben újra vizsgálat tárgyává tették a tatárjárás pusztításának kérdését, és amelyekben az általános tendenciák felvázolása mellett egyre nagyobb szerepet kapnak az elsősorban egyes területek, településtípusok vagy központok pusztulásával foglalkozó elemzések, ezek nyomán rajzolva föl általános képet. A tatárjárás eurázsiai összefüggéseit, valamint annak rövid-, közép- és hosszútávú hatásait vizsgálva a közelmúltban indult komplex kutatási program célkitűzései között is fontos helyet kaptak ezek a kérdésfelvetések, és jelen tanulmányunk is ezek sorába illeszkedik.⁴ A 2018-ban indult négyéves kutatás résztvevői különféle tudományterületeket reprezentálnak, és közös munkájuk során részben saját friss kutatásaiknak, részben a közelmúltban megjelent legújabb publikációknak az eredményeit dolgozzák fel. A vizsgálatokban a tatárjárás közvetlen pusztításai mellett fontos szerepet kap annak az elemzése is, hogy milyen új források, emlékek vonhatóak be a kutatásba, és ezek mennyire módosíthatják az eseménysorról általában felrajzolt képet. Ugyanakkor módszertani szempontból szoros kapcsolat mutatható ki a fent említett egyháztopográfiai munkák és a tatárjárás kérdéseit és hatásait vizsgáló újabb tanulmányok között, mivel mindkét kérdéskör esetében jellemző az összetett forrásbázis és komplex kutatási módszertan. Ennek egyik fontos elemei olyan történeti indikátorok, amelyek révén előre meghatározott kritériumok alapján kiválasztott jelenségeket, illetve adathalmazokat elemzünk, amelyek valamilyen szempontból kapcsolatban állnak a tágabb történeti folyamatokkal – azon belül a vizsgált kérdésekkel. Ezekben az esetekben tehát az elemzett jelenségek, épületek, településszerkezeti sajátosságok nem csupán önmagukban fontosak, hanem azért is, mert jelzői lehetnek más, összetett folyamatoknak, amelyekre vonatkozóan nem rendelkezünk közvetlenül alkalmazható forrásokkal. Dolgozatunk legfontosabb célkitűzése tehát az, hogy újra megvizsgáljuk, milyen kapcsolat fedezhető fel a kutatás által ebben az összefüggésben már korábban is vizsgált *-egyháza* utótagos helynevek elterjedése és a tatárjárás pusztítása között.

³ *Rosta Szabolcs*: Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban. In: *Genius loci – Laszlovszky* 60. Szerk. Mérai Dóra et al. Bp. 2018. 186–192. Véleményünk szerint ugyanebbe a csoportba tartozik egy olyan templomos hely is, ahol a templom körül végzett geofizikai kutatások mutattak hasonló körárkot: *Alexandru Hegyi et al.*: Deserted Medieval Village Reconstruction Using Applied Geosciences. *Remote Sensing* 12. (2020) 1–24.

⁴ A projekt célkitűzéseiről és első eredményeiről lásd *B. Szabó János – Laszlovszky József – Nagy Balázs – Uhrin Dorottya*: The Mongol Invasion of Hungary (1241–42) and Its Eurasian Context. *Annual of Medieval Studies at CEU* 26. (2020) 223–233

Másrészt, más forráscsoportok bevonásával megkíséreljük ennek a kérdéskörnek szélesebb körű elemzését, főként a Kárpát-medence népesség-eloszlásában látszó változásokat értelmezve. Tágabb kitekintésben pedig azt is megvizsgáljuk, hogy a hazai templomhálózat változásai mennyiben függenek össze a tatárjárás pusztításaival.⁵

Az -egyháza utótagos helynevek

Az 1241–1242-es tatárjárás kétségkívül a magyar történelem egyik legfontosabb fordulópontja volt, amely évszázadokra befolyásolta az ország történelmét, települési képét és népességi viszonyait. Hatalmas pusztítása, majd az azt követő újjáépítés kérdései régóta foglalkoztatják a hazai és külföldi kutatókat. A pusztítás mértékével kapcsolatos becslések, az emberveszteségre vonatkozó feltételezések vagy a hatások térbeli elemzése számos történeti tanulmány központi kérdése volt, de viszonylag kevés olyan munka született, amely egy, az egész ország területére kiterjedő jelenségcsoport elemzéséből indult ki, és amely ezzel együtt a pusztulásnak kitett régiókat is megpróbálta felvázolni. Ezek közé sorolható Györffy György tanulmánya, amely a túrkevei múzeum ünnepi évkönyvében jelent meg.⁶ Györffy ebben a cikkben egyrészt a régió településtörténeti kérdéseit vizsgálta a tatárjárás kapcsán, de egyben általános megfigyeléseket is megfogalmazott egyes helynévtípusok és a településekre vonatkozó történeti adatok alapján. Nyilvánvaló, hogy ebben a munkájában is az Árpád-kori történeti földrajz készítése során felhalmozott hatalmas adatbázisra támaszkodott, és az egyes területekre vonatkozó helyi megfigyeléseit vetette össze az általános történeti folyamatokkal. A magyar történeti és nyelvészeti kutatások már korábban is felfigyeltek arra, hogy a középkori írott forrásokban megőrzött helyneveink mind térben, mind időben csoportokat alkotnak. Bár a helynévadási szokások sokszor egyedi megoldásokhoz vezettek, mégis meghatározhatók olyan helynévtípusok, amelyek a konkrét névadáson túlmutatóan az esetek döntő többségében településtörténeti folyamatokra is utalhatnak. Ezeknek a helyneveknek egy része a mai napig fennmaradt, más részük viszont csak a középkori vagy újkori oklevelek és iratok, a történeti térképek, esetleg a helyi emlékezet segítségével tanulmányozhatók. Az egyik ilyen csoport az „utótagos helyneveké”, amelyekben egy személynévhez,

⁵ Az itt megfogalmazott kérdéseket egy rövid tanulmányban már felvetettük, de részletesebb kifejtésükre csak most kerül sor. *Laszlovszky József – F. Romhányi Beatrix: A tatárjárás pusztítása és a templomok. Várak, kastélyok, templomok. Történelmi és örökségturisztikai folyóirat* 15. (2019) 2. sz. 32–35.

⁶ *Györffy György: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben.* In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum tízéves fennállására.* Túrkeve 1961. 35–38. (újra közölve In: *A tatárjárás.* Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 484–487.)

természeti adottsághoz vagy más névadási elemhez valamilyen településre utaló utótag (*-falva, -laka, -telke, -háza, -ülése*) kapcsolódott. A névtörténeti kutatások szerint ezek a helynevek jórészt a 13. században keletkeztek,⁷ és nem csupán kronológiailag különböznek más helynévadási szokások szerint kialakult nevektől (például puszta személynéves helynevek),⁸ hanem egyes típusai az ország bizonyos területein koncentrálódnak. Így a *-falva* (*-fala, -fâ*) utótagú nevek az ország belső és peremvidékein, főleg a középhegység-jellegű, erdős részeken fordultak elő, ami arra utal, hogy erdőirtással, közösségi erőfeszítéssel vontak művelésbe egy korábban nem művelt területet, és alapítottak új falut a korábban csak gyéren lakott területeken.⁹

A lehetséges utótagok egyike az *-egyház/-egyháza* volt.¹⁰ Györffy György, miután az általa összeállított történeti földrajz¹¹ kötetéhez gyűjtött adatok alapján az összes ismert, korabeli írott forrás felhasználásával rekonstruálta a településhálózatot, e hatalmas vállalkozás kapcsán kezdett el foglalkozni a kérdéssel. Az *-egyháza* utótagos (Fehéregyháza, Félegyháza stb.) helynevekről úgy vélte, hogy a tatárjárás pusztításával függenek össze, és olyan helyekre utalnak, ahol a falu pusztatemploma maradt csak meg, megőrizve az egykori település nevét és emlékét. Mező András nyelvész ezzel szemben úgy vélte, hogy a *-telke, -egyháza* utótagos helynevek kialakulása mögött másféle folyamatokat is kereshetünk. Azzal egyetértett, hogy az ilyen típusú helynevekkel elpusztult településeket nevezhettek meg, mivel azonban a pusztásodás folyamata zömében a 14–15. században zajlott le, szerinte ezek a helynevek inkább ezzel az Európa-szerte nagyjából ugyanebben az időben játszódó folyamattal hozhatók összefüggésbe, semmint a tatárjárással.¹² Itt jegyezzük meg, hogy a *-telke* utótagú helyneveket viszont

⁷ Bárzsi Géza: A földrajzi nevek. In: Bárzsi Géza: A magyar szókincs eredete. Bp. 1958. 142–162.

⁸ A korai helynevek tipológiájáról lásd Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegefi László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. Acta Universitatis Szegediensis 44., 48. (1973., 1974.).

⁹ Kázmér Miklós: A ’falv’ a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Bp. 1970. Kázmér a *-falva* névrésznek a patrocíniumi eredetű nevekhez való kapcsolódását három okkal magyarázza: 1. a többi *-falva* utótagú helynév analógiás hatása, 2. a védőszent javára történő adományozás (azaz valódi birtokviszony fennállása), 3. a falu gyors keletkezése (115–116).

¹⁰ A két változat elterjedését tekintve nincs eltérés. Az *-egyház* végződésű forma jelzős szerkezetnek, az *-egyháza* birtokos szerkezetnek tekinthető. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy analógiás helynévadással később, akár a 19–20. században is keletkeztek ilyen helynevek, az elemzésbe azonban csak a középkori – akár késő középkori – említésből ismert adatokat vontuk be.

¹¹ Györffy György: Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1968–1998.

¹² Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben. Bp. 1996. 243., 245. A hagyományos álláspont, amely szerint az elpusztult templomos falvak az *-egyháza*, a templommal nem rendelkezők a *-telke* utótagot vették föl, Mező szerint nem igazolható (246). Mező további két lehetőséggel is kiegészíti a fentieket: ritkán előfordult, hogy a település nem a saját templomáról kapta a nevét, hanem máshol lévő egyházi intézmény tulajdonaként, egyes szórványos adatokat pedig úgy is lehet tekinteni, mint a ténylegesen használatban lévő puszta patrocíniumi névforma alkalmi értelmezős kiegészülését (245). A *telke* ilyen jelentése ugyanakkor kései (vö. Belényesy Márta: Fejezetek a középkori anyagi kultúra

véleményünk szerint mindenképpen érdemes külön kezelni, mert inkább kapcsolódnak a *-falva*, *-laka*, *-háza* típusú helynevekhez, bár a ‘telek’ szó jelentésváltozása az Árpád-korban, valamint a későbbi évszázadokban is jelentősen befolyásolta, hogy milyen jelentéstartalommal bírt az összetett helynevekben.¹³

Mindezek nyomán érdemes újra megvizsgálni azt a kérdést, hogy térben és időben miként helyezkednek el az *-egyháza* utótagos helynevek, megjelenésük összekapcsolható-e a tatárjárás pusztításával. A következőkben éppen ezért a rendelkezésre álló ilyen, teljes középkori helynévanyagot vizsgáljuk, a Györffy György által megfogalmazott gondolatok óta eltelt időben megjelent eredmények felhasználásával. Az adatok Györffy és Csánki történeti földrajzi kötetei mellett Németh Péter Szabolcs és Szatmár vármegyéket feldolgozó kötetéből, egyháztopográfiai munkákból, valamint oklevéltárakból származnak.¹⁴

Ami a felhasznált adatok körét illeti, szólni kell röviden azokról a helynévtípusokról, amelyekkel nem fogunk foglalkozni. Az *egyház(as)*- (például Egyházzelle, Egyházaskozár, Egyházasgerge stb.) és a *monostor(os)*- (például Monostorpályi, Monostorosábrány, Monostorossáp) előtaggal képzett helynevek két szempont miatt nem kerültek vizsgálatunkba. Egyrészt ezek a nevek formai, tipológiai

történetéből II. Bp. 2012. 28.; *Földes László*: A telek „földterület” jelentéstörténetéhez. Magyar Nyelv 67. (1971) 418–431.; *Uő*: „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tökei Ferenc. Bp. 1983. 327–348.; *Módy György*: Ohat nemzetsége és a kései Ohati család birtokai. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 13. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen 1996. 15.; *Rácz Miklós – Laszlovszky József*: Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu. Bp. 2005. 72. A nyelvészet oldaláról lásd még *Bátori István*: A telek mint helynévformáns. Magyar Nyelvjárások 53. (2015) 95–106.; *Tóth Valéria*: A templomcíméből alakult településnevek változásairól. Helynévtörténeti tanulmányok 2. (2006) 38.

¹³ *Belényesi Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A telek és a magyar tanya középkori gyökerei. (A magyar táj- és népismeret könyvtára 10.) Bp. 1948.; *Földes L.*: „Telek” és költözködő falvak i. m.; *Laszlovszky József*: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 38. (1986) 227–257.; *Uő*: Tanya-szerű települések az Alföldön. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Szolnok 1986. 131–153.

¹⁴ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913.; *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997.; *Uő*: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. Nyíregyháza 2008.; *Módy György*: Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a török hódoltságig. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18. (1982) 90–102.; *Uő*: Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1995–1996. Debrecen 1998. 165–190.; *Tari Edit*: Pest megye középkori templomai. Szentesre 2000.; *Szatmári Imre*: Békés megye középkori templomai. Békéscsaba 2005. Továbbá lásd még az 1. jegyzetben felsorolt egyháztopográfiai munkák, valamint oklevéltárak. Romániában a Partium területéről rendelkezünk két hasonló célkitűzésű kötettel: *Adrian Andrei Rusu – George Pascu Hurezan*: Biserici medievale din judetul Arad. Arad 2000.; *Dumitru Teicu*: Geografia ecleziastică a Banatului medieval. Cluj-Napoca 2007. E munkáknak – esetleges hibáik ellenére is – nagy érdeme, hogy a tárgyalta terület régebbi és újabb kutatásokból származó régészeti leletanyagát is igyekeztek felgyűjteni, és egyes helyszíneket a szerzők be is jártak, így az eredményeik kompatibilisek a hasonló magyarországi munkákkal.

alapon is egy másik csoporthoz tartoznak, hiszen nem utótagként jelenik meg az egyházra utaló szó bennük, hanem előtagként. (Ez önmagában is jelez valamiféle különbséget.) Másrészt azért nem kerültek be az adatbázisba, mert ezeknek megkülönböztető szerepük volt: ez esetben az előtag egy hasonló nevű másik településtől vagy településrésztől különböztette meg a falut. Ezek a helynevek a *vámos-*, *vásáros-* előtaggal képzett helynevekhez hasonlóak.

Van továbbá egy, az *-egyháza* utótagú helynevekhez látszólag hasonló helynévtípus, amely azonban a jelek szerint mégis másként viselkedik. A névváltozatokkal együtt mintegy 55-60 *-monostor(a)* utótagú helynévről van szó, amelyek a Kárpát-medence szinte egész területén előfordulnak, anélkül, hogy különösebb térbeli mintázatot mutatnának, bár kétségtelen, hogy a Duna vonalától keletre e helynévtípus gyakoribb, mint attól nyugatra. Ezeknek az elemzése külön tanulmányt igényel, de sem az eddigi kutatás, sem pedig a jelen munka készítése során nem merült fel olyan szempont, amely arra utalna, hogy ezeket együtt kellene tárgyalni az *-egyháza* utótagos helynevekkel. A későbbiekben, tágabb összefüggésben valószínűleg érdemes lesz ezeket a helyneveket is alaposabban szemügyre venni.

Az *-egyháza* utótagos helynevek térbeli elhelyezkedése

A Kárpát-medencében összesen több mint 220 *-egyház*, *-egyháza* utótagú, középkori eredetű helynevet ismerünk, amelyek többféle típusba sorolhatóak. Ezeknél a típusoknál nem a történeti helynévanyagot vizsgáló nyelvészeti tanulmányok megjelöléseit használjuk, ugyanis a kronológiai és a térbeli elterjedést elemző kérdésfelvetésünkönél nem a kialakulás törvényszerűségeit vizsgáljuk, hanem az időbeli és térbeli határok felrajzolása a célunk. Így szeretnénk elkerülni egyfajta körkörös érvelés kialakulását vizsgálataink során.

Éppen ezért először kizárólag csak a térbeli elterjedésre koncentráltunk, és ennek alapján próbáltunk meg csoportokat alkotni, majd azt vesszük számba, hogy az eddigi kutatások milyen magyarázatokat, interpretációkat vetettek fel az egyes csoportok kapcsán, és azok mennyiben vethetőek össze a térbeli elterjedés mintázatával. Végül azt is megnéztük, hogy az elkülönülő csoportok mutatnak-e kronológiai különbséget megjelenésük idejét tekintve. Mindezek alapján több következtetésre is jutottunk. Az *-egyháza* utótagos helyneveken belül egyértelműen elkülönül egy csoport, amelyet mindenképpen érdemes külön is megvizsgálni. Legnagyobb számban ugyanis a **fehéregyház(a)* nevet találjuk meg a forrásokban, amelynek 31 előfordulását vagy valamilyen változatát ismerjük. Térbeli elhelyezkedésük a teljes adathalmazt tekintve a legegyszerűsebb. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az ország középső részein található meg, hanem az ország

központi régiójától távolabb is. Az északi hegyvidéki területeken, mint minden más *-egyháza* utótagú helynév, természetesen ez a helynévtípus is hiányzik. Ezzel szemben a nyugati gyepű területén három, Erdélyben öt előfordulását ismerjük, sőt, még Szlavóniában is felbukkan egyszer a szláv nyelvű változata. Az egész vizsgált adathalmazból ez az egyetlen típus, amely a peremterületeken, egészen pontosan a 11–12. századi gyepű vidékén is nagyobb számban megtalálható (az összes előfordulás egyharmada esik ilyen területre). Leginkább e jellegzetesség miatt úgy véljük, ez a helynévtípus eredetileg egy más rendszerbe illeszkedett, kialakulásának vélhetően a királyi birtokláshoz volt köze. Ezeknek a helyneveknek a magyarázataként elsősorban azt szokták kiemelni, hogy a névadó templomok kőből épültek. Ugyanakkor már Györffy György észrevette, hogy ezek a helynevek viszonylag gyakran kapcsolódnak királyi udvarházakhoz, ami az általunk megfigyelt jellegzetes elterjedéssel van összhangban.¹⁵

Ezen kívül van még néhány olyan összetétel, amely külön figyelmet érdemel. Ezek közé tartozik a **kerekegyház* (12), a **veresegyház* (17), illetve a **köegyház* (2) – ezek nagy valószínűséggel az építéshez felhasznált szilárd építőanyagra utalnak –; továbbá a **félegyház* (12), a **hímesegeyház* (4), valamint az egy-egy előfordulással rendelkező **feketegeyház* (Bácsfeketehegy középkori neve) és **aranyegyház*. A fehér, fekete, veres és arany mellett más, színre utaló elnevezés – ez idáig – nem ismert. A **hímesegeyház* egyes feltételezések szerint az épület díszített voltára, mások szerint viszont arra utal, hogy a templom kerített volt, illetve valamilyen sövényfonásos technikával készült (vö. Hímesudvar).¹⁶ A **félegyház* helynevekről a kutatás már korábban is azt feltételezte, hogy a tatárjárás idején romossá vált, magányosan álló, valószínűleg szilárd építőanyagból épített templomokat jelölnek. Emellett feltűnő, hogy többször valamilyen más sajátos helynév mellett, alternatív névadás másik tagjaként bukkannak fel (Bács vármegyében kétszer **fehéregyház*, Biharban egyszer **kerekegyház*), másrészt előfordulásaik többsége kívül esik az Alföld középső területén, viszont többször tűnnek fel püspöki székhelyek (Bács, Gyulafehérvár, Várad) környezetében. Mindezen helyneveknek közös jellemzője az is, hogy egynél többször fordulnak elő, sőt – a **köegyház* és a **hímesegeyház* kivételével – tíznél több helyről ismertek a Kárpát-medence területéről. Egynél több előfordulás a felsoroltakon kívül csupán három névalaknál van, ezek azonban semmilyen más szempont szerint nem tekinthetők sajátos helynévnek

¹⁵ Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 243. Maga a helynévtípus egyébként a Kárpát-medencében lényegesen gyakoribbnak tűnik, mint Közép- és Dél-Európa más térségeiben.

¹⁶ Németh Péter: Kőrén – Hímesudvar – Tokaj. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. (1975) 5. Az eltérő értelmezésekhez ld. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980. 277 (Himesháza, Himod).

(**bánegyháza*, **székegyház*, **szegegyház*¹⁷). Területi elterjedésüket tekintve vannak hasonlóságok a vegyes összetételű helynevekkel, de azokénál jóval egyenletesebb, mivel olyan területeken is rendszeresen felbukkannak, ahol a vegyes összetételű helynevekből csak keveset találunk, mint például Erdélyben. Fontos hangsúlyozni, hogy a **fehérégyház(a)* helynevek és az imént tárgyalt helynévtípusok területi elterjedése között viszont lényeges különbség van. Míg az utóbbiaknak a Dunántúlon található előfordulásai szinte rátapadnak a Duna észak-déli szakaszára, a **fehérégyház(a)* helynevek többsége ettől a vonaltól jóval távolabb tűnik fel.

A fennmaradó, vegyes összetétellel képzett 147 helynév a legkülönfélébb előtagokkal fordulhat elő (jelző, személynév, törzsnév, egyéb etnikumjelző stb.). Viszonylag sok köztük a személynévvvel képzett (például Bükedegyháza, Bátoregyháza, Derzsegyháza, Izsákegyháza). Ezek tehát hasonlóak a személynemekhez kapcsolódó utótagos helynevekhez, ahol az utótag földterületre vagy településre utal, például Dersülése, Jánosháza stb. Ezen esetekben a *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-falva* forma azt is jelzi, hogy az adott személy birtokában volt a megjelölt föld vagy település. Ezt mindenképpen érdemes figyelembe venni az *-egyháza* formánál. Akad emellett jónéhány, a környezetre utaló szóval képzett helynév is (például Hódegyház, Ludasegyház, Nyíregyháza, Szigetegyház). Ezek egyfajta jelzős szerkezetek, ahol az egyházhhoz valami környezeti információt csatoltak, és némiképp hasonlítanak azokhoz a helynevekhez, amelyekben ugyanilyen jelzőt illesztettek a földterületre vagy településre utaló megnevezéshez (például Kökényestelek, Nyírtelek, Kőtelek). Vannak továbbá olyanok is, amelyek minden valószínűség szerint egy korábbi település nevét őrizték meg (Kéregyház, Kölpényegyház). Fontos megjegyezni, hogy a helynevek és a települések száma nem feltétlenül feleltethető meg egymásnak, mivel az egykori települések némelyike igazolhatóan két néven is szerepel (például Bács vármegyében Bácsfeketehegytől délre és Bács mellett délkeletre a Fehérégyház/Félegyház névpár, Arad vármegyében Kürtegyház/Fejéregyház vagy Erdélyben Kerekegyház/Telekegyház). Ezek közül a Félegyház, Telekegyház forma különösen érdekes, főleg, ha ez a névforma a későbbi, mert ez is utalhat pusztulásra. Vannak ezek mellett olyan esetek, ahol csak gyaníthatjuk, hogy az adott helynév egy már ismert település másik neve. Ilyenek főként Békés megye helynévanyagában tűnnek fel mint azonosíthatatlan települések (Bagyusegyház, Bakadegyház, Hallosegyház, Varsányegyház).¹⁸

Mindez tehát azt jelzi, hogy érdemes többféle bontásban, az egyes névcsoportokat külön is megvizsgálva elemezni a térbeli elterjedésüket. Az összehasonlít-

¹⁷ Utóbbival kapcsolatban Mező András felvetette, hogy esetleg színre utal, ez azonban nem bizonyítható. Lásd *Mező András: Színes templomok helyneveinkben I.* In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 43. Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. Nyíregyháza 2001. 280.

¹⁸ *Szatmári I.*: Békés megye i. m. 96., 125., 152.

hatóság kedvéért kutatásunk első fázisában nem tettünk különbséget ezen csoportok között, és mindegyiket együtt vizsgáltuk térben. Egy második fázisban viszont már külön elemeztük az eddigi kutatás alapján valamennyire elkülönített, illetve a tipológiai alapon eltérő csoportokat.

Térképre vetítve az adatokat, ebben az esetben tehát az összes típust – azokat is, amelyeket külön említettünk eddig –, sajátos kép rajzolódik ki. (1. térkép)¹⁹

1. A helynévtípus az ország északi részén, a Győr–Nagyszőlős vonaltól északra teljesen hiányzik.
2. Szlavóniában szintén nem jellemző sem a magyar, sem a szláv helynévadásban. Az egyetlen itteni adat a Garics vára alatti Mikleuška közelében épült templom horvát neve, *Bela Crkva*, vagyis **fehéregyház*. Garics egész ispánsága a tatárjárás előtt királyi, illetve hercegi birtok, vára pedig még akkor is királyi kézen volt, amikor István zágrábi püspök formálisan is megalapította a garicsi pálos kolostort (1273 előtt) egy korábbi remeteközösségből.²⁰
3. Erdélyből összesen tizenkét adat van, amelyek közül ötször **fehéregyháza* összetételben fordul elő (Fehéregyháza, Kisfehéregyház, Szászfehéregyház, Tiszafehéregyház, valamint egy ma már elpusztult település Szerdahely határában), a fennmaradó hatból pedig kettő **veresegyház* (Mezőveresegyháza és Székásveresegyháza), további egy-egy pedig **félegyház* és **kerekegyház*. A vegyes összetétellel képzett helynevek közé csupán a Gyulafehérvár közelében lévő Öregyház, illetve a Várfalva melletti Kerekegyház Telekegyház névváltozata és a Besztercétől délnyugatra található Budatelke *-egyháza* utótagos névváltozata tartozik.²¹
4. Az Alföld Csörsz-árkon kívüli részén²² 38 ilyen helynév van, ebből hét-hét **fehéregyház* és **félegyház*, három **kerekegyház*, nyolc pedig **veresegyház*.

¹⁹ A térképeket a tanulmány végén helyeztük el. Valamennyi F. Romhányi Beatrix munkája.

²⁰ *Silbija Pisk*: Toponim Garić u povijesnim izvorima. Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4. (2011) 1–14.; *Uő*: Our Lady of Garić. In: *Sacralization of Landscape and Sacred Places*. Eds. Juraj Belaj et al. Zagreb 2018. 335–342.

²¹ *Kerekegyház/Telekegyház: 1270–1272 – Kerekegyház*. In: Erdélyi okmánytár I. (1023–1300). Kiad. Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 298. sz.; 1279 – *Telekegyház*. In: Uo. 368. sz. Budatelke 1318-ban említett Budaegyház nevére lásd Anjou-kori Oklevéltár VII. (1323). Szerk. Blazovich László – Géczy Lajos. Bp.–Szeged 1991. 82. sz. A Szerdahely határában egykor létezett Fehéregyház első említése 1316-os (Uo. II. 260. sz.), valamint megtalálható a pápai tizedjegyzékben is. *Rationes collectorum pontificorum*. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Szerk. Ipolyi Arnold. (Monumenta Vaticana I/1). Bp. 1887. 94., 101., 122., 125., 143. Az erdélyi adatok kiegészítését köszönjük Hegyi Gézának.

²² Meglepő lehet, hogy egy középkori témájú tanulmányban erre a római korra keltezett sáncrendszerre mint viszonyítási pontra hivatkozunk, amely az Alföldet mintegy kettéosztja. A sáncnak ma is jelentős része látszanak, több száz évvel ezelőtt pedig még jóval több része lehetett meghatározó tájelem, igazodási pont vagy akár birtokhatár. A különféle jelenségek térképezése közben tűnt fel, hogy a Csörsz-árok egyes adathalmazok esetében határozott választóvonalaként jelent meg. Például, a tatárjárás

- Vagyis az adatok csaknem kétharmada valamelyik sajátos kategóriába tartozik, és csupán tizenhárom esik a vegyes csoportba.
5. Az Alföld Csörsz-árkon belüli részén, pontosabban a Csörsz-árok, a Galacka folyó, a Kis Római-sánc és a Duna által határolt területen van összesen 148 ilyen helynév, közülük 117 esik a vegyes kategóriába. A fennmaradó 31-ből kilenc **féhéregyház*, emellett ez az egyetlen területe az országnak, ahol az összes fent felsorolt, sajátos összetétel előfordul (három **félegyház*, három **hímese gyház*, hat **kerekegyház*, két **kőegyház*, hat **verese gyház*, továbbá egy-egy **feketegyház* és **aranyegyház*).
 6. A Dunántúl keleti részén, vagyis a Győr–Zágráb út és a Duna közé eső területen – ideértve a Solti szék területét is – 23 ilyen helynévről tudunk. Közülük hat **féhéregyház(a)*, kettő **kerekegyház*, egy-egy pedig **félegyház*, **hímese gyház* és **verese gyház*. Vagyis az itteni helynevek fele a fentebb kiemelt kategóriák valamelyikébe esik, a vegyes kategóriába eső itteni adatok kétharmada viszont a Győr–Tolna úttól északkeletre található.
 7. A Kárpát-medence nyugati részén, az egykori gyepű területén összesen öt adat van (ebből négy a Sopron–Kapuvár vonaltól északra, egy pedig a Dráva mellett). Közülük három szintén Fehéregyház (Fehéregyház Holics mellett, Fertőfehéregyház, Pozsonyfehéregyház), csak a Pozsonyligetfalu határában adatolt Derzsegyháza és a Dráva-menti Drávaegyház (horvátul Cirkovljan) tartozik más típushoz.

Vagyis a Kárpát-medence területének alig 14%-át kitevő, a Duna, a Csörsz-árok, a Galacka és a Kis Római-sánc által határolt alföldi területen sűrűsödik az *-egyház/-egyháza* utótagú helynevek csaknem kétharmada. Mindeközben a **féhéregyház* típusú helynevek 70%-a, a többi fent kiemelt kategóriába esők több mint fele e területen kívül található. A nagy többséget kitevő, vegyes összetétellel képzett helyneveknek viszont mintegy 80%-a ebbe az alföldi régióba esik. Ez a sűrűsödés még feltűnőbb, ha összehasonlítjuk e területet az Alföldnek a Csörsz-árkon kívül eső részével, ahol a vizsgált helynévtípusból töredék annyit találunk, mint az Alföld Csörsz-árkon belüli részén. Csak az alföldi előfordulásokat tekintve, a régió Csörsz-árkon belüli részére esik 90%, azon kívülre 10%. Ráadásul mind a mennyiséget, mind az összetételt tekintve az Alföld Csörsz-árkon kívüli részének képe sokkal inkább hasonlít a Dunántúlra, mint a közvetlenül szomszédos régióra. (1. táblázat)

után, 1300 és 1500 között a Kárpát-medence kolostorhálózatában végig megfigyelhető, hogy a koldulórendi kolostorok ezt a régiót nagyon kevés kivételtől eltekintve elkerülték. *F. Romhányi B.*: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség i. m. 1–49.

1. táblázat Az *-egyháza* utótagú helynevek megoszlása az egyes régiók között

Terület	Fehéregyház	Feketeregiház	Hímsegyház	Félegyház	Aranyegyház	Kerekgyház	Veregyház	Kőegyház	Egyéb	Összesen	Speciális
Észak-Magyarország										0	0
Erdély	5			1		1	2		3	12	9
Alföld, Csörszön kívül	7			7		3	8		13	38	25
Alföld, Csörszön belül	9	1	3	3	1	6	6	2	117	148	31
Alföld (összesen)	16	1	3	10	1	9	14	2	130	186	56
Dunántúl	6		1	1		2	1		12	23	11
Nyugati gyepű	3								2	5	3
Szlavónia	1									1	1
Összesen	31	1	4	12	1	12	17	2	147	227	80

2.a táblázat A 11. századi templomok, templom körüli temetők és monostorok területi megoszlása a Kárpát-medencében – régióként

Terület	templom	%	monostor	%	székelyegyház	összesen	%
Észak-Magyarország	41	11,6	2	5,6	0	43	10,7
Erdély	18	5,1	1	2,8	1	20	5,0
Alföld, Csörszön kívül	49	13,8	6	16,7	3	58	13,6
Alföld, Csörszön belül	83	23,4	10	27,8	1	94	23,1
Alföld, összesen	132	37,3	16	44,4	4	152	37,9
Dunántúl ²³	128	36,2	17	47,2	5	150	37,4
Nyugati gyepű	32	9,0	0	0,0	0	32	8,0
Szlavónia	3	0,8	0	0,0	1	4	1,0
Összesen	354	100,0	36	100,0	11	401	100,0

Annak érdekében, hogy a helynevek mögötti történeti folyamatokat jobban megérthessük, érdemes a térbeli elrendeződésüket más egyháztopográfiai adathalmazokkal is összevetni. Az első ezek közül a 11. századi templomok és templom körüli temetők, illetve az 1100 körüli kolostorhálózat térképe. A Kárpát-medence több mint 350 ismert, a 11. századra keltezhető temploma és templom körüli

²³ A „Dunántúl” ebben az esetben csak a Duna, a Dráva és a Győr–Zágráb útvonal által határolt területet jelenti, beleértve Fejér vármegye Solt székének területét is.

temetője közül 83, vagyis 23,4% van az Alföld fentebb leírt középső részén. A monostoroknál ez az arány 28% (36-ból 10). (2.a és 2.b táblázat) Felmerül tehát a kérdés: mi okozza egy bizonyos típusú, templomra utaló helynévanyag ilyen mértékű sűrűsödését egy olyan területen, ahol egyébként az átlagosnál kevesebb középkori helynevet szoktunk ismerni, a késő középkorban pedig az ország egyik kifejezetten ritkán lakott vidéke volt.

2.b táblázat A 11. századi templomok, templom körüli temetők és monostorok területi megoszlása a Kárpát-medencében – az Alföld, a Dunántúl és a peremterületek összesített arányai

Régiók	templom %	kolostor %	összes %	terület km ²
Alföld	37,3	44,5	37,9	79 000
Dunántúl	36,2	47,2	37,4	37 400
Peremterületek	26,5	8,3	24,7	190 000

A helynevekhez az esetek többségében nem tudunk régészeti adatokat kapcsolni, de ahol ez lehetséges, ott gyakran korai, 11. századi templomokat, templom körüli temetőket sikerült feltárni (így Kecskemét-Hetényegyháza, Orosháza-Gellértegyháza, Kiskunhalas-Zöldhalom, Kiskunfélegyháza-Alpári út, Cegléd-Nyúlfülehalom, Papegyház, Bácsfeketehegy).²⁴ Az ismert 11. századi templom-épületek, sőt az Alföldön feltárt kora Árpád-kori templomok általában rendkívül kicsik, hajójuk sokszor alig szobányi. A pápai tizedjegyzékben jórészt hiába keressük őket, sőt később is legfeljebb csak kápolnaként, misézőhelyként tűnnek fel, például néhány Debrecen környéki templom. Plébániává a középkor végéig nem tudtak fejlődni. Azok, amelyek mégis bekerültek az 1330-as években készült összeírásba, többnyire a terület peremén található (például Debrecen környékén Bánkegyház és Hegyesegyház, vagy Aradtól nyugatra Kerekegyház). Az egyetlen kivétel talán a belső részen található Cegléd, amelynek környékén több *-egyháza* utótagú helynevet is találunk (Tápiószőlős-Félegyháza,

²⁴ V. Székely György: Hetényegyháza-Belsőnyír Zana tanya. Régészeti Füzetek I/36. (1983) 153. sz.; Szatmári I.: Békés megye i. m. 115.; V. Székely György: Árpád-kori települések a történeti Halas határában. In: Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig. Szerk. Ö. Kovács József – Szakál Aurél. Kiskunhalas 2000. 134.; Rosta Szabolcs: Pusztatemplomok Kiskunfélegyháza környékén. Cumania 20. (2004) 125–126.; Tári E.: Pest megye i. m. 50–51. (Cegléd-Nyúlfülehalom lelőhelyen 11. századi templom körüli temetkezések és egy legalább 12. századi templom maradványai kerültek elő; vélhetően ezzel a lelőhellyel azonosítható a 15. században említett Töröttgyház, de Cegléd határába esik még egy-egy Besenyőegyház, Kőegyház és Téglaeegyház helynév is [49.]). M. Nepper Ibolya – Sz. Mátyé Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1981–1985. (Leletkataszter). In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1985. Debrecen 1986. 51.; Nebojsa Stanojević: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad 1989. 122.

Újszilvás-Téglagyház és Székegyház, Cegléd-Kőegyház és Töröttgyház), és amely nagy valószínűséggel azonosítható a pápai tizedjegyzék *Seglar* helynevével, bár a 13. század második felében a plébániatemplom nem valamelyik korábbi templom helyén, hanem új helyszínen épült fel.²⁵ A pápai tizedjegyzék közismerten a legfontosabb és legátfogóbb középkori listánk az ország templomairól, adatait a hazai népességszámítások vagy a tatárjárás pusztítása kapcsán is felhasználta a kutatás.²⁶ (2. térkép) Az *-egyháza* utótagos helyek szinte teljes hiánya egy néhány évtizeddel később keletkezett, a működő plébániákat összeíró jegyzékben arra utal, hogy a vizsgált helynevek egy részének elhelyezkedése összefügghet a tatárjárással.

Az adatok áttekintését másik idősíkban is elvégezve, egészen más képet kapunk. Az *-egyháza* utótagú helynevek elterjedését összevetve a kolostorhálózat 1240 és 1330 közötti változásával jól látszik, hogy ezek a helynevek ott sűrűsödnek, ahonnan a kolostorok a 13. század második felében eltűntek. (3-4. térkép) A kolostorok szinte teljes hiánya a késő középkorban döntően a terület nagyállattartó jellegének, valamint eltérő társadalmi szerkezetének a következménye volt, az átalakulást azonban a tatárjárás jelentősen felgyorsította, ha nem is mindegyik monostorépület esett a mongol pusztítás áldozatául. A tatárjárás idején elpusztult monostorok egyik jól ismert példája Szer, a 13. század második felében és a 14. század első felében végleg elenyésző intézményeké pedig a Kiskunfélegyháza-Bugac határában feltárt Szent Péter-apátság.²⁷

A jelenség nem csak abban az értelemben a tatárjárás közvetlen következménye, hogy ezeket a templomokat és a hozzájuk tartozó népességet a mongolok pusztították el. A támadás következménye az is, hogy a tatárjáráskor kiürült területeket 1242 után más módon kezdték el hasznosítani (lásd a nagyállattartó kunok betelepítése). A plébániahálózat megszilárdulásának fázisában, a 13. század második felében, ezek a területek, illetve települések már nem voltak abban a helyzetben, hogy részt vegyenek az alsó egyházi szervezet újjászervezésében. A helynevek ebben az esetben a tatárjárás előtti állapot lenyomatai, amikor a plébániahálózat kialakulóban, mondhatni kísérleti fázisban volt, és egészen kis, 100-200 fős közösségek is megpróbáltak saját templomot létrehozni. A 13. század végére mind Magyarországon, mind Európa más részein jellemzővé vált, hogy egy plébániához mintegy 80-100 család, átlagosan kb. 520-530

²⁵ *Tari E.*: Pest megye i. m. 47–51., 151.

²⁶ Kiadása: *Rationes collectorum* i. m. 39–409.

²⁷ *Horváth Ferenc*: Szer plébániatemploma és a település középkori története. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 123–142.; *Rosta Szabolcs*: Pétermonostora pusztulása. In: *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk. Rosta Szabolcs – V. Székely György. Kecskemét 2014. 193–230.

fő tartozott.²⁸ A kialakuló új plébániahálózat rendszerébe a korábbi, akár a 11. századig visszavezethető alföldi templomok gyakran eleve nem illettek bele, a tatárjárás pusztítása, majd egy más jellegű népesség betelepítése pedig még azokat is elsöpörte, amelyek talán képesek lettek volna plébániatemplommá válni. Így válik érthetővé, hogy például a Hortobágy-Sárrét területén régészeti terepbejárás alapján azonosított, tatárjárás utáni, *-egyháza* utótagos helynévvel megnevezett települések (mint Kabaegyház, Kevegyház, Nácsaegyház) miért hiányoznak a pápai tizedjegyzékből.²⁹ Mindezek a folyamatok állnak annak a jelenségnek a hátterében, hogy az *-egyháza* utótagos helynevek térbeli elterjedése nem egyenletes az országban, jól kirajzolódó sűrűsödések, illetve szinte üres területek különíthetők el.

Ennek a jelenségnek a pontosabb értelmezéséhez további forráscsoportokat is érdemes szemügyre venni. Elsősorban olyan adatokról, jelenségekről van szó, amelyek közvetlen vagy közvetett bizonyítékai a tatárjárás pusztításának, valamint időben is jól kapcsolhatóak az eseménysorhoz. Az indikátorok kiválasztásánál az is szempont volt, hogy elterjedésük térbeli mintázata jól térképezhető, elemezhető legyen. A következő térképek közül az első azokat a helyeket ábrázolja, amelyeket az egykorú vagy nem sokkal későbbi írott források tanúsága szerint a tatárok elpusztítottak, vagy ahol az utóbbi évek ásatásai nyomán a pusztítás régészeti bizonyítékai előkerültek. (5. térkép)³⁰ A másik térképen a tatárjáráshoz kapcsolt kincseletek mellett a mongolokkal szemben megvédett, valamint a tatárjárást követően, 1300-ig megépült várak láthatók. (6. térkép) Mindkét térképen kiemelkedik annak a területnek az adatsűrűsége, ahol az *-egyháza* utótagos helynevek is nagyszámban ismertek. Ezzel szemben, az 1300-ig megépült várak térbeli elhelyezkedése gyökeresen más helyzetet mutat, éppen az említett területek hiányoznak ezek térbeli elterjedését illetően, ami egyértelműen azt mutatja, hogy a tatárjárás pusztítását különböző módon jelző kutatási eredmények és azok térbeli elterjedése ugyanazt a területet jelöli ki, amit az *-egyháza* utótagos helynevek is kirajzolnak.

²⁸ *F. Romhányi Beatrix*: A késő középkori plébániahálózat és a 14. századi pápai tizedjegyzék. Történelmi Szemle 60. (2019) 349. Középtérteknek a legnagyobb lélekszámú Franciaország adata tekinthető. A 14. század elején ettől Anglia lefelé, Magyarország felfelé tért el, mintegy 2%-kal.

²⁹ *Pinke Zsolt*: Adatok és következtetések a középkori Hortobágy-Sárrét településtörténetéhez és demográfájához (1300–1350). In: Környezettörténet 2. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történelmi és természettudományi források tükrében. Szerk. Kázmér Miklós. Bp. 2011. 79–117.

³⁰ A térképen a korábbi szakirodalomból ismert lelőhelyek mellett a legfrissebb kutatás eredményeként felszínre került adatok is szerepelnek. Az adatokért az alföldi térségben Rosta Szabolcsot, a mai Szlovákia területén Michal Holeščakot illeti külön köszönet.

Árpád-kori templomaink és a tatárjárás pusztítása

Ahhoz, hogy a tatárjárás pusztítását jobban elemezhesük, illetve a területi különbségeket is felvázoljuk, nem csupán a templomokra utaló helynévanyagot vizsgálhatjuk, hanem magukat az épített emlékeket is. Ehhez figyelembe lehetne venni az azonosított, 13. században már biztosan álló emlékeket és azok pusztulásának mértékét. Egy ilyen vizsgálat azonban hatalmas vállalkozás lenne az egész ország területére vonatkozóan. E munka léptékét jól megbecsülhetjük Vargha Mária doktori (PhD) értekezése alapján, amelyben a 11–12. századi templomokat és temetőket vette számba, valamint elemezte is.³¹ A kora Árpád-kori falusi templomok felgyűjtése különösen nagy vállalkozás volt részéről, ami számos lényegi következtetéshez vezetett el az egyházszervezet legalsó szintjének kialakulása kapcsán. A 13. századra vonatkozóan azonban ezt az elemzést már nem végezte el. Egyrészt, mert munkája a korábbi korszak folyamataira koncentrált, másrészt éppen az emlékanyag mennyiségének jelentős növekedése miatt. Ugyanakkor a pápai tizedjegyzék készülési körülményeinek vizsgálata arra is rávilágított, hogy a 13. századi, dinamikusan növekvő templomhálózat alakulásának, tulajdonképpen a késő középkori értelemben vett plébániatemplomok megszületésének a folyamatát nem lehet feltérképezni,³² még akkor sem, ha ettől fontos eredményeket remélnénk a tatárjárás hatására vonatkozóan is. Ennek egyrészt az az oka, hogy maga a templomhálózat folyamatosan változott, és valójában fogalmunk sincs róla, hogy a korai időszakban melyik templom rendelkezett ténylegesen plébániai jogkörrel; másrészt a templomépületek keltezése sem annyira pontos, hogy minden esetben teljes bizonyossággal el lehessen dönteni: az adott épület a tatárjárás előtt vagy után épült-e.

Ha az ország teljes területére nem is tudunk elvégezni egy ilyen, Vargha Mária munkájához hasonlóan részletes elemzést, egyes kisebb régiók épületállománya lehetőséget ad bizonyos részvizsgálatokra. Egyes vidékeken, az ebből a korszakból származó álló és korabeli formájukban továbbélő templomok jelezhetik például, hogy az egyházi épületek nem pusztultak el teljesen a tatárjárás hatására, vagy éppen újakat építettek röviddel az országot ért katasztrófa után. Ez azt is jelentheti, hogy az ott élő népesség jórészt megmaradt, fenntartva a korábbi, illetve igényelve az új templomokat. Tanulmányunk bevezetőjében már jeleztük: az Árpád-kori templomhálózat fennálló emlékei

³¹ *Vargha Mária*: The Archaeology of Christianisation of the Rural Countryside of Medieval Hungary. Doktori (PhD) értekezés. CEU. Bp. 2019.

³² *F. Romhányi B.*: A késő középkori plébániahálózat i. m.

is egyfajta jelzői, indikátorai lehetnek a tatárjárás hatásának. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ez iménti állítás fordítottja nem igaz. Ha valahol ma nincsenek ilyen korú templomok, azt nem csak a tatárjárás számlájára írhatjuk. A kora Árpád-kori templomok eltűnését okozhatta egy későbbi időszak (például az oszmán–török hódoltság) pusztítása, vagy akár az is, hogy a területen a népesség növekedése vagy a gazdasági virágzás miatt építettek a késő középkorban nagyobb gótikus templomot e korai templomok helyére. Ebben az esetben a régi épületet vagy teljesen elbontották, vagy ilyen-olyan formában belefoglalták az újba. Az Árpád-kori templomállomány viszonylag érintetlenül megmaradt emlékeit számba vevő elemzésnek tehát eleve összetett szempontrendszerrel kell dolgoznia. Mindenképpen indokoltnak látszik tehát, hogy olyan régiókat vizsgáljunk meg, ahol az épített örökség ilyen korú, még álló emlékei valamilyen jellegzetes mintázatot mutatnak, és az eredményeket kapcsoljuk össze a tatárjárás pusztításának kérdésével. Ezért a továbbiakban két tudatosan kiválasztott mintaterületet vetünk össze az *-egyháza* utótagos helynevek elterjedési térképével, kifejezetten a térbeli mintázatokra helyezve a hangsúlyt.

A magyarországi egyházi műemlékek elterjedési térképét nézve világosan kirajzolódik egy olyan terület, ahol mind építőanyag, mind építészeti stílus alapján jól elkülöníthető egy templomcsoport. A Délnyugat-Dunántúl műemlék templomait feldolgozó Valter Ilona rámutatott arra, hogy a Kárpát-medence ezen részén (az egykori Vas, Zala és részben Somogy vármegyében) számos jellegzetes Árpád-kori téglatemplom fennmaradt, részben vagy egészben ma is álló műemlékként. Részletes építészettörténeti vizsgálatuk, a rájuk vonatkozó írott adatokkal együtt azt bizonyította, hogy mindegyikük a 13. században épülhetett, ha sok esetben a pontos keletkezési idejük nem is határozható meg.³³

Elemzésünk szempontjából nagyjából egységes csoportként kezeljük ezeket az emlékeket. Mivel építésük pontos ideje sok esetben nem határozható meg, az általunk vizsgált kérdések szempontjából érdemes bizonyos hipotéziseket megfogalmazni, és azokat a tatárjárás pusztításának problémájával összevetni. Pusztán logikai alapon három lehetséges magyarázat adódik a 13. századi templomok ilyen jelentős számú meglétére – tekintettel az ott élő népesség történetére is. A hipotézisek három szempontot vesznek figyelembe: az ismert templomok keletkezését, a stílári és építészettörténeti alapon kidolgozott kronológiát, valamint a területre vonatkozó általános településtörténeti ismereteket.

³³ Valter Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt 1980. A mű részben bővített magyar nyelvű kiadása: *Uő: Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon*. Bp. 2004.

1. Tegyük fel, hogy mindegyik ilyen templom 1241 előtt épült. Ebben az esetben mind a templomoknak, mind a falvak lakóinak túl kellett élniük a tatárjárást. Csakis ebben az esetben képzelhető el ugyanis, hogy azok komolyabb pusztulás és nagyobb átépítések nélkül átvészelték a következő időszakokat. Ez egyben azt is jelenti, hogy volt olyan egyházfenntartó közösség, amely megakadályozta, hogy ezek a templomok elenyésszenek, pusztává váljanak.

2. A másik lehetőség, hogy mindegyik 1241 után épült, így e templomok a pusztulás utáni újjáépítés emlékei. Vagyis egy jelentős, viszonylag rövid idő alatt lezajló templomépitési hullámmal számolhatunk, amely azt eredményezte, hogy az egész területen hasonló jellegű épületek jöttek létre. Ez a hipotézis viszont csak akkor képzelhető el, ha a tatárjárást követő néhány évtizedben azzal számolunk, hogy itt olyan számú és a templomos települések mindegyikében megfelelő gazdasági háttérrel rendelkező lakosság élt, amely képes volt mindezeket a helyeken az elpusztult templomok helyére új egyházat emelni, és azt fenn is tudta tartani. Ez szintén egyértelműen az ellen szól, hogy itt jelentős népességpusztulásra gondoljunk.

3. A harmadik, egyben a legvalószínűbb forgatókönyv, hogy a templomok a 13. század folyamán mindvégig épültek a területen, és az 1241-es események nem okoztak törést. Figyelembe véve az egyes templomok keletkezését, de legalábbis azokat, amelyek esetében ez pontosabban meghatározható, mindenképpen egy ilyen kép rajzolódik ki. Mivel a terület településtörténeti adataiban sem ismerünk nagy törésre utaló információkat, jogosan gondolhatunk arra, hogy a templomépitések is nagyjából folyamatosnak tekinthetők. Ez pedig egyértelműen arra utal, hogy ezen a területen nem lehetett jelentős a népesség pusztulása a tatárjárás időszakában.

Mindezek alapján a dunántúli Árpád-kori téglatemplomok csoportja minden tekintetben alkalmas arra, hogy kutatásunkban indikátorként használjuk őket. Vizsgálatunk ebben az esetben arra irányul, hogy a templomos helyek, illetve a helynévben megjelenő *-egyháza* utótagos formák mennyiben mutatják meg a pusztulás regionális különbségeit. Térképre vetítve a két forráscsoportot (7. térkép) egyértelműen látszik, hogy térben nem fedik egymást, két jól elkülönülő csoportról van szó.³⁴ Mindez megerősíti azt az elképzelést, hogy ezek a helynevek olyan területen sokasodnak, ahol jelentős pusztulás volt, míg az álló román kori

³⁴ A Kárpát-medencében vannak más területek is, ahol a korábbi templomok fennmaradása, illetve a tatárjárást követő intenzív építési tevékenység kimutatható. Az elsöre a dél-erdélyi szász területek, a másodikra Sáros vármegye említhető példaként. Ezekről a területekről eddig nem jelent meg olyan jellegű összefoglaló munka, mint a Nyugat-Dunántúlról, ezért ezeket tanulmányban nem használtuk fel. Köszönjük Szakács Béla Zsoltnak, hogy folyamatban lévő kutatásának néhány eredményét megosztotta velünk.

templomok indikátorai egy olyan területnek, ahol nem számolhatunk sem jelentős épületpusztulással, sem a népesség csökkenésével.

Hasonló részletes elemzés elvégzésére nincsen lehetőségünk az ország más területein, de az utóbbi évek kutatásai nyomán felvethető, hogy egy másik régió templomhálózata is vizsgálható ebből a szempontból. Az Alföld északkeleti részén, részben a mai Kárpátalja területén végzett újabb, elsősorban művészettörténeti és építészettörténeti vizsgálatok rámutattak arra, hogy itt is számos román kori épület maradt meg egészen napjainkig. Még a későbbi átépítésekkel együtt is azt mutatják ezek az épületek, hogy a 13. században nem pusztultak el a már ebben az időszakban is álló falusi egyházak.³⁵ Mivel erre a területre vonatkozóan sajnos nem áll rendelkezésre olyan részletes feldolgozás, mint az ország délnyugati részéről, ebben a tanulmányban nincsen lehetőségünk arra, hogy részletesen elemezzük. Az eddig ismert adatok előzetes áttekintése ugyanakkor azt mutatja, hogy ez is olyan területe lehet az országnak, ahol nem kell számolnunk a templomhálózat teljes vagy jelentős pusztulásával a 13. század közepén. Az alapkérdésünk szempontjából fontos, hogy az *-egyháza* utótagos helynevek ezen a területen ugyanúgy hiányoznak, mint a Délnyugat-Dunántúlon. Ennek alapján azt kell feltételeznünk, hogy az Alföldnek ez a része kevésbé pusztult el, mint a tájegység nyugatabbi, különösen a Csörsz-árkon belüli része. Ennek az okait és lehetséges magyarázatát további vizsgálatok tárhatják fel. Azt azonban már most is érdemes megjegyezni, hogy korabeli írott forrás is utal erre a jelenségre. Az egyik legfontosabb korabeli szövegünk szerint a Kárpátok északkeleti kapui felől betörő tatárok jórészt megkímélték ezt a régiót. Spalatói Tamás leírása szerint ugyanis miután a tatár seregek nagyon gyorsan felszámolták a hágókat lezáró akadályokat, az ország belseje felé haladva nem végeztek olyan pusztítást, mint amilyent az események későbbi fázisaiban lejegyeztek. „Mikor pedig az ország első településeihez értek, kezdetben nem mutatták ki kegyetlenségük teljes vadságát, mert keresztülnyargalva a falukon, zsákmányt szedtek ugyan, de az egészet tekintve nem okoztak nagy károkat.”³⁶ Mindez teljesen ellentétes azzal a képpel, ami Spalatói Tamás, de hasonlóképpen Rogerius is leír a tatárjárás következő fázisáról, a pest környéki (például váci), majd a muhi

³⁵ Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján I–II. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza 2011–2013.

³⁶ Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinarum pontificum. A latin szöveget gondozta: Olga Perić. Kiad. és angol ford. Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney. Bp. 2006. 260.: Venientes autem ad primos terrae colonos non totam suae atrocitatis sevítiam a principio ostenderunt, sed discurrentes per villas praedasque facientes non magnam stragem ex hominibus faciebant. A magyar fordítás forrása: *Spalatói Tamás: A salonai és spalatói püspökök története.* In: A tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 54.

csata utáni pusztításokról az Alföld délkeleti és középső területein. Vagyis a templomhálózatból kirajzolódó képet megerősíti az egyik legfontosabb korabeli írott forrásunk is.

A tatárjárás pusztítása és a további következmények: várak és elterjedésük

Amint azt az elemzett térképek egyértelműen mutatják, összefüggés van a templomhálózat bizonyos elemei, valamint az *-egyháza* utótagos helynevek és a tatárjárás kori kincseletek elterjedése között. Vagyis a tatárjárás pusztítása, illetve annak térbeli elterjedése ezeknek az indikátoroknak a segítségével pontosabban meghatározható.

Hasonló logika mentén haladva bevonhatóak a vizsgálatba a 13. század második felében épült várak is. Ezekkel kapcsolatban már Fügedi Erik is megállapította,³⁷ hogy döntően olyan területeken épültek, amelyeknek a lakossága nagyobb arányban vészelt át a pusztítást. A tatárjárás és a korabeli várhálózat kérdése azóta is foglalkoztatja a kutatókat, ahogy például Feld István egy külön tanulmányban is elemezte az írott források és a régészeti adatok összevetetőségét.³⁸ Újabban Stephen Pow doktori (PhD) értekezésében ismételtelen rámutatott,³⁹ hogy a megfelelő helyeken épült várak nagyon fontos szerepet töltek be a védekezésben 1241–1242-ben, ami egyúttal a környék lakosságának nagyobb túlélési esélyt is jelentett. Ugyancsak hangsúlyozta, hogy a tágabb, kelet-közép-európai régió várépítési hulláma a 13. század második felében egyértelműen a tatárjárás tapasztalataira vezethető vissza, nem csak Magyarországon. A két tényező együtt, vagyis a tatárjáráskor megvédett erősségek és a katasztrófát követő 50-60 évben épült várak kirajzolják azt a területet, ahol a lélekszám csak kis mértékben csökkent vagy akár – a katasztrófa által súlyosabban érintett területekről elmenekülők miatt – valamelyest növekedett. A két adathalmazt, a tatárjárás pusztítását jelző és a várak elhelyezkedését mutató térképet egymásra vetítve jól látszik, hogy gyakorlatilag kiegészítik egymást. (6. térkép) A korábbi kutatás már rámutatott arra az ellentmondásra, hogy a várak legnagyobb része a 13. század második felében nem azon a területen épült fel, ahonnét az újabb tatártámadás várható lett volna. Munkánk gondolatmenetét követve a várhálózat elemzése is párhuzamba állítható a templomhálózatból

³⁷ *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977.

³⁸ *Feld István*: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. Századok 148. (2014) 351–386 és II. Századok 149. (2015) 333–381.

³⁹ *Stephen Pow*: Conquest and Withdrawal: The Mongol Invasions of Europe in the Thirteenth Century. Doktori (PhD) értekezés. CEU. Bp. 2020.

levonható következtetésekkel, és így közvetve a tatárjárás pusztításának kérdésével. Nyilvánvaló, hogy a jelentős anyagi befektetést és komoly helyi népességet igénylő várak felépítése csak ott képzelhető el, ahol nem volt jelentős a népesség pusztulása. Függetlenül attól, hogy ezeknek a váraknak hány százaléka épült fel már esetleg a tatárjárást megelőzően, nyugodtan kijelenthetjük, hogy az 1300-as évek előtt felépült várak térbeli elterjedése olyan területeket jelöl, ahol a lakoságnak eleve volt lehetősége védett helyre menekülni a pusztítás idején, vagy nem számolhatunk jelentős népességcsökkenéssel az adott területen, hiszen képesek voltak nagyszámú várat emelni és fenntartani a támadás után. Figyelembe véve a tatárjárás kori pusztulást jelző indikátorainkat (helynevek, kincseletek, templomhálózat elemei) ez az állítás mindenképpen alátámasztható a különböző jelenségek egymásra vetített elterjedése alapján.

Kolostorhálózat, tatár pusztítás és az *-egyháza* utótagos helynevek

A harmadik adatcsoport, amellyel összevethető a tárgyalt helynévanyag, a koldulórendi és korai pálos kolostorok 1300 körüli elterjedése. A 13. században alakult új szerzetesrendek magyarországi kolostorhálózata egyrészt azért tekinthető indikátornak, mert a koldulórendek eleve a hívek által adott alamizsnára alapozták megélhetésüket, egyik fő tevékenységük pedig a prédikáció volt – mindkettőhöz szükség van megfelelő lélekszámra, az alamizsnához ráadásul arra is, hogy a hívek ne csak hajlandóak, hanem képesek is legyenek a közösség fenntartására. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy Magyarországon az alapítóknak, különösen a királyi hatalomnak, nagyobb szerep jutott a koldulórendi kolostorok fenntartásában, mint Nyugat- vagy Dél-Európában. A pálosok bevonása ebbe a körbe főleg azzal indokolható, hogy e magyarországi gyökerű rend anyagi alapjainak a megteremtése teljes egészében a magyarországi támogatókra hárult, akiknek – az eredményből következően – mind a szándéka, mind a képessége megvolt ehhez. A korai pálos közösségek ugyan még inkább remetecsoportok voltak, de ezek sem léteztek helyi támogató népesség nélkül. A közösségek száma a 13. század végén és a 14. század elején egyértelműen olyan területeken növekedett jelentős mértékben, ahol az adományok (birtok vagy jövedelemforrás) lehetővé tették létrejöttüket. Így tehát a pálos kolostorok létrejötte is indikátornak tekinthető vizsgálatunkban. A kolostorok adathalmaza ugyan kevesebb elemet tartalmaz, ezért ritkásabb képet ad, mint a váraké, de az *-egyháza* utótagos helynevekkel a várakhoz hasonlóan kiegészítik egymást, különösen, ha figyelmen kívül hagyjuk a sajátos előtaggal (fehér, fekete, kerek stb.)

képzett helyneveket. (8. térkép) A tatárjárás előtti időkkel összehasonlítva az látszik, hogy nem is csupán elvétele, hanem tucatjával alapították az új kolostorokat: míg 1240-ben mindössze tizenhárom ilyen kolostorról tudunk, addig 1300-ra számuk 85-re, 1330-ra pedig már száz fölé emelkedett. A területi megoszlásukat tekintve az ezekhez a rendekhez tartozó kolostorok döntő többsége a Dunántúlon, az északi hegyvidéken, valamint Szlavóniában épült, de Erdély területén is megdőbbszöröződött a számuk. Ismét arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy az országnak ezen területein a népességet nem sújthatta olyan mértékben a katasztrófa, illetve az itteni közösségek jóval gyorsabban talpra álltak, mint az Alföld középső részein, ahol egészen az 1310-es évekig nem telepedett meg egyetlen koldulórendi közösség sem, sőt még az 1241 előtti kolostorhálózat nagy része is eltűnt (vö. 3-4. térkép). Az Alföld üressége ebben az összefüggésben természetesen azzal is összefügg, hogy az országnak ez a része „városmentes” tájnak tekinthető,⁴⁰ illetve, hogy a pálosok a legnagyobb számban az erdős, középhegységi részeken telepedtek le. Mindez azonban, különösen pedig a korai városfejlődés megtorpanása, illetve a klasszikus értelemben vett középkori városok hiánya szintén összefügg a tatárjárás pusztításának hatásával, még ha nem is erre az egyetlen okra vezethetjük vissza a folyamatokat.

Összegezve az *-egyháza* utótagos helynevekből és a különféle, ezekkel összevethető adatszoportokból (a templomhálózat egyes elemei, a tatárjárás pusztítása az írott és régészeti források alapján, kincseletek, várak, koldulórendi és pálos kolostorok) megfogalmazható megfigyeléseket, arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a helynévcsoport, pontosabban annak legnagyobb számban megragadható egyik rétege valóban összekapcsolható a tatárjárás pusztításával. A külön kiemelt, nagyobb csoportokat alkotó összetételek (**fél-egyház*, **kerekegyház*, **veresegeyház* stb.) szintén összefüggésbe hozhatók ezzel az eseménnyel, annyiban mindenképpen, hogy elterjedési területük nyugati határa alig lépi át a Duna vonalát. Emellett az is látszik, hogy megfelelő mérlegeléssel kiválasztott adatszoportok indikátorként használhatók egy, a térben nehezen megragadható eseménysor pontosabb megismeréséhez, az írott forrásokban alig vagy egyáltalán nem említett közvetlen és közvetett hatások feltárására. Jelen esetben az egyes adathalmazok együttes elemzése megmutatja, milyen nagy eltérés lehetett az ország egyes részei között a pusztulás mértékében. Az Alföld, különösen annak központi, a Csörsz-árkon belül elhelyezkedő része hatalmas pusztítást szenvedett el. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az Alföld észak-keleti részének templomai jobban megmaradtak, és itt

⁴⁰ *Kubinji András*: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged 2000.

hiányoznak a pusztulásra utaló *-egyháza* típusú helynevek is. Így tehát feltehetőleg itt viszonylag kisebb mértékű népességcsökkenéssel számolhatunk. Súlyos, de valószínűleg az Alföldnél kisebb volt a pusztulás Erdélyben, ahol különösen a városok, illetve maga Gyulafehérvár és környéke volt a mongol sereg célpontja. Ezeknél jóval kisebb károkat szenvedett a Dunántúl, bár fontos királyi központok, mint (Ó)buda vagy Esztergom városa, 1242 tavaszára romokban heverték.⁴¹ Voltak emellett az országnak olyan területei is, amelyeket közvetlenül alig érintett a támadás, de a menekülők beszámolói révén az érzelmi sokk ezeknek a területeknek a népességét is mélyen érinthette. Pontos népességtörténeti adatok hiányában ezzel a módszertannal, valamint további források bevonásával a későbbiekben jobban meg lehet határozni, hogy az ország mely területeit milyen mértékben érintette a tatárjárás, és az írott szövegek – gyakran általánosító – megjegyzéseivel szemben egy területileg eltérő, árnyaltabb kép is felrajzolhatóvá válik majd.

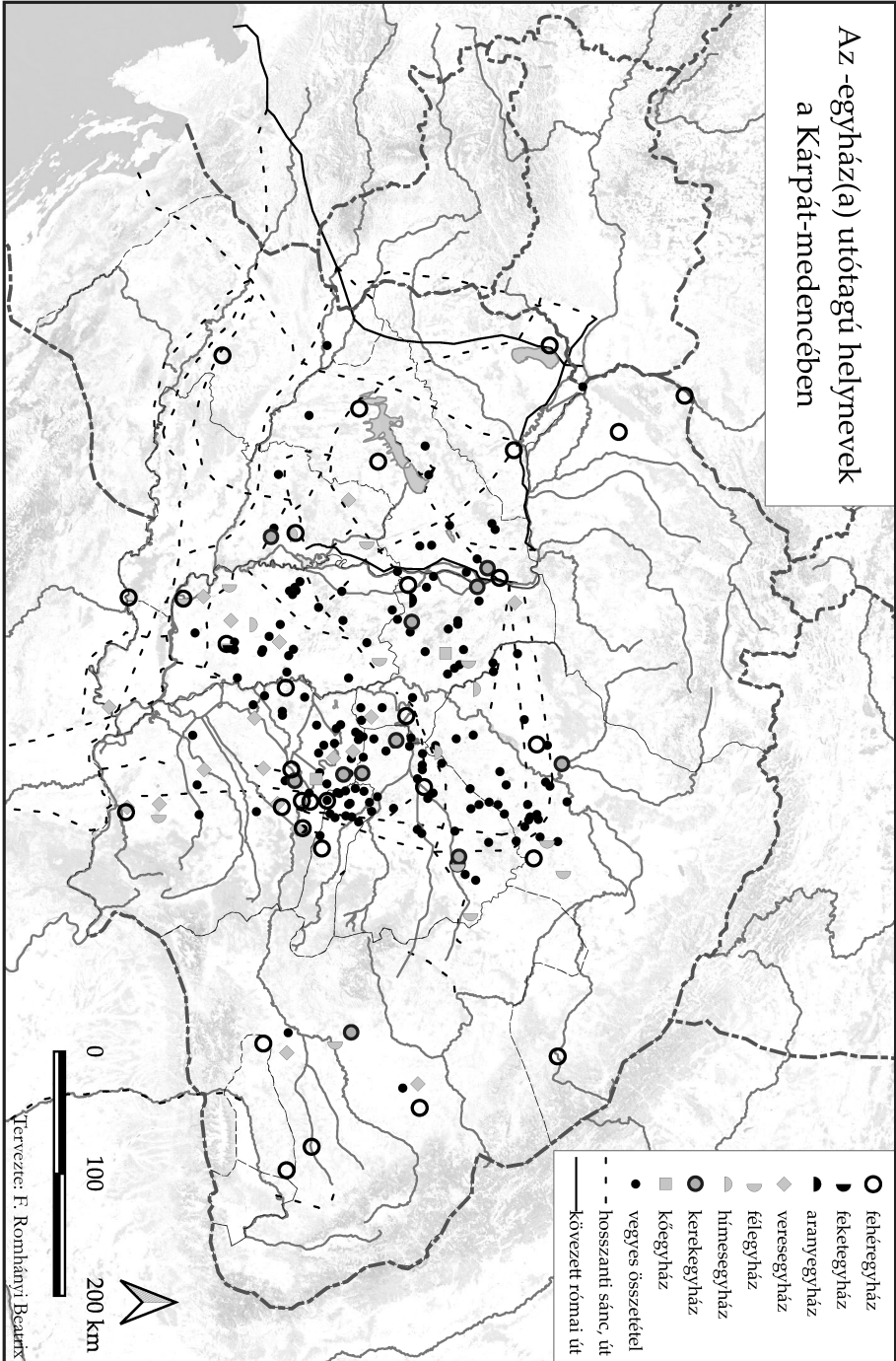
THE EFFECTS OF THE MONGOL INVASION AND THE CHURCH NETWORK IN HUNGARY

By Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky

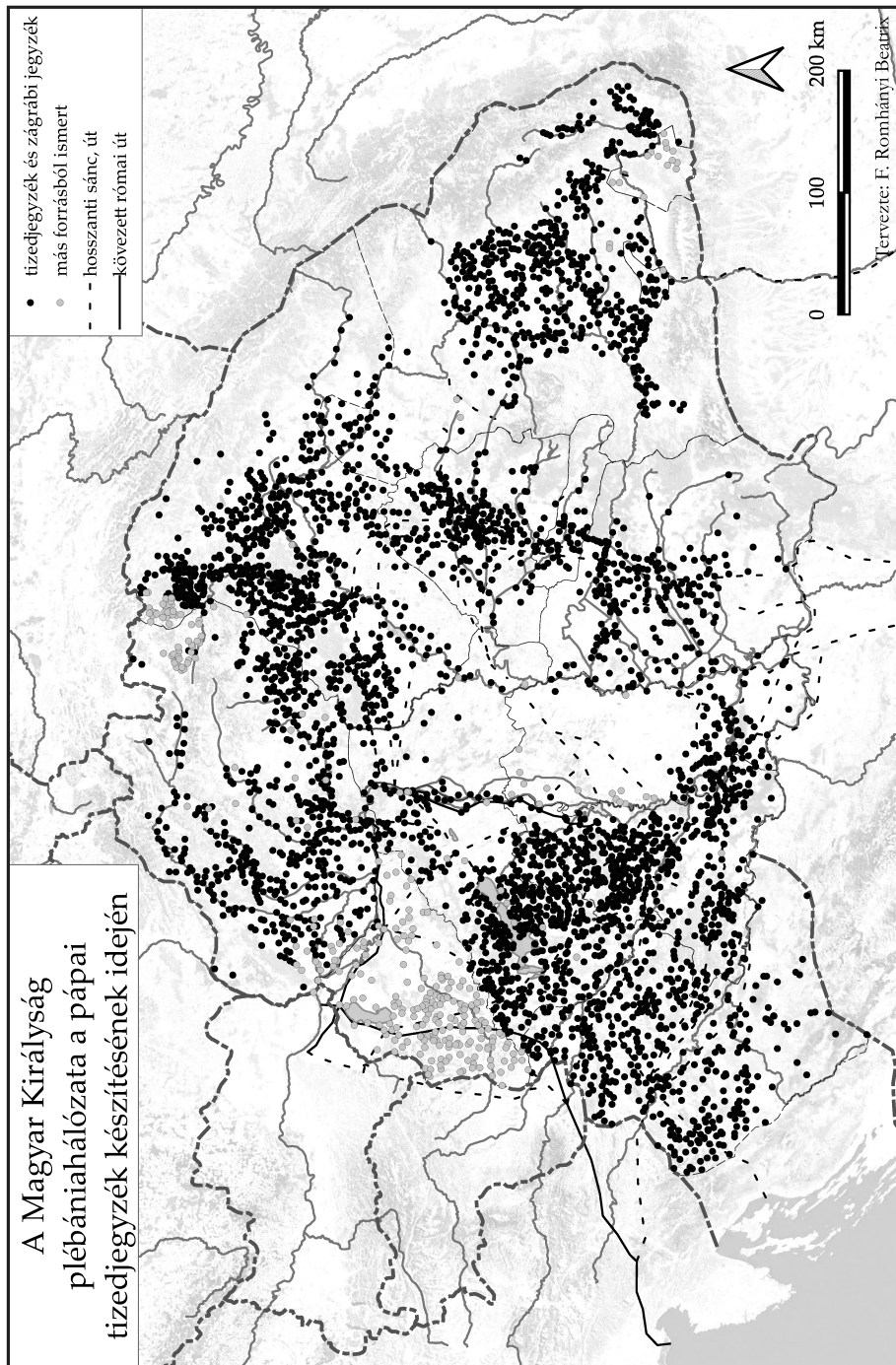
SUMMARY

The complex analysis of different data sets used as indicators (place names, archaeological and written evidence of the Mongol invasion, rural church networks, etc.) reveals huge differences in the impact of the attack within the country. Previous research interpreted place names with *-egyháza* (church) suffix as evidence for the destruction of settlements, but our study offers a more complex picture (different groups, spatial distribution pattern, chronology, connection to the invasion, etc.). Combined with other data, various regions with different levels of destruction were identified. While the central part of the Great Plain suffered enormous destruction, a milder effect could be expected in the north-eastern part of the region. Severe, but less widespread destruction affected Transylvania, where the towns and especially Gyulafehérvár (Alba Iulia) and its surroundings were the main target. Transdanubia suffered much less damage, although important royal centers such as (Ó)Buda or Esztergom were ruined, while some areas, such as Western Transdanubia, were barely affected directly by the attack.

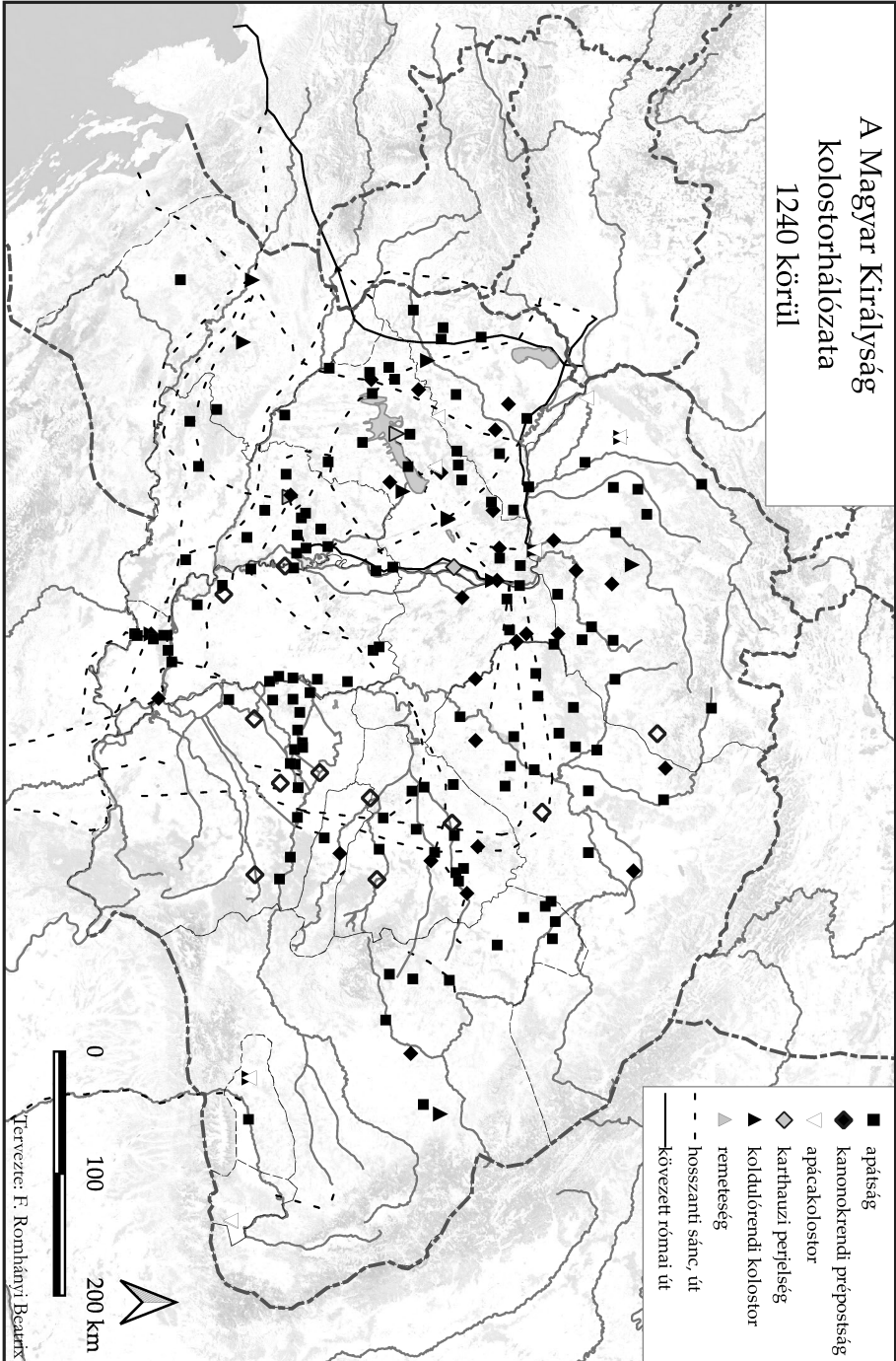
⁴¹ Tekintve, hogy az Alföld középső részén már a tatárjárás előtt is lényegesen kisebb népsűrűséggel számolhatunk, mint a Dunántúlon, a két terület pusztulásának mértékében mutatkozó nagy különbség az ország népességvesztéséről a szakirodalomban elterjedt képet is jelentősen árnyalja.

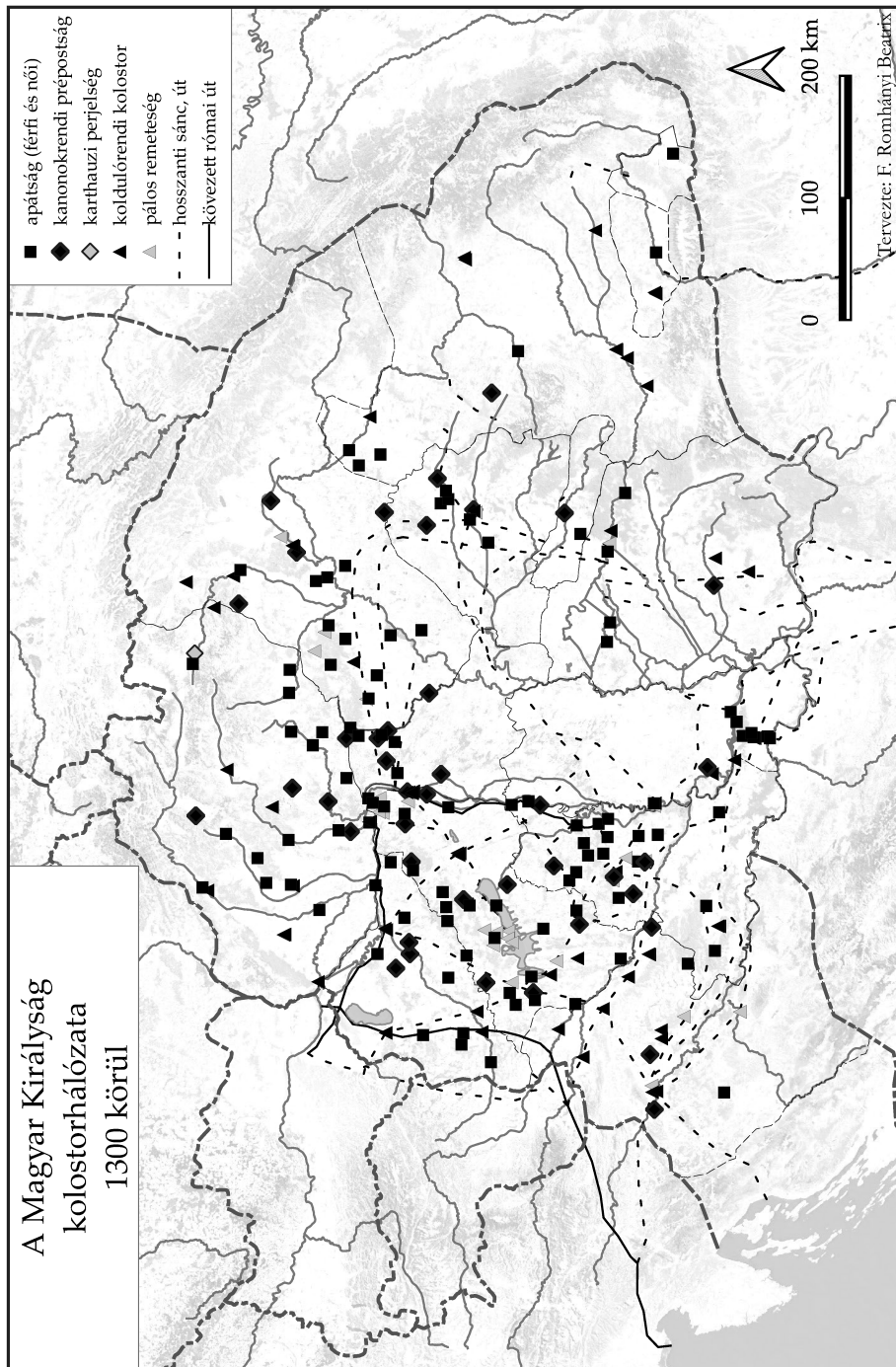
1. térkép

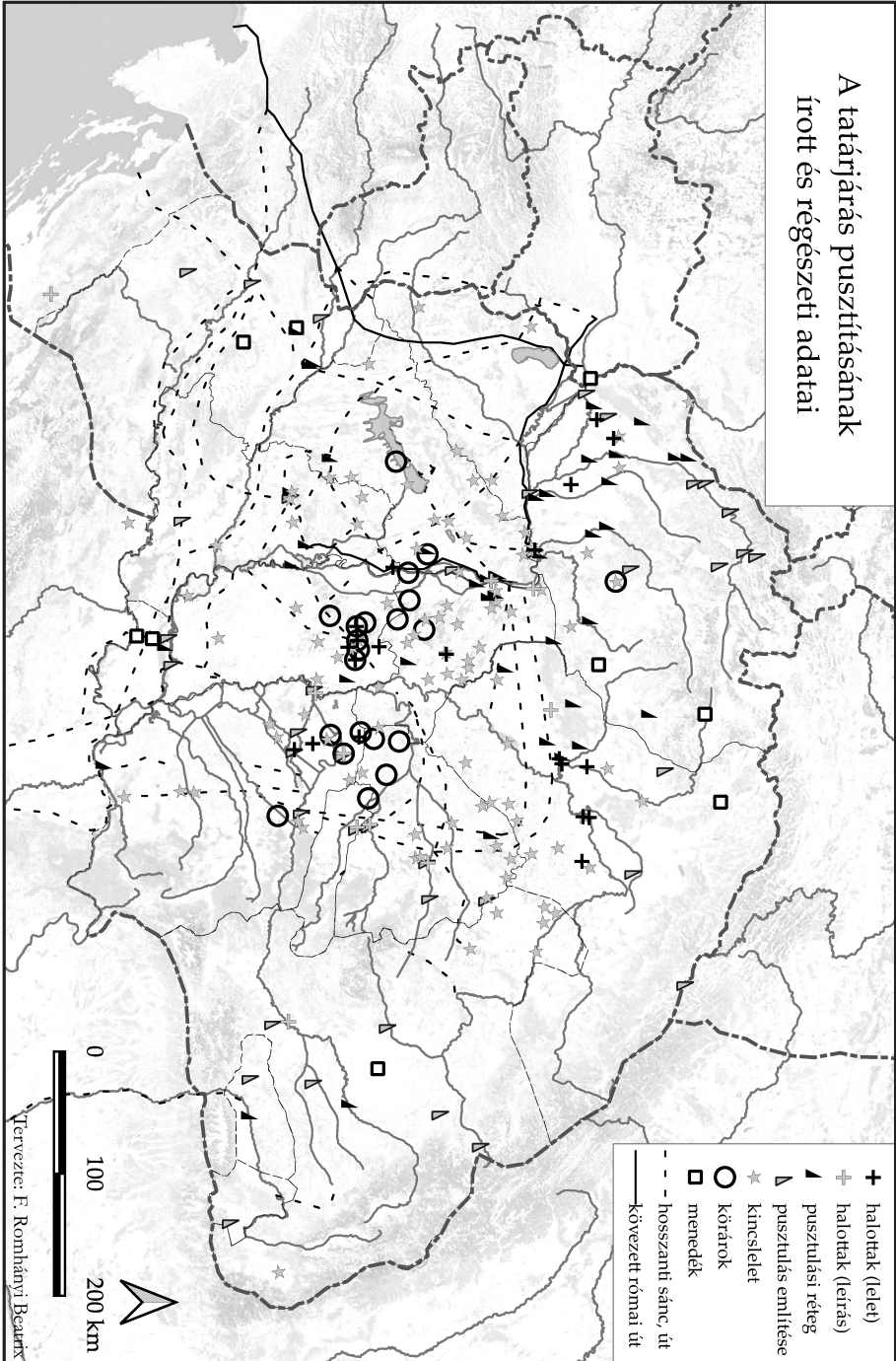
2. térkép

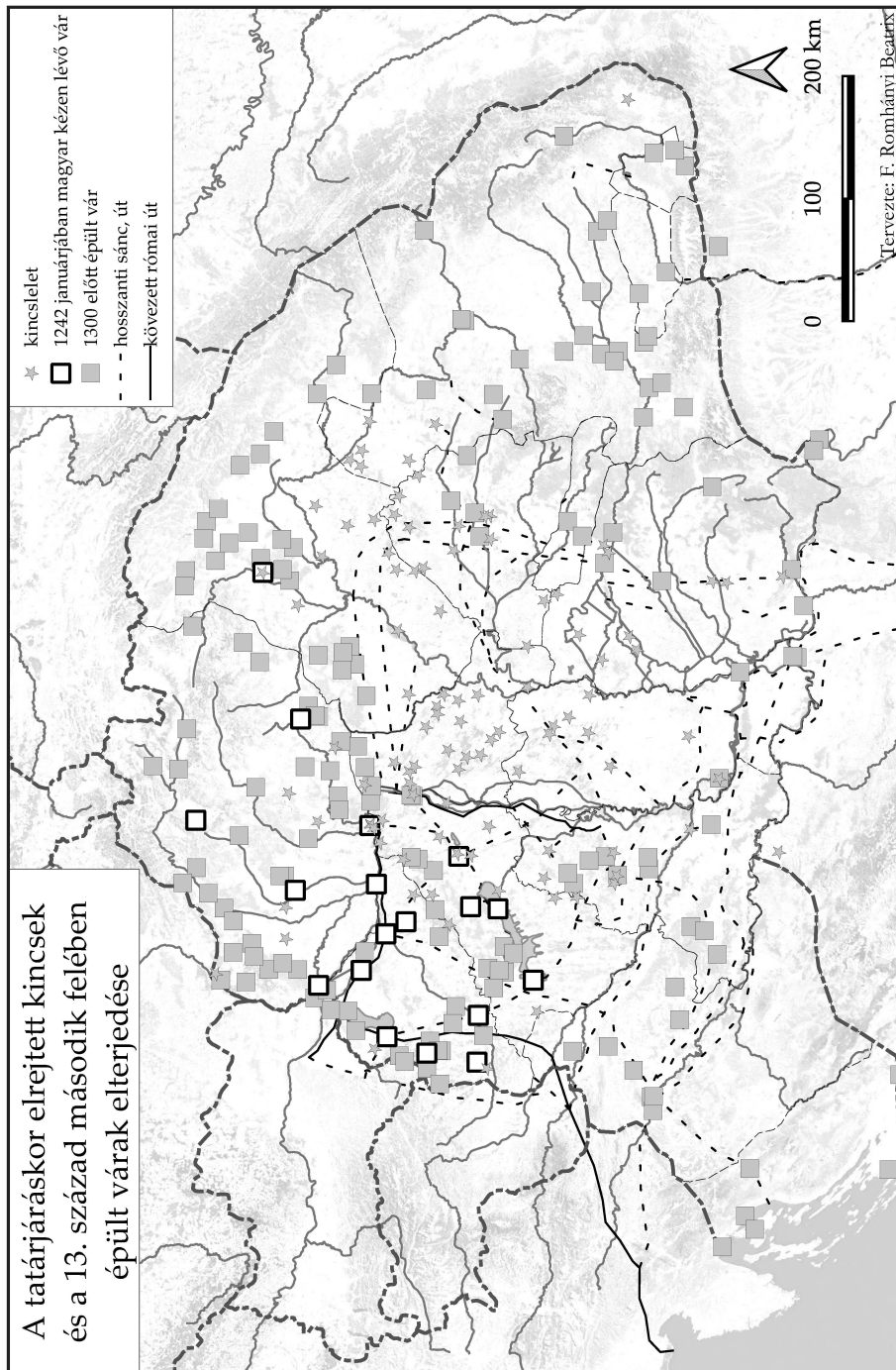
3. térkép

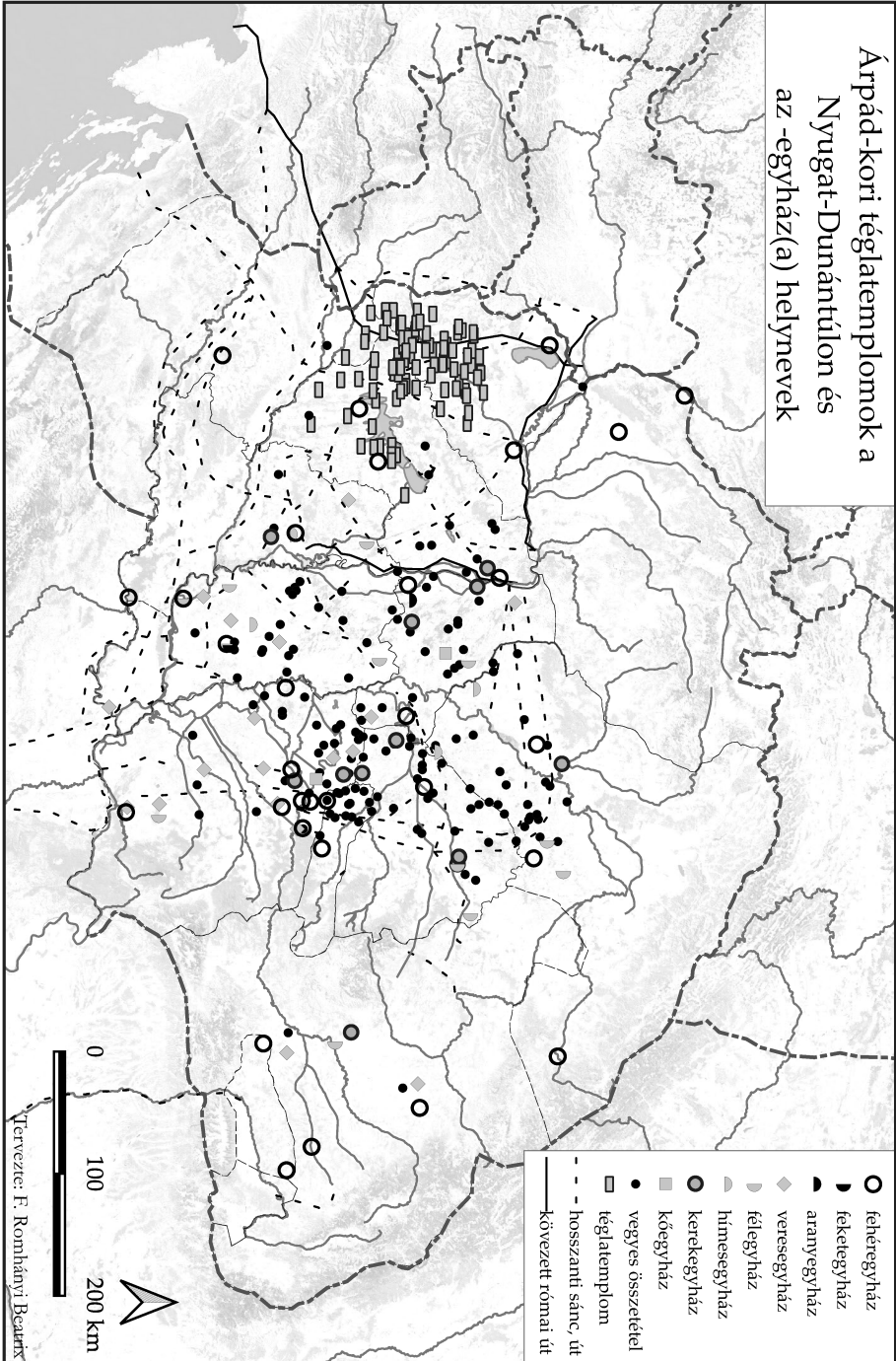
4. térkép

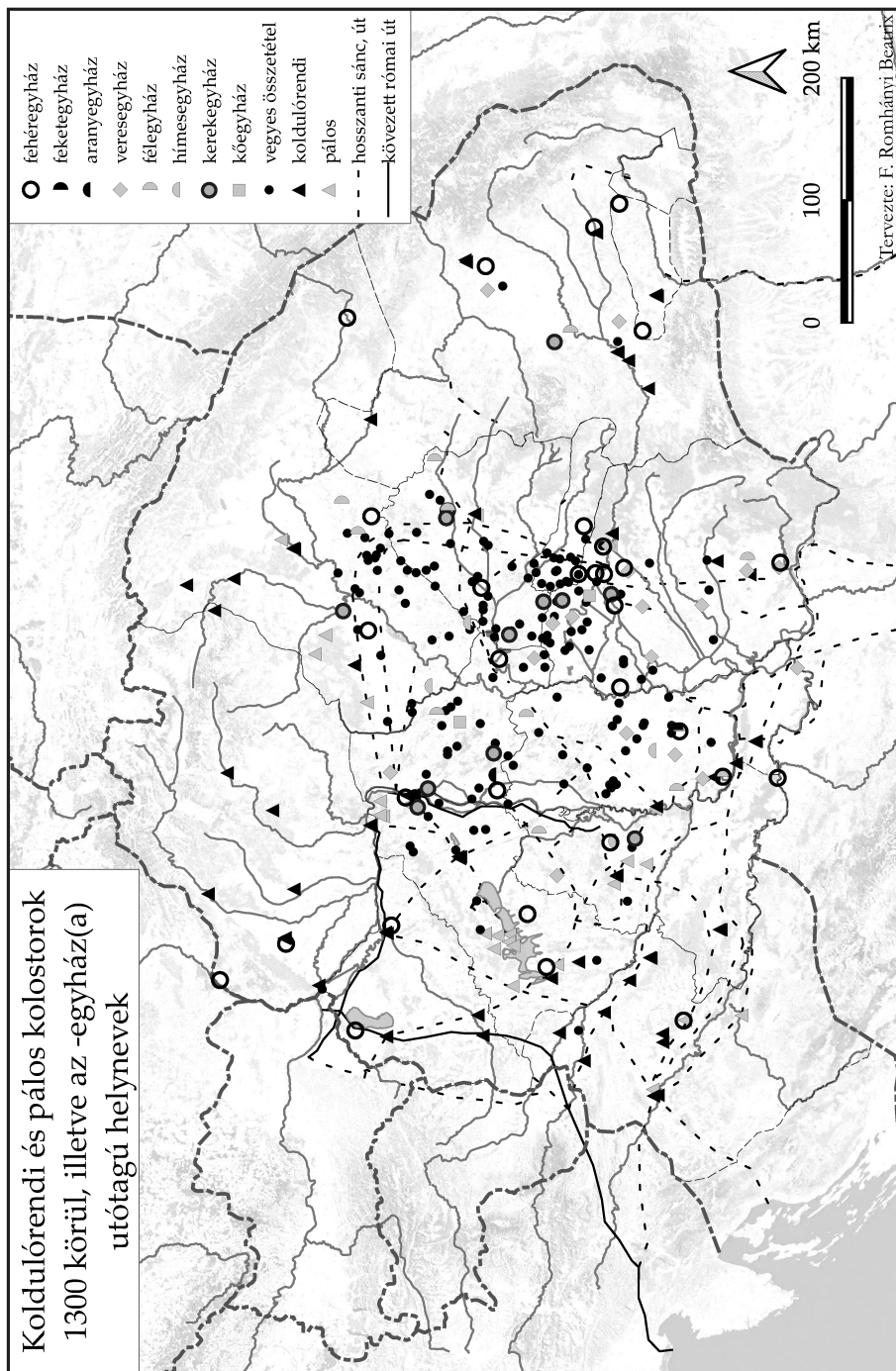
5. térkép

6. térkép

7. térkép

8. térkép

SZÉCHENYI NÉMET NYELVHASZNÁLATA LEVELEI TÜKRÉBEN*

1924-ben írott tanulmányában Viszota Gyula bemutatta, milyen volt Széchenyi István nyelvkészsége és helyesírása.¹ Írásában elsősorban a gróf magyar nyelvhasználatát elemezte, megállapításait hosszabb idézetekkel támasztotta alá. A német nyelvvel kapcsolatban leginkább összefoglaló listákat készített a Széchenyi által helytelenül vagy a megszokottól eltérő módon alkalmazott szavakról, ezeket azonban nem kommentálta, nem adott nyelvtörténeti magyarázatokat, nem vizsgálta, hogy miért éppen azt a szót vagy írásmódot használta Széchenyi egy adott helyen, és szemléltető idézetekkel sem élt.

Tanulmányom e vizsgálódás hiányának pótlását tűzte ki célul. A legfontosabb elemzésre kerülő kérdések: hogyan használta Széchenyi István a német nyelvet, valamint milyen fejlődés, változás mutatható ki nyelvtudásának alakulásában az évek során. Az elemzés forrásbázisát a gróf német nyelvű levelei adják, amelyekben azokat a szavakat, szintagmákat, mondatszerkezeteket és grammatikai vonzatokat vettem nagyító alá, amelyek jelentős része az akkoriban alkalmazott német nyelvtantól valamilyen formában eltér, kisebb részükben pedig kifejezetten Széchenyi nyelvhasználatára jellemzőek. (Az előbbi esetben még a mai olvasó számára is szemet szúrhatnak az eltérések, hiszen a német nyelvtan az elmúlt kétszáz esztendőben lényegileg nem változott.) Részletesebben az 1825-ig írott Széchenyi-leveleket tekintettem át, amelyek közül a német nyelvűek címzettjei főként a család tagjai voltak. A későbbi évekből már csak egy-egy levelet vontam be a vizsgálatba, így összesen 600-650 levelet elemeztem. Ezek alapján elmondható, hogy Széchenyi német nyelvhasználatát az 1820-as évek közepére-végére állandósult és kiforrott, amit a nyelvhelyesség fejlődése mellett néhány szó helyesírásának időrendi alakulásán keresztül jól meg lehet figyelni.

Ahhoz, hogy megállapítsam, milyen jelenségről van szó egy-egy vizsgált szó vagy mondatrész esetében, szükséges volt a 18. század végi és 19. század eleji német nyelvhasználat feltérképezése is, amelyhez szerencsére bőséges szakirodalom

* A tanulmány az NKFI 125364 számú, Széchenyi István leveleinek kritikai kiadása című projekt támogatásával készült. A projekt vállalása, hogy teljességre törekedve publikálja Széchenyi István különböző címzettekhez írott leveleit szövegkritikai és tartalmi jegyzetekkel ellátva. A levelek ilyen jellegű feldolgozása lehetővé teszi, hogy írójuk nyelvhasználatát tüzetesebb vizsgálat alá lehessen vetni, amely a magyar nyelv vonatkozásában már megtörtént, de a német tekintetében még váratott magára. A készülő első kötet az 1825-ig keletkezett leveleket tartalmazza.

¹ *Viszota Gyula*: Széchenyi nyelvkészsége és helyesírása. *Magyar Nyelv* 20. (1924) 116–122.

áll rendelkezésre. A kutatáshoz elengedhetetlen volt a korabeli „oktatási rendszer” tanulmányozása is: milyen feltételek között lehetett elsajátítani egy idegen nyelvet, illetve maga Széchenyi milyen keretek között tanult diákéveiben. Mindezeket összevetve láthatjuk majd, mennyiben volt szokványos vagy mennyiben tért el a kánontól Széchenyi német nyelvhasználata, valamint hogyan fejlődött tudása az évek alatt. Ez utóbbi kérdés vizsgálatához levelei mellett naplója és jegyzetfüzetei is segítséget nyújtanak, amelyekben tanulmányaihoz fűzött kommentárokat, valamint a folyamatos önképzés keretén belül rendszeresen jegyzetelt – többek között – a német nyelvvel kapcsolatban is.

A német nyelv és oktatása a 18. század második és a 19. század első felében

A német nyelv a tárgyalt korszakban nem rendelkezett egységes szókészlettel és helyesírással sem. Már a 9–11. század idején törekedtek a kolostorokban valamilyen egységes rendszer kialakítására, úgy, hogy a szövegek a meglévő regionális helyesírási különbségek ellenére is összességében érthetőek legyenek, miközben gyakran még egységes betűkészlet sem volt. Már a 16. század folyamán megjelent az igény egy egységes irodalmi beszélt és írott nyelv megteremtésére, és a 17. század elejére az írásbeliségben kialakult szokásoknak megfelelően létrejött egyfajta nyelvhasználati egységesség a területi régiók között. Ezt még nem lehet helyesírási szabályrendszernek nevezni, de a 18. század közepétől központi kérdésként foglalkoztatta a tudósokat, hogy mi is a Hochdeutsch – már ha egyáltalán létezik. Valamint gondot okozott, hogy az írott és a beszélt nyelv más, két külön szintjét képezi a nyelvnek, illetve a jövevényszavak kérdése is felmerült, amelyek elsődlegesen a francia és az angol nyelv hatására kerültek be a német szókészletbe. Hivatalos törekvések csak a 19. század második felétől bontakoztak ki egy egységes német helyesírás kialakítására, 1854-ben Hannoverben (később más városokban is) konferenciát hívtak össze e célból, 1880-ban pedig megjelent Konrad Duden *Vollständiges Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache* című szótára, majd a 20. század elején újabb helyesírási konferenciákat tartottak,² hiszen a német nyelvnek (a mai napig) egyszerre több változata is használatban van, emiatt egy-egy régió dialektusa jelentős mértékben eltérhet az iskolában tanítottaktól, a Standarddeutsch-től, amelyet a köznyelvben Hochdeutsch-ként emlegetünk.

² *Margrit Strobbach*: Johann Christoph Adelung. Ein Beitrag zu seinem germanistischen Schaffen mit einer Bibliographie seines Gesamtwerkes. Berlin 1984. 203–205.; *Peter von Polenz*: Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band II. 17.–18. Jahrhundert. Berlin 1994. 77–200.; *Stephan Bognér*: Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen. Szabadka 2010. 160–165.

A helyesírás egységesítésére és ehhez kapcsolódóan a szabályrendszer rögzítésére az egységesítési törekvések mentén már a 18. század második felében kísérletek történtek. Legnagyobb jelentőséggel e tekintetben Johann Christoph Adelung (1732–1806) munkássága bírt,³ aki tudományos alapokra helyezve kidolgozta helyesírási szabályzatát,⁴ és ennek alapján kiadott egy többkötetes szótárt is, amelyben az egyes szócikkek a magyarázatok mellett regionális alakváltozatokat, esetleg helytelen szóalakokat is tartalmaztak.⁵ Felkérésre egy 118 oldalas „német nyelvtant” is összeállított, amelynek alapján a német nyelvet oktatták az iskolákban.⁶ Adelung kötetei Széchenyi Ferenc könyvtárában is ott voltak, így feltételezhető, hogy a család tagjai számára ezek is segítséget nyújtottak a német nyelv otthoni elsajátításához, műveléséhez. Széchenyi István egy kései levelében említést is tett a nyelvészről: „Dieses Gute Wort stehet weder in Adelung noch in Grimm!”⁷ Ebből valószínűsíthető, hogy a gróf használta Adelung nyelvtanját a tanuláshoz.

Adelung nyelvtana egyébként 1802-ben Nits Dániel jóvoltából magyar fordításban is megjelent, amelyben Nits gyakorlati példákat is szerepeltet egy-egy szófordulat lefordításával.⁸ Ezt megelőzően már találkozzunk német nyelvtankönyvek hazai kiadásával, az első tudományos igényű német nyelvtan Bél Mátyástól származik 1718-ból, a század második felében pedig egy kéttannyelvű tankönyv is megjelent.⁹

Ezen előmunkálatok nyomán a 18. és 19. század fordulójára kialakult egy olyan egységességre törekvő helyesírási norma, amely csak kevéssé tért el a mai irodalmi német nyelvtől.¹⁰ A 18. század utolsó harmadában szinte évről évre

³ Életéről és munkásságról lásd *Bernad Naumann Strobbach*: Grammatik der deutschen Sprache zwischen 1781 und 1856. Die Kategorien der deutschen Grammatik in der Tradition von Johann Werner Meiner und Johann Christoph Adelung. Berlin 1986.

⁴ *Johann Christoph Adelung*: Grundsätze der deutschen Orthographie. Leipzig 1782.; *Uő*: Vollständige Anweisung zur deutschen Orthographie. Hildesheim 1978.

⁵ *Uő*: Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Leipzig 1774–1786. Az 1811-es kiadást a Bayerische Staatsbibliothek digitalizálta, és interneten is hozzáférhetővé tette: <https://bit.ly/2OTCCKj>, letöltés 2020. jún. 20. Ezt a szótárt használok a levelek kritikai vizsgálata során, illetve Széchenyi német nyelvhasználatának vizsgálatakor is.

⁶ *Strobbach, B. N.*: Grammatik der deutschen Sprache i. m. 36–37.

⁷ Széchenyi István Zichy Máriához. Döbling, 1859. aug. 27. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirat-tára. Levelestár (a továbbiakban: OSZK Kt Lt) „Ez a jó szó sem az Adelungban, sem a Grimmben nem szerepel.”

⁸ *Nits Dániel*: Német grammatika Adelung szerint. Lőcse 1802.

⁹ *Bél Mátyás*: Institutiones linguae germanicae. Lőcse 1718. és ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn. Buda 1823.; *Szász Ferenc*: Deutschunterricht in Ungarn in Zeichen des aufgeklärten Absolutismus. In: Beiträge zur Hungarologie. Bp. 1990. 173.; *Kovács Teofil*: A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860). Debrecen 2008. 13.

¹⁰ Hans Eggers német nyelvész mondta ezzel kapcsolatban 1973-ban: „A német nyelvtan az utóbbi kétszáz évben oly kevéssé változott, hogy átűtő nyelvváltozásról nem beszélhetünk.” [A szerző saját fordítása.] Idézi: *Wladimir Admoni*: Historische Syntax des Deutschen. Tübingen 1990. 219.

láttak napvilágot a különböző „bevezetők” a német helyesírás, a helyes olvasás vagy a nyelvtan szabályaiba, ezek közül több is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében.¹¹

Mіндеzen egységes helyesírási szabályok kialakítására törekvő kezdeményezések tehát ismertté váltak a magyar arisztokrácia köreiből is, az új nyelvtankönyvek helyet kaptak könyvtáraikban, a tényleges egységesítési eredmények fölött azonban ott állt és áll ma is egy nagyobb rendező elv: a gyakorlat, a nyelv használata és használói. „Ha az ember korábbi idők nyelvhasználata alapján eldönti, mi helyes és helytelen, akkor hallgatólagosan elismeri a használatot mint legfelsőbb törvényhozót és uralkodót a nyelv területén.”¹²

Széchenyi, a diák

A 18. század második felének oktatási rendszerét az 1777-ben kibocsájtott Ratio Educationis határozta meg, amely részletesen szabályozta a nevelés rendjét a hasznosság elvének jegyében.¹³ A cseperedő arisztokrata ifjak számára a magántanítótól történő otthoni tanulás mellett a bécsi Theresianum is szóba kerülhetett nevelési alternatívaként. Ha nem ez utóbbit választották a szülők, akkor a gyermekeket hatéves kortól otthon oktatták, többnyire külföldi dajka, illetve nevelő segítségével, és csak vizsgázni mentek el valamelyik magyar vagy osztrák tanintézetbe.¹⁴ A taníttatás elsődlegesen az anya feladatai közé tartozott, az apa sokszor volt távol családjától közügyek vagy gazdasági teendők miatt. A tananyag hangsúlyos eleme volt a latin és a magyar nyelvtan, emellett pedig az idegennyelvtanulás is kiemelt szerepet kapott. (Ezért választották a szülők külföldi nevelőket gyermekeik tanítóinak, de sokan arra is figyeltek, hogy a kiválasztott személy magyarul is tudjon.¹⁵) Az alsóbb osztályok tananyagát a gyermekek otthonukban

¹¹ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Anleitung zur deutschen Rechtschreibung, zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Staaten. Temesvár 1777.; Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserlichen königlichen Staaten. Wien 1779.; Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreich Ungarn und dessen Kronländern. Buda 1789.; Deutsch-ungarisches Wörter-Büchelchen zum Gebrauche der Schulknaben. Német és magyar szókönyvetske, a tanuló gyermekek számokra. Károly-Fehérvár 1788.

¹² *Karl Gustaf Andresen*: Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen. Leipzig 1898. 1.

¹³ A Ratio Educationisról bővebben a Széchényivel is foglalkozó irodalmak: *Padányi Viktor*: Széchényi kultúrája. Szeged 1943. 62–65.; *Gesztesi Enikő*: Gróf Széchényi István tanulmányai, iskolai képzése. <https://bit.ly/3upKGjG> (letöltés 2020. márc. 6.) 5.; *Oplátka András*: Széchényi István. Bp. 2005. 35.; *Febér Katalin*: Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2017. 20–22.

¹⁴ *Padányi V.*: Széchényi kultúrája i. m. 45.; *Gesztesi E.*: Széchényi tanulmányai i. m. 2.

¹⁵ *Vinág Irén*: A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848). Eger 2013. 30–36. Egy-egy egyedi esetet dolgoznak fel a következő munkák: *Fónagy Zoltán*: Fa és gyümölcs. Adalékok Batthyány Lajos bécsi tanulóveivéhez. In: História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor

a házi tanító segítségével sajátították el, majd a filozófiai fakultás megkezdésekor akadémiai professzorok vették át az oktatásukat, a korábbi nevelő már csak korrepetálhatta a diákokat. A tanulmányok a jogi ismeretekkel folytatódtak, immár állami intézményekben. A képzés egy külföldi tanulmányúttal zárult, ami lehetett akár egyetemi tanulmányút is; az út hossza nagyban függött a család anyagi helyzetétől, így egy tehetősebb ifjú akár egész Európát beutazhatta. A tanulmányok végeztével több pálya is nyitva állt előttük, vállalhattak állást állami hivatalban, a hadseregben vagy visszatérhettek a birtokukra gazdálkodni.¹⁶

Széchenyi tanulással töltött évei többnyire követték a korabeli normákat. Egy Bécsben élő magyar arisztokrata család gyermekeként kétnyelvű környezetben nőtt fel. Széchenyi Ferenc és felesége törekedtek arra, hogy magyar szellemben neveljék gyermekeiket, ezért fiaik mellé magyar vagy magyarul jól tudó nevelőket választottak. Már Széchenyi István dajkája, Kőműves Éva is magyar volt, akitől így kisgyermek korától tanulhatott magyarul, majd hétéves korában fogadták mellé szülei nevelőnek a német származású, de magyarul jól tudó Liebenberg Jánost.¹⁷ A kétnyelvű környezetben nevelkedőknél meghatározó tényező, hogy a gyermek szülei, illetve a környezete milyen nyelven beszél a gyermekkel és mi az oktatásának a nyelve.¹⁸ Széchenyi esetében tehát beszélhetünk a korai kétnyelvűségről, azt viszont nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan milyen arányban. Feltételezhető, hogy a családban mindkét nyelven, németül és magyarul egyaránt társalogtak, hiszen Széchenyi anyja, a Bécsben nevelkedett Festetics Júlia is megtanult magyarul.¹⁹ Széchenyi ránk maradt levelei közül az elsők, amelyeket 8 és 12 éves korában vetett papírra, magyar nyelvűek, első német nyelvű levele 1809-ből való, amikor 17 esztendő volt. Ezután családjával szinte kizárólag német (a hölgyekkel olykor francia) nyelven folytatott levelezést, majd az 1830-as

tiszteletére. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged 2011. 113–126.; *Fábri Anna*: „Bárcsak tökéletes és hiba nélkül való lehetnék...” Teleki László gróf neveltetésének elvei, színterei, szereplői és dokumentuma (1821–1822). In: „Tántoríthatlan elvhűség, sziklaszilárd jellem, lovagias becsület.” Teleki László gróf küzdelmes élete és rejtélyes halála. Szerk. Debreczeni-Droppán Béla. Bp. 2017. 23–44.; *Vaderna Gábor*: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében. Bp. 2013. 59–101.

¹⁶ *Vinág I.*: A magyar arisztokrácia i. m. 49.

¹⁷ *Fraknói Vilmos*: Gróf Széchenyi Ferenc 1754–1820. Bp. 2002. 266–267.; *Vinág I.*: A magyar arisztokrácia i. m. 31.; *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 33.; *Csorba László*: Széchenyi István. Bp. 1991. 15–19. Liebenberg (később Lunkányi) János Magyarországra bevándorolt németek leszármazottja volt, Kecskeméten született 1775-ben. A pesti egyetemen természettudománnyal foglalkozott, két évet tanult az orvosi karon, majd 1797-ben a filológia doktora lett. 1798-ban állt a Széchenyi család szolgálatába. *Darvas István*: Adalékok Lunkányi János életrajzához. Soproni Szemle 10. (1956) 3. sz. 227–228.; *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 33.; *Vinág I.*: A magyar arisztokrácia i. m. 74.

¹⁸ *Karmacsai Zoltán*: Kétnyelvűség és nyelvészajátítás. Ungvár 2007. 12–20.; *Polyák Eszter*: Kétnyelvű környezet: áldás vagy átok. Kolozsvár 2012. 8–16.; *Borbély Anna*: Kétnyelvűség és többnyelvűség. In: *A magyar nyelv*. Bp. 2006.

¹⁹ *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 31.

évektől kezdve egyre több magyar nyelvű levél fordul elő, amelyeket egy-egy pályatársához, illetve jószázigazgatójához, Lunkányi Jánoshoz vagy titkárához, Tasner Antalhoz intézett. Jellemző azonban, főként a Lunkányihoz írott magyar nyelvű levelekre, hogy gyakran előfordulnak bennük német tagmondatok, mondatok vagy akár egész bekezdések is. Ez feltehetően annak tudható be, hogy német nyelven könnyebben vagy árnyaltabban fejezte ki magát, mint magyarul.²⁰

Széchenyi iskolai nevelése 1801-ben vette kezdetét az elemi ismeretek elsajátításával,²¹ amely hét tanévet ölelt fel: öt év gimnáziumi képzést és két év bölcsészetet. 1803–1804-ben Pesten piarista iskolában végezte a grammatika első és második osztályát, 1804–1805-ben a harmadik osztályt Sopronban a bencések-nél. 1805–1807-ben a főgimnáziumi első osztályt szintén itt teljesítette, majd a második osztályt ismét Pesten a piarista gimnáziumban. Ezt követően, 1807-ben és 1808-ban Szombathelyen a bölcsészkar első és második évfolyamára járt, bizonyítványát 1808. november 8-án állították ki.

A grammatikai osztályok tanítási nyelve a magyar volt, és ezekben az osztályokban – idegen nyelvként – elsősorban a latin állt a tananyag középpontjában; majd a főgimnáziumi két osztályban a német vagy más nyelv oktatása is belépett a tantárgyak közé.²² Ezeket az iskolai éveket azonban ifjú arisztokrata lévén a szokásnak megfelelően nem az intézményben töltötte, ahová beiratták, hanem otthonában magántanulóként, magántanítókkal: Antoine Poupard francia abbé francia és olasz nyelvet tanított, Révay Miklós rajzot és geometriát, Pasquich János csillagászatot oktatott neki, latin nyelvtanára pedig Xantus János volt.²³ Félévente kellett vizsgát tennie egy iskolai vizsgabizottság előtt, amelynek tagjai a magyar irodalom kiválóságai voltak, mint például Kresznerics Ferenc nyelv-tudós, aki elismerően nyilatkozott az ifjú gróf teljesítményéről egyik Széchenyi Ferencnek írott levelében.²⁴

²⁰ Széchenyi választása. Szerk. Fenyő Ervin. Bp. 2001. 263.; *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 31.

²¹ *Viszota Gy.*: Széchenyi nyelvkészsége i. m. 117.

²² Széchenyi István iskolai bizonyítványai Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) K 163/45–54. A bizonyítványokat közli és Széchenyi tanulmányait részletesen elemzi: *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István a gymnasiumban. *Századok* 41. (1907). 912–920.; *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 56–58.; *Csorba L.*: Széchenyi István i. m.; *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 35.; *Gesztesi E.*: Széchenyi tanulmányai i. m. 5–7. A Ratio Educationis előírása a német mint idegennyelv oktatásával kapcsolatban: heti két óra a háromosztályos kisgimnáziumban és az ötosztályos nagygimnáziumban az első évfolyamok kivételével. (Mind-eközben a latint heti tíz órában oktatták.) Erről részletesebben lásd *Kovács T.*: A német nyelv oktatása i. m. 49. Hogy Széchenyi miért nem a Theresianumban tanult, egy összetettebb kérdés, ennek részleteiről bővebben értekeznek: *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 54–55.; *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 35–36.

²³ *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 53.; *Csorba L.*: Széchenyi István i. m.; *Gesztesi E.*: Széchenyi tanulmányai i. m. 4.; *Virág I.*: A magyar arisztokrácia i. m. 74.

²⁴ *Fraknói V.*: Széchenyi Ferenc i. m. 267. A levelet közli: 267–270.

Széchenyi az iskolai tanulmányait 1809-ben befejezte, mert bevonult katonának és részt vett a napóleoni háborúban. Az arisztokrata nevelés utolsó szakaszából azonban emiatt nem maradt ki, hiszen később több lehetősége is nyílt külföldi tanulmányutakra, igaz, a háborús időszak miatt nem közvetlenül tanulmányai végeztével. 1815-ben néhány hónapig Angliában tartózkodott, majd 1818-ban egy egyéves keleti utazásra indult – mindkét útjáról részletesen beszámolt szüleinek írott leveleiben.²⁵

Hogy pontosan milyen tankönyvek segítségével sajátította el Széchenyi a német nyelvet, sajnos forrás hiányában nem tudjuk, ráadásul a helyzetet az is árnyalja, hogy a gróf nemcsak intézményi keretek között tanulta a nyelvet, hanem otthonában is, majd később a hadseregben, amely „a modern társadalmak egyik leghatékonyabb nyelviskolája volt”.²⁶ Kovács Teofilnak és Rolf Lenhartnak a magyarországi némettanulásra vonatkozó bibliográfiai gyűjteményéből azonban megtudhatjuk, hogy Széchenyi iskolai éveinek idején milyen tankönyvek voltak forgalomban.²⁷ Ezekről általánosságban elmondható, hogy a latin nyelv oktatásához hasonló módszert követték: tehát szótárhasználat, rendszerezett (gyakran táblázatokba foglalt) nyelvtani egységek és olvasókönyv a fordítási gyakorlatokhoz.²⁸

Széchenyi későbbi írásaiban néha véleményt mondott saját tanulmányairól, amelyeket összességében igen lesújtónak talált, és olykor erős túlzásokba esett, így nem árt ezeket a sorokat kritikus szemmel olvasni. „Felette nehezen és keveset tanultam [...]” – írta az *Önismeret* lapjain.²⁹ Hasonlóan fogalmazott Béla fiához írt intelmeiben is: „Nekem pl. végtelenül nehéz felfogásom volt; gyermekkoromban szinte semmilyen; – hat-hét esztendőskoromban a legnagyobb fáradtsággal sem tudtak megtanítani még olvasni sem, úgyhogy akkor közel voltam ahhoz, hogy »grófi trotlinak« tartsanak.”³⁰ Naplójában így írt: „Nevelésem [...] az 1809-es háború miatt abbamaradt és örökre befejeződött. [...] így természetes, hogy minden olyan ismeretben, amelyek elkerülhetetlenül szükségesek a hivatali és mindennapi élethez, visszamaradtam [...]. Még helyesen írni sem tudtam.”³¹

²⁵ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Korfu, 1818. aug. 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 623 Széchenyi család levéltára (a továbbiakban: P 623) P 623-A-I.-9.-No. 44/20. Közli: *Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István levelei szüleihez. Bp. 1891. 196–198.

²⁶ *Kovács T.*: A német nyelv oktatása i. m. 68.

²⁷ *Rolf Lenhart – Teofil Kovács*: Deutschlernen in den ungarischen Ländern vom 16. Jahrhundert bis 1920. Eine teilkommentierte Bibliographie. Bamberg 2013. 26–39.

²⁸ *Szász F.*: Deutschunterricht in Ungarn i. m. 172.

²⁹ *Széchenyi István*: *Önismeret*. Bp. 1875. 9. Idézi még: *Viszota Gy.*: Széchenyi a gymnasiumban i. m. 919.; *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 58.

³⁰ Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Összeáll. Fenyő Ervin. Bp. 2005. 63–64. Idézi még: *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 34.; *Gesztesi E.*: Széchenyi tanulmányai i. m. 4.

³¹ Gróf Széchenyi István naplói I–VI. Szerk. és bev. *Viszota Gyula*. (Gróf Széchenyi István Összes Munkái X–XV.) Bp. 1925–1939. I. 702–703. (a továbbiakban: SzIN és kötetszám), Idézi még: *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 51–52.

De nemcsak saját magát illette kritikával, hanem a rendszert is, amelyben tanult: „Oda haza nevelve, hízelgő cselédektől környezve és a rossz példának elkerülése végett izoláltan tartva, – ugyan miképp nyílhattak volna fel szemeim. Ha nyilvános tanodába járok, és nevelőim nemcsak nem hátráltatják, sőt előmozdítják, miszerint tanuló társaimmal contactusba jőjyek.”³²

A levelek nyelvhasználata

A vizsgálatom elvégzéséhez egy 1784-es kiadású *Bevezetőt* vettem tüzetesebben szemügyre,³³ összevetve ezt a későbbi „javított” kiadások kiegészítéseivel, amelyek összességében meghatározzák, milyen volt a korszakban a Standarddeutsch, vagy milyennek kellett volna lennie.

Széchenyi első ránk maradt német nyelvű levele 1809 áprilisából származik,³⁴ így az akkori nyelvezetét tekintem kiindulási pontnak, és innentől vizsgálom, hogyan csiszolódott a gróf nyelvhasználata az évek folyamán, s mindezt egy-egy – a levelekben előforduló – nyelvtani jelenség kapcsán fogom bemutatni. Amennyiben ezeknek az említett nyelvtani elemeknek a helyes használata 1825-ig kialakult a grófnál, úgy nem vontam be későbbi, 1830-as és 1840-es években írott leveleket, csak azokban az esetekben, ahol még az 1820-as évek elején kelt levelekben is ingadozást lehetett megfigyelni. A német nyelvű idézetek használata a szövegben elkerülhetetlen, ezeket magyarul, saját fordításban, a forrásmegjelölés után lábjegyzetben közlöm.

Esethasználat és vonzatok

A német nyelv négy esetet használ: alany-, tárgy-, birtokos és részes eset. A korszak egyik jellemző jelensége, hogy felcserélték a részes esetet a tárgyesettel, vagy éppen fordítva, ami nemcsak ma, hanem akkor is nyelvtani hibának számított.³⁵ Széchenyi esetében sem volt ez másként, olykor még következetesnek is tűnhet a fordított esethasználat a korai leveleiben, legyen szó egy ige vagy egy-egy előjárósó esetvonzatáról. Mindkettőre van példa az 1810. szeptember 26-ai levelében, amelyben a 'von' előjárósót tárgyesettel használta részes eset helyett: „von den menschlichen Leben”,

³² Széchenyi I.: Önismeret i. m. 8. Idézi még: *Viszota Gy.*: Széchenyi a gymnasiumban i. m. 918–919.

³³ *Anleitung zur deutschen Rechtslesung und Rechtschreibung, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn, und den damit verbundenen Staaten.* Buda 1784. A következőkben röviden Bevezetőként fogom említeni.

³⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. H. n., 1809. ápr. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 3–4.

³⁵ *Wiesinger, P.*: Die sprachlichen Verhältnisse i. m. 348–349.

és az 'überlassen' ige részes esetű vonzata helyett tárgyesetbe tette a birtokos névelőt, mint vonzatot: „ich habe mich ganz meinen Schmerz überlassen”.³⁶

Egy későbbi, 1815-ös levelében a 'gegen' és az 'ohne' prepozíciókat részes esettel használta, holott ezek tárgyesettel álló előjárószavak: „Alles dieß geht so gegen meinem Herzen [...]“, „[...] meine Gesundheit ist zu Grunde – und ohne der bin ich jeden zur Last”.³⁷ Egy további helytelen esethasználat az utóbbi idézetben, hogy a 'jeder' háromalakú determináns tárgyesetben szerepel a mondatban, de részes esetben kellene állnia, mert az ige azt vonzza a használt kifejezésben: jemandem zur Last sein – valakinek a terhére lenni.

De nem feltétlenül tekinthető hibának, hogy Széchenyi a 'wegen' előjárószó esetén a vonzott birtokos eset helyett a részes esetet használta, hiszen (a mai használatban is) különbség van irodalmi és köznyelvi használat tekintetében: az irodalmi nyelv a birtokos esetet használja, a köznyelv inkább a részes esetet: „wegen dem Brodt”³⁸ vagy „wegen meinen gar vielen Geschäften”.³⁹

Az 1825 után írott, általam olvasott leveleiben már sokkal inkább jellemző, hogy a gróf odafigyelt a helyes esethasználatra, és csak elvétve fordult elő, hogy felcserélte azokat, például az 'auf jeden Fall' – mindenesetre kifejezésnél előfordult, hogy helytelenül részes esettel használta: „auf jedem Fall”.⁴⁰

Az esethasználattal szorosan összefügg az ígékhez, főnevekhez és melléknevekhez kapcsolódó előjárószavas vonzatok használata is, itt az esettévesztésen túl megfigyelhető az is, hogy olykor nem a megfelelő prepozíciót alkalmazta. Ez leginkább olyan esetekben fordult elő, amikor a magyar szintagmát németre fordítva megtartotta a magyar jelentésnek megfelelő előjárószót, és nem vette figyelembe azt a tényt, hogy a német nyelvben egy, a magyar jelentéstől eltérő prepozíció használatos. Így az egyik 1815-ös levelében az 'an' előjárószó helyett helytelenül használta a bei⁴¹ prepozíciót: „saß bei Tisch”, helyesen: saß am Tisch lenne.⁴²

³⁶ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Simánd, 1810. szept. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/6. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 48–49. „[...] az emberi lélettől [...]”, „[...] teljesen átadtam magamat a fájdalomnak [...]”.

³⁷ Széchenyi István szüleinek. Santo Guisto, 1815. máj. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/41. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 155–156. „Mindez szívem ellen való [...]”, „egészségem tönkrement – és nélküle mindenkinek terhére vagyok”.

³⁸ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1816. márc. 11. MTA KIK Kt K 196/106. „a kenyér miatt”.

³⁹ Széchenyi István Ernusz Józsefnek. Pest, 1831. okt. 29. OSZK Kt Lt. „oly sok ügyem miatt”. (Többszámúban az irodalmi nyelv is használja a részes esetet a 'wegen' után, ha a birtokos eset nem lenne felismerhető, de itt erről nincs szó, mivel a határozott névelő egyértelműen megmutatja az esetet.)

⁴⁰ Széchenyi István Fehr Vilmosnak. Bécs, 1845. aug. 18. OSZK Kt Lt. „minden esetre”.

⁴¹ Magyar jelentése: -nál, -nél.

⁴² Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. London, 1815. nov. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/55. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 177–179. „ültem az asztalnál”.

Birtokos eset, birtokviszony kifejezése

A birtokos eset kifejezése a német nyelvben a névelők és a névmások feladata, csak tulajdonnevek esetében használható birtokos jelző. Széchenyi leveleiben a birtokos esethasználat kapcsán jellemzően a vonatkozó névmások birtokos esetének nyelvtani nemek szerinti felcserélése figyelhető meg néhány szintagmában.⁴³ Így például egy 1813-ból származó levélben: „bitte um den Segen, wie auch den meiner einzig guten Mutter; dessen Hände ich tausendmal küsse”.⁴⁴

A birtokviszony kifejezése a német nyelvben eltér a magyar nyelvű szerkezettől, mivel nem a birtokossal kezdődik a kifejezés, hanem a birtokkal és ezt követően birtokos esetbe kerülve áll a birtokos. Széchenyi egy-két korai levelében jellemző volt, hogy megtartotta a birtokviszonyban a magyar sorrendet: „aus meines Besten Vaters Briefen”,⁴⁵ de később már használta helyesen is: „2 Briefe meines besten Vaters”, ám ugyanezen levél utolsó sorában újabb csere figyelhető meg birtok és birtokos között: „Meiner Liebsten Besten Mutter Hände [...]”.⁴⁶ Későbbi levelekben már nem jellemző az ingadozás, helyesen alkalmazta a szerkezetet: „die Ausgaben meines neuen Quartiers”,⁴⁷ „mit Beistand meines und Ihres Schutzengels”⁴⁸ vagy „den Adel Ihrer schönen Seele [...]”.⁴⁹

Főnevek

A német nyelvben kétféle főnevet kell ragozni: az úgynevezett gyenge főneveket alanyeset kivételével mindig -n vagy -en végződéssel kell ellátni, és a melléknévből képzett főneveket úgy, mint a mellékneveket. A gyenge főnevek ragozása esetében Széchenyi a korai leveleiben ingadozó volt, például a Fürst (herceg) főnévnél rendszerint elmaradt a ragozás, de a Graf (gróf) mindig megkapta a neki

⁴³ 'Dessen' vonatkozó névmás használatos, ha hímnemű és semlegesnemű főnévre vonatkozik a mellékmondat, 'deren' vonatkozó névmás, ha nőnemű vagy többes számú főnévre.

⁴⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Pest, 1813. márc. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/3. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 62–63. „áldást kérek, mint ahogy egyetlen anyámét, akinek kezeit ezerszer csókolom [...]”.

⁴⁵ Széchenyi István Széchenyi Ferencnének. Világos, 1810. júl. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/13. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 36–37. „legjobb apám leveleiből”.

⁴⁶ Helyesen: die Hände meiner liebsten besten Mutter. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Hohenmaut, [1812.] okt. 3. MNL OL P 623-A-I.-9.-623-A-I.-9.-No. 41/3. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 56–57. „legjobb apám két levele”, „legkedvesebb és legjobb anyám kezeit”.

⁴⁷ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1821. ápr. 3. MTA KIK Kt Ms 4229/183. „új szállásom kiadásai”.

⁴⁸ Széchenyi István Zichy Károlyné Seilern Crescence-nak. H. n., 1825. okt. 22. MTA KIK K 223 105b–106b Közli: SZIN II. 637. „az én és az Ön védőangyala segítségével”.

⁴⁹ Széchenyi István Zichy Károlyné Seilern Crescence-nak. Pozsony, 1830. dec. 15. OSZK Kt Lt. Közli: *Csery-Clausner Mihály: Széchenyi levele* 1830. december 15-éről. In: *Regnum – Egyháztörténeti évkönyv* 5. Bp. 1943. 138–140. „az Ön szép lelkének nemessége [...]”.

járó végződést: „mit den Fürst Windischgrätz”,⁵⁰ „den Fürst Schwarzenberg”⁵¹ és „in das Hauptquartier des Grafen Wittgenstein”,⁵² „den Grafen Eichelburg”.⁵³

A főnevek többes számának képzésekor gyakori jelenség a német nyelvben, hogy a többes szám jele mellé a főnév tőhangzója, amennyiben képes rá, umlautot is kap, például das Buch – die Bücher (könyv), der Gast – die Gäste (vendég). De ez nem mindig van így, a következő példáknál marad az eredeti tőhang: die Fahrt – die Fahrten (utazás), das Tor – die Tore (kapu). A 19. század első felében azonban több olyan szónál is került umlaut többes számú főnév tőhangzójára, ahol ma már nem. Széchenyi leveleiben a leggyakrabban erre az esetre a der Tag – nap szó fordul elő, amelynek ma használatos többszáma ’die Tage’, ugyanez a grófnál ’die Täge’: „Wir hoffen in ein paar Tügen gänzlich fertig zu sein [...]”⁵⁴ vagy egy másik levélben: „In etwelchen Tügen ist Musterung zu Simmand [...]”⁵⁵ Ezen kívül gyakran használt umlautot ott, ahol egyáltalán nem volt indokolt, például a ’kommen’ ige esetében rendszeresen, amelynek ragozása jelen időben nem rendhagyó, tehát nem szükséges az umlaut alkalmazása: „Jetzt kömmt erst aber das Geständniß.”⁵⁶ vagy „Mein Bruder Paul kömmt auch mit, [...]”⁵⁷

Melléknevek

A melléknevek esetében két nyelvtani jelenségről beszélhetünk: ragozás és fokozás. Előbbit Széchenyi az idő múlásával egyre helyesebben alkalmazta, amennyiben helyes volt a főnév előtt a névelő, és megfelelő esetben került a jelzős szerkezet. Eleinte ugyanis előfordult, hogy mindenhová ’-n’ vagy ’-en’ végződést tett

⁵⁰ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Párizs, 1814. máj. 4. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/58. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 141–142., helyesen: mit dem Fürsten Windischgrätz – Windischgrätz herceggel (részlet).

⁵¹ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Párizs, 1815. szept. 16. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/44. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 159–160. Helyesen: den Fürsten Schwarzenberg – Schwarzenberg herceget (tárgyeset).

⁵² Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Basel, 1814. jan. 1. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/2. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 60–61. „Wittgenstein gróf fő szállására” (birtokos eset).

⁵³ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Kisbér, 1809. okt. 14. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 19–20. „Eichelburg grófort” (tárgyeset).

⁵⁴ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. H. é. n. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 5–6. „Reméljük, pár napon belül teljesen készen leszünk, [...]”.

⁵⁵ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No 41/8. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 44–45. „Néhány napon belül sorozás lesz Simándon, [...]”.

⁵⁶ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Frankfurt, 1813. nov. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/20. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 92–95. „Most jön csak a beismerés.”

⁵⁷ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1814. okt. 10. MTA KIK Kt K 196/79. Közli: *Majláth Béla*: Gróf Széchenyi István levelei I–III. Bp. 1889–1891. (a továbbiakban: SzIL és kötetszám) I. 4–5. „Testvérem Pál is jön [...]”.

bármilyen egyeztetés nélkül, vagy a melléknév is ugyanolyan ragot kapott, mint a névelő: „in vielgeliebten Väterlichen Hause [...]”,⁵⁸ „Liebsten besten Vater [...]”.⁵⁹

A fokozásnál gyakori jelenség Széchenyi leveleiben, hogy a gróf középfokú összehasonlításnál az összehasonlító 'als' kötőszó helyett a 'wie'-t használta, amit alapfokon kellene: „Ich hab' bis jetzt etwas mehr wie 500 # ausgegeben, [...]”,⁶⁰ „da sie [...] schöner, wie bei uns sind”,⁶¹ „wie sie bey jeden Gefecht mehr verlieren wie die Russen und Ostreicher.”⁶²

Egyeztetés

A korai levelekben ritkán előforduló nyelvtani hiba, hogy egy-egy mondatnál elmaradt az alany és állítmány egyeztetése: „Alle meine Leute und meine Bagage ist bereits [...] eingeschiff.”,⁶³ „bey uns ist alles guter Laune”.⁶⁴ Vagy szó szerkezetnél a nemek egyeztetése: „daß ich einem beßeren Freund auf dieser Welt habe als meinem Vater und Mutter”.⁶⁵ Ebben a tagmondatban helyesen használta ugyan az 'als' kötőszót középfokú összehasonlításban, viszont a 'haben' ige miatt használandó tárgyeset helyett részes esetben ragozta a mondat elején és végén álló névmásokat, valamint a birtokos névmásnál nem vette figyelembe, hogy a 'Vater' és 'Mutter' főnevek eltérő neműek, ezért az utóbbi előtt is ki kellett volna tenni a birtokos névelőt nőnem tárgyesetben ragozva: „dass ich einen besseren Freund auf dieser Welt habe als meinen Vater und meine Mutter”.

⁵⁸ Helyesen: in vielgeliebtem väterlichem Hause vagy in dem vielgeliebten väterlichen Hause. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Cenk, 1809. ápr. 11. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 3–4. „hón szeretett atyai házban”.

⁵⁹ Helyesen: Liebster bester Vater. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Nagyvárad, 1810. aug. 5. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 38–39. „Kedves legjobb apám [...]”.

⁶⁰ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Milánó, 1817. júl. 25. MTA KIK Kt K 196/159. Közli: *Majláth B.: Széchenyi levelei* i. m. I. 49–51. „Idáig több mint 500 forintot költöttem [...]”.

⁶¹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Pera, 1818. okt. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/23. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 212–221. „mivel ezek [...] szebbek, mint nálunk”.

⁶² Helyesen: wie sie bei jedem Gefecht mehr verlieren als die Russen und Österreicher. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Teplitz, 1813. szept. 13. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/11. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 77–78. „ahogy [a franciák – C. Sz.] minden egyes csatában többet veszítenek, mint az oroszok és az osztrákok”.

⁶³ Helyesen: sind. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Málta, 1819. márc. 31. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/6. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 291–293. „Minden emberem és a csomagom is [...] behajózott.”

⁶⁴ Itt az egyeztetés ugyan helyes, de mivel megszámlálható mennyiségre vonatkozik, ezért helyesen: bei uns sind alle guter Laune. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. H. é. n. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 5–6. „nálunk mindenki jókedvű”.

⁶⁵ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Milánó, 1817. jún. 23. MTA KIK Kt K 196/155. Közli: *Majláth B.: Széchenyi levelei* I. i. m. 45–46. „hogy jobb barátom legyen ezen a világon, mint az apám és az anyám”.

Múlt idő

A múltidő képzésénél ritkán fordult elő, hogy a gróf a rendhagyó igéknek nem a helyes múlt idejű alakját használta. Így például a rendhagyó 'scheinen' ige Präteritum alakját helytelenül szabályosan képezte:⁶⁶ „eine der vorzüglichsten für ihm⁶⁷ zu seyn scheinte [...]”, az ige első múlt idejű alakja: 'schien'.⁶⁸ Itt pusztán csak egyszerű tévesztésről lehetett szó, mert máskor helyesen használta ennek az igének az első múlt idejű alakját, például nem sokkal az előző megírását követően, 1814 márciusában apjának írott levelében négy helyen is.⁶⁹

Ritkán fordult elő az eddig általam olvasott levelekben, hogy az összetett múlt idő képzésénél Széchenyi nem a megfelelő időbeli segédigét használta a mondatban. Az viszont több alkalommal is visszatérő hiányosság, hogy a mellékmondatban a mondat végéről elmaradt a ragozott időbeli segédige, leginkább a 'haben' valamilyik alakja, de ennek elhagyásával kapcsolatban nincs tudomásom (sem korabeli, sem jelenlegi) nyelvtani szabályról, ezért az elhagyást figyelmen kívül tekintem. Néhány példa erre: „Ich habe [...] erklärt, was mich gezwungen, diese große Summe aufzunehmen.”⁷⁰ „Leider kann ich nicht sagen, daß ich keine ausgegeben!”⁷¹

Mellékmondati szórend és az „ugrószabály”⁷²

A mondaton belüli szavak rendjét tekintve a mai nyelvre jellemző struktúrák lényegi része már a 16–18. század folyamán rögzült, így az itt tárgyalt korszakunkban hasonló mondatstruktúrákkal találkozhatunk, mint manapság. Például a ragozott ige helye mindig a mondat második helyén van (néhány jól körülhatárolható kivételtől eltekintve), vagy az úgynevezett „ugrószabály”, amikor a mellékmondatban a ragozott ige megelőzi az igei állítmány többi alakját.⁷³

⁶⁶ Az ige-tőhöz '-te' ragot kell illeszteni.

⁶⁷ Résztes esetet használt tárgyeset helyett, helyesen: für ihn.

⁶⁸ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Troyes, 1814. febr. 8. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/41. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 114–115. „úgy tűnt, ez egyike a legkiválóbb pozícióknak számára [...]”.

⁶⁹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. 1814. márc. 3. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/44. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 120–122.

⁷⁰ Helyesen: was mich gezwungen hat. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Málta, 1819. márc. 31. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/6. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 291–293. „Elmagyaráztam, mi kényszerített arra, hogy ezt a nagy összeget felvegyem.”

⁷¹ Helyesen: daß ich keine ausgegeben habe. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Konstantinápoly, 1818. szept. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/21. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 198–211. „hogy semmit sem költöttem”.

⁷² Az ugrószabály kifejezést Scheibl Györgytől vettem át, lásd Scheibl György: Német nyelvtan 222 pontban. Szeged É. n. 38–39.

⁷³ Polenz, P. v.: Deutsche Sprachgeschichte i. m. 268.

Gyakori mondattípus az összetett mondatok esetében a mellékmondat, amelyet bizonyos kötőszavak vezetnek be, és ezek nem egyenes szórendet⁷⁴ hoznak magukkal, hanem az úgynevezett mellékmondati szórendet, amelyben a ragozott ige az eddigi megszokott második helyéről a tagmondat legvégére kerül. Ezt a helyzetet bonyolítja, ha több főnévi igeneves igei szerkezettel van dolgunk, és a 'haben' ragozott időbeli segédigeként (kijelentő vagy feltételes módban egyaránt) bekerül a mellékmondatba, de ez a szabály szerint nem az utolsó helyre, hanem a főnévi igenevek elé ugrik. Ez a szabály már a 14–17. század folyamán (a Frühneuhochdeutsch idején) rögzült, és akkoriban több összetett igealaknál is használatban volt, nem csak a több főnévi igeneves múlt időnél.⁷⁵ A szabály alkalmazása eleinte Széchenyinek is nehézségeket okozott: „daß Sie keinen besseren erwählen hätten können”,⁷⁶ „da wir mittelst eine Barometer, doch sehen hätten können”.⁷⁷ Pedig a gróf biztosan ismerte a szabályt, mert egy 1809-es levelében helyesen használta: „daß meine Beste Mutter den lezten Brief [...] nicht hat lesen können”.⁷⁸ Későbbi, általam olvasott leveleiben is ingadozva használta ezt a szerkezetet az összetett múlt időknél: „daß das Dampfschiff Argo für den bestimmten Termin zu Höchstdero Dienste hätte beordnet werden können”,⁷⁹ de „daß man Sie aufsitzen hat lassen”.⁸⁰ És azoknál a szerkezeteknél is ingadozik az alkalmazása, amelyeknél a mai használatból kikopott ez a nyelvtani jelenség.⁸¹

⁷⁴ Egyenes szórend: a mondat vagy a tagmondat az alannyal kezdődik, utána következik a ragozott állítmány, majd a többi mondatrésze.

⁷⁵ Ahogy ez Széchenyi leveleiben is jól nyomon követhető. Érdekeség viszont, hogy azokat a szerkezeteket többnyire jól használta, csak a több főnévi igeneves múlt idő kapcsán volt problémája az igék sorrendjével. *Polenz, P. v.*: Deutsche Sprachgeschichte i. m. 268.

⁷⁶ Helyesen: dass Sie keinen Besseren hätten erwählen können. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Nagyvárad, 1810. aug. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/12. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 38–39. „hogy nem választhatott volna jobbat”.

⁷⁷ Helyesen: da [...] hätten sehen können. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Brussa, 1818. nov. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-623-A-I.-9.-No. 44/27. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 230–234. „mivel a barométer segítségével mégiscsak látnunk kellett volna”.

⁷⁸ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Pápa, 1809. okt. 27. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 21–22. „hogy legjobb anyám nem tudta [...] elolvasni az utolsó levelet”.

⁷⁹ Széchenyi István Obrenovics Milos fejedelemnek. Pozsony, 1835. júl. 6. Közli: SzIL II. 53–54. „hogy az Argo gőzhajót Öméltósága szolgálatára bocsájthatták volna”.

⁸⁰ Széchenyi István Heinrich Jánosnak. Pest, 1845. dec. 11. MTA KIK Kt K 195/18. Közli: SzIL III. 369. „hogy Önt felültették”.

⁸¹ Idézet nélkül néhány példa: helyesen Széchenyi István Tasner Antalnak. Cenk, 1838. máj. 6. MNL OL R 196 No. 138. Közli: SzIL II. 504–508.; Széchenyi István Sina Györgynek. Pest, 1840. jan. 8. Közli: SzIL III. 14–15.; Helytelenül Széchenyi István Tasner Antalnak. Pozsony, 1843. végén MNL OL R 196 No. 369. Közli: SzIL III. 223–227.

Helyesírás

Széchenyi korai leveleiben megfigyelhető, hogy bizonyos szavak esetében a régies írásmódot, illetve magán- és mássalhangzó használatot alkalmazta, ezen felül többféle helyesírási hibát is elkövetett.

A német nyelvben nemcsak a tulajdonnevek írandók nagy kezdőbetűvel, hanem a köznevek, valamint a melléknévből vagy igéből képzett főnevek, illetve olyan szavak is, amelyek egy személy titulusára vonatkoznak. Széchenyi leveleiben előfordult, hogy a főneveket kis kezdőbetűvel írta: „um ½ 3 Uhr in der früh ist die stunde zum aufstehen [...]”.⁸² Ugyanakkor mellékeveket vagy határozószavakat nagy kezdőbetűvel, például a jelzőt a következő helyen: „das Verschanzte Laager was wir ferfertigen [...]”.⁸³ Ebben az idézetben az is megfigyelhető, hogy a 'v' betűt a kiejtésének⁸⁴ megfelelően 'f'-el írta, ami helyesen írva: *verfertigen*.

A kiejtés szerinti helyesírás jegyében a szabály szerint nem volt szabad semmit sem hozzátenni a hallottakhoz, vagy esetleg elvenni azokból. Például feleslegesnek ítéli a Bevezető az 'e' betűt a *gerne* vagy a *Gemüthe* szavak végén, illetve az 'o' betűt a *dahero*, *bishero* és társaik esetében, vagy az an-igeikötő használatát néhány szó esetében, mint például az *ansonst* és az *anverlangen*.⁸⁵ Széchenyi leveleiben mindhárom szükségtelennek tartott szó eleji és szóvégi kiegészítésre találunk példát: *gerne*,⁸⁶ *nummebro*,⁸⁷ *anersuchen*.⁸⁸

A mai német nyelvhasználó számára szembeűnő lehet, hogy néhány magán- és mássalhangzót másként használtak akkoriban. Ilyen például az 'y', amelyet olyan szavaknál is alkalmaztak, ahol az 'y' után egy magánhangzó következik vagy nyújtásról van szó, például *frey*, *zwey*, ezért azonban helytelen volt a *Beyspiel* vagy a *beyde* szavak írása 'y'-nal.⁸⁹ Széchenyi leveleiben is megfigyelhető ez a jelenség, az említett példákon túl a 'seyn' létige vagy a 'bey' előjárószó fordul elő gyakran 'y'-nal.

Egy másik mássalhangzó, amelynek használatában némi eltérés mutatkozik, az úgynevezett „néma h”, amely ma is az előtte szereplő magánhangzó nyújtását

⁸² Széchenyi István Széchényi Ferencnének. H. é. n. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 5–6. „hajnali fél három az ideje a felkelésnek”.

⁸³ Széchenyi István Széchényi Ferencnének. H. é. n. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 5–6. „a körbe sáncolt tábor, amit készítettünk [...]”.

⁸⁴ [f]

⁸⁵ A ma használatban lévő Duden szótár ezeket az alakokat régiesnek (veraltet) nevezi.

⁸⁶ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 12. MNL OL P 623-A-I.-9.-No 41/7. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 46–48. „szívesen”.

⁸⁷ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Frankfurt, 1813. nov. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/20. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 92–95. „immár”.

⁸⁸ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. aug. 24. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/9. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 42–44. „folyamodik”.

⁸⁹ *Anleitung* 1784. i. m. 18.

célozza, ahogy korábban, de akkor még más helyen, például ’t’ betű után is jelőlték, ha hosszú magánhangzó előtt vagy után állt, például *thun, Rath, Thier, miethen*.⁹⁰ Ez Széchenyi szóhasználatában is megfigyelhető a hosszú szótagoknál, külön idézet nélkül néhány általa gyakran használt szó: *thun, werth, Theil, jeh, That, theuer*. Érdekesség ennek kapcsán, hogy a ’-mal’ képzőt egy ideig szintén nyújtva írta: ’-mahl’, de 1813-ban eltűnt ebből a szótagból a nyújtóhang, és ezt követően már anélkül használta: „Liebster Vater; erathen Euer Gnaden einmahl, welch groß Glück ich gemacht habe.”;⁹¹ később: „daß dieser seelige Augenblick doch noch einmal kommen wird, [...]”.⁹²

A ’scharfes S’⁹³ használatával a legutóbbi időkben is mindig foglalkoznak, ha helyesírási reformokra kerül sor. A 18. század végén is rögzítették ennek használatát (ami ma is alkalmazásban van): ’ß’-t használnak, ha hosszú magánhangzó vagy diftongus után áll (*groß, weiß*) ’ss’-t, ha két magánhangzó között helyezkedik el (*hassen*). Ugyanakkor hangsúlytalan szóvégződésnél összevonást lehetett megfigyelni: például *dieses* helyett *dieß*.⁹⁴ Ez a jelenség mára kikopott a használatból, de Széchenyi leveleiben még megfigyelhető az utóbbi alak használata.⁹⁵

Az ’s’, ’ss’ és ’ß’ használatát tekintve Széchenyi a szabályoknak megfelelően járt el, még akkor is, ha a mai nyelvhasználónak szemet szúrhat néhány szó írásmódja, mert akkoriban még több olyan esetben is használatban volt a ’ß’, amelyeknél ma már ’ss’-t használunk, például: *Kenntniß*⁹⁶ vagy *gewiß*.⁹⁷ Egy-egy egyedi helyesírási jellemző ennek ellenére ez esetben is megfigyelhető, például az ’äußerst’ határozó szót többnyire nem ’ß’-szel, hanem csak egy ’s’-szel írta.⁹⁸

⁹⁰ *Adelung, J. C.*: Vollständige Anweisung i. m. 1978. 246.

⁹¹ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. aug. 24. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/9. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 42–44. „Legkedvesebb apám, találja csak ki kegyelmed, milyen nagy szerencsém volt.”

⁹² Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Frankfurt, 1813. dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/25. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 100–101. „hogy ez az áldott pillanat még egyszer eljön”.

⁹³ ß – [s]

⁹⁴ *Adelung, J. C.*: Vollständige Anweisung i. m. 1978. 185–187.

⁹⁵ Például: Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. London, É. n. [1815.] nov. 8. MTA KIK Kt K 196/90. Közli: *Majláth B.*: Széchenyi levelei i. m. I. 11–12. Széchenyi István Desfours Vincének. H. n., 1823. okt. 18. MTA KIK Kt K 222 49b–51b. Közli: SzIN II. 407–409.

⁹⁶ Például: Széchenyi István Széchényi Ferencnek. London, É. n. [1815.] dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/61. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 186–188. „ismeret”.

⁹⁷ Például: Széchenyi István Széchényi Ferencnek. London, É. n. [1815.] nov. 1. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/53. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 173–175. „biztos, bizonyos”.

⁹⁸ Például: Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Freyburg, 1813. dec. 14. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/27. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 101–102.; Széchenyi István Türheim Lujza grófnőnek. Bécs, 1819. okt. 29. MNL OL P 625 B sorozat No. 102. Közli: *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. I. Bp. 1943. 21–24. De helyesen is használta, például: Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Bar sur Aube, 1814. febr. 4. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 113.

Magánhangzók esetében gyakori volt, hogy az umlautos 'ä'-t 'e'-vel írták, mivel mély hangként kellett kiejteni,⁹⁹ s az sem volt ritka, hogy egy-egy szónak mindkét betűvel történő írása bevett volt, például Grenze – Gränze, Eltern – Ältern. Erre a jelenségre Széchenyi korai leveleiben is akadt példa: „dan aber fliehen wir [...] in denen Armen unserer Liebsten Ältern”,¹⁰⁰ „an die türkische Gränze”¹⁰¹ vagy „dessen einpflanzung geschieht [...] mit Ächten Méneser Weinreben”.¹⁰² Természetesen az umlaut használatára is volt szabály: 'ä'-vel kellett írni azon szavakat, ahol egyértelműen felismerhető volt, hogy a tőhang korábban 'a' volt, 'e'-vel pedig, ahol az nem felismerhető, ám ez a gyakorlatban nem működött ilyen következetesen.¹⁰³

Helyesírási hibának számít, hogy a 'denn' (mert) kötőszót rendszeresen egy 'n'-nel, 'den'-nek írta, megváltoztatva ezzel a kötőszó szófaját tárgysetben álló névelőre vagy vonatkozó névmásra, ami kissé nehezítheti az értelmezést az olvasó számára. „Den so gut meint es [...]”,¹⁰⁴ „den die Zahl der Spatzen besonders ist ungeheuer;”¹⁰⁵ vagy „den nur in dem Feuer ist das Leben”.¹⁰⁶ Ugyanez volt a helyzet a helyesírás tekintetében a 'dann' – aztán határozószó esetén is, annyi különbséggel, hogy az egy 'n'-nel írt szóváltozatot nem lehetett mással összetéveszteni: „Wenn ich dan einst nach vielen Jahren,”¹⁰⁷ „daß man dan bald etwas Bestimmteres erfahren wird können.”¹⁰⁸ De nemcsak ezeknél a szavaknál maradt el egy-egy mássalhangzó onnan, ahol kettőzve kellett volna őket használni,¹⁰⁹ néhány további példa a teljesség igénye (és idézet) nélkül: blos, kan

⁹⁹ *Adelung, J. C.*: Grundsätze i. m. 1782. 147–149.

¹⁰⁰ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Székesfehérvár, 1809. nov. 22. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 22–23. „aztán menekülünk [...] szüleinek karjaiba”.

¹⁰¹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/13. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 36–37. „a török határon”.

¹⁰² Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. aug. 24. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/9. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 42–44. „amelynek beültetése [...] valódi ménesi szőlővesszővel történik”.

¹⁰³ *Andresen, K. G.*: Sprachgebrauch i. m. 13.

¹⁰⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 12. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/7. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 46–48. „mert ilyen jót jelent ez”.

¹⁰⁵ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Hohenmauth, 1811. máj. 27. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/4. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 51–52. „mert a verebek száma különösen hatalmas”.

¹⁰⁶ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. London, 1815. dec. 3. MTA KIK Kt K 196/91. Közli: *Majláth B.*: Széchenyi levelei i. m. I. 12–13. „mert csak a tűzben van élet”.

¹⁰⁷ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. H. n., 1809. ápr. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 3–4. „Ha aztán majd sok évvel később, [...]”.

¹⁰⁸ Az idézett sorban a 'dann' nem megfelelő írásmódja mellett további hiba a ragozott állítmány főnévi igenevek közé helyezése. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Lieben, 1813. júl. 15. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/5. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 65–67. „hogy aztán valami biztosabban tapasztalhasunk”.

¹⁰⁹ Bevett szokás volt – nemcsak Széchenyi esetében – hogy a kettőzött mássalhangzó helyett csak egyet írtak le, és felette vízszintes vonallal jelölték a kettőzést. E lehetőség ellenére Széchenyinéél gyakran ez a jelölés is elmaradt.

vagy Schif. Ugyanakkor az is előfordult, hogy indokolatlanul használt kettőzött mássalhangzót ott, ahol csak szimplán kellett volna: diess, tretten, Beruff stb.¹¹⁰ Ez a helyesírási hiba rögzült Széchenyi írásmódjában, mert a későbbi leveleiben ugyan felbukkannak a helyes szóalakok, de jellemzően inkább a helytelen változatok fordulnak elő. (A mássalhangzók halmozása a 17. század öröksége volt, a tárgyalt korszakban e jelenség eliminálására törekedtek, több-kevesebb sikerrel.)¹¹¹

Gyakran megtalálható helyesírási hiba Széchenyi korai leveleiben, hogy a 'wenn' (ha, amikor) kötőszót felcserélte a 'wann' (mikor) kérdőszóval: „wenn werde ich sie sehen?“,¹¹² „wenn ich von Euer Gnaden Nachricht werde haben können.“¹¹³ De természetesen helyesen is alkalmazta: „wann sie ihren Zweck [...] erreichen“.¹¹⁴

A Bevezető kitér a központosás szabályaira is, külön-külön elmagyarázva, melyik írásjel mire való, mellé írva a latin és a német elnevezését is; ezeknek a használata nem tér el a mai alkalmazástól.¹¹⁵ Széchenyi leveleire általában jellemző a központosás hiányossága, ami jelentős mértékben megnehezíti az olvasó dolgát (az egyébként sem egyszerűen felépülő mondat szerkezetek miatt). Másrészt, talán éppen a pontok, vesszők és mondatvégi írásjelek helyett használt nagyon sok gondolatjelet, nagyjából háromféle hosszúságban: -, —, —, olykor hullámvonallal jelölve, sokszor halmozva. Későbbi, 1825 utáni levelei némelyikében szövegközi pontozás is megfigyelhető a gondolatjelek mellett vagy helyett. Ezeknek az írásjeleknek az alkalmazásában nincs rendszer, nem állapítható meg, hogy miért váltogatta a gondolatjelek hosszát, formáját és számát, és az sem, hogy pontosan miért használta őket úgy, ahogy.

Egyedi szóhasználat

Egyes szavak esetében helytelen vagy bizonytalan használat figyelhető meg a korai levelekben, mint például a 'vielleicht' (talán) és a 'jetzt' (most) határozószavak írásmódja esetén.

¹¹⁰ Erre Viszota is kitért röviden, lásd *Viszota Gy.*: Széchenyi nyelvkészsége i. m. 119.

¹¹¹ *Polenz, P. v.*: Deutsche Sprachgeschichte i. m. 243.

¹¹² Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Frankfurt, 1813. dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/25. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 100–101. „mikor fogom újra látni?”

¹¹³ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/15. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 34–36. „mikor kaphatok hírt kegyelmedtől?”

¹¹⁴ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 12. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/7. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 46–48. „mikor éri el a célját?”

¹¹⁵ *Anleitung 1784.* i. m. 14–31.

A 'vielleicht' az 1809 folyamán íródott levelekben vagy rövid szótaggal kezdődik: „alles was Sie villeicht betrüben könnte”,¹¹⁶ vagy kimaradt belőle egy 'l' betű: „was mir vieleicht vorhin für unmöglich schien [...]”.¹¹⁷ A 'villeicht' alak csak az 1809-es levelekben bukkant fel, míg a 'vieleicht' 1822-ig váltakozva a helyes szóalak mellett rendszeresen előfordul.

Érdekesen alakult a 'jetzt' időhatározó helyesírásának sorsa is. Széchenyi eleinte a régies 'itzt' alakváltozat saját maga által formált alakját használta: „Izt bitte ich um den Segen [...]”,¹¹⁸ „vieleicht wirds izt besser gehen”,¹¹⁹ „Ich bin mit die¹²⁰ 2 Jungen bis izt zufrieden [...]”.¹²¹ Az 'izt' szóalak 1816-ig rendszeresen előfordul a levelekben, kivéve az 1813-ban írottakat, ezt követően ingadozó a megjelenése, ugyanakkor a helyes 'jetzt' szóalak is megtalálható a korai, 1809–1812 közötti levelekben, de akkor még nem szerepelt túlnyomó többségben.

A korai levelek némelyikében további érdekesség, hogy a 'genug' (elég, elegendő) határozószót, és a 'weg' igekötőt a szóvégi 'g' helyett 'ch'-val írta: genuch és wech; mindkét szóalak eltűnt az 1814 utáni levelekből. Erre az írásmódra magyarázatot nem találtam, ezért ezt Széchenyi egyedi szóhasználatának tekintem.¹²²

Osztrák nyelvjárás

A német nyelv használata a korszakban régióként eltérő volt. Ausztria Dél-Németországgal és Svájjal együtt alkotta a felnémet nyelvterületet, de ez korántsem jelentett egységes nyelvhasználatot a földrajzi határokon belül, hiszen nyelvileg további területek határolódtak el egymástól. Ausztria Bajorországgal alkot szorosabb nyelvi közösséget, így a bajor nyelvjáráshoz tartozónak tekintik.¹²³

¹¹⁶ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. H. n., 1809. ápr. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 3–4. „minden, ami Önt talán elkeserítene”.

¹¹⁷ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Győr, 1809. jún. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 6–9. „ami előttem nekem lehetetlennek tűnt”.

¹¹⁸ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Kisbér, 1809. okt. 17. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 20–21. „Most áldást kérek [...]”.

¹¹⁹ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Hohenmaut, 1812. okt. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/2. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 52–54. „most talán jobban megy majd”.

¹²⁰ Tárgyesetet használ részes eset helyett, helyesen: mit den 2 Jungen.

¹²¹ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1816. márc. 1. MTA KIK Kt K 196/105. „A két fiúval most elégedett vagyok [...]”.

¹²² Idézet nélkül néhány példa: 'genuch': Széchenyi István Széchényi Ferencnek. H. é. n. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 5–6.; Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. okt. 2. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/5. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 49–51.; 'wech': Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/13. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 36–37.; Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Pest, 1813. márc. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/3. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 62–63.

¹²³ *Jakob Ebner*: Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch des österreichischen Deutsch. Berlin 2009. 446–449.

Széchenyi leveleinek szövegében megfigyelhető egy-egy olyan szó, kifejezés vagy nyelvtani jelenség, amely e nyelvjárás sajátosságának tekinthető, s ez nem meglepő egy bécsi körökben mozgó ifjú arisztokrata tollából.

Összességében a dialektusokra jellemző, hogy az igéhez, a melléknévhez vagy a főnévhez kapcsolódó, az irodalmi nyelvben használatostól eltérő vonzatokat alkalmazzanak, legyen szó egyszerűen csak valamelyik esetről vagy pedig előljárássavas vonzatról. Például a 'denken' (gondolni valamire) ige 'auf' vonzattal történő használata az 'an' előjárószó helyett csak a délnémet nyelvjárásban fordul elő. Széchenyi több levelében is ezzel az előjárószóval használta ezt az igét: „und darf auf keine Ruhe denken”,¹²⁴ „Denken Sie darauf [...]”.¹²⁵ Ugyanakkor 'an' vonzattal is írta: „an mein Liebes Vaterland denkend”.¹²⁶

A nyelvjárások egy másik jellemzője, hogy az összetett múlt időt nem feltétlenül az irodalmi nyelvben használatos időbeli segédigével képezik. Erre Széchenyinél is található példa, egy 1810-es levelében így írt: „da hier noch nie ein Militair gelegen ist”,¹²⁷ a liegen (feküdni) ige Perfekt igeidejét a 'haben' segédigével képezik, de délnémet, osztrák és svájci nyelvterületen előfordul, hogy a testtartást kifejező igék (jelentésváltozás nélkül) 'sein' segédigét kapnak.

A német nyelv egyik érdekessége a dupla tagadás, amikor egy mondaton belül kétféle tagadószó fordul elő, és ez a Standarddeutsch-ban igenlést jelent,¹²⁸ viszont – főként a délnémet területen – két tagadószó együttes használata erősítette a tagadás tényét már a 19. században is.¹²⁹ Széchenyi is utóbbi értelemben használta a kettős tagadást, egyik levelében arra panaszkodott apjának, hogy a tábori körülmények között elég rosszak az étkezési viszonyaik, mindenkinek saját maga szakácsának kell lennie, mert „daß hier gar kein ordentliches Wirtshaus nicht existirt”.¹³⁰ Egy másik levelében így írt egy bizalmasnak szánt közlemény végén: „Alles dieß sage ich aber kein Menschen nicht.”¹³¹

¹²⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Chaumont, 1814. jan. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/38. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 112–113. „nem gondolhatok pihenésre”.

¹²⁵ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, [1816.] jan. 16. MTA KIK Kt K 196/98. Közli: Majláth B.: Széchenyi levelei I. i. m. 19–20. „Gondoljon arra [...]”.

¹²⁶ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Basel, 1813. dec. 23. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/30. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 105. „kedves hazámra gondolva”.

¹²⁷ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/15. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 34–36. „mivel itt még sosem volt hadsereg”.

¹²⁸ Például: Er ist *nicht* unbegabt. = Er ist begabt. – Ő tehetséges. De délnémet területen úgy értendő: Ő egyáltalán nem tehetséges.

¹²⁹ *Stephan Elspaß*: Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert Tübingen. Niemeyer 2005. 280.

¹³⁰ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/15. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 34–36. „hogy itt egyetlenegy rendes fogadó sincs”.

¹³¹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Milánó, 1815. márc. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/36. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 149–150. „Mindezt egyetlen embernek sem mondom el.”

Széchenyi reflexiói a német nyelvvel kapcsolatban

A levelekben olykor a gróf maga is tett megjegyzéseket nyelvtanulásával, nyelvhasználatával kapcsolatosan, amelyek arról tanúskodnak, hogy ő maga egyre tudatosabb nyelvhasználóvá vált.

A rendelkezésünkre álló levelek vegyesen tartalmaznak tisztázatokot és fogalmazványokat, s mindkét típusúnál előfordulnak olykor javítások is, ám többnyire stilisztikai korrekciókról vagy kiegészítésekről van szó, esetleg kihúzással törölt egy-egy szót, sort vagy mondatot. Csak nagyon ritkán bukkantam olyan módosításra, amely a nyelvhelyesség javítása érdekében történt volna. Egy korai példa 1813-ból: „mit den ich dann schon aus kommen werden”, ahol a mondatvégi ragozott igét először főnévi igenév alakban hagyta, majd később egyeztetette az egyes szám első személyű alannyal.¹³² Az 1820 májusában (eddig) ismeretlen személyhez íródott levélben két ilyen példa is akad, az egyik, hogy a ’holdselig’ (bájos) melléknévet eredetileg két ’e’-vel írta, de ezt áthúzással javította a helyes szóalakra. Korábban, a szüleihez írott levelekben rendszeresen előfordult a ’selig’ melléknév vagy ’Seligkeit’ főnév, amelyeket többnyire helytelenül két ’e’-vel írt.¹³³ Szintén az ismeretlenhez írott levélben a ’verlohren’ igealakból a ’h’ betűt áthúzta,¹³⁴ és meghagyta a helyes igealakot.¹³⁵ Ennek a levélnek a dátuma azért érdekes, mert nagyjából másfél évvel ezt megelőzően arra panaszkodott egyik levelében apjának, hogy nem tud helyesen írni,¹³⁶ és keleti utazásáról hazatérve hozzá is látott a német nyelv szabályainak tanulmányozásához.¹³⁷

Türheim Lujza grófnőnek írott levelében többek között azt ecsetelte, hogy mivel foglalkozott, mióta nem találkoztak, irodalomból például „az óriási Teutóniá”-val, majd ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Azt mondom Önnek, szerelmes vagyok a német nyelvbe – már ha a szívem képes még egyáltalán szerelemre.”¹³⁸

¹³² Széchenyi István szüleinek. Prága, 1813. aug. 31. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/7. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 69–71. „akivel aztán majd ki fogok jönni” (helyesen: mit dem [...]).

¹³³ Például: Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Frankfurt, 1813. dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/25. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 100–101.; Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Párizs, 1814. ápr. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/55. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 138–139.

¹³⁴ A ’verlieren’ (elveszíteni) ige befejezett melléknévi igenév alakja.

¹³⁵ Széchenyi István ismeretlen címzettnek. Bécs, 1820. máj. MTA KIK Kt K 216 35b–40. Közli: SzIN II. 13–17.

¹³⁶ „Ne mutassa meg leveletem senkinek sem, aki nem a barátaink közül való. – A szememre hányhatnák, hogy nem tudok írni – és ez részben igaz is – de annyira szétszórt vagyok, sokféle nézek egyszerre, sok mindenről kell gondoskodnom [...]”. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Konstantinápoly, 1818. szept. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/21. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 198–211.

¹³⁷ MTA KIK Kt K 252.; *Viszota Gy.: Széchenyi nyelvkészsége* i. m. 120.

¹³⁸ Széchenyi István Thürheim Lujza grófnőnek. Debrecen, 1820. aug. 9. MNL OL P 625 B sorozat No. 103. Közli: *Bárfai Sz. L.: Adatok* I. 33–36.

Feltehetően a pár hónappal azelőtt megkezdett elmélyedése a németben is hozzájárult ehhez a szentimentális kijelentéshez.

Egy későbbi, Zichy Károlynéhoz írott levelében már komolyabban fogalmazott, amikor a nyelvtani és biológiai nemekkel összefüggésben morfondírozott: „Das Meinige werde ich ehrlich thun; und Sie lieber erprobter Freund (kann nicht leiden, Freundin. Man sagt Engel und nicht Engelinn) werden meiner manchmal gedenken; [...]”¹³⁹ A szövegben a Freund (barát) előtt álló két melléknév ragját ő maga húzta alá az eredeti szövegben, hangsúlyozva ezzel a már a ragok által is láttatott tény, itt bizony hímnemű főnév áll, de ő egy nőhöz írja a levelét, és a zárójelbe tett szövegrészben próbálta feloldani ezt a morfológiai és szemantikai problémát.

Széchenyi német nyelvhasználóként eleinte olyan hibákat vétett, amelyek a szakirodalom és az akkoriban kiadott nyelvtankönyvek szerint teljesen szokványosak voltak a német nyelv elsajátítása és használata során. Hogy valójában mennyire szokványos egy-egy hiba vagy egyedi a nyelvhasználat, azt egy összehasonlító elemzéssel lehet jobban körüljárni. Széchenyi kortársai közül Eötvös József levelezésében található néhány német nyelvű levél,¹⁴⁰ amelyek elemzése részben választ adhat a kérdésre.

Eötvös anyanyelve a német volt, csak tízéves kora körül kezdett magyarul tanulni, később pedig – Széchenyihez hasonlóan – franciául, angolul és olaszul is megtanult, főként német és francia nyelven olvasott. Anyai nagyapja birtokán, Ercsin német szellemben nevelkedett,¹⁴¹ tehát kicsit más nyelvi környezetben, mint Széchenyi.

Széchenyi német nyelvezetét 17 éves korától kezdve vizsgáltam, ezért Eötvös levelezéséből az 1830-tól (a báró hasonló korában) írott leveleket vettem nagytít alá. A vizsgált időszakból kevés számú német nyelvű levelét többnyire ugyanahhoz a néhány személyhez írta: kettőt Eötvös Ignácné Lilien Annához, ötöt Heckenast Gusztávhoz, hármat Friderike Müllerhez és egyet-egyet Teleki Ferencnéhez, Orosz Józsefhez, Lilien Károlyhoz, Vieregg Károlynéhoz, Metternichhez és egy (eddig) ismeretlen személyhez. Különböző státusúak a címzettek, de a levelek nyelvezetén ez nem érződik, ahogyan a levélíró életkorától szintén függetlenül a levelek nyelvhasználata mindegyikben hasonló.

¹³⁹ Széchenyi István Zichy Károlyné Seilern Crescence-nek. Pozsony, 1830. dec. 15. OSZK Kt Lt. Közli: *Csery-Clauser M.: Széchenyi levele i. m.* 138–140. „A részemet őszintén megteszem, és Ön kedves megbízható barát (nem bírom ki, barátnóm. Azt mondjuk, angyal, nem azt, hogy angyalnó) pedig néha emlékszik rám.”

¹⁴⁰ A levelek átírt változatát Völgyesi Orsolya bocsájtotta rendelkezésemre.

¹⁴¹ *Ferenczi Zoltán:* Báró Eötvös József 1813–1871. Bp. 1903.; *Bényei Miklós:* Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972. 21–22.; *Sóter István:* Eötvös József. Bp. 1967. 9.

Az említett általános és a Széchenyi leveleinek elemzése során felsorolt nyelvtani hibák, hiányosságok és jellegzetességek egy része Eötvös leveleiben is megtalálható volt. Ilyen például a magán- és mássalhangzók indokolatlan kettőzése: 'gespaart', 'binn' vagy 'darann',¹⁴² vagy egy-egy hang elhagyása: 'wärend', 'Stüle', 'aufgefürt',¹⁴³ 'weis',¹⁴⁴ 'grose'¹⁴⁵ vagy 'könte', 'solte', 'enthilten'.¹⁴⁶

Széchenyinél itt-ott fordult csak elő, hogy mellékmondatok esetén, ha Perfekt igeidőt használt, elhagyta a ragozott időbeli segédigét. Eötvösnél viszont ez rendszeres jelenség, és nemcsak a 'haben' ragozott alakját hagyta el, hanem a 'sein' alakjait is.¹⁴⁷

A helytelen esethasználat többször előfordult Eötvös leveleiben is, igei és előljárószavas vonzatként egyaránt. Például részes esetet használt tárgyeset helyett: „das Geld hat ihm [...] besiegt”.¹⁴⁸ vagy az 'um' előljárószó tárgyesete helyett részes esetet: „um dem Sturme”, de helyesen szerepel ugyanebben a levélben, amikor vonatkozó mellékmondatot vezet be: „jeder Tag, um den ich meine Reise verkürzen kann”.¹⁴⁹

Eötvösnél csak néhány esetben fordult elő, hogy nagybetű helyett kisbetűt használt egy főnév esetén, vagy nyelvtani nemet tévesztett,¹⁵⁰ az azonban jellemző rá, hogy a 'kommen' és 'bekommen' igék umlautot kaptak egyes szám harmadik személyben.¹⁵¹

Eötvös leveleiben megfigyelhető egy olyan helyesírási jelenség, amely Széchenyi leveleiben nem: a szó közben vagy szó végén szereplő 'k' mássalhangzó

¹⁴² Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának. 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

¹⁴³ Helyesen: während, Stühle és aufgeführt. Eötvös József Teleki Ferencnének, 1832. júl. 10. MTA KIK Kt Ms 4747/14.

¹⁴⁴ Helyesen: weiß. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

¹⁴⁵ Helyesen: große. Eötvös József Friderike Müllernek, 1841 novemberre. A levél eredetije nem áll a kutatás rendelkezésére, gépelt másolat alapján közli: *Gracza Lajos – Gángó Gábor – Miklós Gergely: Eötvös József öt zenei tárgyú levele Friderike Müllerhez. Irodalomtörténeti Közlemények 109. (2005) 348–350.*

¹⁴⁶ Helyesen: könnte, sollte, enthielten. Eötvös József Lothar Metternich-nek. Pozsony, 1843. dec. 2. ÖStA HHStA, Staatskanzlei, Provinzen Ungarn, Kt. 2. Varia. Konv. E fol 4–6.

¹⁴⁷ Idézet nélkül a következő levelekben fordult elő: Eötvös József Teleki Ferencnének, 1835. ápr. 6. MTA KIK Kt. Ms 1035/4 és Heckenast Gusztávnak, 1838 márciusa. MTA KIK Kt Ms 1035/3.; Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében; Friderike Müllernek, 1841 novemberében; Lilien Károlynak, 1843. jan. 30. OSZK Kt Lt; Lothar Metternich-nek, 1843. dec. 2. ÖStA HHStA, Staatskanzlei, Provinzen Ungarn, Kt. 2. Varia. Konv. E fol 4–6.

¹⁴⁸ „a pénz [...] legyőzte”. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

¹⁴⁹ „a vihar körül”, „minden nap, amivel rövidíthetem utazásomat”. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében

¹⁵⁰ Például: „seinem nächsten”. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében; „auf meine Conto”. Eötvös József Heckenast Gusztávnak. 1838 márciusa előtt. MTA KIK Kt Ms 1035/3.

¹⁵¹ Eötvös Eötvös József Ignácné Lilien Annához 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

elé ír egy 'c'-t is, függetlenül attól, hogy a helyesírás kívánja vagy sem, például: 'bedencke', 'wirckt', 'wircklich'.¹⁵²

Ennél részletesebb elemzést és összehasonlítást több levél és levélíró bevonásával lehetne csak végezni, így a meglévő néhány Eötvös-levél alapján csupán azt a következtetést lehet levonni, hogy a nyelvhasználat helyessége – legyen az anyanyelv, első nyelv vagy második nyelv – függ attól a nyelvi környezettől, amelyben az egyén felnő; ugyanakkor egy alapvetően német nyelvi környezetben nevelkedő személy sem feltétlenül használja helyesen a nyelvet. Eötvös leveleiben ugyanakkor kevesebb olyan típushiba fordult elő, mint amilyeneket Széchenyi levelei kapcsán felsoroltam. (És ez a megállapítás valószínűleg nem módosulna akkor sem, ha több német nyelvű Eötvös-levél állna rendelkezésünkre az adott időszakból.)

Széchenyi nyelvhelyességét illetően összességében tehát elmondhatjuk, hogy az 1820-as évek első felében látványos javuláson ment keresztül, ami minden bizonnyal annak köszönhető, hogy lényegesen jobban elmélyedt a német nyelv-tanban, így az évtized közepére állandósult a nyelvhasználat azokkal az ingadozásokkal, amelyekről korábban esett szó, és ezen túlmenően megmaradt szóhasználatában néhány olyan sajátosság, amely egyedivé tette a gróf helyesírását.

ISTVÁN SZÉCHENYI'S USE OF GERMAN IN LIGHT OF HIS LETTERS

By Szilvia Czinege

SUMMARY

The present examination of the letters of István Széchenyi seeks to answer the questions of how the Count used the German language, and what progress and changes can be detected over the years in his knowledge of German. In the course of the analysis I focused on those words, syntagmas, phrases, and case usages in Széchenyi's German letters which either diverged in some way from the German grammar in general use then, or were expressly characteristic of the Count's language use. The analysis of some 600 to 650 letters has revealed that Széchenyi's use of the German language had become standardized and crystallized by the second half of the 1820s, a process that can be observed alongside the improvement of his grammar, and in the spelling changes of some words as well.

¹⁵² Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. és 16. Mindkét levél Hermann Róbert magángyűjteményében.

Tilkovszky Loránt
(1927–2021)

Tilkovszky Loránt halálával – kinek neve elsősorban a magyarországi németek története kapcsán vált ismertté és elismertté – annak a „nagy generációnak” az oszlopos tagjától kell búcsút vennünk, amely az 1945 utáni időszakban a hatvanas évektől szabadabbá váló légkörben meghatározóan járult hozzá a múlt feltárásához és a hazai történettudomány fejlődéséhez, s olyan kutatási eredményeket tett le az asztalra, amelyekre az újabb történetírói generációk biztonsággal építhettek. A neves történész 1927. március 19-én született Budapesten, az általános iskolát szűkebb pátriájában, az egész életében otthonául szolgáló Rákosligeten végezte. Középfokú tanulmányait a budapesti Madách Gimnáziumban folytatta, ahol 1945-ben kitüntetéses eredménnyel tett érettségi vizsgát. Sorsfordító években volt a Budapesti Egyetem polgára. 1950-ben szerzett magyar–történelem–latin szakon tanári diplomát, s az egyetemről a történelem iránti életre szóló érdeklődést is magával vitte. A tudományos pályához azonban rögzös út vezetett. Kezdetben általános iskolai tanárként és levéltárosként helyezkedett el, majd 1951 és 1954 között a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének aspiránsa lett. Noha 1955-ben sikeresen védte meg kandidátusi értekezését, biztos elhelyezkedési lehetőség 1954-től először a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban adódott számára, ahol kezdetben a központi apparátus titkáráként, majd országos titkáráként a színvonalas, történeti témájú ismeretterjesztésben szerzett érdemeket.

1961-ben lett az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, ahonnan a tudományos ranglétrát végigjárva tudományos tanácsadóként vonult nyugdíjba. Noha kiváló német nyelvtudásának köszönhetően már egészen fiatalon érdeklődést mutatott a magyarországi némettség iránt, illetve az 1940-es években Nikolaus Lenaut fordított, tudományos érdeklődése középpontjába először a reformkori magyar történelem került, melyről – a korszak fontosságát is szem előtt tartva – úgy gondolta, hogy egy élet is kevés lesz kutatására. Egyetemi diplomamunkája is ebben a témakörben készült: az 1831-es parasztfelkelés történetét dolgozta fel. E téma kutatását az MTA-aspiránsaként is folytatta, megvédte kandidátusi értekezését. Ezzel párhuzamosan foglalkozott Balásházy János reformkori agrárpolitikus tevékenységének feldolgozásával, melynek már az 1950-es években több tanulmányt szentelt. Ezek alapján készült el az agrártudományi ismeretek széleskörű kiterjesztését munkája középpontjába állító Balásházy 1970-ben megjelent életrajza. Számos tanulmánya látott napvilágot a reformkori gazdasági és társadalmi viszonyokról, a magyar, a szlovák és a román parasztság helyzetéről, mozgalmairól. Különösen foglalkoztatta Széchenyi István tevékenysége, több uradalmáról írt, s tervei között szerepelt életrajzának megírása is.

Az MTA Történettudományi Intézetében végül más feladatot kapott. Az intézet tudományos munkájában egyre inkább előtérbe került a két világháború közötti időszak kutatása, így az elkövetkezendő évtizedekben e korszak bel- és külpolitikai vonatkozását vizsgálta. Először a magyar–szlovák viszony, a szlovák nemzetiségi kérdés, az első bécsi döntés tágabb – nemcsak politikai, hanem gazdasági, társadalmi – kontextusa került érdeklődése középpontjába, majd azt egyre inkább kiterjesztette a magyarországi nemzetiségi kérdésre általában. Ezen belül is a hazai németiség két világháború közötti történetének vizsgálatára, melynek ezt követően elsőszámú kutatójává vált az országban. A hatvanas évek végére a korszak két meghatározó személyisége is „elragadta”, életrajzírói készségét Teleki Pál és Bajcsy-Zsilinszky Endre életének bemutatása kapcsán is kamatoztatta, hozzájuk a későbbiekben is „hű” maradt.

A hatvanas évek második felére eső kezdeteket követően a hetvenes évektől nagy számban kezdte el publikálni a magyarországi németek történetével kapcsolatos írásait, nagy részüket épp a *Századokban*. E témának több korszakalkotó monográfiát szentelt. Közülük mindmáig az egyik legismertebb, legtöbbet hivatkozott munkája a *Volksbund történetét feldolgozó akadémiai doktori értekezése* (1977), amely *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945.* címmel jelent meg (1978), s melyet Németországban és Ausztriában is kiadtak (*Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“ 1938–1945.* Bp. 1981.), s amelyért Akadémiai Díjban részesült.

Noha már az 1983-as Aczél-beszéd előtt sem képviselte tudományos munkásságában a magyarországi németiség kollektív bűnösségének elvét, a kor állampárti elvárásaitól, értelmezési kereteitől nem függetleníthette magát teljesen, amiért elsősorban az elűzött németek szervezetei kritizálták. Több mint 200 tudományos közleményében a kérdést a lehető legtöbb oldalról körbejárta, legyen szó a magyar hadsereg nemzetiségi direktíváiról, a magyar szociáldemokrácia és a munkásmozgalom nemzetiségekkel kapcsolatos nézeteiről, a nyilasok nemzetiségi elképzeléseiről, Németország és a magyarországi német kisebbség viszonyáról és kapcsolatrendszeréről. Számos, kronologikus rendbe illeszthető tanulmányban foglalta össze a magyarországi német mozgalom 1930-as évek elejétől kibontakozó „válságát”, radikalizálódását, a Volksbund háborús szerepvállalását.

A rendszerváltást követően, miközben több írásában felülbíráltja saját korábbi megállapításait, új tematikus elemek is bekerültek vizsgálódásaiba, így már nemzetiségi oktatással, az egyházak nemzetiségpolitikájával, a szovjet munkatáborokba elhurcolt magyarországi németekkel, illetve a vitatott és hírhedt Fritz Valjavecceal is foglalkozott, de középpontba állította Gratz Gusztávot is.

Tanulmányai nemcsak magyar nyelven, hanem németül, angolul, szlovákul, lengyelül, románul és oroszul is megjelentek, s ma már nehezen rekonstruálható,

hogy hány tucat hazai és külföldi konferencia-előadást és egyéb előadást jegyzett. Nem tért ki a munkásságával szemben leginkább kritikus hangot megütő nyugat-németországi elűzött szervezetek, illetve tudományos intézmények meghívása elől sem.

E kutatói és történetírói tapasztalat révén lépett fel egyes írásaiban a szintetizálás igényével, legyen szó akár a hazai németiség 20. századi történetének összefoglalásáról: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* (Bp. 1989.); németül: *Zeitgeschichte der Ungarndeutschen seit 1919, mit einer Vorgeschichte* (Bp. 1991) – vagy a 20. századi magyarországi nemzetiségpolitika szintetizálásáról: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig* (Bp. 1994.), *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században* (Debrecen 1998.), *A szociáldemokrata párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919–1945.* (Bp. 1986), ez utóbbi szintén megjelent németül 1991-ben. Hasonló összegzésnek tekinthető a 70. születésnapja alkalmából a Pécsi Tudományegyetemen kiadott, a magyarországi németek történetével foglalkozó, fontosabb tanulmányait átfogó köszöntő kötet is (*Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből.* Pécs 1997).

Magyarországi és külföldi – német, osztrák, csehszlovákiai, lengyel – levéltárakban folytatott, rendkívül alapos forrásfeltáró tevékenysége szinte predesztinálta arra, hogy a kutatót anyagból számos, ma is megkerülhetetlen forrásközlést adjon közre. A magyarországi szlovákság történetéhez készült *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945.* (Bp. 1989) című kötet, a magyarországi németek történetéhez (Szita László szerkesztésében) a *Tanulmányok és forrásközlések a nemzetiségi kérdés történetéből* (Pécs 1986.), s jelentős szerepe volt a máig megkerülhetetlen forrásbázisnak számító *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* (Bp. 1968) dokumentumainak gyűjtésében és szerkesztésében is.

Kivette a részét a tudományszervezésből is. Tagja volt a Csehszlovák–Magyar Történész Vegyesbizottságnak, melynek 1985 és 1990 között az elnöki tiszttét is betöltötte. 1985-ben vállalt tagságot a Magyar Tudományos Akadémia Kelet-Európa és Nemzetiségi Komplex Bizottságában. Továbbra is elkötelezett volt a tudományos ismeretterjesztésben, a Magyar Történelmi Társulatban való tevékenysége mellett a TIT-tel való kapcsolata sem szakadt meg, 1987-től a TIT Országos Nemzetiségi Tanácsának is tagja volt. Több mint 40 évig volt munkatársa a *Századok* szerkesztőségének (1963–2004), és segített hozzá generációkat a színvonalas publikáláshoz. A folyóiratot (szerkesztési munkája mellett) meghatározó tanulmányaival és több tucatnyi recenziójával is gazdagította.

A rendszerváltás után egyre aktívabban kapcsolódott be a magyarországi németiség közéletébe, fontos partnerre talált személyében az újonnan létrejövő

Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, számos konferencia és emlékünnepegy résztvevője, valamint 1996-ban a magyarországi németek elűzéséről rendezett ifjúsági verseny egyik fő szervezője volt.

1983-tól adatott meg számára, hogy addigi történelmi munkásságának tapasztalatait az oktatásban is kamatoztathassa. Az 1982-ben létrejött pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karán induló, egyetemi szintű történelmi képzés felépítésében 1983-tól vehetett részt egyetemi tanárként. Így a hazai németiség történetével foglalkozó óráin mintegy másfél évtizedig a hallgatók is profitálhattak páratlan tárgyi tudásából, történelmi munkamódszereiből és emberi kvalitásaiból. A legérdeklődőbbeknek tanrenden kívüli foglalkozásokat is tartott. Fiatalabb kollégáit és tanítványait elkötelezetten támogatta, segítette őket tudományos szárnybontogatójaikban, írásaik megjelentetésében. A pécsi közeg egyúttal azt is jelentette számára, hogy a magyarországi németiség egyik „fellegvárába” csöppent, s a diákjaival folytatott közös munka során számos német mikrotörténetet is megismerhetett. Ezek egy része az általa vezetett, több mint 50 szakdolgozatban is testet öltött. Egyetemi időszakáról, melyet „élete utolsó nagy ajándékának” tartott, önvallomásában így nyilatkozott: „A történettudomány nemcsak eredményeit ismertethettem meg hallgatóimmal, hanem talán érzékeltethetem velük azt az élményt is, amit számomra szakmám szenvedélyes szeretete és szorgalmas művelése jelentett. Reagálásukból, kérdéseikből, véleményükből sokat tanulhattam, s egyre inkább tapasztalhattam e kapcsolat jótékony hatását történelemkutatói munkásságomra is.”

Tilkovszky Loránt pécsi jelenléte a városi, régiós tudományos közegre is nagy hatással volt. Széles körű kapcsolatokat épített ki a város és a dél-dunántúli régió közgyűjteményeivel, tudományos műhelyeivel, nemzetiségi szervezeteivel. Tudományos és népszerűsítő előadásokat tartott, írásai jelentek meg a Baranya, a Somogy és a Tolna Megyei Levéltár évkönyveiben, számos cikkel gazdagította a megyei lapokat és a *Neue Zeitungot* is.

A magyarországi németiség történetének feltárásáért végzett elvülhetetlen érdemeiért és a hazai német közélet támogatásért 1999-ben a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata a legmagasabb kitüntetés, a Magyarországi Németiségért Arany Dísztit adományozta neki. E tevékenységét a dél-dunántúli németiség egyik legfontosabb szervezete, a Lenau-egyesület is elismerte, amikor 75. születésnapján, 2002-ben Lenau-díjban részesítette.

Tilkovszky Loránt halálakor a kiváló történésztől, a kedvelt tanártól, a megbecsült kollégától búcsúzunk.

Vitári Zsolt

Klaus Lohrmann

DIE BABENBERGER UND IHRE NACHBARN

Böhlau, Wien–Köln–Weimar 2020. 367 oldal

Az 1949-ben Bécsben született Klaus Lohrmann professzor elsősorban a középkori bécsi zsidóság kutatásával foglalkozik, 1988–2004-ig az Institut für jüdische Geschichte Österreichs alapító igazgatója volt, majd az Institut für Österreichische Geschichtsforschung és a bécsi egyetem munkatársa. 2019 év végén jelent meg a Babenbergekről és szomszédokról szóló kötete, amelyet Nyugat-Magyarország középkori történetének kutatójaként nagy lelkesedéssel vettem kézbe.

A szerző a bevezetőben jelzi, hogy szándéka nem egy újabb Babenberg-kori Ausztria-történet megírása volt. Eredetileg a Babenbergeket uralta területek településtörténetével foglalkozott volna, kevésbé a határvidékre és a fejlődési folyamatokra összpontosítva. Idővel aztán a kutatás súlya átkerült a határmenti régiókra és azokra a kapcsolatokra, amelyeket Ausztria a szomszédokkal ápol. Kérdéses persze, hogy a szerző által alkalmazott „szomszédságtörténet” (*Nachbarschaftsgeschichte*) pontosan mennyiben kínál mást, adott esetben többet, mint egy – hasonló relációk mentén felépülő – diplomáciatörténeti munka, amely a pozitivisták hangvételű adatgyűjtését a legmodernebb külkapcsolat-történeti módszerek felhasználásával próbálja meg elemezni. Már az első oldalakon olvasható, hogy Lohrmann a társadalom- és mentalitás-történet módszertani eszköztárát használva közelít, vagyis az elbeszélő forrásokban szereplő *nostrati* kifejezés mögött felfedezett egységtudat (*Wir-Gefühl*) jeleit keresi, amellyel például az Ausztria területén lakók megkülönböztették magukat a bajoroktól, akiktől idővel politikailag is elkülönültek, ahogyan az összes többi, más nyelvet beszélő szomszédoktól is. Emellett ez a határvidék, a Keleti Örgrófság (*Ostmark*) volt az a csatorna, amelyen keresztül a Karoling- és a Szász-dinasztia császárai teljesíthették keresztény missziós kötelezettségüket, tudniillik hogy az igaz hitet kiterjesszék „a föld végső határáig”. A keresztény Nyugat keleti határai mellett élő népekkel ápol jó viszony alapfeltétele az volt, hogy a pogány államalakulatok beilleszkedjenek a keresztény világregndbe, ám mint a szerző kifejti, kritikusan kell szemlélni azt, hogy mindez mennyire járt együtt a császároknak való hűbérjogi alárendeltséggel.

Munkájában Lohrmann két kérdésre keresi a választ: 1. Mikortól fűzte össze a Babenbergeket uralta tartományokat az egymáshoz tartozás tudata, és ennek fontossága mikor került a korábbi önazonosság-elemek (germán törzsi tudat, a birodalomhoz tartozás) elé? 2. Milyen csoportok hordozzák az említett egységtudatot, illetve kimutathatók-e a magyaroknál, a cseheknel vagy a stájer és karintiai szomszédoknál hasonló folyamatok és csoportok? Az elemzés során a szerző rámutat arra, hogy ennek a szeparációs folyamatnak maga a Babenberg család is nagyon fontos eleme volt, mivel már a 11. század elején a birodalmi elit tagjai közé kerültek, II. Henriknek a bajor hercegségből a német királyi trónra való megválasztása után pedig szinte folyamatosan közvetlen kapcsolatban álltak a mindenkor német uralkodókkal, így nem szorultak rá a bajor hercegek közvetítő szerepére. Emellett a Babenberg család egyes tagjai – például a 11. század elején élt Adalbert örgróf – katonai sikerei is növelték az akkor még Osztrák Örgrófságon belüli összetartozástudatot. Azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a Babenberg tartományok nemessége – amelynek jelentős része frank vagy bajor származású volt, csupán idővel áttette tevékenysége súlypontját az örgrófság területére – szintén részt vállalt a Babenbergeket majdani *regnum*ának kifejlődésében.

Összehasonlításképpen a szerző a cseheknel és a magyaroknál is megvizsgálta, hogy voltak-e hasonló „öntudathordozó” csoportok. A csehek esetében a Prágai Kozmánál előforduló *Boemi* csoportra, akik a harcosok és az előkelők rétegét alkották, míg a magyarok esetében a Kézai

Simonnál szereplő nemesi nemzetségekre figyelt fel. Sajnálatos azonban, hogy a szerző Szűcs Jenő megkerülhetetlen és idegen nyelven is hozzáférhető munkáiról, amelyek a magyar nemzettudat genézisét tárgyalják, még csak említést sem tesz.

A bevezetés és az összegzés között a mű szerkezete alapvetően időrendben halad, kivéve a bevezetést követő fejezetet, amely a Babenberg tartományok kiforróban lévő egységtudatát és idegen uralomtól való félelmét mutatja be a dinasztia végnapjaiban, azaz a 13. század derekán. A fejezet elhelyezése azonban nem szerencsés, ugyanis olyan információkat közöl, amelynek előzményeit (*Privilegium minus*, Stájerország Babenberg-uralom alá kerülése) csak a későbbi fejezetekben ismeri meg az olvasó. Kifejezetten furcsán hat, hogy az elbeszélés II. (Harcias) Frigyes herceg (1230–1246) uralkodását is kettévágja: a királyság megalapítását célzó terveiről a könyv elején, a szomszédokkal való kapcsolatáról viszont inkább a könyv végén olvashatunk. A királyságra vonatkozó terveket is célszerűbb lett volna a mű végén bemutatni, nem törve meg azt az ívet, amely az örgrófságtól a hercegségen át a több tartományból álló uralmi komplexum kialakulásáig terjed. A tartományok az 1240-es években majdnem királysággá álltak össze, amivel kapcsolatban utalnunk kell azokra a centrifugális erőkre, amelyek szétszakítással fenyegették a Babenbergeket tartományait: 1237-ben a stájer miniszterialisos arra kérték a császárt, hogy biztosítsa a tartományuknak önállóságot, 1246 után pedig a Babenbergeket kihalása miatt egy nagyon fontos összekötő elem, maga a dinasztia dőlt ki a sorból.

Az időrendi vizsgálat nagyjából a 970-es években kezdődik, a Keleti Örgrófság felállításával és első örgrófjával, Burkharddal. A korábbi vélekedésekkel ellentétben a szerző amellett foglal állást, hogy Burkhard teljes egészében II. (Civakodó) Henrik bajor herceg kreatúrája volt; az örgrófságot nem a császári hatalom hozta létre, és nem azzal a céllal, hogy ellenpólust adjon a nagyhatalmú bajor hercegekkel szemben. A bajor kapcsolatokkal foglalkozó fejezetekben a szerző nyilvánvalóvá teszi, hogy nem tartható az az álláspont, amely szerint 1156-ban Ausztriát társadalmi igény nélkül, pusztán csak azért tették hercegséggé, hogy a rivális Welfekkel szemben korábban bajor herceggé emelt II. (Jasomirgott) Henrik örgróftól kárpótöljék a Bajorországról való lemondás miatt. Az sem állítható ugyanakkor, hogy az örgrófok lehetőségei 970 és 1156 között folyamatosan csak bővültek volna: I. (Sváb) Ottó (976–982) bajor herceg uralma alatt például jóval nagyobb mozgásterük lehetett, mint a 985-ben visszatérő II. Henrik és azonos nevű fia idején, egészen addig, amíg az utóbbit 1002-ben német királlyá választották, és ezért kevesebb ideje jutott bajor hercegsége irányítására, amelybe idővel a Babenbergeket is bevonta. Érdekes látni, hogy a Babenberg család már ekkor milyen fontos pozíciókat szerzett, és a folyamat miként folytatódott III. Lipót örgróf idejében, aki előbb feleségül vette V. Henrik király nővérét, majd jelöltté vált az 1125. évi német királyválasztáson. Végül III. Konrád a Babenbergeket találta meg azt a szövetségest, akiket a Welfek helyére lehet állítani Bajorországban. A 11. században a Száliak Magyarországra irányuló figyelme miatt az örgrófok magyar kapcsolatai néha alig észrevehetőek, de a 12. század elején már önálló tényezővé váltak, akikkel a magyar királyoknak potenciális ellenségként vagy partnereként, de mindenképpen számolniuk kellett. Az osztrákok, de akár a tőlük délre élő, szintén az egykori bajor érdekszférához tartozó stájernek csoportöntudatának kialakulásában Lohrmann a fokozatosságot hangsúlyozza.

A kötet egyik legnagyobb erénye a szerző alapos forrásismerete mellett az a mélyreható elemzés, amely révén szinte pontról pontra követhetjük a Babenberg uralom keleti irányú terjeszkedését a magyarok 955. évi vereségét követő visszaszorulásával párhuzamosan, illetve a 11. század elejétől a Dunától északra, a cseh területek irányába. Természetesen a szerző hangsúlyozza, hogy voltaképp a 12. század végéig mindkét határvidéken jobbra lakatlan területek megszerzéséről és megszervezéséről volt szó, és hasonló folyamatok játszódtak le a szomszédoknál is, a magyaroknál például a gyepprendszer fokozatos felszámolásával. Fontos megjegyezni, hogy Lohrmann nem csupán eseménytörténettel foglalkozik, hanem társadalom-, mentali-

tás- és hadtörténeti megállapításokat is tesz. A szomszédsági kapcsolatok közül legbővebben talán a magyar kapcsolatokat elemzi, ám nagy teret szentel a cseh, a bajor és a stájer szálnak is, kitérve a korabeli karintiai és krajnai viszonyokra, mivel idővel ezek a területek szomszédságba kerültek a Babenbergekkal. (Nem beszélve a Pitteni Grófsággal való viszonyról, amely a 11–12. században a grófi család uralma alatt önállóan fejlődött Ausztria és Stájerország között, és Babenberg-uralom alá kerülése után a középkor végéig megőrizte nagyobb szomszédjaitól való elkülönültebb jellegét.) A szerző elmélyült forrásismereten alapuló kritikai elemzései különösen a 11. század és 12. század első felét illetően értékesek. A Babenbergeket utolsó száz évére vonatkozóan azonban mintha kissé felületesebbé válna a munka: míg a megelőző két évszázadot nagyjából 250 oldalon tárgyalja, a következő száz évre csupán 50 oldalt szán a szerző.

Elismeréssel kell adózni a kiadványtervezési és a szerkesztői munkának: a kötet igényes, szép borítót kapott, sajtóhiba és egyéb tördelési probléma pedig csak elvétve jellemzi. Ez különösen annak fényében szép teljesítmény, hogy az osztrák szakirodalom a mai napig hadilábon áll a magyar nevekben szereplő ékezetes, valamint cs, sz és zs betűkkel. Ezen a téren ez a munka kifejezetten jól teljesít, bár a tökéletességet nem tudta elérni. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a kötet a benne szereplő sok személynév és földrajzi név ellenére nem tartalmaz egyetlen családfát, uralkodólistát, kronológiai segédletet vagy térképet sem, de ami még ennél is fájóbb, hogy névmutatót sem készítettek hozzá, pedig már csak az ára alapján is (a nyomtatott példányé 50 euró) ez jogos igényként merülhet fel az olvasóban. A könyv megjelentetése a kiadó eredetileg 2018 őszére ígérte, a tényleges megjelenéshez képest egy évvel korábbra, a szükséges idő tehát elvileg rendelkezésre állt.

Mindenképpen üdvözlendő, hogy a szerző nem elégedett meg a fellelhető német szakirodalom és a forrásszövegek vizsgálatával, hanem magyar és cseh szerzők műveit is felhasználta. Ehhez néhány megjegyzést feltétlenül hozzáfűznék. Először is a cseh és magyar szerzők művei – leszámítva Kristó Gyulának a 11. századi hercegségről írt monográfiáját és az Erdélyi László által szerkesztett pannonhalmi főapátságtörténetet – mind német nyelvűek. Ez természetesen önmagában nem értékelhető negatívumként, hiszen szerzőnk számos alkalommal lehetett abban a kényelmes helyzetben, hogy anyanyelvén olvashatta a külföldi szerzők munkáit. Sajnos arról nincs tudomásom, hogy a cseh történetírás legújabb eredményei tükröződnek-e a felhasznált német nyelvű művekben, az irodalomjegyzék alapján Lohrmann a friss szakirodalomból válogatott. A magyar szerzők műveit vizsgálva azonban hiányérzetem van: azok közül csupán egyetlen egy, Varga Gábor könyve íródott 2000 után. A magyar szakirodalom nagy részét Györffy György, Kristó Gyula, Kubinyi András, illetve a régebbi közül Hóman Bálint munkái teszik ki, akik kétségtelenül a magyar középkor legelismertebb kutatói között vannak, de az Árpád-kor kutatása a hivatkozott publikációk megjelenése óta is számos új eredménnyel szolgált. Jó néhány tárgyi tévedéstől menekült volna meg a szerző, ha figyelme kiterjed Bagi Dániel munkásságára. Akkor ugyanis nem írta volna le, hogy III. Henrik és Bretiszláv cseh fejedelem 1042-ben a dukátusba törtek be, valamint pontosabb képet kaphatott volna Kálmán király és Álmos herceg konfliktusáról is. Szűcs Jenő munkáinak hiányára már utaltunk. Az 1118. évi osztrák betörés során elfoglalt *Ferreum*nak nevezett várat Lohrmann Kismartonnal azonosítja (ezt melleleg a magyar historiográfiában Pauler Gyula Árpád-kori magyar történeti alapműve és Kristó Gyula Árpád-kori hadtörténete is támogatja), más magyar szerzők (Dénes József, Kiss Gábor, Zágórhidi Czigány Balázs) viszont Vasvár mellett érveltek. A kurrens magyar szakirodalom ismeretében a szerző vagy nem írt volna úgy Szent István felövezésének történetéről, mintha az hiteles lett volna, vagy legalább kritikai megjegyzést fűzött volna hozzá. A Harcias Frigyesről szóló fejezetek eseménytörténeti részeit a téma iránt érdeklődőknek érdemes összevetniük Rudolf Veronikának a Harcias Frigyes-korabeli cseh–magyar–osztrák kapcsolatokról szóló tanulmányával (Fons 2018/1.), amelyben jóval részletesebben és követhetőbben kapunk

képet az osztrák herceg, a császár és a cseh király konfliktusáról. Sajnos Lohrmannál is felbukkan az osztrák történetírás azon törekvése, hogy történelmi távlatokat adjon Burgenland számára: szerzőnk például a fent említett Pittenhez hasonlóan Nyugat-Magyarországot ugyanolyan kettős kötődésű területként látta.

A kritikai megjegyzések ellenére a magyar kapcsolatokat feldolgozó fejezeteket két dolog viszonylag jól megővta a súlyosabb hibáktól. Egyrészt: *Varga Gábor*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert (München 2003) címmel megjelent könyvének ismerete. (Ezzel kapcsolatban egyetértek Tringli István szavaival, aki Varga könyvéről írt recenziójában [Levéltári Közlemények 2004/1.] annak legfőbb erényeként a hatásközvetítést emelte ki.) Másrészt: az elbeszélő források alapos ismerete is Lohrmann segítségére volt, e kútfők azonban – háttérismeretek híján – olykor félre is vihették őt, például amikor Hont, Pázmány és Orci vezéreket (*duces*), vagy Aba 1042. évi hadjáratának egyik vezérét (*dux*) herceggé fordította. Egy hasonló félreértés már nagyobb problémákhoz vezetett: Lohrmann egy 13. század eleji magyar határjárásban olvasható *marchia Theutonicá*t a „német határ” helyett „német őrgrofságként” értelmezett, és mivel Ausztria akkoriban már hercegség volt, azt a súrlódások egyik megnyilvánulásaként regisztrálta a korabeli magyar-osztrák kapcsolatokban. Ám igazságtalanok lennénk, ha nem mutatnánk rá a kapcsolattörténet olyan epizódjaira, amelyek ugyan ismertek a magyar kutatók előtt is, de az osztrák történetírás talán többet foglalkozott vele, mint például I. Béla király esetleges második házassága.

Lohrmann művét a fentiek alapján – érényei elismerése mellett – nem tekinthetjük minden téren példamutató kiadványnak. A primer forrásokra építő módszere mindenképp követendő, ahogy az a szándéka is, hogy cseh és magyar kérdésekben ezen országok történetírásának eredményeit is bevonja a vizsgálatba, azonban e téren további erőfeszítésekre, esetleg – az idegennyelvi kompetenciák miatt – osztrák, magyar és cseh szerzők együttműködésére lesz majd szükség.

Csermelyi József

Thoroczkay Gábor
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG
 Állam és ideológiák
 ELTE BTK, Bp. 2020. 143 oldal

Thoroczkay Gábor egyháztörténész és krónikakutató az 1990-es évek végétől immár több mint húsz esztendeje tanít középkori magyar történelmet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Oktatói tevékenysége során elsősorban az Árpád-kor forrásaival, a 11–13. századi Magyar Királyság egyház-, állam- és társadalomtörténetével ismerteti meg a hallgatókat. Újonnan megjelent kötetében saját kutatásai és két évtizedes tanári pályafutásának tapasztalatai nyomán a középkori magyar államot működtető politikai eszmék és intézményrendszerek korszerű összefoglalását tűzte ki célul.

Noha a könyv mindössze másfélszáz oldal, tartalma rendkívül tömény és összetett. Felépítését tekintve a mű két nagyobb, egyaránt 9–9 fejezetet számláló részre tagolódik, melyek közül az első (*Az állam*, 9–68.) a középkori Magyar Királyság felépítésének és szervezetének meghatározó intézményeit, míg a második (*Ideológiák*, 69–119.) a középkori magyar eszmetörténet

egyedi jelenségeit mutatja be. Nem meglepő módon a szerző mindkét nagyobb egységben azokat a kérdésköröket érinti, melyek kapcsán a magyar medievisztika mindig is a legszínvonalasabb és a leginkább részletekbe menő vitákat folytatta. Ennek szellemében értékeli többek között a magyarság államalapítás előtti politikai szervezetét, a 11. századi hercegség problematikáját, az Anjou-kori *honor*-rendszer eredetének kérdését, illetőleg a Szent István-legendák ideológiai hátterét vagy a korai magyar nemzettudat kérdéskörét.

A mű befogadását nagyban megkönnyíti a tudatosan felépített tárgyalás. Ennek során a szerző először kutatástörténeti áttekintést ad az adott kérdésköréről, tömören, de maradéktalanul ismertetve a különböző koncepciókat, azok érvrendszereit, s bemutatja azt a forrásbázist – legyen szó krónikahelyről, oklevelekről vagy olykor képi forrásról – amelyen az eltérő gondolatmenetek felépültek. Napjainkban nem ritka, hogy egy-egy sokat vitatott téma (például vár- és vármegye-rendszer funkciói, a 11. századi hercegség eredete) felelevenítése során az egykor megfogalmazott, a tudományos kutatásra sok esetben máig hatást gyakorló elméleteket saját koruk eszmei és mentális koordináta-rendszerében szemlélik. Mindennek jelentőségét és szükségességét érezve, Thoroczkay végig arra törekszik, hogy a pusztán historiográfián túl tudománytörténeti áttekintést is adjon, amelynek köszönhetően a magyar középkorkutatás elmúlt évszázada szinte megelevenedik az olvasó előtt.

Ennek a tudománytörténeti kontextusnak szerves részét képezi az a széleskörű nemzetközi kitekintés is, mely végigkíséri a magyar középkor – a szerző szavaival élve – *jellegető jelenségeinek* (7.) bemutatását. Az elmúlt évtizedekben a hazai középkorkutatás kimondottan nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a középkori magyar állam intézményrendszerét és az azokat működtető eszmei hatásokat szélesebb, legalább közép-európai szintű összefüggésekbe ágyazva vizsgálja. Thoroczkay az ebből adódó új eredmények szintetizálásán túl maga is hangsúlyozza az ezirányú kutatások fontosságát, amit mindenekelőtt a magyar medievisztika által mindig is sokat hangoztatott államalapítás kori német hatás mértékének és módozatainak tárgyalása során fejt ki, rávilágítva a német középkorkutatás újabb, magyar vonatkozásban is további szempontokat szolgáltató és ezért mindenképp figyelemre méltó megfigyeléseire. A nemzetközi kutatások jelentőségét és oda-vissza ható kontrollját hangsúlyozza például a középkori nemzet és nemzettudat, vagy a korabeli állam és államiság fogalmainak meghatározása kapcsán folytatott vitákban, illetve a feudális jelző és a feudalizmus mint kor- és rendszerjelölő fogalom alkalmazhatóságának problematikájában is. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar középkorkutatás e kérdésekben a nemzet és az állam történelmi szerepét illetően javarészt a nyugati tudományosság megállapításainak hatása alatt foglalt állást, a feudalizmus – a szerző által javasolt terminológia szerint a „középkori társadalom- és gazdaságszervező elvek” (51.) – működését pedig leginkább marxista és szovjet ideológiai tükörben vizsgálta. Mindebből kifolyólag Thoroczkay határozott véleménye szerint a nemzetközi kutatások elmozdulásának és új eredményeinek törvényszerűen kell maguk után vonniuk a magyar kutatásban kialakult koncepciók felülvizsgálatát.

A historiográfiai áttekintést és az új eredmények elemzését követően a szerző saját megállapításait is hozzáfűzi az egyes témakörökhöz, melyek közül hangsúlyosabbak a korai magyar történelemmel kapcsolatos állásfoglalásai. Thoroczkay a bizánci források nyomán az új kutatások ellenében is határozottan kiáll a kazár mintára kialakult kettős fejedelemség koncepciója és a törzsek mint területiális alapú politikai egységek jelentősége mellett. Ez utóbbira alapozva elveti azokat a közelmúltban felújított régészeti álláspontokat, melyek szerint a kora Árpád-kori földvárakat még Géza fejedelem idejében emelték volna. Szent István koronázása kapcsán hangsúlyozza, hogy a Thietmar merseburgi püspök krónikájában olvasható *benedictio apostolicájával*. A királybírói rendszer kialakulásának eredőjét abban látja, hogy Szent István király

igyekezett saját joghatósága alatt tartani a hadra fogható közszabadok tömegeit, s ezért kivette őket az egyház- és államszervezés munkájában együttműködő, ugyanakkor területi hatalmukat átmentő törzsi előkelők bíraskodása alól. A 11. századi dukátus rendeltetése kapcsán azt a korábbi gondolatot kívánja feleleveníteni, mely az Árpád-házi hercegek területi különhatalmát a korabeli kóbormozgalmakkal s az azok felszámolására tett erőfeszítésekkel hozta összefüggésbe. A 11–14. századi történeti és hagiografikus irodalomról szóló fejezetek szinte teljes egészében a szerző korábbi kutatásaira épülnek, lényegében korábban közreadott gondolatainak a monográfia vezérfonalára felfűzött összefoglalását tartalmazzák.

Amint azt a szerző az előszóban kimondja, olyan művet kívánt az asztalra tenni, „amely esetleg egyszer még tankönyvként is használható” (7.). E szándék minden bizonnyal el fogja érni célját, noha az előadás, melynek tematikája a monográfia vezérfonalát képezte, sajnálatos és kifogásolható módon kikerült az egyetemi mesterszakos képzés tantervéből. Azzal ugyanis, hogy a különféle elméletek szembeállításán túl jól kidomborítja a kutatás fejlődési ívét is, a kötet jelentős segítséget nyújthat a hallgatók számára a középkori magyar történelem és a kutatás módszerének megértéséhez. Jelentős többlet a műnek a korábbi s az egyetemi oktatásban máig használt munkákkal szemben, hogy nem pusztán említés szintjén utal a szomszédos álamokban is megfigyelhető párhuzamos jelenségekre, hanem a friss kutatási eredményeket is feldolgozva, azokat saját meglátásaival kiegészítve, korszerű ismereteket juttat el az olvasóhoz. A közelmúlt eredményeit mérlegre helyezve árnyalja többek között az ál-izidori gyűjtemény Szent István törvényeire gyakorolt hatását, a dinasztikus országfelosztások okait és funkcióit, a legitimitás és idoneitás érvényesülésének kérdését, a Kézai Simon történelem- és társadalomszemléletét meghatározó szellemi hatásokat, az ún. keltezetlen tanácsi határozat keletkezési körülményeit vagy a Dózsa-féle parasztháború ideológiai hátterét.

Noha tartalmát tekintve egyértelműen meghaladja a jelenleg is standardnak számító egyetemi tankönyveket, Thoroczkay monográfiájának egyetlen gyenge pontja az, hogy merítése meglehetősen aránytalan, ugyanis a 18 tárgyalt témakör 13:5 arányban oszlik el az Árpád-kor javára. A vállalt témákban ennek ellenére hűen tükrözi a magyar medievisztika aktuális helyzetét, és meglátásainak köszönhetően minden bizonnyal élenkítőleg fog hatni a kutatásra. Záró gondolatként hangsúlyoznom kell, hogy a széleskörű hazai és nemzetközi tudománytörténeti kitekintés miatt megfontolandó volna akár a teljes monográfiát, de legalább annak regionális szinten releváns fejezeteit lefordítani és nemzetközi szinten közzé tenni.

Galambosi Péter

C. Tóth Norbert

ADATOK CEGLÉD KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ

(Ceglédi Füzetek 44.)

Kossuth Múzeum, Cegléd 2019. 127 oldal

Manapság Magyarországon a helytörténet-írásnak – némileg leegyszerűsítve – általában két útja van: vagy lelkes helyiek írnak szakmai alapok nélkül, témájukat „belülről” és elfogultan nézve, sokszor a helyi mítoszépítés, mítoszápóolás jegyében, vagy a történettudomány szakmai képviselői, általában felkérésre, „külső” szemlélőként, ám sokszor a helyi viszonyok iránt némileg érzéketlenül, amiből gyakran csak a bálványöntögetésre futja. Az *Adatok Cegléd középkori*

történetéhez című könyv azért is figyelemre méltó, mert egyik csoportba sem sorolható. C. Tóth Norbert olyan, szándékosan szikár, nem „mesélős” kötetet állított össze, amely nem mítoszépítő, de nem is bálványdöntő. C. Tóth nem tesz úgy, mintha a helyi mítoszok nem léteznének, de nem is fecsegni akar az energiáit, hogy részletekbe menően vitatkozzon velük. Ehelyett egyszerűen más alapokra kívánja helyezni szülővárosa középkori történetének kutatását – új, biztosabb alapokra, interpretációk helyett történeti forrásadatokra.

Ennek folytán könyvének kettős célja, kettős célközönsége van. A helyi érdeklődőknek szól és a helyi felhasználhatóságot segítik a bevezető és a jegyzetek, amelyek ügyesen adagolják az átadni kívánt ismereteket, miközben bevezetik a laikus olvasót a szakmai-módszertani fogások rejtelmébe is. A Ceglédre vonatkozó 1526 előtti források teljes szövegű, kritikai apparátussal ellátott oklevéltára, illetve az azokban szereplő személyek archontológiai és prozopográfiai adattára a szakmai közönségnek szól és a tudományos felhasználhatóságot szolgálja. Hogy az *Adatok Cegléd középkori történetéhez* egy teljes értékű kötet igényével íródott, azt a minőségi műnyomó papír és a színes képmelléklet is érzékelteti, valamint a szakszerű bibliográfia és rövidítésjegyzék, illetve a teljes körű személy- és helynévmutató tanúsítja.

Az adatközlő kötet jellegében és szerkezetében a Tóth Endre és Zágórhidi Czigány Balázs által összeállított *Források Savaria-Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig* című, az Acta Savariensia sorozatban 1994-ben megjelent könyvhöz hasonlítható. C. Tóth Norbert munkája is három, nagyjából azonos terjedelmű egységből (Kronológia, Források, Adattár) áll, és mindegyik rész elején technikai tudnivalókat találunk a használathoz. Mindezeket azonban a kötet élén álló, mindössze öt oldal terjedelmű *Bevezetés* előzi meg, amely Ceglédre hangszerelve, magyarázó jelleggel ismerteti meg minket egy nem túl jelentős középkori forrásbázissal rendelkező alföldi mezőváros – mondhatjuk, átlagos és ezért szerencsésen általánosítható – történetének alapvonalával, az ehhez szükséges háttérismeretekkel, például a város–mezőváros–falu (*civitas–oppidum–villa/possessio*) fogalmak jelentéseivel, valamint a kötet felépítésével.

A Cegléd története iránti érdeklődést C. Tóth a magyar történelem megismerésének igényével indokolja és leszögezi, hogy e megismerés csak a forrásokon keresztül lehetséges (7–8.). Röviden ismerteti a magyarországi középkori okleveles források megoszlását, mennyiségét, bemutatja a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltárát és Fényképgyűjteményét, illetve közelebbről a mezőváros egyházi földesúri birtok voltának, az óbudai klarissza apácák birtoklásának forrástani és -fennmaradási következményeit. Mivel Cegléd mezőváros saját levelesládája, saját középkori forrásanyaga a történelem viharában elpusztult (nem maradt fenn helyben 1697 előttől semmi), a település középkori története – tipikus módon – jobbra a földesúr apácák főleg birtokjogi, birtokigazgatási szempontból megőrzésre érdemesnek tartott okleveleiből, illetve a szomszédos települések ugyancsak birtokjogi forrásai, kisebb részben pedig máshonnan előkerülő szórványadatok segítségével ismerhető meg. E forrásanyagot részben már publikálták, noha az elődökhöz képest ma néhány morzsával többet ismerünk (8–9.). A bevezető második részében, a kötet szerkezetét ismertette C. Tóth arra is kitér röviden, hogy az olvasó mit nem fog megtalálni a kötetben. Ez az egyetlen olyan rész, amikor a helyi mítoszokat említi (Dózsa sohasem volt ceglédi beszédét vagy a fiktív Mészáros Lőrinc pap parasztháborús szerepvállalását), röviden indokolva, hogy ezek miért nem részei a település múltjának (10–12.).

A következő fejezet, a *Kronológia* (13–43.) valójában egy „forráskataszter”: a Cegléden történt vagy a településsel kapcsolatos eseményekre vonatkozó forrásokat, összesen 113 tételt tartalmaz időrendben az 1290–1526 közötti időszakból. Bárna nevezhetnénk regesztagyűjteménynek, bár annál bizonyos szempontból többet nyújt. Ide vannak ugyanis elrejtve a legfontosabb és a következő fejezetben eredeti nyelven, latinul közölt források (az 1–3., 5., 22. és 27. sz.) teljes szövegű magyar fordításai, szám szerint hét (egy tétel átíró és átírt oklevélként

is szerepel), illetve a határjárások szó szerinti fordításai, összesen további hét tétel (Cegléd birtok határjárásai, valamint a Cegléddel határos birtokok határjárásai egyaránt; a teljes szövegű fordítások közül az 1368. október 2-ai hiteleshelyi jelentés ugyancsak tartalmaz határjárást, összesen tehát nyolc ilyen szövegünk van). A fordítások két kivétellel a szerző munkái (az 1368. évi királyi adománylevél fordítását Tuhári Artilla, a korábban „ceglédi kiáltványnak” tekintett 1514. évi keresztes felhívás fordítását Lakatos Bálint készítette). A latin nyelvű forrásokat és a magyar fordítást C. Tóth szándékosan nem teszi egyenrangúvá, jelezve, hogy a forrásokból a lényegét, a formulás részeken túli, érdemi információkat miként kell kinyernünk és tanulmányoznunk. A gyűjtés jegyzeteket is tartalmaz: első előfordulásakor a személyek azonosítását kapjuk, és fogalommagyarázatokat olvashatunk, sőt bizonyos szakmai megállapítások is jegyzetekbe rejtve szerepelnek (ekként került például a 15. oldal 10. jegyzetébe a vámmentesesség fajtájára és feltételezhető elnyerésének időpontjára vonatkozó értékelés). Jól látható, hogy a birtokjogi forrásoknak megfelelően Cegléd külterületére jóval több forrással rendelkezünk, mint a belterületre. Míg az összeállítás tanúsága szerint az első határjeleket és külterületi helyneveket már 1368-ból, a plébániatemplom titulusát (Szent Kereszt) csak 1471-ből ismerjük (18. és 30.); a fennmaradt források mennyisége érdemben a 15. század második felében nő meg. A használatot csak a túl keskeny belső margó nehezíti, és csupán néhány, bosszantó helyesírási apróság zavarja.

A *Források* fejezet (45–71.) egy oklevéltár, amely teljességgel tudományos elvek szerint, a szakmai felhasználhatóság jegyében épül fel. Huszonhét oklevél teljes szövegű közlését találjuk itt az 1358–1521 közötti időszakból (az átíró és átírt oklevelek e helyütt egyben, egy tételként szerepelnek, ilyen a 5., 13., 19–20. sz., valójában tehát harmincegy forrásszövegről van szó). A közölt források közül eddig mindössze ötöt adtak ki (az 1., 3., 6., 21. és 22. sz.), egy további részükhöz, a 15. század dereka előtti darabokhoz jellemzően eddig csak regesztaközlésben lehetett hozzáférni, ám tizennégy tétel mindezülig publikálatlan volt (a 8., 10., 12., 14–20., 24–27. sz.). Közéjük tartozik Cegléd mezőváros egyetlen, 1521-ből fennmaradt saját kiadványa, amely egy 1520. évi vásári csetepaté ügyében az erről felvett tanúvallomásokat, illetve a mezőváros testületének és a külsős felkért személyekből álló bíróság ítéletét tartalmazza, és méltán tekinthető Ceglédről függetlenül is különleges forrásnak (27. sz.). Szakmai szempontból e forrásközlés a kötet egyik legnagyobb hozadéka. A szövegkiadás tartalmilag és az apparátust illetően is kifogástalan.

A harmadik fejezet, az *Adattár* (73–98.) hét egységből áll: a birtokosok (közülük külön a név szerint ismert óbudai apáca-főnöknők) és tisztartóik felsorolását, a helyi bírók, a plébánosok névsorát, az ismert ceglédi lakosok keresztnév, illetve családnév szerinti jegyzékét, továbbá az 1526 előtti ismert ceglédi egyetemjárók felsorolását találjuk meg benne. A kevéske adathoz sok-sok értelmező jegyzet és forrásmegjelölés társul, a nevek jelentését a Kázmér Miklós-féle családnév-szótár alapján C. Tóth meg is magyarázza. Mivel nem volt célja a nyelvészeti, nyelvtudományi elvárásoknak megfelelő betűszerinti közlés, itt minden értelmezhető névalak modern átírás szerint, tehát „interpretált” formában szerepel. Egy későbbi helytörténeti feldolgozás számára csábító feladat lehet, hogy a 16. századi török defterek névanyagával való összevetés alapján a helyi népesség kontinuitása milyen arányban mutatható ki.

A kötet a bibliográfia és a C. Tóth munkáiban másutt is megfigyelhető alapos és jól használható névmutató után a források már említett fényképmellékletével zárul. Itt a szerző a tizenhárom legfontosabb ceglédi vonatkozású oklevél jó minőségű színes fényképét közli. Az 1521. évi egyetlen mezővárosi kiadványt talán célszerű lett volna nagyobb méretben és több darabban közölni, bár maga a képmelléklet nem is a források paleográfiai tanulmányozására, hanem inkább csak küllemük érzékeltetésére készülhetett.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kötet felépítése arányos, felhasználóbarát. Szerzője úgy találta ki és arra szánja, hogy adattartalma végső soron beépüljön a helytörténeti ismeretek közé: a helyi történetkedvelők és helytörténészek úgy tudnak a témában elmerülni, hogy eközben kezelebb kerülhetnek a nyelvi akadályok miatt általában hozzáférhetetlen, tartalmilag primer módon megismerhetetlen forrásanyaghoz. C. Tóth Norbert szerzői magatartása kifejezetten kedvcsináló: mérlegelésre, továbbgondolásra szólít, a laikus, ám kellően motivált érdeklődő számára módszertani ismereteket közvetít, egyúttal „kutatásélményt” is kínálhat. Az olvasóra bízta, hogy a források alapján – és csakis azok alapján – gondolkozzon, mérlegeljen és döntsön is akár bizonyos részproblémákban, és helyes, de legalábbis a jelen ismereteink alapján szakmailag helytálló következtetésekre, sőt akár megállapításokra juthasson. Nem állítom, hogy minden helytörténeti könyvnek ilyen pozitívista, póre adattári jellegűnek kellene lennie. De a mű szakmai szempontból is mindenképpen figyelemre méltó, érdekes megoldás. Egy preparált, gondosan előkészített anyagot kaptunk benne kézhez, amelynek alapján Cegléd történetének középkori fejezete jól megírható. Ha nekem kellene megírnom, biztosan magam is e munka alapján dolgoznék.

Lakatos Bálint

Frank Tibor

VIKTÓRIA KIRÁLYNŐ KEZEIHEZ

Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870

Gondolat, Bp. 2019. 352 oldal

Bár a brit külpolitikai gondolkodásban a be nem avatkozás elvének előtérbe kerülése a 19. század derekára megkérdőjelezte az európai erőegyensúly minden áron való megőrzésének a primátusát, az utóbbi szempont továbbra kiemelkedően fontos maradt. Ez megmutatkozott a Habsburg-birodalomhoz való viszony tekintetében is. Mint ismeretes, ez az államalakulat épp az 1860-as évek közepére jutott el hosszú történelmének talán legmélyebb struktúraváltásához, az osztrák–magyar dualizmus rendszerének a kialakításához. Adódik tehát a kérdés, hogy milyen elvek alapján, milyen szempontokat mérlegelve viszonyult Nagy-Britannia az 1867-es kiegyezéshez vezető folyamathoz. A válasz már csak azért is kulcsjelentőségű, mert kétségtelenül a korszak legjelentősebb hatalmáról beszélünk.

A hazai történettudomány nagy nyeresége Frank Tibor 2019-ben megjelent monográfiája, amely hatalmas forrásbázisra építve és a legmagasabb szakmai színvonalon vizsgálja meg a szigetország politikai elitjének a kiegyezéssel kapcsolatos attitűdjeit. Jegyezzük meg, Frank már 2004-ben szerkesztett egy kötetet a hazai Nagy-Britannia-kutatók munkáiból (Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Bp. 2004.), amelyek közül több is a brit–magyar kapcsolatokkal foglalkozott. Köztük szerepelt saját tanulmánya is a kiegyezés brit értékeléséről.

Ausztria Nagy-Britannia számára évszázadokon át az európai erőegyensúly nélkülözhetetlen eleme volt, s Frank Tibor munkája azt bizonyítja, hogy a kiegyezéshez való viszonyulást is alapjaiban e szempont határozta meg. A kortárs brit gondolkodásban a „magyar kérdés” megoldása, a birodalom belső ellentéteinek számottevő csökkentése komoly esélyt kínált a hanyatló Habsburg-hatalomnak arra, hogy stabilizálni tudja helyzetét és ezáltal meg tudja

őrizni az erőegyensúly betöltéséhez szükséges képességét. A britek szemében tehát hazánk ügye egyértelműen alárendelődött a Habsburg-birodalom sorsának, s a szerző joggal hangsúlyozza, hogy a független magyar állam gondolata gyakorlatilag fel sem merült Londonban. Lényeges viszont, hogy a porosz–osztrák háború és a königgrätzi vereség számottevően felértékelte Magyarországot.

Ismeretes persze, hogy roppant bonyolult és ellentmondásos folyamat vezetett el az 1867-es kiegyezéshez, s ennek során Bécs mindvégig nagyon is fontosnak tartotta a brit döntéshozók jóindulatának a megnyerését. Frank Tibor munkájának első nagyobb szerkezeti egysége az osztrák kormányzat propaganda-törekvéseiről rajzol pontos képet. A hazai szakirodalomban eddig nemigen lehetett olvasni arról, hogy Bécs milyen információs csatornákat „üzemeltetett”, és arról a szerepről sem, amelyet a brit fővárosban leghosszabb ideig, 16 évig szolgáló osztrák nagykövet, a magyar Apponyi Rudolf betöltött. A tapasztalt gróf a brit politikai élet minden jelentős személyiségével közvetlen kapcsolatokat igyekezett kialakítani, s egyúttal kitűnő műhelyt is teremtett a fiatalabb diplomaták számára. A szerző joggal jegyzi meg, hogy ez a kör a Habsburg-birodalom politikai elitjéhez tartozott, ahhoz a csoporthoz, amely maradéktalanul szakított mindenfajta nemzeti kötődéssel, és ezért az állam legfontosabb támaszának számított (59.).

A brit sajtó azonban féltékenyen őrizte a függetlenségét, ezért vallott kudarcot Apponyi minden próbálkozása a publicisták befolyásolására. Tény, hogy az abszolutizmus éveiben Ausztria politikája egyáltalán nem volt népszerű Londonban, még ha a brit kormányzat nem szakított is Bécs támogatásával. Frank Tibor kutatásaiból kiderül, hogy Apponyinál valamivel többet ért el az osztrák érdekek képviselőjében egy tehetséges üzletember, Henry de Worms, aki a kiegyezés után a kompromisszum kidolgozásában kulcsszerepet játszó politikus, Ferdinand von Beust gróf tevékenységének méltatásával igyekezett az Osztrák–Magyar Monarchiát népszerűsíteni. (*The Austro–Hungarian Empire and the Policy of Count Beust*. London 1870). Ez volt az első apológia, amellyel a dualizmus rendszerét védték és létrejöttét indokolták a szigetországban. Frank Tibor felhívja a figyelmet Worms többször is kiadott munkájának egy fontos vonására: a dunai birodalomban bekövetkezett változásokat úgy tünteti föl, mint amelyek összhangban állnak a brit alkotmányos gyakorlattal (76.). A brit analógia érthető módon kedvező fogadtatásra talált, de jegyezzük meg, s ezt a monográfia is bizonyítja, hogy a szigetországi olvasók érdeklődése Magyarország iránt igencsak korlátozott volt. A tájékozódás lehetőségeit a pontos, megbízható információk nagyfokú hiánya is erősen szűkítette.

A zaklatott és sorsfordító 1860-as években a Foreign Office fontos céljának tekintette, hogy minél jobban belelásson a dunai birodalom belügyeinek alakulásába. Frank Tibor egyik legfontosabb célja a britek erre irányuló tevékenységének alapos felderítése volt, és sikerült is e témában számos új és lényeges információt közzétennie. A legfontosabb szereplő ezen a vonalon Robert B. D. Morier, aki német földön teljesített hosszú diplomáciai szolgálata során 1866 januárjától április végéig jó néhány látogatást tett Magyarországon Lord Clarendon külügyminiszter megbízásából, s a szerző utal is rá, hogy ő ezt élete legerdekesebb küldetésének tekintette. Morier Pestről küldött jelentései – a bécsi brit nagyköveten és Clarendonon keresztül – Viktória királynőhöz is eljutottak, s így kétségtelen hatással voltak a Habsburg-birodalommal kapcsolatos brit külpolitikai döntéshozatalra.

A könyv rendkívüli értéke Morier feljegyzéseinek magyar nyelvű közzététele. Morier szerepével egy korábbi hazai tanulmány (*Lukács Lajos*: Anglia és a magyar kérdés 1865–66-ban. *Történelmi Szemle* 33. (1991) 185–203.) már foglalkozott, Frank Tibor munkájának monográfiája azonban szélesebb kontextusba állítja Morier tevékenységét. A jelentésekből világosan kiderül, hogy a készítőjük nem pusztán éles szemű megfigyelő volt, hanem igen komoly elemzői képességgel is rendelkezett. A szerző joggal mutat rá, hogy Morier „keserű kritikáját adja a magyar poli-

tikának” (108.), amihez a recenziens csak annyit tenne hozzá, hogy Deák Ferenc bírálataiban, a *pragmatica sanctióra* épített közjogi érvelés megítélésében a brit diplomata kissé egyoldalúan épít a bécsi udvar álláspontjára. (Kétségtelenül megszívlelendő viszont az a megfigyelése, hogy „nincs olyan nép, amely nagyobb mértékben átengedné magát az illúzióknak, mint a magyar” (109). Morier ezzel együtt a kiegyezés elkötelezett támogatója volt.

Frank Tibor korábban úttörő kutatásokat végzett Kossuth Lajos emigrációs tevékenységéről (Lajos Kossuth and the Hungarian Exiles in London. In: Exiles from European Revolutions. Ed. Sabine Freitag. Oxford 2003. 121–134.; Kossuth és Shakespeare: nyelv és politika. Századok 136. [2002] 863–880.), s mivel ez szorosan kapcsolódik Nagy-Britanniához is, e kötetből sem hiányzik Kossuth „politikai marketingjének” a bemutatása. Bár az 1860-as évek második felében, Kossuth Olaszországba költözésével véget ért a magyar emigránsok aktív angliai tevékenysége, a kossuthi örökség hosszú időre meghatározta az angolul beszélő világban a Magyarországról alkotott képet s – a szerző szavaival – hazánkat „újra elhelyezte Európa politikai térképén” (113.). Említésre méltó befolyást gyakorolt a britekre Pulszky Ferenc is – őt 1866 novemberében a neves liberális miniszterelnök, Gladstone is fogadta. A kiegyezés megkötése azonban az emigráció minden további kísérletét kudarcra ítélte.

A brit közvélemény alakításában fontos szerepet töltöttek be az újságírók és az utazók – Frank Tibor ezt a területet is alaposan áttekinti. Az abszolutizmus éveiben a bécsi kormányzat igyekezett Magyarországot elzárni a külföldi megfigyelők elől, de az 1860-as évek elejétől enyhülő légkörben már többen jöhettek ide, és a vezető brit lapok – köztük a *The Spectator*, a *Fraser's Magazine*, a *Macmillan's Magazine* és a *The Fortnightly Review* – számos beszámolót közöltek a magyar helyzetről. Az utóbbi lapban publikált az a szerző is, aki a hatvanas évek legfontosabb könyvét írta Magyarországról. *Arthur J. Patterson: The Magyars* (London, 1869) című kétkötetes munkájáról van szó, amelyet Frank Tibor is megkülönböztetett figyelemmel eleméz. Patterson 1862-en utazott Magyarországra, magyarul is megtanult, s egyebek között angolra fordította Jókai *Az új földesúr* című regényét. Munkája kifejezetten kedvező képet fest a magyarokról és politikai törekvéseikről. Ahogyan a szerző is megjegyzi, „forrásait nagy biztonsággal politikailag magyarbarátnak nevezhetjük” (153.). Patterson 1867-ben, Ferenc József megkoronázása után elhagyta hazánkat, de magyar barátaival továbbra is levelezésben maradt, köztük az irodalmi életünkben oly nagy szerepet betöltő Gyulai Pállal, 1884-től a haláláig (1899) pedig a budapesti egyetem angol tanszékén tanított.

A dualista Magyarország talán legsúlyosabb politikai problémája, a nemzetiségi kérdés nem került el a britek figyelmét, hiszen maguk is olyan birodalmi szerkezetben éltek, amelynek a népei szintén függetlenségre törekedtek (173.). Ezzel kapcsolatban számos brit kommentátor kritikus álláspontot foglalt el; az ő felfogásukat jól tükrözte J. W. Wilkinsnek a *The Edinburgh Review*-ben kifejtett véleménye: „a magyarok semmi olyan érveléssel nem indokolhatják a birodalom más tartományaitól való elszakadásukat”, amit a románok, a szlávok és a többiek „ne használhatnának egyenlő súllyal” (174.). A brit elemzők – joggal – szoros kapcsolatot láttak az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét részében jelentkező s ki nem elégített nemzeti törekvések és a birodalom stabilitása, a hatalmi egyensúlyban betöltött szerepe között. Egyetérthetünk tehát Frank Tibor konklúziójával, hogy míg a brit sajtóban elméletben sokan helyeselték és támogatták a kiegyezést, valójában kétségeket tápláltak annak gyakorlati megvalósítását illetően (179.). A munkában közölt forrásokat olvasva a recenziensnek az a benyomása, hogy a brit megfigyelők igen pontosan látták a folyamatokat és a problémákat, de nem igazán érzékelték ennek a mélyebb okait, azokat, amelyeket a kiegyezés jeles kutatója, Hanák Péter „az állami centralizáció és a nemzeti dezintegráció szöges ellentétéként” mutatott be, s melyeket ugyanő az európai fejlődés alaprendelvényeivel kapcsolott össze. (*Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben*. Bp. 2001. 192–193.)

Összegzésképp elmondható, az olvasó Frank Tibor munkájának eredményeképp nagyon fontos és tartalmas, a tematikáját komplex módon feldolgozó kötetet vehet kézbe. A szöveg mondanivalóját erősítik a jól megválogatott fényképek is. A szerző olyan kiváló történelmi elemzést ad az olvasónak, amely egyúttal továbbgondolásra is ösztönöz, hiszen nemcsak információkat közöl, hanem történelemszemléletet is sugall. A könyv kimondatlanul is arra figyelmeztet: Magyarország számára nélkülözhetetlen a kedvező megítélés kiváltása a nemzetközi arénában, ezért erre mindig törekednie is kell.

Egedy Gergely

IMPÉRIUMVÁLTÁS ERDÉLYBEN 1918–1920

Szerk. Kovács Kiss Gyöngy

Korunk–Komp-Press Kiadó, Kolozsvár 2020. 400 oldal

Az 1918 végétől szétdarabolt Kárpát-medencei magyarság egységét a nyelv mellett a kultúra s benne az irodalom és a történetírás hivatott megőrizni. A magyar népesség bizonyos mértékű nyelvi és tudati szétfejlődését a kommunista korszakban a határok zártsága erősítette. A rendszerváltozás ezt a folyamatot visszafordította ugyan, de teljesen nem szüntette meg. Az internet, az elektronikus információáramlás elvben lehetővé teszi a magyar nemzet kulturális egységének teljes helyreállítását, de az újságok, folyóiratok és könyvek fizikailag ma mégis nehezebben jutnak el egymáshoz a szülőföldjüket el nem hagyva is nyolc országban élő magyar közösségekhez. Ezért fontos, hogy a Kárpát-medence különálló országaiban élő magyarok legalább értesüljenek egymás irodalmi alkotásairól. Mivel a történetírás egyetemes eredményei nem egyetlen közösségnek szólnak, az 1918 előtti magyar történelem pedig egységes, kiemelten indokolt az anyaországban élők számára ismertetni történelmünknek a szomszédos országokban fellelhető forrásait és azok feldolgozásait.

Az anyaország után a legnagyobb magyar népességet őrző Erdélyben még a legsúlyosabb diktatúra idején is volt magyar társadalomtudomány, nevelkedtek magyar történészek, és noha a rendszerváltozás az erdélyi magyarság számára eddig nem hozta meg a joggal elvárt politikai-jogi biztonságot és fellendülést, a kulturális élet szabadsága különösen jótékony hatással van a történetírásra, annak helyi műhelyeire. Ennek friss bizonyítéka a nagy hagyományú folyóirat, a *Korunk* főszerkesztőjének, Kovács Kiss Gyöngynek a válogatásában és szerkesztésében az impériumváltásról megjelentetett tanulmánygyűjtemény és forrásközlés a trianoni békeszerződés 100. évfordulóján. A szerzők köre példás módon tág: a magyarországi, felföldi és erdélyi történészek mellett románok is szóhoz jutnak a kiadványban, mely így több nézőpontot is megjelenít. A célközönség – értelemszerűen – az erdélyi magyar társadalom. A munka tudományos színvonalát nemcsak a szerzők által felvonultatott szűk történész-szakma, de a rövid bevezetők és a jegyzetek is biztosítják.

A tanulmányokból és a forrásokból (egy részük újraközlés) levonható néhány olyan megállapítás, amit a nagyközönségnek is ismernie és elfogadnia kellene. Például alátámasztást nyer, hogy a történelmi Magyarország felbomlása alapvetően nem a párizsi békekonferencián múltott, hanem a háborúból és annak elvesztéséből fakadt. Arról is olvashatunk, hogy a fronton és a hátsószakban átélt szenvedések, azok hiábavalósága idézte elő egyrészt a fosztogatásokban és más erőszakos rendbontásokban megnyilvánuló indulatokat, másrészt azt a letargiát, amely megbénította és honvédelemre képtelenné tette a magyar lakosságot. Ezt tetézte egy végzetes, ám az adott pillanatban egész Európát, a győzteseket és a veszteseket egyaránt elárasztó illúzió,

miszerint Wilson amerikai elnök elvei és az Amerikai Egyesült Államok háborút eldöntő szerepe jóvoltából a népek önrendelkezésén alapuló béke fog születni, egy igazságos, új világrend. Károlyi és hívei (1918. november elején még ifjabb Andrássy Gyula, Bethlen István, Teleki Pál, Bánffy Miklós – szinte az egész régi vezetőréteg – a franciabarát híru függetlenségi pártvezérbe helyezte reményeit) azt hitték, hogy a szomszéd népek területfoglaló lépéseit a békekonferencia majd felülbírálja, így a fegyveres ellenállás egyenesen kontraproduktív lenne. A magyarországi nemzetiségek lojalitása októberig talán nem is volt álca, de a győztesek nyilatkozatai és sajtója nyomán nemcsak a függetlenség, de a soha nem álmódott kedvező határok lendületet, önbizalmat, erőt adtak számukra, és ez erősebbnek bizonyult a bolsevik utópiánál. Az utóbbi viszont a vesztesek tömegei számára azt ígérte, hogy a vereség helyett egy jobb társadalmi rend semmisíti majd meg azt a világot, amelytől addig szenvedtek.

A szomorú történet első összefoglalása Apáthy István zoológus egyetemi tanár 1920 nyarán írott visszaemlékezése. Apáthy a Függetlenségi Párt politikusa, szabadkőműves [!] főmester, 1918. végén a Károlyi-kormány által létrehozott Kelet-Magyarországi Főkormánybizottság vezetője, a területi integritás elkötelezettje. Sokatmondó tünete a korai 20. századi magyar közgondolkodásnak, hogy 1918 „október végén és november elején még mindenki mámoros volt az örömtől az Ausztriával való közösségünk megszűnése és a közönséges kormányrendszer bukása miatt” (17.). (Apáthy maga is – Bethlen Istvánnal és Apponyi Alberttel együtt – áruháznak minősítette, hogy Tisza István miniszterelnök 1913-ban megpróbált kiegészíteni a román kisebbség vezetőivel.) Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács megválasztott elnöke ugyan kritikusan figyelte „a budapesti csöcselék” (26.) rendbontásait, a tisztek sapkarózsájának letépését, a forradalmi kormány tehetetlenségét, hogy az elszakadást bejelentő „oláh comitét” nem tartóztatta le, de megállapította, hogy „az erdélyi magyar fegyveres erő főparancsnokának nem volt tíz embere sem, akinek parancsolhatott volna [a leszerelő katonáknak] [...] hiába kötöttük a lelkiükre a haza védelmét, mindenik sietett tűzhelyéhez [...]. A keleti frontra, a Kárpátokhoz nem kellett agitátoroknak menni, fölbomlott az magától [...]” (26–27.). Valószínűleg joggal írta Apáthy, hogy november elején tízezer fegyelmezett magyar katona meg tudta volna védeni a határt. Ugyanő látta azonban, hogy Bartha Albert hadügyminiszter minden ilyen irányú szándéka kudarccal végződik, hogy az öt legfiatalabb korosztály behívásának senki sem engedelmeskedik, hogy a Székelyföldről toborzott pár ezer katona is jórészt csak részegeskedik. Írása legfontosabb megállapítása, hogy miután a győztesek nem tartották be sem a Diaz-féle november 3-ai fegyverszüneti megállapodást, sem a belgrádi katonai konvenciót, elegendő fegyveres erő hiányában Kolozsvár, majd egész Erdély román megszállását nem lehetett megakadályozni. Általános volt ugyanis a félelem, hogy egy fegyveres ellenállás „az 1848. évi mézszárlások ismétlődését”, Kolozsvár és „az oláh tengerben élő magyar szigetek lakóinak legyilkolását” (21.) eredményezné, és „az elfoglalt Erdély magyar városaival a diadalmas ellenség még sokkal rosszabbul bánt volna, mint az alattomosan belopózó” (48.). Noha a Kolozsváron december 31-én átutazó francia főparancsnok, Henri Berthelot biztosította Apáthyt, hogy „Franciaország sohasem fogja tűrni, hogy az elnyomottakból elnyomók váljanak”, hogy „főkormánybiztosi működésem elé semmilyen akadályt nem fognak gördíteni” (52.), január elején a megszállók mindenütt átvették a közigazgatást, lefegyverezték a magyar csendőrséget és a nemzetőrséget, Apáthyt pedig letartóztatták.

Szakály Sándornak a katonai összeomlásról írt tanulmánya alátámasztja száz év történetírásának megállapításait, miszerint 1918 nyarára a háború elvesztése egyértelmű lett, október végére pedig a hadsereg nagy többsége nem volt hajlandó harcolni, és az ország egyben tartása „szinte lehetetlen lett volna” (69.). Ezt mintegy beteljesítette a Katonatanács züllesztő tevékenysége.

Szarka László a nemzetiségekkel elmulasztott kiegyezések számbavétele után összegzi a magyar kormány és a Román Nemzeti Tanács aradi tárgyalásait. Megtudhatjuk, hogyan próbálta Jászi Oszkár kivédeni az elszakadást az ország különböző nemzeti csoportjainak szétválasztásával, nemzetiségi kantonokkal. Rá kellett azonban jönnie, hogy „Maniu Gyula és én különbözőképpen magyarazzuk a népek önrendelkezési jogát. Az én felfogásom szerint ez [...] egy magyar Svájcot jelentene, a Maniu felfogása szerint pedig szűk román nacionalista impériumot” (94.). E megállapításra mintegy rímelt Gyárfás Elemérnek, Kisküküllő megye utolsó főispánjának 1919. március végén Maniu – akkor már a Nagyszebenben működő erdélyi Kormányzótanács elnöke – számára Erdélynek a három nemzet általi közös kormányzásáról készített, de a románság hangulatát tapasztalva végül át nem adott, e kötetben is közölt memoranduma. És, mint a későbbi események igazolták, Maniu a román politikusok között a magyarokkal szemben még mindig viszonylag méltányosabb politikát képviselt. (De nem ezért fejezte be életét a máramarosszigeti kommunista börtönben.)

A nemzetiségi kérdésről nemcsak a magyarok és az erdélyi románok gondolkodtak radikálisan eltérő módon 1918 őszén, de a magyar táboron belül is jelentősen eltértek a vélemények, ahogy az erdélyi Fodor János ezt írásában be is mutatja. Az 1913-ban létrehozott Erdélyi Szövetség „drasztikus” magyarosító törekvéseit (telepítések, parcellázás) a szabadelvű Tisza István elutasította, és külpolitikai megfontolásokból is megegyezésre törekedett a románokkal. Apáthy, Bethlen, Ugron Gábor kulturális és vallási engedelményekkel kivédhetőnek gondolta mind a föderalizálás, kantonizálás Jászi-féle, mind a Román Nemzeti Párt 1918 októberében már nyíltan hirdetett elszakadási programját. Az utóbbinak szárnyakat adott Robert Lansing amerikai külügyminiszter november 5-ei, a románok nemzeti egységét támogató nyilatkozata. A román birtokosokat is érintő fosztogatások, az aradi tárgyalások eredménytelensége és a román hadsereg megjelenése hatására Marosvásárhelyen november végén tartott székely nagygyűlés az önálló Székely Köztársaság helyett az egységes és demokratikus szövetségi népköztársaság mellett foglalt állást. Az erdélyi magyar sajtó nem mérte föl a december 1-jei gyulafehérvári román népgyűlés határozatainak a súlyát, és elhitte, hogy „a józan román nép irtózik a romániai bojár és korrupt uralomtól és vissza fogja sírni az annyit szidott magyar elnyomást” – írta a *Székely Napló* (114.). Két nappal a román hadsereg kolozsvári bevonulása előtt az ott megtartott nagygyűlés hiába mondta ki (szerény román jelenlét mellett), hogy az erdélyiek „a Magyarországgal egyazon népköztársasági állami közösségen belül kívánnak élni” (118.), sem ez, sem a kis helyi autonómiák, köztársaságok kísérlete (a kötetben Mircea Rusnac ír a Bánsági Köztársaságról, Schuller Balázs a Zsil-völgyi ellenállásról) nem tudta megakadályozni a *faüt accompli*-t, egész Kelet-Magyarország román annexióját. Gottfried Barna a pár ezres létszámot soha meg nem haladó Székely Hadosztály felállításának menetét és harcait mutatja be fájóan realista tanulmányában. A helyi ellenállás vagy alkalmazkodás dilemmáját ismerjük meg Főcze Jánosnak az udvarhelyi hatalomváltást részletező tanulmányából. Itt kerül terítékre Paál Árpád alispánnak, a helyi Nemzeti Tanács elnökének példamutató, egy független székely állam tervét kidolgozó tevékenysége, illetve Szekeres-Lukács Sándor sikertelen és kegyetlenül megtorolt sóvidéki lázadása.

Romsics Ignác Románia nyugati határainak kialakulásáról írt tanulmánya összefoglalja a magyar békeszerződésről húsz éve, Erdély elvesztéséről pedig két éve megjelent, méltán népszerű könyvének a megállapításait. Ezt mintegy kiegészíti, hogy Magyarország új határainak meghúzását és annak néhány következményét a *Korunk* 2020. májusi száma tíz, részben e kötet szerzői által írt kitérő tanulmányban ismertette, megint elsősorban az elsődlegesen érdekelt erdélyi közönség számára.

Az erdélyi impériumváltás magyar eszmetörténeti előzményeit és hatását mutatja be a szerzőtől megszokottan alapos tanulmányában K. Lengyel Zsolt. Jó döntés volt Gheorge Iancu

román történész tollából ismertetni az 1918 novemberében román igazgatás alá került kelet-magyarországi területek törvényhozását és közigazgatását ellátó, Nagyszebenben működő Kormányzótanács működését. Sokat elmond, hogy ebben nem érdemi, de látható szerep jutott a román szociáldemokraták mellett a szászoknak is, míg a milliós magyar lakosság – rácsáfolva a gyulafehérvári ígéretekre – képviselőt sem kapott, és figyelmet is csak annyiban, hogy minden ellenállását ígérekkel vagy erővel leszerelni igyekeztek.

Apáthy és Gyárfás már említett egykorú írása mellett a kolozsvári egyetem tanárának, Márki Sándornak a naplója és a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatójának, Janovics Jenőnek a visszaemlékezései az események mellett a kor atmoszféráját is közel hozzák az utókorhoz. A gyulafehérvári egyesülési határozatok teljes közlése és még inkább a Románia által 1919. december 9-én (csak erős nagyhatalmi nyomás hatására) aláírt kisebbségvédelmi szerződés igazolja, hogy a Romániához csatolt magyar (és más) nemzeti kisebbségeket a megvalósultnál jelentősen kedvezőbb bánásmód illette volna meg. A magyar békeküldöttség által 1920. január 14-én az erdélyi kérdés rendezéséről benyújtott VIII. számú jegyzék pedig minden tárgyilagos kívülálló számára is igazolja, hogy a magyar–román területi vitát méltányosan, minden jogos nemzeti igényt kielégítő módon is rendezhette volna a párizsi békekongresszus, amennyiben figyelembe veszi a magyar javaslatokat. Az értékes kötetet Kós Károly emlékeztető *Kiáltó szójá-*nak ma is érvényes programja zárja.

Összességében, az erdélyi Iskola Alapítvány támogatásával megjelent kiadvány jól kiegészíti az évforduló kapcsán Magyarországon megjelent szakmunkákat. A munka tudományos használhatóságát ugyanakkor egy összefoglaló bibliográfia és egy index tovább növelhette volna.

Jeszenszky Géza

Ville Häkkinen

FROM COUNTERREVOLUTION TO CONSOLIDATION? Language of Nation-building in the Hungarian Parliamentary Debates, 1920–1928

University of Jyväskylä, Jyväskylä 2019. 273 oldal

A Horthy-korszak politikai rendszere, illetve a magyar nemzeteszmé, különösen annak 20. századi kulcsfogalmai alighanem a legnépszerűbb történettudományi kutatási témák közé sorolhatók. Éppen ezért egy olyan monográfia, amelyet írója a politikai nyelv és a parlamentarizmus-történet metszéspontjában (21.) álló munkaként határoz meg és az 1920 és 1928 közötti időszak fontos közéleti vitáit elemzi, nem csekély kihívás elé állítja a szerzőt. Hiszen a magyar történelem e negyedszázadának régóta kialakultak a szaktudományos és az emlékezetpolitikai elbeszélései, ezért óhatatlanul is viszonyulnia kell ezekhez mindenkinek, aki erről az időszokról átfogó igénytel ír.

A szerző, Ville Häkkinen a Jyväskylä-i Egyetem Néprajzi és Történeti Intézetének Hungarológiai Programjában védte meg értekezését, ahol számos magyar történész, irodalomtörténész szerzett doktori fokozatot, a hazánk iránt érdeklődő finn kollégák mellett. Mindezt azért is fontos külön hangsúlyozni, mivel a szerző a Horthy-korszakkal, ezen belül a bethleni konszolidációval kapcsolatos eltérő véleményeket elsősorban nem világnézeti különbségekkel,

hanem inkább valamiféle nemzeti elfogultsággal magyarázza, ami igen érdekes állítás. A mű gerincét képező kérdésfeltevés a következő: volt-e egyáltalán konszolidáció az 1920-as években, vagy sokkal inkább egyenes út vezetett az 1919–1920-as ellenforradalom légkörétől az 1930-as évek végének szélsőjobbra tolódó magyar politikájához? Häkkinen úgy véli, hogy jellemzően a nem magyar történészek azok, akik egyenes vonalú fejlődést látnak a két időpont között, míg sokkal inkább a magyar történészek hangsúlyozzák a Horthy-korszak mérsékeltebb, konzervatív időszaka és a radikális jobboldal által dominált évek közötti eltéréseket (253–254.). Azt hiszem, ez az állítás önmagában is figyelmet érdemlő gondolat, hiszen aki így vélekedik, annak nagyon komoly apparátussal, érvkészlettel kell rendelkeznie, hogy a honi történettudomány széles konszenzuson nyugvó álláspontját megkérdőjelezze. Ezek után adódik a kérdés, hogy sikerült-e mindez a disszertáció nyomán született, de némi szerkesztői munkát még igénylő kötet írójának?

Az értekezés kiindulópontja az első világháborút követően függetlenségét újból elnyerő Magyarország nemzetépítésének története, amely – ahogy Ville Häkkinen is helyesen kiemeli – párhuzamosan haladt az állam újjáépítésével. A két folyamat nyilvánvalóan más természetű jelenség, s a szerző kizárólag a nemzet megalkotásának, létrehozásának szentel figyelmet, mégpedig viszonylag szűk forrásbázison: az 1920 és 1928 közötti nemzetgyűlések, elsősorban a képviselőház, majd 1927–1928-ban a felsőház naplóját is elemezve. Häkkinen alapvető állítása szerint az első világháborút követően Magyarország más utat választott alkotmányos életének kialakításánál, mint az európai országok többsége, mivel tudatosan a múltba fordult, s erre támaszkodva látott hozzá a nemzet és az állam fel- (vagy inkább) újjáépítéséhez (16.). Ez az állítás tulajdonképpen megegyezik Németh László formulájával, mely szerint a Horthy-korszak nem volt más, mint Habsburg-restauráció császár nélkül, holott ez erősen ideologikus álláspont, amellyel nehéz azonosulni. Véleményem szerint Ville Häkkinen ott követett el hibát, hogy a „múlt” és a „történelem” fogalmait nem fejtette ki egyértelműen.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül a Magyar Királyság politikai, gazdasági és kulturális életében meghatározó szerepet játszott a liberalizmus, s éppen ennek igen jelentős mértékű visszaszorulása/visszaszorítása volt az egyik legfontosabb tényező, amely az 1920-ban berendezkedő hatalmat jellemezte. Ráadásul ez korántsem csak magyar, hanem világjelenségnek tekinthető, számos európai országban, s az 1929-es világválságot követően másutt is, különböző tartalmú antiliberalis politikai rezsimek erősödtek meg. Elég csupán a sajtószabadságot, a gazdaságba való állami beavatkozás mértékét, a tudományos és a művészeti élet szabadságát mérlegre tenni, hogy lássuk: az 1920-as évek elején berendezkedő politikai rendszer nem egy tekintetben visszalépett a korábbi elvekhez és gyakorlathoz képest. Éppen ezért nagy kérdés, hogy a nemzetépítés tekintetében valaminek a restaurációjáról, vagy sokkal inkább a modern világ jelenségeire adott reakcióról beszélhetünk-e?

A kötet, amely a diskurzuselemzés eszköztárát felvonultatva mutatja be a magyar politikai elit nyilvános vitákban megjelenő gondolkodását, három nagy fejezetre tagolódik. Az első az *Ellenforradalmi állam, kirekesztő nemzet* címet kapta, s ebben négy vitát értékelt Ville Häkkinen: az 1920. évi I. törvényt a kormányzói hatalom megeremtéséről, a numerus clausus és az azt módosító 1928-as jogszabályt, valamint egy 1923-as történetet, amely a zalaegerszegi internálótáborban uralkodó állapotokról szól. A szerző számára a politikai nyelv mindenek felett álló, kitüntetett elemzési szempont, amelyet az általánosan elfogadott értékek és fogalmak tárházának tekint (35.), ezért önmagában is alkalmasnak tart a politikai rendszer egész jellegének megítélésére. Ez felvetés több szempontból is kockázatos álláspont. Természetesen nem maga a diskurzuselemzés, hanem az, hogy csupán erre támaszkodva messzemenő következtetéseket vonjunk le a korszak egészét illetően. Abban természetesen igaza van a finn történészeknek, hogy a választott és a mások által is elfogadott, vagyis legitimált nyelv kijelöli a politikai cselekvés

határait, hiszen ami kimondható, az elvileg meg is tehető. Ám egyáltalán nem biztos, hogy valójában megteszik. S abban látom az értekezés legnagyobb hiányosságát s egyben buktatóját, hogy a konkrét politikai cselekvést és a politikusi retorikát azonosítja, holott ez igen gyakran, sőt általában nem esik egybe, még igen fejlett demokratikus politikai kultúrával bíró országokban sem.

A szerző álláspontját azzal indokolja, hogy a parlamentre mint a viták és a legitim politikai kritika helyére tekint, mert szerinte az ott folytatott politikai viták nyelve árulkodik a kormányzat politikaformálási eszközeiről és az ellenzék által megfogalmazott alternatívákról (44.). Häkkinen szerint eljárása szembe megy a magyar történettudományban alkalmazott megközelítéssel, amely a parlament szerepének fokozatos leértékelődéséről beszél. Nagy kérdés, hogy a két világháború közötti korszakban, amikor az írott sajtó, a rádió, a film térhódításáról, a tömegrendezvények szerepének növekedéséről beszélhetünk, valóban a leghelyesebb eljárás-e, ha egy relatíve szűk politikai aréna nyelvére alapozzuk a döntéshozatal vizsgálatát? A szerző tudatosan mondott le a parlamenten kívüli politikai tér elemzéséről, holott számos fontos közéleti vita az újságok és a folyóiratok hasábjain zajlott.

Azok a megállapítások, amelyeket a szerző – elsősorban a képviselőházi viták elemzése révén – tesz, jórészt eddig is ismertek voltak. Véleménye szerint az 1920-as évek elején Magyarországon kifejezetten kirekesztő nemzetépítés zajlott, amely elsősorban a zsidóságot és a „szocialistákat” (hogy ezen a szociáldemokratákat vagy a tágabb értelemben vett baloldalt kell-e érteni, sajnos nem derül ki egyértelműen a szövegből) kívánta nyelvi eszközök révén is nem kívánatos csoportokká tenni. A kormányzat eközben a szélsőjobboldali ellenzékét is igyekezett pacifikálni. Ezt a hatalmi konstrukciót eddig is ismertük, mint ahogy azt is, miért és hogyan vált Trianon revíziója a külpolitika legfőbb céljává, és ennek hogyan rendelődött alá a bel- és külföldi propaganda. Ennek a kérdésnek szentelte a szerző a munka harmadik nagy fejezetét, és véleményem szerint ez hozta a legkevesebb újdonságot. Talán azt érdemes kiemelni, hogy az egyes retorikai eltérések, valamint a különböző indoklások ellenére mennyire egységesnek mutatkozott a Tisztelet Ház a fajvédőtől a szociáldemokratákig a revízió támogatásában és a trianoni békemű elfogadhatatlanságának megítélésében. Csupán a változtatás módját és mértékét illetően különböztek az álláspontok. A képviselők közötti viták nyelvének elemzése kétségkívül megerősítette ezt az eddig is jól ismert nézőpontot.

A szerző igyekszik emellett érvelni, hogy valójában nem lehet semmiféle konszolidációról beszélni, s éppen ezért az álláspontját kétségessé tevő tényeket, így a Bethlen-Peyer paktumot, a Nagyatádi-féle földreformot, a pénzügyi konszolidációt, a Vitézi Szék megalapítását csak igen röviden s azok jelentőségét erősen negligálva érinti. Az 1920. évi I. törvényről szóló vitát értékelve úgy véli, hogy a világháborút követő politikai újjáépítés kapcsán egyszerre lehet ellenforradalomról és konszolidációról beszélni, s ezek voltaképpen kiegészítették egymást (55.). Végeredményben Ville Häkkinen is érzékelteti, hogy – legalábbis Bethlen István miniszterelnöksége alatt – e kettősség jellemezte a parlamenti viták nyelvét, stílusát, környezetét is, illetve a politikai gyakorlatot egyaránt. Hiszen az ellenzék megszólalhatott, interpellálhatott, kemény kérdéseket tehetett fel, de közben a kormánypárt gyakran visszaélt a házszabály rendelkezéseivel, nem egyszer durva, kirekesztő közbeszólásokkal nehezítették a szociáldemokrata szónokok dolgát. Ám adott esetben kisebb, taktikai engedményeket tettek a liberális honatyák felé, s nem egy esetben a fajvédő vagy más szélsőjobboldali frakciók támogatták a kormány által beterjesztett törvényjavaslatokat. Ezek a megállapítások igazak, de már régóta ismertek az 1920-as évek politikai rendszerét bemutató hazai szakirodalomból, melynek a disszertációban történet részletes felsorolását nem érzem indokoltnak.

Ráadásul, ha már kirekesztő nemzeteszméről beszélünk, akkor nagyon nehezen védhetőnek érzem, hogy a szerző kizárólag a zsidóságot és a „szocialistákat” sújtó nyelvi represszióról

ír, miközben alig érinti a választójog kérdését, amelynek révén a nőket és a paraszti népesség jelentős részét megfosztották a véleménynyilvánítás lehetőségétől, nem szólva a nyílt szavazás intézményéről s magáról a választások lefolyásáról. Ezen tényezők együttes mérlegelése révén elkerülhette volna az olyan lapos és leegyszerűsítő megállapításokat, mint hogy a magyar nemzetfogalom elválaszthatatlan része maradt az antiszemitizmus (98.). Bizonyára a szerző maga sem gondolja, hogy egyféle nemzetfogalom létezett Magyarországon, hiszen éppen az általa elemzett viták árulkodnak az egymás mellett létező, hol versengő, hol feleselő nemzeteszmeák létéről. Érdekes lett volna alaposabban is megvizsgálni, hogy Szekfű Gyula vagy a népi mozgalom fontos szereplőinek nemzetfelfogása milyen mértékben hatott (mármint kike/mikre?), akár a politikai elit tagjaira is. E meghatározó eszmeáramlatokat Häkkinen röviden említi (102.), de nem elemzi őket alaposabban.

Logikus ellenvetés volna érveimmel szemben, hogy olyasmit kérek számon a szerzőn, amelylyel nem is foglalkozott, amely nem képezte a doktori értekezés tárgyát. Ez legitim érv, de Ville Häkkinen sajnos nem maradt meg szűken választott témájának határai között, hanem túllépve azon olyan erős állításokat tesz, amelyeket nem látott el kellően bizonyító érvrendszerrel. Hogy ez mennyire igaz, azt éppen az a nagy fejezet bizonyítja, amelyet az egész doktori értekezés legsikeresebb, legalaposabb és legtöbb újdonsággal szolgáló részének tartok. A második nagy fejezetben (101–169.) olyan témákat vizsgál a szerző, amelyeknek a magyar történettudomány eddig kevés figyelmet szentelt, pedig valóban sokat elárulnak a Bethlen-kormányzat nemzet-szemléletéről. A finn kolléga ugyanis ebben az első világháborúban elesettek emlékét szolgáló törvényt, valamint a Széchenyi István és Kossuth Lajos emlékét megörökítő törvény vitáját elemzi, s külön kitér arra, hogy miért futhatott igen hamar zátonyra a Petőfi Sándor emlékét megörökíteni kívánó hasonló próbálkozás.

Nagyon tanulságos, hogy a veteránügy milyen súllyal volt jelen a politikában, milyen sok, az első világháborúban részt vett, még fiatal képviselő foglalt helyet a parlamenti patkóban, s az ő gondolkodásuk, tapasztalataik, élményeik mennyire erősen hatottak a politika alakulására. Ennek feltárását a disszertáció nagyon komoly eredményének tartom. Arra is ügyesen mutat rá Häkkinen, hogy a különböző történetpolitikai vitákban kettős kihívással szembesült a politikai elit: számot kellett vetnie azzal, hogy a Monarchia felbomlásával új, független ország született, ám ez a nemzet nagyon régi történeti hagyományt vallott magáénak. Tehát egyszerre beszélhünk egy nemzeti közösség újra-alkotásáról és a múlt számos elemének továbbviteléről (125.). Az is feltűnő a Széchenyiről és Kossuthról megfogalmazott vélemények kapcsán, hogy a politika és a történettudomány diszkurzív természete mennyire hasonló, és főleg az időben hozzánk közel álló korszakok esetében sokszor mennyire nehezen elválasztható. E nagyobb szerkezeti egységben s általában a dolgozat több pontján nagyon szépen, világosan elemzi Ville Häkkinen a parlamenti politizálás eszköztárát, a kormányzat és ellenzék taktikáját, a formális és informális eszközöket. Az utóbbira kiváló példa, hogy a konzervatív Petőfi emlékoszlopát építeni próbáló kormánypárti szónokot csupán egyetlen, jól megválasztott, a költő forradalmiságát érzékeltető közbeszólás retorikai értelemben annulálta, így az egész vitának vége szakadt. Ez a tett világosan megmutatja az emlékezetpolitikai szándékok korlátait is: nem lehet mindent és mindenkit a saját szánk íze szerint átformálni.

Összességében úgy vélem, Ville Häkkinen sokkal inkább a magyar parlamentarizmus történetének szakirodalmát gazdagította egy értékes és fontos munkával, mintsem a honi eszmetörténet előbbre viteléhez járult hozzá. Amikor szűken vett témáján belül maradt, fontos megállapításokat tett, releváns eredményekre jutott, ám a bethleni konszolidáció létét megkérdőjelező érvei nem elengedőek. Ebben a tekintetben a disszertációt inkább egy nyitott gondolkodási folyamat első állomásának tekinthetjük.

Papp István

Árpád von Klimó

REMEMBERING COLD DAYS

The 1942 Massacre of Novi Sad, Hungarian Politics, & Society, 1942–1989
University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2018. 268 oldal

A washingtoni The Catholic University of America professzora, Árpád von Klimó elsőként írta meg az 1942. január 21–23-a közötti újvidéki tömeggyilkosság emlékezetének történetét. A címevel ellentétben azonban a könyv ennél jóval többet ad, mert a szerző az eddigi szakirodalmi munkák segítségével rekonstruálja a – Cseres Tibor által elnevezett – „hideg napok” történetét is.

A könyv első három fejezete a tömeggyilkosság, az 1943–1944-es magyar hadbíróvási per, majd az 1945 utáni népbíróvási eljárások történetét dolgozza fel (3–106.). Mindez a könyv több mint felét öleli fel, míg a fennmaradó részek a Rákosi-korszak, a Kádár-rendszer és a rendszerváltás utáni időszak magyar – és szerb – emlékezetpolitikájára összpontosítanak (104–188).

Klimó a bevezetőben leszögezi, hogy ha az 1942-es razzia még valahogy kapcsolható is lenne a holokauszthoz, akkor is érdemes a kettőt külön kezelni. Szerinte ugyanis az 1944-es deportálások nem állnak logikai kapcsolatban az 1942-es eseménysorral. A munka erőssége, hogy a szerző elméleti keretekben is elhelyezi az eseményeket. Raz Segal Kárpátaljára vonatkozó állításait felhasználva azt mondja, hogy a Trianon előtti Magyarország helyreállítása iránti vágy okozta a többszintű erőszakot a zsidó és nem zsidó lakossággal szemben. Az újvidéki esetet pedig – kölcsön véve Mark Mazower téziséit – a Balkánon is áthúzódó „népirtási zóna” részeként értelmezi, a várost – Omer Bartov és Eric Weitz után – tipikus határmenti városként (*borderland town*) ábrázolja, ahol a határok változásai erőszakot szülhetnek. A dél-bácskai területek 1941-es visszafoglalását és a betelepített szerbek vissza-, illetve kitelepítését a második világháború alatti balkáni tömeges erőszak sorába illeszti.

Klimó azonban még tovább megy és összeköti az 1942-es eseményeket az 1941-es nyári, Kárpátaljáról történt deportálásokkal. Megemlíti, hogy szemtanúk szerint egy olyan csendőrtiszt is részt vett a délvidéki razziában, aki „fontos szerepet játszott” a kárpátaljai eseményekben. A lábjegyzetből kiderül, hogy a később hírhedtté vált Zöldi Márton csendőr hadnagyra gondol, aki azonban nem vett részt az 1941-es deportálásokban; ő 1939 márciusában végeztetett ki öt férfit Tiszaborkút közelében. A Klimó által felállított párhuzam azonban részben és más okból mégis megfontolandó. Az 1941-es nyári dobrovoljac-kitelepítés alatt szerepet kaptak az egyes úgynevezett mozgó, gyűjtő és elosztó táborparancsnokságok, amelyek pár hónappal később fontos logisztikai funkciót töltek be a kárpátaljai deportálásokban. Klimó felvetése így mindenképp továbbgondolásra érdemes, mert rámutat arra az intézményi tanulási folyamatra, amelyet az egyes – észak-erdélyi, dél-bácskai és kárpátaljai – katonai közigazgatási hatóságok sajátítottak el és építettek be működési rendjükbe. Ilyen volt a „megbízhatatlan egyének” különböző szintű semlegesítése: internálása, kitelepítése, illetve az „etnikai tisztogatás”. Ugyanilyen fontos lenne annak a vizsgálata is, hogy milyen személyi kontinuitások figyelhetők meg parancsnoki szinten.

Klimó arra is választ keres, hogy mi különböztette meg az újvidéki esetet a Lengyelországban, a Baltikumban, a Szovjetunióban vagy a megszállt Jugoszláviában és a Független Horvát Államban elkövetett tömeggyilkosságoktól. Példaként felhasználva az 1941. szeptemberi Babij Jar melletti tömeggyilkosságot, megállapítja, hogy az ukrán város zsidó lakosságának legyilkolása nem egyszeri eset volt, hanem egy tömeggyilkosság-sorozat egyik állomása, amelyet „ugyanazok a német csapatok követtek el”. Szerinte ezzel szemben a magyar kormány 1942 tavaszától nem alkalmazott további erőszakot a területen, „bár Újvidéket megelőzően és azt követően történt néhány razzia, amelynek során összesen 3400 szerbet, zsidót és másokat gyilkoltak meg”. Klimó gondolatmenete azonban nem teljesen logikus, mert Újvidék is egy tömeggyilkosság-sorozat része volt. A szerző szerint az is megkülönbözteti a magyar esetet, hogy az a sajtóban és a parlamentben is terítékre került, sőt

1943-ban eljárást indítottak az elkövetőkkel szemben. További különbségnek látja, hogy a – Jan Tomasz Gross által leírt – lengyel jedwabnei esetekkel vagy a Baltikumban ismertekkel szemben az újvidéki lakosság passzív szerepet játszott, nem vettek részt szomszédaiak meggyilkolásában (10–11.). Ez utóbbi Újvidékre igaz, de azt is tudni kell, a razzia többi helyszínén a lakosság egy hányada részt vett az eseményekben.

Rátérve a razzia lezajlására, Klimó egészen röviden leírja, hogy az akció január 4-e és 20-a közötti időszakában a magyar katonai és csendőri alakulatok, kiegészülve a helyi nemzetőrökkel „razziákat folytattak partizántevékenységgel gyanúsított személyek ellen”, amelyek több száz szerb és zsidó lakos életét követelő „pogromokba” torkollottak (22.). Sajnos azonban nagyjából ennyi teret szentel a szerző a január 4-e és 31-e közötti razziasorozat elő- és utóéletének is. Úgy érkezik meg a január 21-ei naphoz (a kihirdetett statárium napjához), hogy alig tudunk meg valamit a razziasorozat legvéresebb, január 4–20 közötti és utáni időszakáról. Fontos tudni, hogy a razzia teljes időszaka alatt – korabeli magyar adatok alapján – 3309 embert öltek meg: 2522 szerbet, 740 zsidót, 13 ruszint, 13 orosz, 11 magyart, 7 németet, 2 horvátot, 1 szlovákot. Az összes áldozat 25%-a volt tehát zsidó. Ez a szám pedig azért ilyen magas, mert az újvidéki razzia során a 879 áldozatból 556 zsidó származású volt (az itteni áldozatok további megoszlása: 292 szerb, 13 orosz, 8 magyar, 7 német, 2 horvát, 1 szlovák). Az Újvidéket megelőző három hétben tehát elsősorban a szerb lakossággal szemben léptek fel brutálisan a magyar katonai és csendőri erők (Csurog, Zsablya). Ebben a legtöbb helyen segítségükre volt a helyi magyar közigazgatás, a gyilkosságokban pedig többször részt vettek a helyi lakosságból verbuvált nemzetőrök.

Klimó megállapítja, hogy az utolsó napon, január 23-án ölték meg az összes áldozat 97%-át, a folyamatot pedig egy napról napra radikalizálódó eseménysorozatnak írja le. Szerinte az egyes katonatisztek és csendőrök kegyetlen fellépését nézve, valamint figyelembe véve, hogy páran közülük később az 1944-es deportálásokban is részt vettek, egyet lehet érteni Randolph L. Brahmannel, aki Újvidéket a „holokauszt előjátékának” tartotta. Klimó szerint 1942 így „kapcsolható a holokauszthoz”, amit erősíteni látszik, hogy az áldozatokat az 1941-es, harmadik zsidótörvény kategóriái alapján válogatták ki. (38–39.)

A szerző egy január 10-ei magyar–német katonai és rendőri vezetői találkozóra hivatkozva azt állítja, hogy az erősen német orientáltságú magyar tisztek azért követték el a szerbekkel és zsidókkal szembeni atrocitásokat, hogy mutassák, egyenlő partnerek a hitleri „Új Európa” felépítésében. Szerinte egy sor körülmény járult hozzá a magyar elkövetők „népirtó mentalitásának” (*genocidal mentality*) kialakulásához. Feketehalmy-Czeydner Ferenc, Grassy József és Zöldi Márton az Európát radikálisan átalakítani kívánó német birodalmi projekt által teremtett nemzetközi hangulat és a megszállt jugoszláv területeken elkövetett atrocitások hatása alatt követték el a gyilkosságokat, azért, hogy az áldozatok vagyónának újraelosztásával rasszista alapon megváltoztassák a fennálló gazdasági és társadalmi állapotokat (43–45.). Klimó azonban ezt a tetszetős – és mindenképp továbbgondolandó –, a nemzetközi szakirodalomban sok esettanulmányban leírt tézist nem bizonyítja kellően. Gondolatmenetéből csak közvetve lehet következtetni arra, hogy szerinte az újvidéki razzia egyes katonatisztek „magánakciója” lehetett, de mindezt nem vezeti végig, s legfőképp nem támasztja alá megfelelő levéltári forrásokkal.

Klimó ezek után a Buzási János, Sajti E. Enikő és Pihurik Judit által már részletesen leírtak alapján bemutatja a razzia utóéletét, a nemzetközi visszhangot, az 1943-as hadbírószági eljárást. Érinti a Feketehalmy-Czeydner bosszújaként letartóztatott Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsát. Ismerteti a bűnös tisztekkel szemben lefolytatott népbírószági eljárásokat, azonban ezt a népbírószági forrásanyagok felhasználása nélkül teszi (45–106.).

A könyv legjobban kidolgozott része a magyar és szerb emlékezetpolitikai folyamatokat mutatja be és elemzi. Olyan kérdésekre keresi a választ, hogy miként ábrázolta a sztálinista propaganda az eseményeket, ezek hogyan jelentek meg az 50-es évek csendőrökkel szemben lefolytatott

eljárásaiban, vagy hogyan befolyásolta az 1956-os forradalom az Újvidékre való emlékezést és az azt övező felejtést (107–131.). Különösen hasznos, hogy betekintést kapunk a titói Jugoszlávia – stratégiai háttérű – emlékezetpolitikájába (119–124.). Külön fejezet szól a Cseres Tibor által írt *Hideg napokról*, az abból készült filmről, annak társadalomra gyakorolt hatásáról, valamint a 60-as évek óvatos kádári politikájának összefüggéseiről (131–151.). Végigkövethetjük a 70-es és 80-as évek hivatalos emlékezetpolitikai változásait, amelyben egyre nagyobb teret engedtek a „hitleri fasizmus” több áldozatának is. Jól példázza ezt az auschwitz–birkenai magyar kiállítás 1980-ban történt koncepcionális átalakítása is, ahol a látogatót már rögtön a bejáratnál a razzia egyik ikonikus újvidéki utcaképe fogadta (157–164.). Különösen érdekes, ahogy Klimó bemutatja, miként küzdöttek a korszak – az ő szavaival – „párttörténései”, köztük Nemes Dezső vagy Karsai Elek, hogy fenntartsák az egységes antifasiszta narratívát.

Klimó széleskörűen mutatja be, hogyan fedezték fel a második világháború több más áldozati csoportját (a doni katonákat, a titói partizánok által legyilkolt magyarokat), s mindez milyen kihatással volt az általános emlékezetpolitikára (165–170.). Szintén érdekfeszítő, ahogy kitér a 80-as évek titói szerb emlékezetpolitikai változásaira (171–173.) és a rendszerváltozást követő szerb–magyar megbékélési folyamatra (176–182.).

Összefoglalóan elmondható, hogy Klimó könyve rendkívül jól szolgálja a téma iránt angol nyelven érdeklődő olvasót: összefoglalja az újvidéki razzia eseményeit, beágyazza a tágabb nemzetközi kontextusba a kurrens nemzetközi szakirodalom felhasználásával, mindezzel pedig inspirálóan hat a téma további kutatóira. A könyv legtöbb újdonsággal szolgáló részei a magyar és szerb emlékezetpolitikával foglalkozó fejezetek.

Gellért Ádám

Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu

(LE)HALLGATÁSRA ÍTÉLVE

Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)

Lector – Varadinum Alapítvány – Iskola Alapítvány,

Marosvásárhely – Nagyvárad – Kolozsvár 2019. 566 oldal

A román külföldi Hírszerzési Igazgatóság 1978-ban külföldre szökött vezetőjének, Ion Mihai Pacepának 120, míg a legjelentősebb antikommunista fegyveres ellenállócsoport vezetőjének, Ion Gavrilă Ogoranunak 119 kötetes megfigyelési dossziéja van. Ezeknél is terjedelmesebb a Csíkszentdomokoson született katolikus püspöké, Márton Ároné, amely 236 kötetet tesz ki.

Vértanú püspök? Hitvalló és szabadsághős? A lelkiismeret apostola? Állambiztonsági kockázat? Nagy Mihály Zoltán és Denisa Bodeanu könyve egy jól irányított beszélgetéshez hasonlít, amely igényes kultúrszociológiai és történelmi bevezető mentén kalauzol végig bennünket az 1957 és 1960 közötti lehallgatási jegyzékek válogatásán. A Márton Áronról született gazdag irodalom a démonizálásra és a misztifikálásra egyaránt hajlamos. Többek között ezért is volt üdítő, amikor az erdélyi püspök szellemi hagyatékának tetemes részét Marton József sajtó alá rendezte és megjelentette a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál, illetve amikor 2005-ben elindult a *Márton Áron hagyatéka* könyvsorozat. Mindkét kezdeményezésnek az a célja, hogy Márton Áron saját írásain, feljegyzésein keresztül az *embert* ismerjük meg az *ikon* helyett.

A kommunista hatalom által állandó jelleggel *állambiztonsági kockázat*nak tekintett klerikus lehallgatási jegyzőkönyveit tartalmazó hiánypótló forráskiadás az *1000 év Erdélyben, 100 év Romániában* elnevezésű projekt keretében látott napvilágot 2019-ben. Nagy Mihály Zoltán történész, a Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Levéltárának főlevéltárosa 2010-ben kérte fel a gyulafehérvári római katolikus érsekség, hogy kapcsolódjon be Márton Áron püspök boldoggá avatási eljárásába azzal, hogy kikéri és áttanulmányozza a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság (románul Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității) Levéltárában őrzött dossziékat. Szerzőtársa, Denisa Bodeanu történész, ennek az intézménynek a tudományos munkatársa. 2012 óta folyamatosan publikál Márton Áronról. A Novák Csaba Zoltán történésszel közösen írt és szerkesztett *Az elnémult harang* (Csíkszereda 2011) című, Pálfi Géza római katolikus papról szóló kiadványban szintén az etnikai és vallási kisebbségek romániai helyzetét, kitörési lehetőségeit tematizálja. Bodeanu és Nagy Mihály együttműködéséből született ez a kiváló forráskiadvány, amelynek tényfelderítő jellegén túl talán egyik legnagyobb érdeme a kontextusteremtés. A lehallgatási jegyzőkönyveket két terjedelmes tanulmány vezeti be, elengedhetetlen támpontokat szolgáltatva ahhoz, hogy megértsük a jegyzőkönyvek forrásértékének történelmi jelentőségét, keletkezéstörténetét, történeti hátterét.

Mindkét szöveg pótolhatatlan az első alkalommal közölt primér forrásanyag tanulmányozásához, megértéséhez. Miért volt szükség két különálló felvezetésre? A két írás tulajdonképpen a cím két kulcsfogalmát járja körbe: Nagy szövege Márton Áron alakjára, Bodeanu a lehallgatási jegyzőkönyvek egyedi forrástípusára fókuszál.

Az első tanulmány egy olyan biográfia, amelyben az adatközpontú történetírás szerencsésen találkozik a jellemrajzzal és egy tüzetes kultúrtörténeti körképpel. A tanulmány Márton Áron életének olyan elemeire, fordulópontjaira helyezi a hangsúlyt, amelyek lényegiek a későbbi életpálya alakulását illetően. Hivatástudatán, istenképén keresztül megismerkedünk az *emberrel*, keresztényszociális tevékenysége felfedi *klerikusi hitvallását*, passzív rezisztenciája, állhatatossága mögül felsejlik az örök ellenállás mint a kommunista hatalomhoz való viszony. Egyházi működését a népszolgálat elve vezette, követve ebben XI. Piusz pápa *Quadragesimo anno* kezdetű szociális enciklikáját, amely a 20. század első felének egyik legfontosabb pápai megnyilvánulása volt. A nép szolgálata által ihletett tevékenysége és csendes lázadása a közélet ünnepeit szereplőjévé avatta Márton Áront. Jól példázza ezt az is, hogy a közéleti szerepvállalására nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is igény volt: 1945-ben a magyar kormány az előkelő második helyen javasolja Márton Áront a prímási szék betöltésére, amelyet végül az ötödik helyen nevesített Mindszenty József foglalhatott el. Tekintettel arra, hogy a tanulmány a cselekvő klerikus-gondolkodó jellemformálódását vázolja fel, az életút első szakaszára összpontosít. Ez azzal is magyarázható, hogy a kötetbe összeválogatott jegyzőkönyvek leginkább a megfigyelés első periódusának idejéből származnak.

Denisa Bodeanu tanulmánya mindamelllett, hogy bevezeti az olvasót a püspök követésének és elnémításának a történetébe, ismerteti a titkosszolgálati feladatkört ellátó állami szervek szerkezetét és működését is. A lehallgatási jegyzőkönyvek konkrét forrástípusának problematizálása azonban elmarad, így az olvasó a kötetet megelőző kutatás nehézségeibe nem kap betekintést. Bodeanu a tanulmány második felében felvázolja a kommunista államhatalmi szervek folyamatos lehallgatásának tulajdonképpeni okát. 1947 második felétől nyert teret az a vád, miszerint Márton Áron a marxista-leninista tanok ellensége. Antikommunizmusát nyugati hatásúnak tekintették az állambiztonsági szervek, amely nem saját meggyőződéséből fakad, hanem a Vatikán által sugallt. A lehallgatási jegyzékek elsősorban nem a püspök heves rendszerellenességéről, hanem erkölcsi normakövetéséről és meggyőződéséhez való hűségéről tanúskodnak. Bodeanu kronológiai sorrendben kíséri végig az olvasót a lehallgatási jegyzéke-

ken, ám megjegyzem, hogy a jelentések sűrűsödésével ritkulnak a kontextusteremtő, értelmező kommentárok.

A válogatás kezdeti dátumát a kötetben is megindokolják: 1957-ből maradtak fent ugyanis az első lehallgatási jegyzőkönyvek. A záró dátumot ellenben egyetlen megjegyzésben sem magyarázzák a szerzők. Habár az 1960-as év több szempontból is természetes korszakhatárként értelmezhető (XXIII. János pápa új egyházpolitikája miatt), úgy vélem, egy erre vonatkozó magyarázat hasznos lett volna. Főként, ha a munkát egy tervezett háromkötetes forrásgyűjtemény első kiadványának szánják. Így a kötet leginkább a lehallgatási jegyzőkönyvek feldolgozásának első lépéseként értelmezhető, hiszen a letartóztatás utáni házi őrizetről, illetve az ezt követő évek lehallgatási jegyzékeiről nem tudunk meg semmit – annak dacára, hogy a püspök halálig tartó megfigyelése hangsúlyozott tény.

Az iratokat időrendben, szöveghű másolatban, a mai helyesírási szabályok szerint közölték a szerzők, jelzés nélkül javítva a fordításból és/vagy figyelmetlenségből eredő helyesírási, illetve gépelési hibákat, helytelen személy- és helységneveket. A beszélgetések többségükben magyar nyelven zajlottak, ezeket fordították le román nyelvre. Azokat, amelyeknek a magyar eredetije nem maradt fent, a szerkesztők magyar fordításban közölték, az iratokat szerkesztett címmel látták el, feltüntetve a beszélgetésben részt vevő személyek nevét és tisztségét, a beszélgetések főbb témáit és időpontját. A kontextualizálás azonban ennyiben maradt. Talán hasznos lett volna, ha az egyes jegyzőkönyveket felvezető tartalmi kivonat esetenként terjedelmesebb, informatívabb. Az eredeti szövegeket valószínűleg a könnyedebb olvashatóság érdekében módosították, ám néhány kószá elütés mégis megakasztja az olvasás ívét, lásd például: „[...] rendelkezésre áll szűk eszköztár” (59.) vagy „A informátor” (120.).

A forráskiadvány tartalmát illetően hasznos eligazítást nyújt a jegyzőkönyvek elé beékelt lajstrom, amely tartalmazza a közölt dokumentum számát, dátumát, témáját és oldalszámát. A forrásközlésben való további eligazodást segíti a kötet végén található hely- és személynévmutató, illetve a rövidítések jegyzéke. Ezek segítségével a kiadvány könnyedén használhatóvá válik az érdeklődők számára. Mindazonáltal a válogatás szempontjához nem kapunk semmilyen támpontot, így nem meglepő, hogy a kötet anyaga tartalmi szempontból rendkívül változatos. A közölt források zöme egyházi emberekkel (Gheorghe Petz buteai plébános, Huber József püspöki titkár, Petru Pleșca Iași-i ordinárius, Mihai Dămoc moldvai ferences pap, Adorján Károly kanonok, Bikfalvi István püspöki irodaigazgató, Faragó Ferenc kanonok, Ladislau Vișan, az Egyháziügyi Főosztály központi főfelügyelője stb.) folytatott beszélgetéseket rögzít. A beszélgetésekben érintett témakörök változatosak: képet kapunk a romániai római katolikus egyház problémáiról, az egyház és az állam kapcsolatáról, a gyulafehérvári kántoriskola (Gróf Majláth Gusztáv Károly Római Katolikus Teológiai Líceum) és teológia működési szabályozásáról, a hitoktatás és a vallásgyakorlás korlátozásáról, az egyházi nyugdíjintézet létrehozásának bonyolalmairól, a kollektivizálásnak a társadalmi és vallási életre gyakorolt negatív hatásairól, a papok kinevezéséről és áthelyezéséről.

A kötet tényfeltáró jelentősége vitathatatlan, ugyanakkor megéri feltenni a kérdést: milyen értékeket képvisel a csikszentdomokosi püspök napjainkban, illetve hol válik története örökérvényűvé? Jelenleg is zajló boldoggá avatási processzusának kapcsán így fogalmazott Kovács Gergely egyházjogász, az eljárás posztulátora, jelenleg gyulafehérvári érsek: „Márton Áron ügye nem áll, nem porosodik valamelyik polcon, vagy nem fekszik valamelyik fiók alján.” (<https://bit.ly/3dJRYqW>) A püspök személyisége, tettei és az általa képviselt értékek nem veszítettek aktualitásukból, ám a vallási meggyőződésbe ágyazott elméleti, gondolkodói munkát napjainkban egyre inkább szkepticizmus és a polarizáló ítékezésre való hajlam itatja át. Az ellenálló-megalkuvó limitatív párosán túl is tanulságos történet Márton Ároné, aki úgy szabadult a börtönből, hogy egyetlen tálcán kínált kompromisszumot sem kellett elfogadnia. Mindezt jól

szemlélteti az a tény, hogy az államnak akkora szüksége volt a püspök jelenlétére az egyházzal való kapcsolatának rendezésében, hogy ő maga kötött kompromisszumot vele. A munka megismerése után meggyőződésem, hogy ma a legfontosabb, amit tanulhatunk Márton Árontól, az az állhatatosság. Személye és története az eszmék melletti kitartás és hűség, illetve a szellemi kíváncsiság ritka példája.

Lőrincz Lili

K. Lengyel Zsolt

DER GELEHRSAME EXILANT

Eine kleine Biografie des Historikers Thomas von Bogyay

Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 2018. 328 oldal

Az emigráns történetírás megítéléséről, fogalmáról élénk diskurzus folyik a nemzetközi historiográfia-írásban. Peter Burke amellet érvel 2017-ben megjelent monográfiájában (*Exiles and Expatriates in the History of Knowledge, 1500–2000*), hogy a hazájukból önként vagy kényszerűségből távozó tudósok az új környezetükbe gyümölcsöző kritikai szemléletet hozhatnak magukkal, amellyel hozzájárulhatnak tudományágak *deprovincializálásához*, több szemszögből történő újragondolásához. Óvatosságra intenek viszont Stefan Berger és Antoon de Baets megjegyzései (*Reflections on Exile Historiography. Storia della Storiografia* 69. [2016] 11–26.), akik olyan eseteket is kiemelnek, amikor az emigráció inkább bezárkózáshoz, önként (például nacionalista meggyőződésből) vállalt vagy kényszerűségből (nyelvi korlátok, megélhetési nehézségek miatt) bekövetkező *elszigeteltséghez* vezet. A témát övező figyelem szempontjából K. Lengyel Zsolt Bogyay Tamásról szóló életrajzának megjelenése kifejezetten örvendes eseménynek tekinthető.

Bogyay Tamás (1904–1994) művészettörténeti munkásságának középpontjában elsősorban a középkor és a magyar történelem kérdései álltak. A szakma figyelmét először az 1934-ben megjelent disszertációjával (A művész a korai középkorban) hívta fel magára, később pedig a jáki apátsági templommal foglalkozott behatóan. 1940 és 1945 között a Vallás és Közoktatási Minisztériumban dolgozott, majd a budapesti Szépművészeti Múzeum műtárgyszállítmányának kísérőjeként 1945-ben Németországba került. Bár Bogyay kezdetben csupán átmenetinek tekintette új élethelyzetét, Németország egy idő után állandó lakhelyévé vált. Alkalmi munkákat követően a Szabad Európa Rádiónál talált stabil állást, ám a nehéz körülmények ellenére sem hagyott fel a történeti munkával, sőt a németországi emigráns magyar történetírói körök egyik kiemelkedő alakjává vált: ő volt például az 1962-ben alapított müncheni Magyar Intézet első igazgatója.

A Bogyay életéről szóló mű szerzője a Regensburgi Egyetem Magyar Intézetének igazgatója és már régóta foglalkozik a kérdéskörrel, kutatásainak eredményeit pedig korábban magyar és német nyelven is publikálta. Témaválasztásához a szakmai érdeklődés mellett minden bizonnyal hozzájárultak a kedvező forrásadottságok és a személyes érintettség is. Ami az első feltételt illeti, Bogyay Tamás hagyatékának döntő része a 2009-ig Münchenben működő Magyar Intézet birtokába került. E korpusz tartalmazza a művészettörténeti levelezését, kéziratait, fényképeit és a kb. 2000 kötetből álló magánkönyvtárát is. A historiográfia-írás számára kincseshányának számító forrásbázis mellett K. Lengyel Zsolt támaszkodik a Bogyayval ké-

szült interjúk szövegeire, a magyar historikus munkáira és azok recepciójára is. A forrásadottsághoz még az a megjegyzés is idekíváncozik, hogy az 1945 előtti időszakból sajnos nem maradt meg a történetész levelezése, így kapcsolatrendszerének mechanizmusairól kevesebbet tudhatunk meg erre a periódusra nézve. Személyes kapcsolódási pont kutató és tárgya között, hogy K. Lengyel Zsolt példaképeként tiszteli Bogyayt az életút és szemlélet hasonlósága okán (erről bővebben olvashatunk a szerző *Emigráció, szórvány, hungarológia* című, 2012-ben a Ráció Kiadónál megjelent kötetében). Bogyay a Münchener Magyar Intézet élén a két világháború közötti hungarológiai törekvések – részbeni – folytatójaként fejtett ki tudományos és szervezői tevékenységet, miközben folyamatosan kereste az érintkezési pontokat az európai (különösen a német) tudományossággal. A róla szóló monográfia legfőbb kérdései, hogy miként volt képes Bogyay az emigrációs körülmények ellenére szakmailag kiteljesedni, és hogy sikerült-e neki bekapcsolódnia a németországi történettudomány vérkeringésébe annak ellenére, hogy nemzeti gondolkodású történész volt?

Jóllehet a könyv címe életrajzot ígér, valójában sokkal szélesebb horizontot kínál. A biográfiai megközelítés mellett bőven olvashatunk Bogyay műveinek kortárs és utólagos, külföldi és hazai fogadtatásáról, általában az emigráns történetírás problematikájáról, sőt korabeli osztrák és német művészettörténetésekről (Dagobert Frey, Friedrich Gerke) is. A szerző hosszasan értelmezi Bogyay módszert, kutatási témáit és szemléletét, és munkásságát az interdisciplináris, széles értelemben felfogott hungarológia/magyarságtudomány keretén belül határozza meg. A két világháború közötti időszakból eredő tradíció vállalása nem jelentett hungarocentrikuságot, harcos politizálást vagy bezárkózást. K. Lengyel Zsolt egyik legfőbb és jól alátámasztott következtetése szerint Bogyaynak sikerült kitörnie a nyelvi, nemzeti keretek által behatárolt történetírói közegből és képes volt a németországi történettudományos élettel való kapcsolatok kiépítésére, az emigráció tehát egyáltalán nem jelentette történeti pályájának „kettétörését”. Pályafutása egyébként értékes támpontokat nyújt annak a kérdésnek a megvitatásához, hogy mitől függ egy emigráló tudós új környezetben való integrációjának sikere vagy bukása. Úgy tűnik, Bogyaynak sikerült a Magyarországon felhalmozott kapcsolati tőkéjét részben Németországba átörökítenie, hiszen a szintén külföldre kényszerült Deér Józsefnek és az 1942-ig Budapesten vendégprofesszorként oktató Friedrich Gerkének sokat köszönhetett a kezdeti orientáció idején. De meghatározó szerepe volt kiváló német nyelvismeretének és habitusának is. Tevékenységét elsősorban nemzeti határokat meghaladó tudományként fogta fel, és ózdkodott más magyar emigránsok antikommunista eredetű ideológiai küzdelmeitől. Ehelyett inkább nyitottan közelített német szaktársai felé. Mindazonáltal nyíltan vállalta nemzeti és keresztény nézeteit, élete végéig elsősorban magyar témákról írt. Utóbbi felfogásából adódott a felvilágosító, értelmiségi szerepkör is, amely messzemenően összefonódott tudományával, továbbá növelte ismertségét a nyugati magyarok körében is. A Szabad Európa Rádió munkatársaként történelmi népszerűsítő műsorai voltak, tehát a *public history* műfajában is kipróbálta magát. Párhuzamként érdemes említeni az Angliában menedékre lelő ifj. Iványi-Grünwald Béla esetét, aki szintén történelmi témájú rádió-előadásokat tartott, mégpedig a BBC-nél. Ez az elkötelezett történetírói szerepfelfogás arra utal, hogy az emigráció, tehát a nemzeti területi keretből (a konkrét emlékezhelyből) való kiszakadás bizonyos esetekben nemhogy gyengítene, de felerősíti a kötődést a történelemhez és emlékezethez.

Bogyay rendkívül negatívan viszonyult a nacionalizmushoz és a nemzeti keretek között megrekedő, tudományközi párbeszédre képtelen történetíráshoz. Még a magyarországi marxista publikációkról írva is gyakran a nacionalista, nemzeti vagy lokálpatrióta szemléletet osztorozta, ebben pedig Deér Józsefnél egyetértésre és támogatásra talált. A kritikus szemléletet német történészekkel szemben is érvényesíteni igyekezett, s a könyv egyik különösen érdekes része annak a vitának a bemutatása, amelyet Bogyay levélben folytatott egy német történésszel

– a háború után is hithű náci – Ernst Klebel megítéléséről, 1959-ben. Bogyay azt sérelmezte német kollégájánál, hogy Klebel *völkisch* szemléletű, még a háború előtti időszakban publikált írása újból megjelent, ez pedig „szégyen” a német történetírásra nézve. A magyar historikusnak írt válaszában levelezőpartnere (Manfred Hellmann) elhárította Klebel munkásságának megvitatását és mindössze annyit reagált, hogy Bogyay nem beszélhet így, hiszen a németek vendégszeretetét élvezi. Ez az összetűzés azt sugallja, hogy a történetírásnak, ha vannak is általános professzionális minimumai, normái, azokat korántsem fogadja el vagy értelmezi egyenlően és azonos súllyal a történezcéh minden tagja: bizonyos esetekben a társadalmi, kulturális, nemzeti választóvonalak sokkal erősebbnek bizonyulnak.

K. Lengyel Zsolt könyve kiterjedt forrásbázisra épül, valamint alapos áttekintést nyújt Bogyay életútjáról és történetírói munkásságáról, de az emigráns történetírásról folytatott diskurzust is alakíthatja. A kötetet gazdagítja még a kéziratok hagyatéka jellegéről szóló tájékoztató leírás, illetve Bogyay műveinek bibliográfiája. Az életművel kapcsolatos további kutatásokhoz a szerző több lábjegyzetben is fogódzókát nyújt, miközben értékes forrásokra hívja fel a figyelmet. (Ilyenek például kötetben egy művészettörténeti atlasz kapcsán a tudományközi együttműködések dokumentumai.)

Az elmondottak mellett két kritikus szempontot vetek fel. A kötetben ritkán olvasható távolságtartó megjegyzés Bogyay történetírói munkásságával vagy személyével kapcsolatban. Ugyan nincsen általánosan elfogadott recept a történetírásban a szerzői távolságtartás mértékére nézve, jelen sorok szerzője mégis kíváncsi lett volna rá, vannak-e a szerzőnek kritikai észrevételei könyvének főszereplőjével kapcsolatban. A másik kérdés a historiográfiai értelmezői kerettel függ össze. K. Lengyel Zsolt Bogyay tudományos munkásságát, módszerét és szemléletét a *hungarológia* fogalmának segítségével interpretálja. Ezt a terminust viszont túl általánosnak tartom ahhoz, hogy kulcsfontosságú *historiográfiai magyarázóelvként* működjön. Bogyay esetében annyit jelent ugyanis, hogy munkáit nemzeti témák interdiszciplináris megközelítése jellemezte, valamint a tudományos eredmények közvetítésének igénye a külföld felé. E diszciplínák jellegéről (jelentéséről, módszeréről), egymáshoz (és más iskolákhoz) való viszonyáról, a történetírói professzió és nemzeti elköteleződés összeegyeztetéséről (továbbá a historikus nemzetfogalmáról) azonban már sokkal kevesebb következik belőle. Úgy gondolom, hogy Bogyay történetírói munkásságát érdemes lenne hangsúlyosabban a *szellemi történet* fogalma felől megközelíteni, annál is inkább, mert a könyvben több utalás történik az irányzatra a kapcsolati háló és az egyes művek vonatkozásában, a német tudományossággal élénk párbeszédet folytató historikus pedig rendre pozitívan írt erről a két világháború között virágkorát élő történetírói jelenségről. A *Geistesgeschichte* jobban megmagyarázhatja Bogyaynál tudomány és erkölcs összekapcsolását, politikai nézeteit, egyszerre nemzeti és nemzetközi horizontját, professzionális eszköztárát, pszichológizálásra vagy szintézisalkotásra való törekvését, valamint a művészet társadalmi aspektusainak kiemelését.

Törő László Dávid

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Barabás Gábor PhD, egyetemi adjunktus
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Berecz Ágoston PhD, tudományos munkatárs
Center for Advanced Study, Sofia

Czinege Szilvia PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Csermelyi József doktorjelölt, levéltáros
Evangélikus Országos Levéltár, Budapest

Egedy Gergely az MTA doktora, egyetemi tanár
NKE ÁNTK Közpolitikai Tanszék, Budapest

F. Romhányi Beatrix az MTA doktora, egyetemi tanár
KRE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Galambosi Péter PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori Magyar
Történelem Doktori Program, Budapest

Gellért Ádám társ-ügyvezető
Clio Intézet, Budapest

Jeszzenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár
Budapest

Kármán Gábor PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Lakatos Bálint PhD, tudományos munkatárs
MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport,
Budapest–Szeged

Laszlovszky József kandidátus, egyetemi docens
CEU Medieval Studies Department, Budapest–Bécs

Lovra Éva PhD, egyetemi adjunktus
DE MK Építőmérnöki Tanszék, Debrecen

Lőrincz Lili PhD-hallgató
Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Papp István PhD, főosztályvezető
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest

Törő László Dávid PhD, tudományos munkatárs
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Vitári Zsolt PhD, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Gábor Kármán*: Johann Heinrich Bisterfeld and Transylvanian Foreign Policy
between 1638 and 1643465
- Gábor Barabás*: The Papacy and Canonical Elections in the Hungarian Church in the
Thirteenth Century 517
- Ágoston Berecz*: Peasant Nationalism Seen from Below.
Romanians in Post-1867 Hungary.....547
- Éva Lovra*: Antal Palóczy, an Early Pioneer of Modern Urban Planning575

PAPERS

- Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky*: The Effects of the Mongol Invasion
and the Church Network in Hungary 601
- Szilvia Czinege*: István Széchenyi's Use of German in Light of his Letters..... 631

IN MEMORIAM

- Loránt Tilkovszky (1927–2021) (*Zsolt Vitári*) 655

BOOK REVIEWS

- Klaus Lohrmann*: Die Babenberger und ihre Nachbarn (*József Csermelyi*)659
- Thoroczkay Gábor*: A középkori Magyarország. Állam és ideológiák (*Péter Galambosi*) 662
- C. Tóth Norbert*: Adatok Cegléd középkori történetéhez (*Bálint Lakatos*) 664
- Frank Tibor*: Viktória királynő kezeihez. Az osztrák–magyar kiegyezés
brit tükörben 1865–1870 (*Gergely Egedy*).....667
- Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): Impériumváltás Erdélyben 1918–1920 (*Géza Jeszenszky*)670
- Ville Häkkinen*: From Counterrevolution to Consolidation?
Language of Nation-building in the Hungarian Parliamentary Debates,
1920–1928 (*István Papp*)673

<i>Árpád von Klimó: Remembering Cold Days. The 1942 Massacre of Novi Sad, Hungarian Politics, & Society, 1942–1989 (Ádám Gellért)</i>	677
<i>Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: (Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960) (Lili Lőrincz)</i>	679
<i>K. Lengyel Zsolt: Der gelehrsame Exilant. Eine kleine Biografie des Historikers Thomas von Bogyay (László Dávid Törő)</i>	682
AUTHORS OF THIS ISSUE	685